Олександр
ГРИЦЕНКО

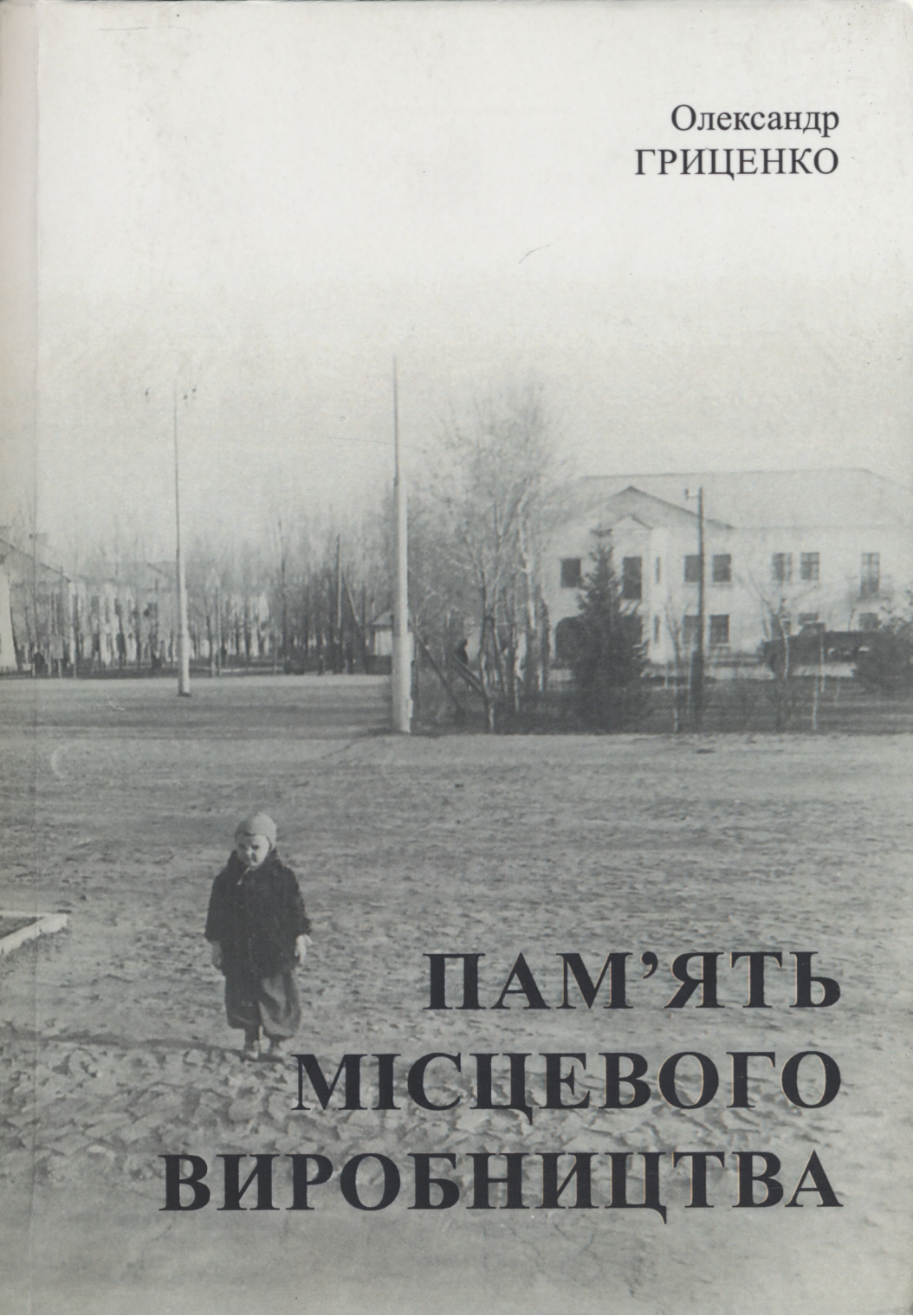

ПАМ'ЯТЬ МІСЦЕВОГО ВИРОБНИЦТВА

Український центр культурних досліджень

Олександр Гриценко

ПАМ'ЯТЬ МІСЦЕВОГО ВИРОБНИЦТВА

Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України

Київ
Видавництво «КІС»
2014

УДК 94(477)
Г82

Рекомендовано до друку
Вченою радою Українського центру культурних досліджень
Міністерства культури України, протокол № 5 від 30.04.2014.

Рецензенти: доктор культурології *Петрова І. В.*,
доктор історичних наук *Волошин Ю. В.*

Гриценко Олександр
Г82 **Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України /** Олександр Гриценко. — К. : К.І.С., 2014. — 352 с.

ISBN 978-617-684-078-7

Міждисциплінарне дослідження процесів пострадянської трансформації символічного простору малих міст України містить, зокрема, аналіз міського простору, історико-культурних пам'яток, меморіальних монументів, топоніміки тощо, з метою з'ясування впливу змін, що відбуваються в міському просторі, на колективну пам'ять, культурну й національну ідентичність городян.

У праці запропоновано методологічні засади вивчення символічного простору міст та колективної пам'яті й ідентичностей місцевих спільнот на основі методів семіологічного аналізу міського простору та колективної пам'яті, теорій національної та культурної ідентичностей. Проблематику розкрито на прикладі двох малих міст Центральної України — Звенигородки і Ватутіного. Детально розглянуто практику формування міського простору, основні риси пострадянської трансформації міського простору та «культури пам'яті», формування локальних історичних наративів, локальної культури пам'яті та місцевих ідентичностей.

Видання розраховане на культурологів, краєзнавців, урбаністів, а також працівників установ, що опікуються розвитком культури та політикою пам'яті.

УДК 94(477)

ISBN 978-617-684-078-7 © О. Гриценко, 2014.

Зміст

Подяки **4**

Вступ: Україна між роздвоєністю і різноманіттям **5**

Частина 1. З'ясування основних понять і зв'язків між ними **19**
1.1. Ідентичність: національна, локальна, культурна, історична 19
1.2. Пам'ять спільноти, простір спільноти 30
1.3. Історична пам'ять, культура пам'яті 34
1.4. Міський простір, символічний простір 41

Частина 2. Історичне містечко в пошуках ідентичності **43**
2.1. Як найперша Україна перетворилася на «третю» 43
2.2. Звенигора й Звенигородка — від легенди до бренду 45
2.3. Міський простір Звенигородки 58
2.4. Пам'ятники Звенигородки 91
2.5. Міські історичні наративи Звенигородки 121

Частина 3. «Наймолодше місто Черкащини» **158**
3.1. Проект Юрбас: спроба реконструкції 158
3.2. «Шанхай» — «соцмісто» — «П'ятихатки»: формування й трансформація символічного простору Ватутіного 165
3.3. Система міських топонімів: пам'ятка історії чи тавро тоталітаризму? 198
3.4. Пам'ятники Ватутіного: від «сталінської монументальної пропаганди» — до маркерів локальної ідентичності 207
3.5. У полоні офіціозу: ватутінське краєзнавство радянської доби 230
3.6. Пострадянська трансформація символічного простору міста 261
3.7. «Одомашнення» минулого: ватутінські наративи доби незалежності 290
3.8. Ватутінське минуле в Інтернеті 313
3.9. Ватутінська Erinnerungskultur та криза локальної ідентичності 326

Висновки **338**

Література **347**

Подяки

Інтерес до проблематики, що лежить в основі цієї книжки, сформувався у мене значною мірою завдяки працям Миколи Рябчука та Ярослава Грицака, а також принагідним, але плідним дискусіям з цими відомими науковцями. Я щиро вдячний їм обом за глибокі й цікаві думки зі згаданої проблематики, хай навіть я не завжди з ними погоджувався.

Відправним моментом у створенні книжки стала доповідь про державну політику пам'яті в Україні та її вплив на трансформацію суспільних уявлень про історичне минуле, підготовлена автором під час наукового стажування в Дослідницькому центрі історії і культури Центрально-Східної Європи Лейпцизького Університету в листопаді 2008 року. Я щиро вдячний керівникам Центру — професорам Крістіану Любке та Штефану Требсту за уможливлення цього стажування, а доктору Єнні Альварт — за всебічну допомогу в моїй роботі у Лейпцизі та корисні дискусії на тему історії пам'яті в Україні.

Подальша робота над книжкою частково збігалася з участю у виконанні дослідження міського простору, пам'яток та краєзнавчих наративів кількох малих міст у різних регіонах України (від Трускавця до Алчевська), що здійснювався групою науковців Українського центру культурних досліджень під керівництвом автора. Я вдячний своїм колегам, виконавцям цього дослідження — Анні Андрес, Надії Гончаренко, Валентині Дем'ян, Марії Кушнарьовій, Едуарду Шевельову — за кількарічну співпрацю у цьому проекті, яка збагатила й розвинула моє дослідження щодо Ватутіного та Звенигородки.

Я також глибоко вдячний своїм землякам і давнім друзям — Тамарі й Сергієві Гарастовичам (м. Ватутіне) та Станіславу Лячинському (м. Звенигородка) за постійну діяльну допомогу у збиранні матеріалу та з'ясуванні фактів міської історії.

Свою найбільшу вдячність мені б хотілося висловити тій людині, без чиєї щоденної допомоги та підтримки ця книжка взагалі не могла би бути написаною — моїй дружині й колезі Надії Гончаренко.

Вступ:
Україна між роздвоєністю і різноманіттям

Гострі дискусії й навіть конфлікти, пов'язані з різним, інколи — діаметрально протилежним баченням окремих подій українського минулого різними групами в суспільстві, різними політичними силами, а головне — населенням різних регіонів, часто опиняються в центрі суспільного життя сучасної України. Причину цього одні бачать в істотних відмінностях етно-культурного складу населення різних регіонів, інші — в їх різному історичному минулому, давньому й недавньому, ще інші — в навмисній експлуатації згаданих мовно-культурних відмінностей конкуруючими політичними елітами. Прикладом дискусій з цього приводу є заочний діалог між Миколою Рябчуком, автором книжки «Дві України: реальні межі, віртуальні війни» та Ярославом Грицаком, який на Рябчукову концепцію «двох Україн» відповів текстом під назвою «Двадцять дві України»[1].

Зокрема, М. Рябчук яскраво описує Львів і Донецьк як свого роду бінарну опозицію культур та ідентичностей:

> «Кожен, хто коли-небудь бував на «далекому сході» й «далекому заході» України — скажімо, у Донецьку та Львові, — поза сумнівом, визнає, що це різні країни, ***різні світи, різні цивілізації***. Архітектурні відмінності, зрозуміло, найочевидніші. Львів — типове центрально-європейське місто, зі слідами німецької готики, італійського ренесансу, польського барокко і, звісно, віденського модерну. Місто, в якому навіть за совєтських часів церкви незмінно заповнювалися віруючими, а численні кав'ярні залишалися традиційним місцем зустрічей, відпочинку й невимушених розмов»[2].

Прикметно, що чи не головним аргументом на користь «європейськості» Львова тут виступає не стільки ідентичність чи спосіб життя львів'ян (поза згадкою про вчащання до церков та кав'ярень), скільки

---

[1] Див.: М. Рябчук. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. — К.: Критика, 2003; Я. Грицак. «Двадцять дві України» — у кн.: Страсті за націоналізмом. — Київ, 2004.

[2] Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни, с. 19.

символічний простір міста, до того ж помітно міфологізований, звернений у «європейське» минуле.

Відмінності між українським Сходом і Заходом, за М. Рябчуком, — це відмінності між двома типами міського простору, між двома міськими цивілізаціями. І коріння їхнє в минулому.

У Галичині міський простір і міська культура в основних своїх рисах сформувалася, як виглядає, ще за Габсбурґів (сецесійні кам'яниці, віденського типу кав'ярні), і їх не вдалося знищити чи типологічно змінити радянському режимові.

Натомість у Східній Україні модерний міський простір і міська культура утворилися за часів Російської імперії, та й то не скрізь, але вирішальним чином їх сформувала таки радянська доба.

У певному сенсі Микола Рябчук, як передусім письменник, а не скрупульозний дослідник, змальовує нам такий собі дитпих на тему «двох Україн».

На західній частині диптиха бачимо галичанина на тлі львівських кам'яниць, задивленого чи то на Європу, чи то на філіжанку з кавою. Натомість на східній частині бачимо мешканця індустріального східноукраїнського міста та тлі «хрущовок» та фабричних димарів, задивленого чи то на путінську Москву, чи то у свій гранчак.

Облишимо на хвилю питання, наскільки цей диптих «двох світів» відповідає соціокультурним фактам. Поставимо натомість перед собою інше, дещо ширше і не настільки політизоване питання: як і наскільки потужно впливає міський простір, особливо його символічно наснажені елементи (зокрема — матеріалізовані у цьому просторі колективні уявлення про минуле, тобто так звані «місця пам'яті») на формування ідентичностей, світоглядів і систем вартостей, а також на так звану історичну пам'ять (трохи далі — про зміст цього поняття) сучасних городян в різних регіонах України?

Як видається, поки що це питання є менш актуальним для багатьох науковців та політичних аналітиків, аніж політично й ідеологічно обумовлені відмінності між різними частинами сучасного українського суспільства.

Дехто з українських науковців узагальнює відмінності у ставленні різних груп українського суспільства до минулого й пов'язані з ними конфлікти в концепції ***дуалізму історичної пам'яті***. Наприклад, історик І. М. Симоненко у своєму розгляді особливостей історичної пам'яті українців стверджує:

> «Одним із важливих виявів амбівалентності ідентифікації населення є розбіжності у колективних уявленнях щодо минулого... адже історична

пам'ять є одним із важливих чинників консолідації суспільства, поряд із мовою та культурними традиціями. В Україні, в умовах стрімких соціальних зрушень та жорсткого політичного протистояння, історичний метанаратив, замість виконання властивих йому інтегруючих функцій, навпаки, стає чинником дезінтеграції суспільства. Притаманні для будь-якої національної пам'яті локальні, генераційні, етнічні, соціальні та інші відмінності набувають суто конфліктогенних ознак...

Такий дуалізм колективних уявлень про минуле ґрунтується не на територіальному, мовному або етнічному поділах, а передусім на ідеологічному протиборстві двох принципово відмінних моделей громадянської ідентичності й, відповідно, різних проекцій минулого: національно-демократичної та постколоніально-радянської»[3].

У цитованому фрагменті бачимо, як констатована на початку «амбівалентність ідентифікації» вже через кілька рядків перетворюється на «протиборство двох принципово відмінних моделей», без якихось детальних аргументів на пояснення того, чому це саме «моделі», а не, скажімо, типи ідентичності; чому таких «моделей» лише дві, чи справді вони принципово відмінні, і врешті, чому в протиборстві перебувають «моделі», а не політичні сили, які шукають електоральної підтримки в тих верствах та регіонах, де ці «моделі» (чи то пак ідентичності) домінують?

Бачимо, окрім того, не надто обґрунтоване твердження, що постульований «дуалізм колективних уявлень» має не територіальний, мовний чи етнічний характер, а передусім ідеологічний (що очевидно суперечить соціологічним даним, адже в Україні існує помітна кореляція між світоглядними й політичними орієнтаціями, регіоном проживання та мовно-етнічними ідентичностями). Нарешті, бачимо переконаність, що в нас мусить бути єдиний «історичний метанаратив», котрий має виконувати «властиві йому інтегруючі функції». Одначе далі І. Симоненко наводить приклади саме регіональних та етнічних чинників утворення різних версій українського минулого, натомість не дає детальних характеристик згаданих «двох принципово відмінних моделей», вочевидь, гадаючи, що тут все й так ясно.

Такі маніхейські погляди є доволі поширеними. Скажімо, автори Експертної доповіді «Україна в 2007 році» (розділ 6 «Соціокультурні чинники зміцнення національної єдності»), численними прикладами ілюструють явище, що його називають «існуючим дуалізмом історичної пам'яті», «амбівалентністю історичної пам'яті», чи навіть її «розколотістю» між

[3] Симоненко І. М. Особливості структури історичної пам'яті українського народу та шляхи формування національного історичного наративу. // Стратегічні пріоритети. — 2009 — № 1(10), С. 51.

«імперсько-радянським наративом» та «національним наративом», а подолання цієї розколотості визначається як стратегічний пріоритет гуманітарної політики держави[4]. Інші ж науковці, як-от Георгій Касьянов, звертають увагу на суттєву відмінність між амбівалентністю й «розколотістю», висловлюючи припущення, що саме амбівалентність, ситуативна мінливість уявлень наших співгромадян про минуле сприяла не розколу, а навпаки, інтегруванню суспільства в незалежній Україні[5].

Натомість історик Андрій Портнов висловлював погляд, що:

> «Наявність кількох регіональних центрів із притаманними їм версіями історії сприяє збереженню плюралізму публічної сфери й не дозволяє жодному з наративів стати панівним на всій території України»[6].

Тут варто зауважити, що Портнов плутає, свідомо чи ні, дві різні моделі публічної комунікації щодо минулого: наявність різних позицій (і версій минулого), що обороняються в ході публічних дискусій у єдиному публічному просторі, та наявність кількох майже окремих регіональних публічних просторів, у кожному з яких є своя панівна версія минулого, тісно пов'язана з регіональною ідентичністю. Говорити про плюралізм у другому випадку доволі складно. Втім, на щастя, публічний простір України не цілком набув рис «регіонального плюралізму», хоча така можливість усе ще цілком реальна.

Цікавий погляд на причини й характер відмінностей між Сходом і Заходом висловив відомий історик Станіслав Кульчицький:

> «Замислимось: а в чому, по суті, полягає різниця між західними областями України і Донбасом? Принципова, кардинальна різниця в тому, що абсолютна більшість мешканців Донбасу — це працівники великих, інколи гігантських підприємств державного сектору. Саме тих підприємств, які на початку 90-х опинились «на мілині». Та знайшлися люди, котрі змогли невдовзі зрушити справу. Маю на увазі так званих донецьких, які захопили контроль над економікою Донбасу. В західних областях України нема, на відміну від Донбасу, великих підприємств. Вихід під час економічної кризи там шукали часто у виїзді на заробіток за кордон, в розвитку малого бізнесу. Це той базис, на тлі якого активно йшов процес створення різноманітних партій, здебільшого дрібних. Донецько-Придніпровський економічний регіон політично й економічно розвивався зовсім інакше. Можна сказати, що він в якомусь сенсі (тут не можна не відзначи-

---

[4] Україна в 2007 році: внутрішнє й зовнішнє становище та перспективи розвитку. Експертна доповідь. — К.: НІСД — 2007 — С. 234, 237.

[5] Див. виступ Г. Касьянова на Круглому столі «Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність» (К.: НІСД, 2008).

[6] Портнов А. Упражнения с историей по-украински. // Ab Imperio — 2007 — № 3 — С. 93–138.

ти роль тих же фінансово-промислових груп) врятував Україну в найважчий час, у середині 90-х років. Хоча тут певну роль відіграла й сприятлива кон'юнктура цін на світовому ринку, особливо на метал. Ось тоді й виникло роздмухуване політиками протистояння між Заходом і Сходом України. Воно мало певне соціально-економічне підґрунтя»[7].

У процитованих висловлюваннях цікавою обставиною є те, що письменники схильні вдаватися до історичних екскурсів для пояснення східно-західних відмінностей, натомість фаховий історик наголошує на соціально-економічних відмінностях, що сформувались у XX столітті. Утім, висновки Кульчицького також містять чималі спрощення. Про домінування етосу великих виробничих колективів можна говорити стосовно шахтарських міст Донбасу чи таких великих індустріальних центрів, як Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Маріуполь. Натомість великі метрополії на кшталт Харкова чи Одеси в цю модель не надто вписуються: хоча там є багато великих промислових підприємств, але є також чимало наукових, освітніх, культурних закладів, тож промислові робітники там не складають більшості. Не знищено й дрібнопідприємницький етос (особливо коли йдеться про Одесу). Тож питання про те, чому в ситуаціях політичного вибору Одеса та Харків здебільшого опиняються на боці Донецька, а не Києва та Львова (а з іншого боку — такі промислові русифіковані міста, як, Вінниця чи Суми, схильні до «прозахідного» вибору) не прояснюються згаданими схемами цивілізаційних поділів.

Але в міркуваннях С. Кульчицького є ще один істотний суперечливий момент. Може видатися, що історик, свідомо чи ні, змішав тут дві різні сфери суспільної діяльності — політичну й господарчу, і відповідно — змішав політичну культуру та ділову.

Як відомо, один із найбільших авторитетів західної соціології XX ст. Деніел Белл вбачав докорінну причину криз сучасного західного суспільства саме у відмінностях, ба навіть гострих суперечностях між цими сферами, між принципами і цінностями, що ними керуються відповідно в економіці, бізнесі (абсолютизація вигоди, корпоративна культура повного підпорядкування підлеглих «босові», а інтересів усіх найманих працівників — інтересам власника) та в політиці (громадянські свободи, юридична рівність усіх членів суспільства, верховенство закону). До цього Д. Белл додає третю сферу — сучасну художню культуру Заходу, що керу-

[7] Кульчицький С. Історичний процес — то зовсім не обов'язково суспільний прогрес, дуже часто це регрес. // «День» — № 154. — 27. 08.2005. — http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=147418&mainlang=ukr.

ється власними засадами й вартостями (повна свобода самовираження, абсолютизація оригінальності й новизни)[8].

Критики Беллової теорії вже давно зауважували, що насправді ці три сфери зовсім не окремі, а взаємно-переплетені, як і закони та вартості, що ними керуються ті, хто діє в цих сферах. Художня культура плюс бізнес дає популярну (або ж масову) культуру, де керуються приблизно тими самими законами, що й у бізнесі, але це не заважає мистецькому творові бути головним складником продукту поп-культури. Художня творчість плюс політика дає суспільно заангажоване мистецтво, котре обстоює громадянські свободи та суспільні ідеали часом успішніше, ніж політична діяльність. А для того, аби з'ясувати, що дає поєднання бізнесу з політикою, не треба далеко ходити за прикладами — їх цілком достатньо в Україні.

За часів СРСР політична влада намагалася зберігати повний контроль (з перемінним успіхом) за всіма трьома сферами: духовною, господарською, політичною. Одержавлена економіка й одержавлена культура керувалися приблизно тими самими законами, що й політика (якщо взагалі можна говорити про політичну діяльність в умовах однопартійної диктатури).

Поведінка робітника у виробничому колективі (керована неписаними законами «не висовуйся», «я начальник — ти дурень» та «що охороняємо, те й маємо») не надто відрізнялася від поведінки колгоспника чи інженера в якомусь КБ, чиновника в партійній чи державній установі, врешті — від поведінки пересічного члена «творчої спілки», продуцента виробничих романів, або пісень про щасливе колгоспне життя.

Отож незалежна Україна одержала від попереднього ладу специфічну спадщину у сферах ділової (господарчої) та політичної культур — власне, ці дві сфери не були розділені. Для більшості сучасних українців (байдуже, прихильники вони соціалістичних чи націоналістичних поглядів, чи взагалі заявляють про свою далекість від політики) виглядає цілком природним, що держава має право і навіть повинна втручатися у всі сфери суспільного життя — економіку, науку, культуру тощо, позаяк саме держава, в кінцевому рахунку, має відповідати за становище економіки, науки, культури в країні. Логічним наслідком цього є нерозрізнення економічного менеджменту й державного управління, іншими словами, зрощення політичної влади і бізнесу сприймається як цілком природне не лише на рівні персоналій, а й на рівні принципів та методів, за якими здійснюються управління чи то підприємством, чи то державою.

Український директор заводу чи власник компанії, опинившись у депутатському, міністерському, чи й президентському кріслі, так само «ганяє»

---

[8] Див.: Bell D. *The Cultural Contradictions of Capitalism.* — New York, 1976.

своїх підлеглих, як робив це вчора в директорському кабінеті. Це здається цілком нормальним і йому самому, і так званому «маленькому українцеві».

За такої культурної спадщини після здобуття Україною незалежності набули актуальності два питання:

По-перше, як відбуватиметься трансформація кожної зі згаданих культур (художньої, ділової, політичної) внаслідок приходу в Україну аналогічних культур, домінантних у світі?

По-друге, чи збереглися в культурній спадщині українського суспільства чи хоча б окремих регіонів істотні елементи (субстрати) інших, альтернативних до радянської політичних, ділових, художніх культур?

Теми цієї книжки, а саме — локальних ідентичностей та культур пам'яті — прямо стосується друге з цих питань. І тут не складно спостерегти, що С. Кульчицький, принаймні в загальних рисах, має рацію: хай навіть у багатьох містах Західної України по війні виросли великі промислові підприємства з тисячами робітників, а колгоспне господарювання добряче поруйнувало трудові настанови галицьких і волинських селян, усе ж під шаром радянської індустріальної та колгоспної ділової культури зберігся чималий субстрат культури селянського родинного господарювання, а також дрібноміщанської підприємницької культури.

На індустріальному Донбасі цей субстрат, вочевидь, значно тонший. Натомість в Одесі чи в сільських районах Півдня України, а також Харківщини, Дніпропетровщини він зберігся принаймні не гірше, ніж на Київщині, чи на Волині. Одначе тут ваги набувають інші відмінності — в етнічній культурі та культурі політичній. Соціологами вже зауважено, що до «помаранчевої» половини України належать усі області, де етнічно українське населення складає понад 80 відсотків.

Окремі аспекти політичної культури сучасного українського суспільства (як-от ставлення до державних інституцій та громадянських цінностей, політичні чи, радше, електоральні симпатії тощо) постійно перебувають у полі уваги українських соціологів (найпомітніше з досліджень — монографія Наталі Паніної)[9], однак вагомих наукових праць, де б узагальнювалося й синтезувалося усе це соціологічне знання про політичну культуру, в нас небагато (якщо говорити саме про наукові праці, а не політичну публіцистику чи псевдополітологічні конструкції, явно написані на замовлення певних політсил).

На такому безриб'ї навіть тенденційна книжка російсько-техаського науковця Міхаіла Молчанова «Політична культура та національна

[9] Панина Н. Украинское общество 1994–2005: год перелома. — К., Иститут социологии НАНУ, 2005.

ідентичність у російсько-українських стосунках»[10] заслуговує на увагу принаймні тому, що в ній зроблено спробу визначити головні риси тієї більш-менш цілісної політичної культури, котра, на погляд автора, сформувалася в Україні. Це — «culture of accommodation» (культура пристосування), що для Молчанова, котрий хоча й пише англійською, але думає, вочевидь, таки російською, є перекладом з російського терміну «культура приспособленчества».

Саме як пристосуванці, на погляд Молчанова, традиційно поводяться українські лідери (чи й українські політичні еліти загалом) у моменти прийняття важливих рішень, демонструючи «глибокий дефіцит політичної волі», а причина цьому — «стигма тривалої бездержавності»[11], котра привчила їх виходити з того, що насправді всі стратегічні рішення щодо України приймаються де-інде (у Москві, Відні, Берліні, а тепер — ще й у Вашингтоні та Брюселі), тож Києву залишається до них пристовуватися.

У цьому висновку — чимало слушності, однак така політична поведінка аж ніяк не є характерно українською, і тим більше не є доказом браку політичної волі. Пристовування до зовнішньо-політичних обставин, на які не маєш впливу, є типовим для політичних еліт невеликих країн, котрі, на відміну від володарів імперій, ніколи не забувають, що політика — то мистецтво можливого, а можливостей у них небагато. Якщо заслуговують на докори ті українські політики, котрі керуються принципом «аби не посваритися з Росією», то як тоді оцінювати аналогічну поведінку лідерів великих європейських держав?

Однак у політичній культурі українських еліт, окрім цілком зрозумілої обережності у стосунках із потужним і неспокійним сусідом, є й специфічні, характерно українські риси. Сім десятиліть існування Української РСР як псевдосуверенного державного утворення у складі СРСР і, відповідно, існування псевдодержавних республіканських інституцій, а в них — тисяч чиновників, сформованих цими інституціями, дали той результат, що й посьогодні український високопосадовець поводиться стосовно російського (чи американського) високопосадовця, як підлеглий стосовно начальника. А з начальником не можна сперечатися. Йому треба пообіцяти зробити все, як він каже, а вийшовши за двері — тихенько робити своє. Коли ж приходить час звітувати про обіцяне, треба відбріхуватися і давати нові обіцянки. Так колись «працювали» радянські чиновники, від ЖЕКу до Держплану, так і тепер по-

[10] Molchanov, Mikhail. *Political culture and national identity in Russian-Ukrainian relations.* — University of Texas Publishers, 2002.

[11] Там само, С. 170.

водяться українські урядовці з представниками МВФ, і не тільки. Ясно, що поняття на кшталт національних інтересів чи національної гідності в цю схему не вписуються.

Політична «культура пристосуванства» зручна, зокрема, тим, що її засади та моделі поведінки однакові на всіх щаблях влади, від автобази до уряду; вони засвоюються швидко і надовго сотнями тисяч «керівних працівників» по всій країні.

Одначе слід зробити важливе застереження: однотипні моделі поведінки політиків і чиновників — то ще не все, адже різними можуть бути переслідувані цілі й сповідувані цінності. У псевдодержаві «Українська РСР» політична культура пристосуванства мала, як виглядає, принаймні дві течії, відмінні за системами цінностей. Перша (і, гадаю, найчисельніша) — це пристосуванство заради кар'єри, власних або кланових інтересів, супроводжуване відмовою від перспективи окремого політичного і національного існування України. Типовий приклад — Щербицький та підібрана ним команда, всі ці маланчуки, ватченки etc. Умовно назвімо цю політ-культурну традицію «дніпропетровською».

Друга течія — пристосування заради збереження певних національних інтересів, хоча б зведених до мовно-культурних питань. Цю орієнтацію Микола Куліш втілив у образі просвітянина Ступай-Степаненка з «Патетичної сонати», який погоджувався на червоний прапор, «аби тільки в куточку дві стрічечки були — жовта і блакитна...»

Такими пристосуванцями не для самозбереження, а заради збереження національної справи і національної культури були боротьбісти, ваплітяни, літератори-шістдесятники, а загалом — сотні тисяч національно-свідомих, але політично цілком лояльних щодо радянського режиму українських інтелігентів. Умовно назвімо цю традицію «київською», позаяк саме серед столичної інтелігенції було особливо багато її носіїв. Згадаймо, що саме з цього середовища в роки горбачовської перебудови прийшло найбільше активістів до новостворюваних опозиційних організацій — РУХу, ТУМ ім. Шевченка та інших.

Нарешті, цілком поза політичною культурою пристосуванства (але не без зв'язку з нею, бо в позиції антитези) бачимо таку впливову в Західній Україні 1930–1940-х рр. політичну течію, як інтегральний націоналізм, важливим складником якого була культура *action directe*, тобто збройної боротьби, від терактів до повстанського руху. Для прибічників цієї течії «угодовці» (сиріч представники культури пристосуванства) були не меншим ворогом, аніж «чужинецький окупаційний режим».

Ведучи мову про особливості західноукраїнської політичної культури, не варто, гадаю, наголошувати на якихось особливих традиціях мо-

дерної політичної демократії в Західній Україні, адже ані імперія Габсбургів, ані Польща Пілсудського-Дмовського демократичними державами в сучасному сенсі не були, хоча й мали виборні представницькі органи влади та обмежену свободу слова й політичної діяльності. Основний елемент західноукраїнської політичної культури XX століття — це, на мій погляд, саме традиція етнонаціоналізму, а також войовничого політичного активізму (теж націоналістичного, ясна річ). Стосовно демократичних вартостей та політичних практик варто пам'ятати, що в міжвоєнній Галичині, як і в СРСР, панувала традиція їх висміювання й обпльовування, у формуванні якої, до речі, чималу роль відіграли «східняки» Донцов, Маланюк, Ольжич, та й про Хвильового з його пеанами ЧК та прокльонами «жидкобородому інтелігентові» не варто забувати.

Між носіями політичних культур типу «Слава КПРС!» та типу «Вождеві слава!» насправді чимало спільного: і ті, й інші не бачать різниці між силою влади і владою сили, а дотримання демократичних процедур вважають вимушеними поступками західним кредитодавцям.

Тож не варто перебільшувати східно-західних відмінностей як у політичній, так і в діловій культурі. Лише коли хтось переконливо доведе, що є істотна якісна різниця між діловими культурами Хмельницького речового ринку та Харківської «Барабашки», а також що, попри існування таких суддів-колядників, як Зварич, і таких героїв самоврядування, як Черновецький, на Заході та в Центрі України значно менше політичної, чиновницької і судової корупції, аніж на Донбасі чи в Криму, тоді справді доведеться повірити в існування «різних цивілізацій», про які писав М. Рябчук.

Отже, питання значних розбіжностей (навіть дуалізму, розколу) у ставленні до минулого обертається питанням про різноманіття регіональних і місцевих ідентичностей при відносній слабкості ідентичності загально-національної.

Соціологічні дослідження останніх років констатують значні відмінності між ідентичностями мешканців Сходу, Заходу, Центру й Півдня, що обумовлює складнощі з формуванням спільної модерної національної ідентичності. За наслідками багатолітніх опитувань Інституту соціології НАНУ, протягом 1992–2004 років кількість тих, для кого саме національна ідентичність є пріоритетною, коливалася між 34% та 44%, і лише в 2005-му, році «революційного піднесення», перевищила половину населення, склавши понад 54%. В наступні роки вона знову знижувалася, і нині (2009) становить 48,9%. Частка тих, для кого пріоритетною є локальна ідентичність, у 2000–2004 рр. коливалася в межах 30,2–32,3%, а в 2009 році склала 27,4%. Частка громадян, для яких пріоритетною є регі-

ональна ідентичність, протягом останніх 5 років зросла від 4,8% до 9,3%. А частка тих, для кого пріоритетною лишається (пост)радянська ідентичність, за 2001–2009 р. впала від 17.8 % до 8.3 %[12].

За даними опитувань Центру Разумкова, жителі Півдня і Сходу України вважають себе ближчими за характером, звичаями і традиціями до жителів Росії, ніж до західних українців; натомість західні українці вважають себе ближчими до жителів Польщі, аніж Донбасу[13].

З легкої руки Миколи Рябчука, українські соціологи присвятили не одне наукове дослідження аналізові соціокультурних відмінностей мід Донецьком і Львовом (варіант: Донбасом і Галичиною). Найвідомішим з-поміж таких розвідок став великий соціологічний проект «Львів-Донецьк»[14]. Його результати засвідчили: істотні відмінності між цими «полярними» регіональними ідентичностями таки існують, але їх важко назвати «протиборством», тим паче цивілізаційним розколом, у дусі Гантінгтонового визначення України як *cleft country.* Натомість набагато менше уваги істориків дістається не таким «полярним» регіонам та місцевостям — зокрема, центральній Україні.

Отже, регіональні й локальні ідентичності є вагомими чинниками, котрі значною мірою визначають, по-перше, наскільки інтерналізованою (а тому тривкою) в певному регіоні чи місцевості є радянська версія минулого, а по-друге, наскільки легко відбувається прийняття, апропріація національного історичного наративу локальною спільнотою.

Невід'ємними складниками локальної ідентичності є колективні уявлення її носіїв про минуле власного міста, регіону («локальна історична пам'ять»), а також локальна специфіка формування та подальшої трансформації символічного простору міста, що він, як відомо, істотно впливає на світогляд та ідентичність людини.

Власне, на цьому впливі наголошував Микола Рябчук, процитований на початку вступного розділу, говорячи про відмінності між міськими цивілізаціями Галичини і Донбасу. Але ж Львовом і Донецьком, вочевидь, не обмежується ані різноманіття регіональних міських цивілізацій в Україні, ані проблематика взаємного впливу між міським простором,

---

[12] Результати опитувань Інституту соціології НАНУ та фонду «Демократичні ініціативи», викладені у «Висновку щодо матеріалів до Парламентських слухань "Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів"», підготовленому НАНУ (вих. № 121/1965–5 від 8.10.2009).

[13] Див.: Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики. Аналітична доповідь Центру Разумкова. // Національна безпека і оборона. — 2007 — № 9(93) — С. 5–7.

[14] Україна модерна. Спеціальний випуск «Львів-Донецьк: соціяльні ідентичності в сучасній Україні». // За ред.: Я. Грицака, А. Портнова і В. Сусака. — Київ-Львів, Критика, 2007

локальним способом життя, локальними ідентичностями та історичною пам'яттю мешканців певного міста.

Питання з міською культурою та ідентичністю в Україні належить до особливо актуальних ще й тому, що, на погляд деяких науковців, саме урбаністичний складник в українській національній культурі та національній ідентичності традиційно вважається надто слабким.

Поняття «український» та «міський» дуже довго вважалися антонімічними. Як зауважує Ярослав Грицак:

> «Цим двоподілом [*на «місто» й «село»*] пробують пояснити центральну драму новішої української історії. Ця драма, крутиться навколо такого сюжету: все, що модерне (читай: місто) в Україні, неукраїнське, а те, що українське (читай: сільське) — не модерне або маломодернізоване»[15].

Далі Грицак аргументовано стверджує, що східноєвропейська урбанізація на одне-два століття відставала від західної, що величезного удару по містах та міській культурі України, хоч би яким було її мовно-етнічне обличчя, завдала Друга світова війна (коли відбулося «руйнування міст і винищення міського населення в небачених раніше розмірах», через що «більшість українських міст втратила своє населення»[16]). Це до деякої міри є риторичним перебільшенням, адже до рідних міст після «визволення» поверталися багато тисяч киян, одеситів, харків'ян тощо. Натомість сотні невеликих українських містечок майже не зазнали масових руйнувань, а масовому винищенню в них піддано було здебільшого єврейське населення. Іншими словами, тяглість міської традиції парадоксальним чином збереглася більше в малих містечках, а не у великих культурних і промислових центрах, де по війні відбувалося поновне заселення, переважно за рахунок прибульців із села, через що, на погляд Грицака, маємо унікальну цивілізаційну ситуацію: «не місто урбанізує їх, навпаки, вони уралізують місто».

Якщо це справді так, то особливо помітними ці «уралізаційні» тенденції мали б бути в «нових» індустріальних містах, де взагалі не було «старого» міського населення, а відповідно й сформованої міської ідентичності, що могла б протиставити власні модерні уявлення про минуле — активній «політиці пам'яті» тоталітарної влади. Грицак наводить низку прикладів «із життя» на доказ того, що саме так і було. Та подібна аргументація, що її на Заході зовуть *anecdotal,* не завжди звучить переконливо, тим більше, коли супроводжується регулярними твердження-

---

[15] Грицак Я. Місто. — у кн.: Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. — Київ: Грані-Т, 2008 — С. 140.

[16] Там само, с. 149.

ми, що з другої половини XIX до середини XX ст. єдиним справді модерним містом у Східній Європі був рідний Грицакові Львів...

Утім, навіть щодо Львова Грицак не заперечує його нинішньої «недомодернізованості», приналежності до грона численних великих і малих українських міст із несформованим (чи надто мінливим) образом свого минулого й сьогодення. Така ситуація є лише культурною гранню глибшої проблеми, породженої тим специфічним для Східної Європи шляхом розвитку, що його угорський історик Андраш Ґерьо називає «модернізацією без модерності» й пояснює так:

> «Термін "модернізація" має в контексті Центральної і Східної Європи зовсім інше значення й коннотації, аніж узвичаєне на Заході. Сучасна трагедія цього регіону, у своїй значній частині, може послужити уроком того, що відбувається, коли "модернізація" проводиться без паралельного утворення громадянського суспільства, ба навіть за грубого придушення вартостей громадянського суспільства»[17].

Суперечності й конфлікти між культивованою «згори», ідеологічно-кондиціонованою «культурою пам'яті», з одного боку, та особистим і груповим досвідом минулого, що зберігається завдяки міжособистісній комунікації у вужчих спільнотах (у сфері ассманівської *комунікативної пам'яті*), а також у локальних і регіональних (суб)культурах пам'яті, з іншого боку, часто виступають то гальмом, то каталізатором масштабних змін в уявленнях суспільства про власне минуле. У грудні 2009 року, на парламентських слуханнях з проблем національні ідентичності в умовах глобалізації відомий історик В. Верстюк сказав приблизно таке: «Уявіть собі пересічного сучасного українця, який виходить зі школи, де йому викладали історію України за сучасним підручником, іде вулицею, що досі носить імя Володимира Леніна, і минає пам'ятник тому-таки Леніну, що досі стоїть на головній площі міста, де ця людина живе. Як у неї за таких умов складатиметься цілісне бачення національної історії?»[18]

До цього можна додати, що «пересічний» (середньо-статистичний) українець не вчиться в школі, бо закінчив її ще в радянські часи, коли й предмет такий — історія України — не викладався. Це означає, що у свідомості такої людини конфлікт виникає не між засвоєними замолоду уявленнями про історичне минуле та тим майже незмінним від радянських часів символічним простором (включно з «місцями пам'яті»), що її оточує, а між усім згаданим — і тією версією національної історії, що сьо-

---

[17] Gerő Andras. *Modern Hungarian Society in the Making.* — CEU Press, Budapest, 1995, p. ix.

[18] Слова В. Верстюка автор цитує з пам'яті — за телетрансляцією слухань.

годні викладається у школі або оповідається на українських (але не російських!) телеканалах і в газетах.

Це, на наш погляд, обумовлює важливість і актуальність аналізу згаданих локальних (суб)культур пам'яті, їхнього впливу на формування «історичної пам'яті» й національної ідентичності членів цих спільнот, у сучасній Україні — особливо. Локальний (регіональинй) символічний простір, як складник культури пам'яті, також має стати об'єктом цього аналізу.

Одначе з'ясування впливу символічного простору на формування ідентичності та уявлень про минуле — річ непроста, зокрема тому, що такий вплив, попри постійність і неуникність (чи й завдяки їм) не завжди відчувається й усвідомлюється самою людиною, як не відчувається атмосферний тиск. Але тим важливішою є наукова рефлексія стосовно цього впливу.

Книжка, пропонована увазі читача, є спробою з'ясувати проблематику зв'язків і взаємовпливів між локальними ідентичностями міських спільнот, їхніми уявленнями про минуле міста і країни, міським простором (передусім його символічним аспектом) та міською культурою пам'яті (в сенсі Я. Ассмана) — і національною ідентичністю, національною історією (тим, що називається «історичним мейнстрімом»), взаємин між політикою пам'яті національної держави і тим, що можна було б назвати локальною, міською політикою пам'яті.

За об'єкт дослідження було обрано два невеликі міста — одне давнє, формально віднесене до історичних, містечко в Центральній Україні (Звенигородка), одне засноване в радянські часи індустріальне місто в тому-таки регіоні (Ватутіне). Формальна просторово-культурна логіка вимагала б, аби молоде індустріальне місто для дослідження було вибране десь на Донеччині чи хоча б Дніпропетровщині, але вирішальним у виборі дослідником об'єкту став чинник обсягу знань про минуле й сьогодення міста Ватутіного, вже накопичених автором, позаяк саме тут він народився і виріс.

До того ж історична Звенигородка та «неісторичне» Ватутіне, розташовані за кілька кілометрів одне від одного й тісно пов'язані не лише господарчими, а й родинними зв'язками городян, все ж у багатьох аспектах унаочнюють ту соціо-культурну й урбаністичну дихотомію, що притаманна, як ми далі побачимо, всій сучасній Україні.

Необхідне ще одне роз'яснення. Ця книжка писалася у 2008–2010 роках, тому в ній не згадано ані праці з політики пам'яті, що вийшли після 2010 року, ані ті зміни у міському просторі аналізованих міст, що сталися у 2011–2014 роках.

Частина 1.
З'ясування основних понять і зв'язків між ними

1.1. Ідентичність: національна, локальна, культурна, історична

У вступному розділі раз по раз з'являлися терміни та поняття, котрі, попри часте використання сучасними науковцями та публіцистами, не завжди мають однозначний термінологічний зміст, різними людьми трактуються по-різному: національна та локальна ідентичність, культурна ідентичність, історична пам'ять, культура пам'яті та політика пам'яті, місця пам'яті, символічний простір тощо.

Тому є потреба, на погляд автора, викласти власне розуміння згаданих ключових понять та власне ставлення до проблем, що виникають довкола них.

Почнімо з ідентичності. Що таке *національна, локальна та культурна ідентичності* і як вони співвідносяться між собою?

У класичній праці Ентоні Сміта «Національна ідентичність» однойменне поняття знайшло доволі повне розкриття, тому ми тут обмежимося посиланням на згадану книжку. Е. Сміт також вказує на «два види культурної колективної ідентичності» — релігійну та етнічну, адже в обох цих випадках визначальні чинники ідентифікації мають культурний характер (спільна система вартостей, міфів, ритуалів, а часто ще й спільна мова, принаймні мова літургійна)[19]. Натомість локальні та регіональні ідентичності Е. Сміт відносить до ранніх і не надто стійких типів ідентичності, сформованих за територіальною ознакою. В обох випадках ідеться про ідентичності, сформовані в домодерні часи, іншими слова-

[19] Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994 — С. 15–17.

ми — до «доби націоналізму». Мається на увазі, що з формуванням модерних націй релігійні, етнічні, місцеві ідентичності якщо й не зникають, то відходять на другий план, оскільки в багатьох країнах «доба націоналізму спромоглася об'єднати [*етнічно чи релігійно розрізнені*] спільноти на новій, політичній основі»[20].

Сучасні українські етносоціологи визначають ідентичність «у найширшому розумінні» як «відчуття, усвідомлення індивідом своєї приналежності до певної спільноти, групи людей»[21]. Значущим тут є паралельне вживання двох різних означень — «відчуття» та «усвідомлення». Іншими словами, самоототожнення може бути як стихійним, чуттєвим, не зовсім усвідомлюваним, так і цілком свідомим, чітко артикульованим. Але де гарантія, що у одного індивіда не може бути різних самоототожнень: свідомого, експліцитного — з однією групою (скажімо, престижнішою), а чуттєвого — з іншою (не такою респектабельною, але «ріднішою»)?

У щойно процитованій праці зазначено: ідентичність, що «ґрунтується на певній системі культурно-символічних ознак», називається *етнічною*, й додається:

> «...вона може не збігатися з об'єктивним статусом етнічної належності. Тобто за кровним походженням людина може належати до одного *етносу*, а відносити себе до іншого»[22].

Виходить, що «кровне походження» є об'єктивною ознакою етнічної належності, а рідна мова та культура — ні. У такому трактуванні етнічності автором цитованої статті Кирилом Галушком видно вплив сталінської концепції індивідуальної національності як успадкованої від батьків ознаки, котру слід фіксувати у відомій «п'ятій графі». Натомість національна ідентичність трактується як свого роду «вищий ступінь» ідентичності етнічної:

> «Коли відбувається поглинання чи якісне домінування нерозривного комплексу громадянсько-етнічних лояльностей над конгломератом різних кровно-родинних, соціальних, етнічних, то має місце поява національної ідентичності»[23].

На погляд К. Галушка, національна ідетничність «за визначенням поглинає інші чи домінує в системі інших колективних ідентичностей».

---

[20] Сміт Е. цит. праця, С. 17.

[21] Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю. та ін. Етносоціологія. Терміни та поняття. Навчальний посібник. — К.: «Фенікс», 2003 — С. 131.

[22] Там само.

[23] Цит. праця, С. 133.

При цьому він подає перелік основних ознак національної ідентичності за Ентоні Смітом: історична територія, спільна історична пам'ять, спільна культура, єдині юридичні права й обов'язки членів спільноти-нації, єдина економіка. Однак у цитованому К. Галушком джерелі цілком відсутні згадки про такий важливий чинник формування нації, як *модерність*. Може, це через те, що в українському перекладі згаданої праці Е. Сміта слово *modern* перекладається як «новітній», а *modernity* — як «сучасність»? Але й слова «новітній» у своїй статті про ідентичність К. Галушко жодного разу не вживає.

Все ж варто зазначити, що більшість сучасних серйозних теорій нації й національної культури сходяться в тому, що нація — це явище модерної доби, воно є не стільки сукупністю людей одного етнічного походження чи громадян однієї держави (іншими словами, «нова політична основа» або ж національна державність — це не єдиний і навіть не головний чинник формування нації), скільки передусім *культурною спільнотою*, котру об'єднує спільна модерна культура. Скажімо, для К. Дойча нація є «комунікаційною спільнотою», що їй притаманна єдність культури як системи, збудованої з численних елементів (*building blocks*, тобто цеглин) — таких, як мова, література й мистецтво, вірування й звичаї, а також національні суспільні, політичні, господарчі, культурні інституції[24]. Усі ці елементи мають бути «компліментарними», тобто взаємопогоджуваними й взаємодоповнюваними.

Модерну націю та національну культуру, отже, визначає не унікальність згаданих «цеглин», чи однорідність походження всього їх набору, а своєрідність створеної з них *конструкції, системи*. А необхідною передумовою формування нації та національної культури, за Дойчем, є достатній рівень інтенсивності національного комунікаційного простору.

Що ж за культура виникає в процесі націєтворення й набуває статусу національної? Чи це — етнічна культура титульного етносу, «підвищеного» до статусу нації, чи «висока» культура панівних класів, що формують національну еліту евентуальної національної держави? Чи, може, це синтез першого, другого та якихось інших складників? І що при цьому відбувається з до-національними культурними системами (з етнічними, субетнічними, регіональними культурами тих спільнот, із яких формується нація; з уже згаданою «високою» культурою панівних соціальних груп тощо)? Чи вони розчиняються в модерній національній культурі, поглинаються нею, чи поволі відмирають через «непотрібність»?

---

[24] Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication. The Inquiry into the Foundation of Nationality.* — MIT Press, Cambridge Mass., 1966.

К. Дойч зауважував, що описана ним національна культурна конструкція не має бути ані закритою, ані застиглою. За словами польського соціолога Антоніни Клосковської: «До метафори Дойча про цеглини, з яких складається національна культура, слід додати, що окремі цеглини можуть бути змінені чи замінені»[25]. А на погляд Роджерса Брубейкера, модерне націєтворення, як правило, призводить не до поглинання усього конгломерату «донаціональних» культур і субкультур єдиною, національною, а до «створення єдиної 'тонкої' соцієтальної культури й мови по всій території»[26]. «Тонкої» — не в сенсі витонченості, а з огляду на її тонкість як «верхнього шару» загальної культури суспільства та окремих груп у ньому. Націєтворення — це процес «забезпечення спільної участі в усіх соцієтальних інститутах, що функціонують національною мовою, та рівного доступу до цих інститутів»[27]. Таке націєтворення не вимагає обов'язкової асиміляції меншин чи регіональних груп/культур; воно просто передбачає їхню інтеграцію в «тонку соцієтальну культуру».

Ключовими чинниками формування такої, спільної для всієї модерної нації соцієтальної культури є:

- національна літературна мова (сформована, як правило, на базі найпоширенішої «народної» мови, але далеко не тотожна їй) та література цією мовою;
- національна (державна) система освіти, в першу чергу — шкільної;
- мас-медіа (преса, радіо, телебачення) як канали масового комунікування продукту національної культури, головним чином — популярної/масової.

При цьому «народна», вернакулярна мова й культура, зокрема — культура повсякдення, а також регіональні й меншинні культури можуть іще довго (протягом століть) співіснувати з «тонкою» національною культурою, взаємовпливаючи й взаємопідживлюючи одні одних. Це ми спостерігаємо на прикладі Італії, Німеччини, Китаю, багатьох інших країн. Для того, щоб у людини сформувалася міцна національна ідентичність, їй не обов'язково забувати рідну говірку, місцеві звичаї свого краю, або ж відмовлятися від користування іншою мовою, що нею вона силою обставин вільно володіє.

І навпаки — як відомо, зростання в традиційному етнічно-українському культурному середовищі, невміння розмовляти жодної мовою,

---

[25] Antonina Kloskowska. *Kultury narodowe u korzeni.* — Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 39.

[26] Brubaker, Rogers. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* — Cambridge Univ. Press, 1996, p. 19.

[27] Ibidem, p. 19–20.

крім рідної полтавської чи поліської говірки, не гарантує стійкої національної ідентичності, а хіба що створює для цього певний культурний фундамент.

Водночас з огляду на етнокультурну неоднорідність більшості сучасних національних держав, наявність у них численних меншин, часто — ближчих етнічно, мовно чи релігійно до сусідніх країн, аніж до «власної», стає можливою, ба й доволі часто виникає ситуація, коли країни («історичні національні території») чи їх частини протягом певних періодів є об'єктами або й учасниками кількох конкуруючих націєтворчих проектів (процесів). На їхніх теренах одночасно або поперемінно діють кілька різних систем формування «тонких соцієтальних культур» (різні державні мови та системи освіти, різні медійні простори).

Тут немає потреби далеко ходити за прикладами, адже Україна та її населення в XX столітті були об'єктом кількох різних «національних проектів» — російського імперського, українського національного, радянського ніби-позаетнічного (створення «нової історичної спільноти — радянського народу»), а також — на західних теренах — польського, угорського, навіть велико-румунського націєтворення. На практиці це означало, що чисельність українців, які отримували освіту в російських, польських, румунських, російськомовних радянських школах, традиційно перевищувала чисельність тих, що вчилися по-українськи (за винятком хіба що двох повоєнних десятиліть). А присутність неукраїнських ЗМІ (спершу — преси, потім — радіо, телебачення) в інформаційно-культурному просторі України також була домінантною практично протягом усього XX століття.

Усе це, накладаючись на різні регіональні етнокультурні субстрати, не могло не дати дуже різних ідентичностей в різних регіонах України й у різних соціальних та етнічних групах. Тож не дивно, що українська «тонка соцієтальна культура», котра на сьогодні сформувалася, в деяких регіонах виявилася настільки «тонкою», що її нелегко помітити, натомість залишковий шар «соцієтальної культури», залишений іншими націєтворчими проектами (передусім радянським) виглядає значно «товщим»...

Аналізуючи джерела формування культурних ідентичностей жителів таких різних регіонів як Галичина і Донбас, бачимо: провідними культурними ресурсами, що формували культурні ідентичності населення цих регіонів, для Галичини здавна були не лише «мейнстрім» української національної культури (в радянську епоху — і радянської, і змагальної з нею «нерадянської»), а також і своєрідна галицька поліетнічна регіональна культура, і релігійна (греко-католицька) традиція, і значний іноземний (в першу чергу центрально-європейський) культурний вплив, осо-

бливо у сферах політичної та господарчої культур — не тільки опосередкований (через російське і «центрально-українське» посередництво, переклади, адаптацію), але й прямий (див. Схему 1[28]).

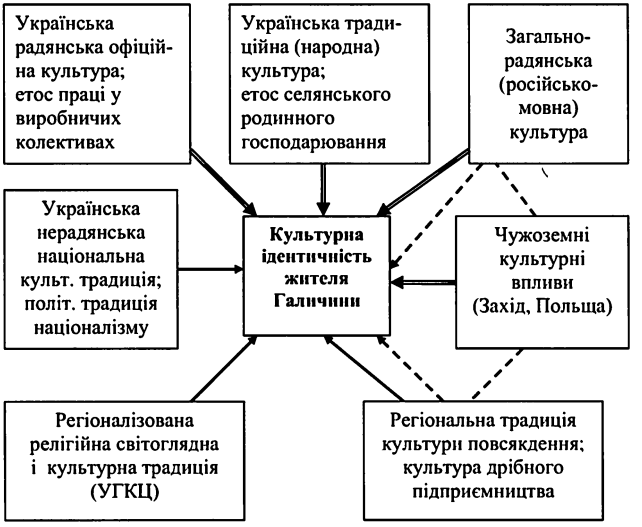

Схема 1. *Джерела формування культурної ідентичності жителів Галичини*

Натомість у формуванні культурних ідентичностей жителів Донбасу очевидно домінували ресурси «загальнорадянської» російськомовної культури, а також та регіональна культура повсякдення, що сформувалася в тутешніх робітничих містах і селищах. Вплив української культури (навіть у її радянському варіанті) тут був на порядок слабшим, а «нерадянської» — практично не було[29]. Те саме можна сказати і про релігійну традицію, і про традиції селянського родинного господарювання, і про чужоземний культурний вплив: перша і друга були тут майже цілковито викорінені в 1930–1960-ті роки, а третій — відбувався практично цілковито через загальнорадянське (столичне московське) опосередкування (див. Схему 2).

---

[28] На цій та наступних схемах подвійними стрілочками позначені найпотужніші впливи, одинарними — менш потужні, пунктирними — слабкі.

[29] Цікаві свідчення про донбаську культурну ситуацію початку XX ст. містять відомі спогади В. Сосюри «Третя Рота», а щодо середини століття — нещодавно опубліковані спогади Івана Дзюби «Спогади і роздуми на фінішній прямій» (К.: «Криниця», 2008 — 928 с).

Вплив етнічно-українського села з його традиційною культурою у цьому промисловому краї був чи не найслабшим з усіх регіонів України (до того ж завдяки етнічно мішаному населенню тут мали місце ще й інші етнічні впливи — російські, грецькі, татарські тощо), натомість пласт радянської культурної спадщини — наймогутнішим і панівним.

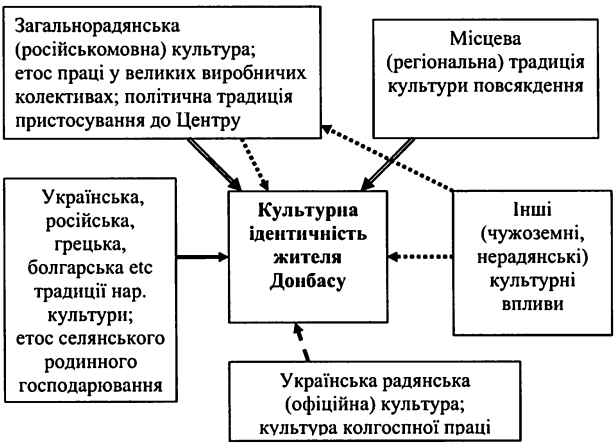

Схема 2. *Джерела формування культурної ідентичності жителів Донбасу*

Отже, загальними рисами для «галицької» та «донецької» культурних ідентичностей донедавна були не так належність до загальнонаціональної української культурної традиції, як спільна радянська культурна спадщина та своєрідність регіональних культурних традицій.

Регіональна культурна своєрідність притаманна не лише Галичині та Донбасу, а й Волині, Закарпаттю, Буковині, Одесі, не кажучи вже про Крим. З моноетнічними Галичиною, Волинню і, сказати б, позаетнічним Донбасом чи Запоріжжям контрастують етнокультурна строкатість Закарпаття і Південної Бесарабії.

Історично стрижневий для України центральний регіон, що включає кілька історичних областей (Поділля, східне Полісся, Наддніпрянщину), за етномовними характеристиками і за культурною ідентичністю опиняється немовби посередині між Галичиною і Донбасом. Зовнішні (окрім Росії) культурні контакти тут були майже так само слабкі, як на Сході, однак вплив української етнічної/національної культури на самоідентифікації тутешніх мешканців — лише трохи слабший, ніж на Заході (див. Схему 3).

Вплив культурної «радянізації», включно з нищенням релігійних традицій і вартостей, культури селянського господарювання та дрібного містечкового підприємництва, був тут майже так само потужним, як на Сході, але все ж не мав таких глибоко руйнівних наслідків, можливо, через помітно менший ступінь урбанізації цього регіону та меншу частку напливового (іноетнічного) міського населення.

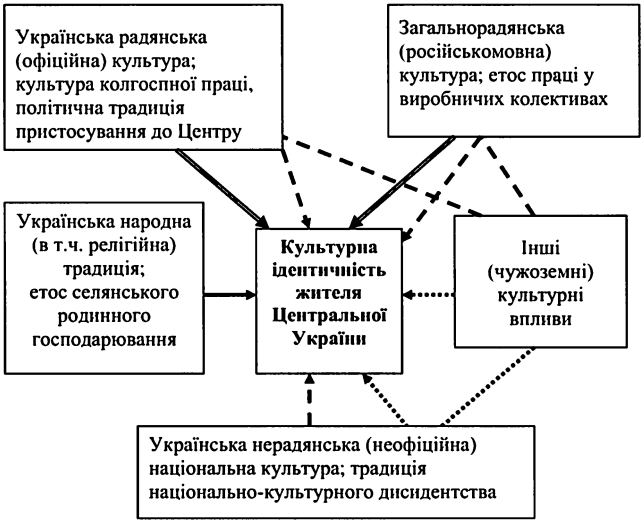

Схема 3. *Джерела формування культурної ідентичності жителів Центральної України.*

Усе це різноманіття регіональних культурних ідентичностей відображається на ціннісних, політичних, геополітичних орієнтаціях, до того ж воно, як уже зазначалося, посилюється відмінностями в історичному минулому різних регіонів, навіть такому недавньому, як 40–50-і роки XX століття (себто часи, пам'ять про які існує не лише як колективна й опосередкована, а й у цілком буквальному сенсі, як особисті та родинні спогади).

А внаслідок здобуття державної незалежності, зміни політичного ладу та подальших майже двадцяти років посткомуністичного розвитку в суспільному, економічному, культурному житті українського суспільства відбулися значні зміни, що вплинули на індивідуальні та колективні ідентичності його членів, на функціонування культурної та історичної пам'яті, на трансформацію символічного простору наших міст.

Відбулися значні зміни й у конфігурації тих символічних, культурних ресурсів, котрі, як уже говорилося, формують національні й регіональні ідентичності. Вже не існує поділу української національної культури на ту, що офіційно підтримується (радянську) і ту, що офіційно переслідується («антирадянську»). Інша річ, що об'єднання цих двох раніше взаємоворожих традицій відбулося не шляхом їх переосмислення та інтеграції, а радше шляхом напівмеханічного поєднання (кажучи словами Марка Павлишина, не через трансформацію канону культури, а через об'єднання двох «іконостасів»)[30].

Присутність цієї культури у східних та південних регіонах країни нині набагато помітніша, однак вона забезпечується переважно завдяки державним каналам культурної комунікації (система освіти, національне телебачення і радіо, державні й комунальні заклади культури), і значно менше — завдяки комерційним культурним індустріям. Останніми роками вже можна говорити про якісно нове явище — становлення власне українських культурних індустрій, вперше в національній історії. Втім, ця тема заслуговує окремого уважного розгляду.

Інша зміна — трансформація ролі російської (колишньої загальнорадянської) культури та взаємодії з культурним простором Росії. Попри втрату ролі політичної метрополії, Росії значною мірою вдалося зберегти не лише роль метрополії культурної, особливо для Сходу і Півдня України, але й роль посередника між українським споживачем і глобалізованою світовою (масовою) культурою. Голівудські бойовики, супутникові телеканали, популярні західні бестселери — усе це наш середньостатистичний обиватель, найімовірніше, бачить, чує або читає в російському перекладі. Однак «найімовірніше» — не означає «обов'язково»: сформовану ще у сталінські часи монополію на культурне посередництво між (пост)радянським простором і зовнішнім світом російська культура втратила, а свій вплив на ці процеси поступово втрачатиме і в майбутньому. Повільні темпи цієї втрати впливу, здавалося, прискорилися після 2004 року, проте й нині дії держави з активного запровадження у практику норм законодавства про дублювання чужоземних фільмів українською мовою, що раніше ігнорувалися кінопрокатним бізнесом, супроводжуються протестами проросійських політичних сил та пов'язаних із Росією медіа-структур.

Тепер — про зовнішній культурний вплив. Він, ясна річ, посилився, і не лише завдяки падінню радянської «залізної завіси», всепроник-

[30] Див. Павлишин М., Канон та іконостас — К., Час, 1997, зокрема, — однойменну статтю, С. 184–198.

ній глобалізації, Інтернету тощо. Став потужнішим вплив європейської культури повсякдення, головним чином завдяки міграційним процесам: нині мільйони українців працюють у багатьох країнах Європи, ще мільйони — відпочивають, навчаються, стажуються за кордоном. Результатом цього є не лише споживацтво, а й динамічне поширення знань, навичок підприємництва, ділових й побутових звичок, що прискорює розвиток постіндустріальних галузей економіки. Утім, такі тенденції сильніші у великих містах та в західних і південно-західних регіонах, а слабші — на старо-індустріальному Сході чи навіть в малоіндустріальному Криму, де курортний бізнес, як видається, дедалі більше відстає не лише від Туреччини, Єгипту й Чорногорії, а й навіть від свого пострадянського родича — Трускавця.

Унаслідок цих та інших соціокультурних змін відбувається масштабна криза ідентичностей у сучасному українському суспільстві. Розвал СРСР і виникнення демократичної Української держави, яка має аспірацію раніше чи пізніше стати повноправним членом європейського співтовариства, істотно підважило передусім групові ідентичності місцевих росіян та російськомовних, російсько-культурних «радянських людей», котрі ще вчора не надавали значення тому, що вони мешкають в Україні, а не десь у Рязані чи Краснодарі, а сьогодні опинилися в незвичній для себе ролі меншини, зобов'язаної принаймні в деяких ситуаціях використовувати мову «тубільців» і рахуватися з їхніми поглядами, зокрема, й на так зване спільне минуле.

Ситуація з культурними ідентичностями російськомовних українців є складніша, ніж може здатися. Як свідчить соціологічне опитування російськомовних жителів України, проведене Центром ім. О. Разумкова у травні-червні 2007 року:

> «Третина російськомовних відносять себе до української культурної традиції, майже третина — до радянської, 6% — до європейської. До російської культурної традиції — менше чверті»[31].

Виходить, що російськомовні громадяни України мають насправді не єдину (як твердив, наприклад, Ендрю Вілсон у «Несподіваній нації»[32]), а різні ідентичності. Утім, описані культурні зміни притаманні передусім молодому поколінню, а культурні ідентичності людей старшого віку міняються, ясна річ, не надто суттєво, що й забезпечує загальну «живучість» радянського компоненту культури сучасного укра-

---

[31] Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики. Аналітична доповідь Центру Разумкова. // Національна безпека і оборона. — 2007 — № 9(93).

[32] Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Пер. з англ. — К.: «К.І.С.», 2004 — 552 с.

їнського суспільства. Тож повертаючись до даних Центру Разумкова, можна сміливо припустити, що практично всі, хто відніс себе до радянської культурної традиції — це люди пенсійного або передпенсійного віку, майже всі «європейці» — не старші за сорок років, а ті, хто ідентифікує себе з українською культурною традицією — це російськомовні в побуті етнічні українці.

Менше уваги звертають соціологи та культурологи на кризу ідентичності тих численних наших співгромадян, яких можна назвати «радянськими українцями». Йдеться переважно про україномовних селян та мешканців малих міст Центральної і Східної України, для яких, тим не менше, досі залишається здебільшого чужою та версія національного минулого, в якій героями є Мазепа та Петлюра, Бандера та Шухевич. Виховані в радянській школі та радянському педінституті чи сільгоспакадемії, вони звикли асоціювати славне українське минуле з Хмельницьким і Семеном Палієм, Миколою Щорсом і батьком Боженком, а в красному письменстві віддають перевагу Василю Симоненку й Остапові Вишні перед Маланюком чи Антоничем. Ці переважно літні люди, зберігши від селянської культури своїх дідів упертий консерватизм, донедавна незмінно голосували за Соцпартію й опиралися знесенню пам'ятників Леніну в своїх райцентрах, тож не варто очікувати, що нині притьмом почнуть будувати пам'ятники Мазепі.

Добре й те, що леніних нарешті почати позбуватись і вшановувати пам'ять земляків, померлих у Голодомор.

Суспільно-економічна трансформація та породжена нею криза ідентичностей зачепила й основні соціальні групи та класи українського суспільства, передусім — інтелігенцію та індустріальний робітничий клас, тобто ті верстви, які з 1970-х років становили кількісну більшість населення України. Якщо робітничий клас був значною мірою економічно зруйнований і деморалізований деіндустріалізацією 1990-х років, і лише останнім часом став поволі повертати відчуття власної ваги в суспільстві, то інтелігенція, особливо гуманітарна, практично безповоротно втратила свою місію «розуму й совісті нації», й частково перетворилася на «клас бюджетників», легко маніпульований своїми хлібодавцями, а частково — на «офісний планктон», ситий, але переважно збайдужілий до духовних вартостей і суспільно значущих проблем.

Як ці кризи ідентичностей пов'язані з колективними уявленнями про минуле? Без детального аналізу конкретної ситуації в тих спільнотах, про які йдеться (наприклад, у містах Центральної України, в середовищах тамтешньої інтелігенції, робітників, літніх людей, молоді) ґрунтовна відповідь на це запитання неможлива.

1.2. Пам'ять спільноти, простір спільноти

Тут доречно повернутися від територіальних та культурних аспектів ідентичності до такого її складника, як колективні уявлення про минуле, відомі також під назвою «історична пам'ять».

Беручись з'ясовувати, «розколота» в нас історична пам'ять чи лише амбівалентна, сприяє вона інтегруванню суспільства чи перешкоджає, врешті-решт, одна у нас згадана пам'ять, дві чи двадцять дві, доцільно розібратися, що ж таке історична пам'ять: чи це «колективна пам'ять про минуле» (М. Гальбвакс), чи «соціокультурний феномен» (Ю. Зерній)[33], чи лише «метафора, ідеологічне кліше» (І. Савельєва та А. Полєтаєв)[34]?

Як відомо, пам'ять — це властивість людського розуму довший час зберігати систематизовану інформацію (тобто знання) про пережитий досвід, а також у відповідний момент актуалізувати («пригадати») збережені знання. До пережитого досвіду відносяться, ясна річ, не лише безпосередні враження від подій, учасником яких була людина, а й опосередковані — почуті розповіді, прочитані книжки, переглянуті фільми тощо.

У європейській, юдео-християнській інтелектуальній традиції пам'ять здавна вважалася однією з найважливіших людських якостей. Давні греки зробили Мнемозину, богиню пам'яті, матір'ю дев'яти муз. По Старому Заповіту розкидано заклики: «Пам'ятай про Бога, Господа твого». А за Св. Августином, образами Святої Трійці в людині є *memoria, intelligentia, voluntas* (пам'ять, розум, воля)[35].

Добра пам'ять — то дар Божий, але її можна й розвивати. Про те, що пізніше одержало назву *мнемотехніки*, згадували Платон, Аристотель і Цицерон, однак описи античних мнемотехнік до нас не дійшли, тож найдавнішою методикою запам'ятовування є правила, що їх сформулював Тома Аквінський у коментарях до трактату Аристотеля «Про пам'ять і пригадування». Ось ці «томістичні правила мнемотехніки» (у стислому переказі Джованні да Сан-Джіміньяно):

> «По-перше, слід укласти в чіткому порядку ті речі, які людина прагне запам'ятати.
>
> По-друге, слід сформувати до них емоційне ставлення.

---

[33] Зерній Ю. О. Як суспільства пам'ятають. Властивості та механізми функціонування історичної пам'яті. // Стратегічні пріоритети — 2008 — № 4(9) — С. 35–43.

[34] Савельева И., Полетаев А. Знание о прошлом: Теория и история. — СПб, «Наука», 2003 — том 2 — С. 407.

[35] Детально про розвиток культури пам'яті в Європі та деінде — див., наприклад, хрестоматійні праці Ф. Єйтс (Frances Yates, *The Art of Memory*, Chicago, 1966) та Ж. Ле Гофа (Jacques Le Goff, *Histoire et memoire*, Gallimard, 1988).

По-третє, слід пов'язати їх із незвичайними образами.
По-четверте, слід їх повторювати під час регулярних роздумів»[36].

Виглядає на те, що дальший розвиток *культури пам'яті* (про значення цього поняття — трохи згодом), і не лише індивідуальної, а й колективної, суспільної — відбувався під впливом «томістичних правил»: аби належно пам'ятати власне минуле, людські спільноти (чи принаймні суспільні еліти) вибудовували описи важливих подій у чіткі послідовні нарації, плекали у своїх співгромадянах емоційне ставлення до них, відображали їх у яскравих (чи хоча б масштабних) творах архітектури, мистецтва, літератури, а також регулярно повторювали нагадування про ці події та їхнє значення — на урочистих публічних церемоніях, на шкільних уроках, у політичних промовах своїх провідників і так далі.

Варто наголосити на відмінностях між *власне пам'яттю* (тобто індивідуальною пам'яттю людини), *колективною пам'яттю* і, врешті, вищезгаданою *історичною пам'яттю*. Адже саме ці відмінності, врешті-решт, дозволяють людям не лише «пам'ятати» про події вікової давності, що їх свідками не були ані вони самі, ані навіть їхні прадіди, але й цілком щиро змінювати ці свої «спогади» під дією зовнішнього комунікаційного впливу та власних роздумів над отриманими фактами.

Одним із перших у модерній європейській науці теорію «колективної пам'яті» розробляв французький соціолог Моріс Гальбвакс. У праці «Соціальні рамки пам'яті» (1925 р.) він «показав, що суспільне середовище обмежує й упорядковує спогади про минуле у просторі й часі, слугує джерелом як самих спогадів, так і понять, за допомогою яких вони фіксуються»[37].

Соціокультурний вимір мають навіть особисті спогади людей, оскільки вони знаходять своє вираження через міжлюдську комунікацію, а тому, за Гальбваксом:

«кожен індивідуум формує у собі таку пам'ять про минуле, котра, по-перше, є суспільно опосередкованою, по-друге, тісно пов'язана з групою, до якої належить цей індивідуум»[38].

Іншими словами, групова ідентичність майже неодмінно має той вимір, що його можна назвати «історичним». Водночас сучасна людина зазвичай ідентифікує себе не з якоюсь однією, а з кількома більшими й меншими групами (родина, місцева громада, етнічна група, нація, конфесія, професійне середовище, молодіжний неформальний рух тощо). Виникає

---

[36] Цит. за: Frances Yates, *The Art of Memory*, p. 96.

[37] Савельева И., Полетаев А., цит. праця, с. 404.

[38] Цит. за: J. Assmann, *Collective Memory and Cultural Identity* // New German Critique, No 65, Spring-Summer 1995, p.127.

запитання: з якою ж групою буде особливо «тісно пов'язана» пам'ять цієї людини про минуле (іншими словами: яка з ідентичностей диктуватиме свій «історичний вимір»), тим більше, що соціальні рамки, що їх накладатиме кожна із згаданих груп на уявлення індивіда про минуле, можуть бути взаємно суперечливими, а то й взаємовиключними?

Очевидно, що однозначної відповіді тут немає, можна лише констатувати типовість ситуації більш чи менш вільного вибору сучасною людиною своєї домінантної ідентичності та «своєї» версії пам'яті про минуле, а також вказати на чинники, котрі визначають цей вибір: провідна ідентичність конкретної особи (місцева, етнічна, релігійна, професійна, громадянсько-національна), культурне середовище (зокрема, символічний простір), у якому вона сформувалася, її система вартостей, політичні переконання, врешті, матеріальні міркування на кшталт «де краще платять, там і батьківщина», котрі нерідко доповнюються «історичними» аргументами типу «в цій країні ніколи не було умов для нормального життя, тож про який патріотизм можна говорити?»

Втім, це не єдина проблема з Гальбваксовою концепцією «суспільно опосередкованої» колективної пам'яті. На погляд німецького історика Яна Ассмана, Гальбвакс, замість обмежитися аналізом соціальних рамок пам'яті, зайшов надто далеко, «оголосивши групу (колектив) суб'єктом пам'яті й пригадування, створивши поняття "колективна пам'ять" чи "пам'ять нації", у яких термін "пам'ять" перетворюється на метафору»[39]. То що, виходить, «колективної пам'яті» може не існувати взагалі?

Закид Я. Ассмана слушний, коли триматися в рамках «фізіологічних» уявлень про пам'ять як властивість людського розуму, однак якщо поглянути на окрему людину та на людську спільноту з позиції теорії систем, то обидва ці об'єкти можна вважати *системами, що саморегулюються, самозберігаються, самонавчаються, загалом — саморозвиваються*, і тоді відмінності між їхніми «пам'ятями» втрачають засадничий характер.

Але — чи всяка людська спільнота (група, етнос, політична нація) відповідає згаданим *системним* характеристикам? Не обов'язково. Оскільки кожен член групи посідає свідомість, власну систему вартостей, власні інтереси та здатність до самостійних дій, то він, у принципі, може зробити вибір на користь самозбереження й розвитку в рамках іншої спільноти-системи, привабливішої для нього: змінити професію, релігію, місце проживання, громадянство, тобто зовнішні «маркери» ідентичності. Складно, але в принципі можливо змінити її «внутрішнє наповнення» — світогляд і систему вартос-

[39] Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. — М., 2004 — С. 37.

тей, у яких людина була вихована, тим більше, коли для цього на неї чиниться потужний тиск іззовні, соціальний чи релігійний. Зміна рідної мови і, відповідно, культурної ідентичності забирає, як відомо, два-три покоління. А в кризові для спільноти моменти такі кризи ідентичностей стають масовим явищем і здатні спричинити розпад спільноти як системи (згадаймо долю «новой исторической общности — советского народа»).

Тож аби самозберігатися й розвиватися, як єдина система, спільнота має бути достатньо цілісною, посідати дієві механізми гармонізації конфліктів інтересів або вартостей усередині системи, а її окремі члени — мати потужну ідентичність саме членів цієї, не іншої спільноти, поділяти її цілі, правила, вартості.

Ключову (хоча й не ексклюзивну) роль у забезпеченні такої цілісності відіграє *спільна пам'ять*, що її можна визначити як *здатність спільноти накопичувати й зберігати достатньо повну й адекватну інформацію (знання) про пережитий спільний досвід, а в потрібні моменти — актуалізувати (переосмислювати) й використовувати її з метою самозбереження, саморегулювання, саморозвитку спільноти-як-системи.*

Без ефективної й багатої спільної пам'яті, котра включає не лише «фізичну» (хай і соціально-обумовлену) пам'ять членів спільноти, але й низку суспільних інституцій та комунікаційних каналів, покликаних забезпечувати згадані функції — збереження й розвиток спільноти стають доволі сумнівними, якщо взагалі можливими. Неможливі вони й без розвинених механізмів та публічних сфер *генерування нового знання* на базі вже відомих фактів і знань, що особливо важливо в переламні, кризові моменти життя суспільства, коли лише радикальне переосмислення пройденого шляху може забезпечити дальший розвиток.

У модерних суспільствах роль таких публічних сфер відіграють наука, культурно-мистецька творчість, мас-медіа, діяльність структур громадянського суспільства. Для спільноти ці соціальні механізми, ці осередки народження й випробування нових знань — те саме, що інтелект для людини у згаданій тріаді св. Августина *memoria, intelligentia, voluntas.*

Одним із ключових таких механізмів чи осередків є історія як наука. Власне, історію в цьому контексті можна розглядати і як один із «форматів» представлення знань про минуле, зовсім не обов'язково — як панівний (інші «формати» — особисті спогади, літературні чи мистецькі твори, ідеологічно вмотивовані політичні заяви чи інші політичні документи, матеріалізовані «місця пам'яті» в сенсі П'єра Нора[40] і таке інше). Саме

[40] У своїй фундаментальній семитомовій праці «Місця пам'яті» (Nora P. *Les Lieux de la Memoire, 1984–1993)* він визначає, що «місця пам'яті» — це: «топографічні місця (архі-

так, у сенсі істотних відмінностей між різними «форматами» представлення знань про минуле, й варто розуміти слова Я. Ассмана: «пам'ять про минуле не має нічого спільного з науковою історією»[41].

1.3. Історична пам'ять, культура пам'яті

Важливо усвідомлювати, що за кожним «форматом» представлення знань про минуле стоїть не лише відповідна технологія (методологія) продукування нового знання, а й ціла культурна (творча, дослідницька) спадщина і традиція, а значить — і відповідна «суб-спільнота» продуцентів знання, і відповідна аудиторія, культурно-підготовлена й зорієнтована саме на такий формат знання про минуле (будь то «об'єктивне наукове дослідження», а чи міфологізований твір маскультури, як-от костюмна історична кінодрама).

Цілком можливі, й навіть поширені випадки, коли не забезпечено (або зруйновано) спільність культурних кодів, що ними користуються продуценти та консументи згаданих знань. Наприклад, ідеологеми, закладені «інженерами людських душ» у літературні, мистецькі, архітектурні твори сталінських часів, уже переважно «не прочитуються» сучасною молодою людиною в передбачений тоді спосіб, але ж якось вони «читаються» і, відповідно, якимось непрозорим способом впливають на її уявлення про радянське минуле.

Водночас далеко не все, що накопичується у спільній пам'яті певної спільноти, увіходить до її «історичної пам'яті» у вузькому сенсі — тобто до того впорядкованого набору уявлень про минуле цієї спільноти, що його поділяє переважна більшість членів спільноти внаслідок певного суспільного консенсусу.

На погляд І. Савельєвої та А. Полєтаєва:

> «історична пам'ять являє собою опорні пункти масового знання про минуле, певний мінімальний набір ключових образів подій та постатей минулого в усній, візуальній чи текстуальній формі, що присутні в активній пам'яті»[42].

Основні характеристики такого «мінімального набору» уявлень пропонує Ю. Зерній: на її погляд, до таких характеристик, окрім уже згаданих соціокультурної обумовленості та наративності, належать міфологіч-

---

ви, музеї, бібліотеки), монументальні місця (пам'ятники, історичні споруди, кладовища), символічні місця (церемонії вшанування, ювілеї, прощі), функціональні місця (підручники, спогади)».

[41] Ассман Я., цит. праця, С. 81.

[42] Савельева И., Полетаев А., цит. праця, С. 407.

ність, динамічність, селективність, схильність до стереотипізації та ірраціональності, до персоналізації та героїзації подій[43]. Як бачимо, йдеться фактично про трохи доповнені «томістичні правила» запам'ятовування.

Варто зазначити, що викладена вище концепція спільної пам'яті суспільства-як-системи близька до теорії культурної пам'яті Я. Ассмана, в якій центральним є розрізнення між комунікативною та культурною пам'яттю про минуле.

Комунікативна пам'ять — то уявлення про минуле, що формуються в процесах повсякденного неформального спілкування кількох (3–4) поколінь живих членів спільноти. За Ассманом, «у цю пам'ять суспільство вписує саме себе за допомогою усіх своїх норм та вартостей, тим самим формуючи в особистості той орган (*authority*) що його Фройд назвав супер-его, а інші звуть свідомістю»[44].

Натомість *культурна пам'ять* пов'язує між собою багато поколінь членів спільноти — «і мертвих, і живих, і ненароджених»; вона є наслідком існування численних засобів збереження інформації про свій минулий досвід, що їх використовує спільнота (від глиняних табличок — до комп'ютерів), аби зберегти свій спосіб життя, свою спільну ідентичність. Цю сукупність «мнемо-технологій» Ассман називає *культурою пам'яті (Erinnerungskultur)*; саме вона, будучи розвиненою й дієвою, дає можливість відроджувати спосіб життя (культуру) й ідентичність спільноти після криз і загроз[45]. Очевидно, що символічний простір міста є важливим і доволі тривким (хоча й мінливим) елементом *культури пам'яті*, а значить і чинником формування ідентичності, чому свідчення — цитата з Рябчука про Львів на початку цього розділа.

Ассман називає комунікативну пам'ять синхронним, а культурну пам'ять — діахронним виміром у просторі формування спільних культурних ідентичностей.

Щодо концепції Ассмана варто зауважити, що його «комунікативна пам'ять» — не менш культурно-обумовлений процес, аніж власне «культурна пам'ять», тоді як «інскрибоване знання» про минуле, котре, власне, становить зміст останньої, стає до певної міри відчуженим від тієї культури, що його породила, відкритим для різних інтерпретацій в рамках різних «форматів продукування знань», що можуть функціонувати в різних культурах. Вочевидь, це й мав на увазі Р. Барт, кажучи про постійний діалог людини з міським простором як «імперією знаків».

---

[43] Зерній Ю. О. Як суспільства пам'ятають, С. 36–39.

[44] Assmann, J. *Collective Memory and Cultural Identity*, p. 127.

[45] Assmann, J. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. — München: Beck Verlag, 1992, p. 32–34.

Але слід розуміти, що ані концепція Гальбвакса, створена на початку минулого століття, в до-телевізійну добу, ані теорія єгиптолога Ассмана, створена в 1960-і роки на ґрунті аналізу культур Стародавнього Світу, не враховують достатнім чином просякнутості життя сучасної людини комунікуванням із актуалізованими за допомогою мас-медіа текстами «культурної пам'яті» про давнє й недавнє минуле. Наприклад, як показало вже згадане дослідження «Львів-Донецьк», головним джерелом знань про історію України для наших співгромадян є телебачення (львів'яни — 74.3%, донеччани — 73.5%), далі йдуть газети (відповідно 60.5% та 55%), історичні романи (42.5% та 39%), радіо (42% та 37.8%), викладання в закладах освіти (35.5% та 27.3%), фахова історична література (28.5% та 31.3%), родинні спогади (35.3% та 20%), відвідання музеїв та інших історичних місць (28.8% та 21.3%) тощо[46]. Як бачимо, чотири перші позиції в цьому переліку посідають ті джерела, що їх зазвичай не відносять до «місць пам'яті». Все ж ті джерела, що формують уявлення про минуле не «згори», а, так би мовити, «на рівні місцевого ґрунту», залишаються важливими.

Слід також пам'ятати, що тоталітарний радянський режим, особливо у сталінські часи, докладав постійних системних зусиль, спрямованих, з одного боку, на руйнування *культури пам'яті* того суспільства, яким керував, на придушення *комунікативної пам'яті* всіх народів колишнього СРСР, особливо неросійських, а з іншого боку — на активне формування нових версій їхнього минулого і картин їхнього майбутнього. Цей процес був тривалим, активним, але не завжди послідовним. Почавши від руйнування пам'ятників «царям та їхнім слугам», вилучення «шкідливих і реакційних» книжок, більшовики згодом перейшли до масового знищення церков, системного придушення традиційної селянської культури, масових репресій у мистецтві проти «буржуазних націоналістів», «антинародних формалістів», «модерністів-абстракціоністів» тощо, із вилученням їхніх творів з музеїв та бібліотек, а їхніх імен — з історії культури. Усе це мало на меті залишити в посіданні «нової людини — будівника комунізму» лише ту культурну спадщину, яка відповідала уявним цілям і потребам цієї «людини майбутнього».

Американський соціолог Кетрін Ваннер у своїй книжці про трансформацію ідентичності пострадянських українців зауважувала:

> «Пам'ятники, як візуальні інтерпретації нав'язуваного державою офіційного історичного наративу, будувалися й перебудовувалися протягом усього радянського періоду, віддзеркалюючи зміни в історичних інтер-

[46] Україна модерна. Спец. випуск «Львів-Донецьк: соціяльні ідентичності в сучасній Україні», С. 167–168.

претаціях, що мали відповідати політичним міркуванням. Ці монументи стали однією з найпомітніших і невід'ємних рис радянського міського простору»[47].

Як ми знаємо, це слушно не тільки щодо пам'ятників та офіційних уявлень про минуле, втілених у шкільні підручники, але й для архітектури, міського розпланування, дизайну інтер'єрів громадських будівель тощо — все це мало тісний зв'язок з офіційними уявленнями про «правильне» сьогодення та очікуване майбутнє радянського суспільства.

«Новій людині» не належало мати також «реакційних» особистих і родинних спогадів. Радянським громадянам 1930–50-х років просто-таки небезпечно для життя було розповідати своїм дітям про реально пережиті події колективізації, Голодомору, репресій кінця 30-х років, про справжній перебіг «Великої Вітчизняної війни», про справжні обставини боротьби УПА, депортації кримськотатарського народу і багато іншого. Не настільки тотальним, але все ж жорстким репресіям було піддано у 1930-х роках краєзнавство як сферу дослідницької й культурницької діяльності, де масово творилося неформальне, «непрофесійне», а тому погано контрольоване знання про минуле.

Утворилася прірва між реальним людським досвідом та офіційною версією радянського минулого. І якщо для багатьох людей це мало наслідком відчуження й цілковиту втрату довіри до комуністичної влади та пропагованої нею «єдино правильної» версії минулого, то для інших, не менш численних, конформістське прийняття офіційної версії будь-яких подій стало ціною особистого та родинного спокою й добробуту.

Придушення комунікативної пам'яті українського народу, особливо його селянства, мало на меті й таки спричинило руйнування механізму традиційного відтворення ідентичностей та суспільних вартостей, врешті-решт перетворивши нащадків українських селян на «радянських українських колгоспників» — спільноту із зовсім іншими, внутрішньо переродженими культурою та системою вартостей.

Подібні цілеспрямовані заходи влади, що мають на меті формування у суспільстві таких колективних уявлень про власне минуле, котрі відповідають певним вимогам, визначеним, як правило, самою ж владою, одержали назву *політики пам'яті*. Цей термін, попри часте його вживання істориками, політиками, журналістами, не має тим не менше чіткого визначення. У нашому, не-англомовному середовищі його неоднозначність посилюється ще й нерозрізненням між *memory policy* (тобто цілеспрямованою діяльніс-

[47] Wanner C., *Burden of Dreams. History and Identity in Post-Soviet Ukraine.* — PennState Univ. Press, 1998, p. 172.

тю влади у сфері історичної пам'яті) та *politics of memory* (тобто використанням історичної пам'яті в політичній діяльності).

В Україні термін *політика пам'яті* вживається переважно в другому сенсі, на означення намагань можновладців використовувати історію, історичні знання з політичною (ідеологічною) метою[48]. Мета таких намагань — вочевидь, зміцнити свої політичні позиції, а завдання того, хто аналізує чи досліджує подібні практики, виглядає просто: розкрити й описати, *як саме* влада чи політична сила маніпулює історією[49]. Зайве казати, що іноді дослідження політики пам'яті самі супроводжуються політично-обумовленим маніпулюванням історичними фактами.

Однак політику пам'яті (в сенсі *memory policy*) можна визначати й дещо ширше та конструктивніше, не зводячи її цілей та інструментів до боротьби за політичну владу. В цьому сенсі будемо розуміти її як галузь (чи напрямок) *публічної політики*, а саме — як цілеспрямовані заходи держави (чи іншої публічної інституції, суспільно-політичної сили), що мають на меті утвердження в свідомості суспільства певних (бажаних для держави чи суспільної сили) уявлень про історичне минуле і, відповідно, підваження або й усунення з суспільної свідомості таких уявлень про історичне минуле, котрі, на погляд суб'єкта політики, не відповідають інтересам спільноти, держави, національним інтересам або ж, як сказав би цинік, інтересам правлячої групи.

У такий спосіб окреслена політика пам'яті передбачає свідомо й публічно визначені цілі, певний набір принципів та інструментів їх реалізації. Дослідження ж політики пам'яті не має зводитися лише до «викриття» фактів використання історії з політичною метою. Воно може ставити й вирішувати інші вагомі дослідницькі завдання, залучаючи не лише традиційні методи історичної науки чи політології, а й інструментарій семіології, культурології, аналізу публічної політики, зокрема — оцінку заходів політики пам'яті з погляду їх здійсненності (політичної та організаційної), результативності, ефективності, врахування інтересів різних суспільно-політичних груп[50].

---

[48] Ось як, напр., характеризують «політику пам'яті» сучасні російські ліберальні науковці І. Савельєва та А. Полєтаєв: «...йдеться чи то про вивчення способів ідеологізації минулого, чи то про сам процес ідеологізації знань про минуле» (И. Савельева, А. Полетаев., цит. праця, С.408).

[49] До кращих зразків таких досліджень належить, наприклад, праця Сергія Єкельчика «Імперія пам'яті» (Київ, «Критика», 2007).

[50] Докладніше про найпоширеніші методи аналізу публічної політики — див. Браун П. Посібник з аналізу державної політики. — Київ, Основи, 2000.

Актуальність політики пам'яті для будь-якої великої спільноти обумовлюється тим уже згаданим на початку цього розділу міркуванням, що колективні уявлення про спільне минуле є, по-перше, потужним чинником формування ідентичностей, групових та індивідуальних, по-друге, необхідним елементом у побудові соціальної гегемонії в грамшіанському сенсі, іншими словами — елементом, що може визначати стабільність чи нестабільність суспільно-політичного ладу.

Зазвичай предметом аналізу політики пам'яті є відповідні практики державної влади, а досліджуються вони, так би мовити, «згори»: розглядаються відповідні законодавчі акти та адміністративні дії органів влади, заяви та промови політиків, державні заходи з відзначення історичних подій, встановлення чи знесення пам'ятників і таке інше. При цьому дуже часто системою координат, у якій локалізуються й оцінюються аналізовані політичні дії, виступають так звані історичні факти, котрі нерідко насправді є узвичаєними, традиційно домінантними в цьому суспільстві уявленнями про відповідні історичні події[51]. Не дивно, що такий аналіз часто є не стільки науковим аналізом, скільки «наступною реплікою» в суперечці про історичне минуле.

Доволі перспективним може бути інший підхід до аналізу процесів свідомого й цілеспрямованого формування групових уявлень про історичне минуле — погляд на ці процеси «знизу», підказаний грамшіанською концепцією «підлеглих класів» (*classi subalterni*)[52], іншими словами — детальний розгляд того, що реально відбувається в плані формування колективних уявлень про минуле не серед еліт, не в центрах влади чи творення громадських опіній, а в середовищі так званих «пересічних українців», ще й у «глибинці» (наприклад, у невеликому українському місті), та до яких результатів це призводить.

Конкретними результатами, матеріальними й «нематеріальними», здійснення політики пам'яті, сучасні історики вважають передусім так звані «місця пам'яті» (музеї та архіви, ювілеї та свята, історичні споруди, кладовища, монументи, історичні праці, підручники та довідники, мемуари і так далі).

До цього переліку варто додати такі важливі джерела формування уявлень про минуле, як телепрограми «історичних» жанрів, популярно-історичну белетристику тощо. А на локальному рівні — це відзначення

---

[51] З іншого боку заходи держави у сфері політики пам'яті нерідко обґрунтовуються владою саме необхідністю «відновлення історичної правди».

[52] Відомим прикладом застосування грамшіанської концепції гегемонії в культурних дослідженнях є праці Реймонда Вільямса (напр.: R. Williams, *Marxism and Literature*, Oxford University Press, 1977).

«місцевих» історичних дат, вшанування «місцевих святих громадянської релігії»[53], заходи з (ре)формування символічного простору (пам'ятні знаки, меморіальні дошки, перейменування вулиць), врешті, краєзнавчі дослідження.

Отже, змістом дослідження політики пам'яті «на рівні ґрунту» (*on the grassroots level*) має стати аналіз того, як місцева громада, зокрема — інтелігенція, формує власні уявлення про минуле свого міста, його найзначніші події та найвидатніших особистостей. Такий аналіз дозволить з'ясувати, як відбуваються процеси взаємовпливу між місцевими «історіями» (а точніше, особистими та груповими уявленнями про минуле) та історією країни — в її попередній радянській та нинішній, національній версіях.

При цьому слід брати до уваги, що розвал СРСР та здобуття Україною незалежності принесли також істотні зміни в царині формування культурної та історичної пам'яті. Передусім це означало відмову від тоталітарних практик «чисток» небажаних елементів знань про минуле, й меншою мірою — від нав'язування офіційної, «єдино правильної» версії історичного минулого України. На місце таких, нібито вже скомпрометованих практик «політики пам'яті» мали прийти, по-перше, відкритий доступ до всієї повноти фактів і знань про минуле, по-друге, так само відкрите, чесне й неупереджене публічне обговорення вузлових моментів української історії, її контроверсійних епізодів, аби в такий спосіб досягнути нового, вже демократичного національного консенсусу з цих питань.

На практиці, на жаль, маємо дещо інше: якщо із відновленням культури пам'яті, поверненням «репресованих» і «призабутих» імен, текстів, документів справа більш-менш успішно посувається, і останніми роками навіть прискорюється (згадаю хоча б про розкриття архівів СБУ), то з утворенням нових, демократичних механізмів формування нового знання є проблеми. З одного боку — бачимо прагнення деяких щирих прихильників українського націєтворення якомога швидше сформувати новий «національний історичний наратив», пропонуючи для цього, за радянською звичкою, вже готові офіційні оцінки деяких ключових подій (як-от «воєнно-політичний виступ гетьмана Івана Мазепи та укладення українсько-шведського союзу»), натомість із супротивного боку бачимо безсоромні намагання використати інерційну прихильність частини сус-

[53] Докладніше про концепцію «громадянської релігії», запропоновану американським соціологом Робертом Белла, див.: Гриценко О., Своя мудрість: національні міфології та громадянська релігія в Україні. Київ, 1998 — С. 19–20.

пільства до старих радянських інтерпретацій подій (як-от «Полтавська перемога над шведськими загарбниками та зрадником українського народу Мазепою») для політичної мобілізації «свого» електорату. Ці спостереження стосуються змін у культурі пам'яті та в політиці пам'яті на «горішньому», загальнонаціональному рівні. А що діється з ідентичностями та уявленнями про минуле у мешканців невеликих українських міст?

1.4. Міський простір, символічний простір

Важливим «форматом» представлення образів минулого (і не лише минулого, а навіть ідеалізованих уявлень про сучасний і майбутній суспільний лад та спосіб життя) є також *символічний простір*, особливо — міський простір.

Термін «символічний простір» сьогодні використовується в різних сферах гуманітарних наук: в антропології (зокрема, для аналізу просторового складника обрядів, ритуалів[54], соціальних ієрархій тощо), в семіології (див., наприклад, класичний твір Р. Барта «Імперія знаків»[55]), в теорії та історії архітектури й містобудування (як-от дослідження Р. Етліна про французьку архітектуру доби Просвітництва[56], урбаністичні ідеї Тоні Ґарньє, Ле Корбюзьє, Міса ван дер Рое, Лусіо Кошта, радянських урбаністів М. Мілютіна[57], С. Струміліна, М. Бархіна та інших[58]).

З огляду на цю множинність застосувань, *символічний простір*, подібно до «історичної пам'яті», є не строгим терміном, а радше метафорою, що характеризує здатність міського простору (чи, власне, будь-якого окультуреного людьми простору) виражати й комунікувати своїм мешканцям певні ідеологеми та системи цінностей. Основними складниками символічного простору міста є його розпланування, архітектура, топоніміка, монументи, елементи зовнішнього оформлення вулиць, площ, бу-

---

[54] Див. Turner V. W. *The Ritual Process*. — Penguin Books, 1974.

[55] R. Barthes, *L'Empire des signes*. — Paris: Gallimard, 1970. Барт використовує поняття ***символ*** (на відміну від ***знаку***) на означення об'єкта чи дії, що означає певну абстрактну ідею або цінність (як-от пастир із ягням у християнстві є символом Христа і його вірних).

[56] Richard A. Etlin, *Symbolic Space: French Enlightenment Architecture and Its Legacy* — 1994

[57] Саме йому належить перша розгорнута урбаністична концепція «соціалістичного міста», що далі в цій книжці не раз використовуватиметься — див. Милютин Н. А., «Соцгород» (Москва, 1930).

[58] Більше на цю тему — див., напр., вступний розділ праці В. Вечерського «Спадщина містобудування України» (Київ, НДІТІАМ, 2003), а як зразки радянських уявлень про сучасну урбаністику — Станиславский А., «Планировка и застройка городов Украины» (Киев: Будівельник, 1971), та Бархин М., «Город. Структура и композиция» (М.: Наука, 1986).

динків, врешті, ті уявлення про минуле й сучасність міста, що їх формують згадані візуально-просторові елементи у свідомості городян.

Р. Барт у праці «Семіологія й урбаністика» (1967) обґрунтував семіологічне прочитання міського простору як «імперії знаків». За такого підходу всі візуальні елементи міського простору розглядаються як складники єдиного тексту культури, причому не статичного, а мінливого, постійно переписуваного й перечитуваного:

> «Місто — це дискурс, воно є насправді мовою, воно розмовляє зі своїми мешканцями, а ми розмовляємо за допомогою нашого міста, просто мешкаючи в ньому, ходячи вулицями, дивлячись на місто. Та проблема — в тому, щоб із цієї суто метафоричної стадії вийти на таке змістовне поняття, як ***мова міста***. Легко говорити про мову міста метафорично, як говорять про «мову кіно» або «мову квітів». Але справжній науковий прорив станеться, коли можна буде говорити про мову міста не метафорично, а так, як Фрейд, коли першим заговорив про мову сновидінь, звільняючи це поняття від його метафорики й надаючи йому реального змісту. Перед нами та ж проблема: як перейти від метафори до аналізу, коли говоримо про мову міста»[59].

Як відомо, Бартові вдалося радше поставити, аніж розв'язати цю проблему, з огляду на її складність і культурну специфічність у кожній країні, в кожному місті[60]. Нас же в подальшому цікавитиме з'ясування впливу символічного простору, зокрема — простору українського міста, на формування ідентичності його громадян, зокрема — того, що В. Середа називає «історичною ідентичністю»[61], себто — комплексу уявлень про минуле, сформованого й «соціально обрамленого» приналежністю до спільноти, що проживає у певному місті, регіоні, країні.

А «місця пам'яті» у строгому сенсі цього терміну (як його запропонував П. Нора) складають лише частину елементів символічного простору радянських міст, що мав на меті комунікувати не тільки відповідним чином препарований образ минулого, але й «правильний» образ світлого майбутнього, котре вже, мовляв, починає матеріалізуватися на наших очах.

---

[59] R. Barthes, *Semiologie et urbanisme* // Oeuvres Completes — Paris, Seuil, 2002, vol. II, p. 441.

[60] Вищезгадана Бартова книжка «Імперія знаків» і присвячена, по суті, показові того, що європейська семіотика міського простору «на спрацьовує» навіть у випадку вестернізованого Токіо.

[61] Sereda, Viktoria. *Regional Historical Identities And Memory* // Україна модерна. Спец. випуск «Львів-Донецьк: соціяльні ідентичності в сучасній Україні», С. 160 — 209.

Частина 2.
Історичне містечко в пошуках ідентичності

2.1. Як найперша Україна перетворилася на «третю»

Чому саме два невеликі міста на Черкащині обрано за об'єкт детального дослідження в цій книжці?

Як ми встигли пересвідчитися, у багатьох описах суспільно-культурної ситуації в Україні чільне місце посідає просторова символіка: Захід і Схід, Львів і Донецьк... Два «полюси», офарблені відповідно в «прогресивні» (*европейські*) та «реакційні» (*совєцькі*) кольори, а між ними — таке собі болото невизначеності, безформна «біла пляма» чи то пак «сіра зона» завбільшки мало не з усю Україну.

Тут варто знову згадати «Дві України» Миколи Рябчука, а саме — слова, що йдуть услід за цитованою у вступі до цієї книжки фразою про «різні світи, різні цивілізації», й наголошують на ключовому значенні «третьої України» — сиріч того, що опиняється поміж Львовом і Донецьком:

> «...мені видається доречнішим і продуктивнішим концептуалізувати увесь цей гетерогенний простір між двома полюсами як таку собі "третю Україну" — неозвучену, неозначену і невизначену, у більшості випадків амбівалентну, приречену на роль об'єкта, а не суб'єкта політичної боротьби — такого собі великого поля бою й водночас головного приза у цьому бою між двома іншими "Українами", меншинними, але історично озвученими й оприявленими...»[62].

Тож намагаючись вийти поза рамки отієї просторової моделі, не маємо іншого виходу, аніж вгледітися в цю «амбівалентну білу пляму».

Оскільки Рябчук пояснює, що до цієї «третьої України» не входить ані столичний Київ (який «розмовляє, як Донецьк, а голосує, як Львів»), ані

---

[62] Рябчук М., цит. праця, С. 23.

інші великі індустріальні міста, то виходить, що обличчя України «між Донецьком і Львовом» визначають, найімовірніше, невеликі міста Наддніпрянщини.

Прислухаймося ж до Рябчукової поради буквально: прикладімо лінійку до карти України, одним краєм — до Львова, іншим — до Донецька, проведімо лінію олівцем, а краще — жирним фломастером, бо зайва тонкість ліній тут непотрібна. Середина шляху між «полюсами», тобто Львовом і Донецьком, опиниться в центрі Черкащини, де зовсім поруч, за кілька кілометрів одне від одного, розташовані давнє повітове містечко Звенигородка, котре встигло одержати Маґдебурзьке право від короля Станіслава Авґуста за пару років до третього поділу Речі Посполитої, та промислове містечко Ватутіне, засноване лише після Другої світової війни, як шахтарське селище.

Уже з цих доволі виразних відмінностей історичного родоводу можна виснувати припущення, що і вигляд міського простору, і місцеві ідентичності Звенигородки і Ватутіного мають істотно різнитися: Звенигородка з її «кресовим», крамарським і гайдамацьким минулим, мусила б мати виразніший український характер і відповідно, за Грицаком, мала б виглядати більш «руралізованою». Натомість Ватутіне, яко «місто робітниче» (це, до речі, назва місцевої газети, що виходила у 1980-х — на початку 1990-х років) мало б виглядати стандартно-радянським, подібним до незліченних невеликих промислових міст Донбасу чи Придніпров'я, чи будь-якого іншого індустріалізованого регіону СРСР. І це значною мірою справді так і є, як читач зможе пересвідчитися далі в цій книжці.

Справді, детальний розгляд міського простору, місцевих ідентичностей, історичних наративів і культури пам'яті двох сусідніх містечок на Черкащині загалом підтверджує та непогано ілюструє деякі із загальних для всієї України тенденцій, помічених соціологами, політологами та культурологами. Але водночас такий аналіз дозволяє виявити унікальні риси, притаманні кожному з історичних регіонів України, ба навіть кожному невеликому містечку — і в символічному просторі, і в місцевому баченні власного минулого. Не підтверджує наш аналіз лише припущення М. Рябчука про безликість та несуб'єктність тієї «третьої» України, що лежить між Львовом, Донецьком і Києвом. Мінливість соціо-культурного обличчя — це зовсім не безликість; натомість брак ресурсів, передусім економічних, для втілення власного бачення минулого та бажаного сьогодення — це не брак такого бачення.

Обрання двох містечок саме на Черкащині для нашого аналізу додатково наголошує ту обставину, що на роль несуб'єктної «третьої» України М. Рябчук пропонує, зокрема, той регіон, котрий історично був, ска-

зати б, найпершою Україною — козацьке середнє Подніпров'я, з його Чигирином, Черкасами, Корсунем і Каневом. Чигирин — найперша власне українська столиця, Черкаси дали українцям один із їхніх ранніх етнонімів, Корсунь — місце великої перемоги Хмельниччини, а Канів з 1860-х років став одним із головних духовних центрів у національному символічному просторі.

А згадавши, що, окрім Канева, до таких духовних центрів належать села Моринці й Шевченкове на Звенигородщині, і що там-таки стоїть уславлена Довженком легендарна Звенигора, спитаймо себе: як усе ж могло статися, що, попри все згадане й незгадане, ця «земля, яку сходив Тарас малими босими ногами» в очах багатьох розумних і освічених сучасних українців перетворилася на безлику й несуб'єктну «сіру пляму» посеред мапи незалежної України?

І на це незручне питання ми також спробуємо знайти відповідь у ході подальшого дослідження.

2.2. Звенигора й Звенигородка — від легенди до бренду

Звенигородка — місто історичне. Це не комплімент, а констатація документального факту: згідно із чинним (затвердженим 2001 р.) Списком історичних населених місць України, Звенигородка є одним із 12-ти історичних міст Черкащини. Щоправда, історико-архітектурних опорних планів на більшість із цих міст (зокрема й на Звенигородку) досі не розроблено[63]. Видатних історичних чи архітектурних пам'яток у місті також нема.

То чим же славне в історії колись повітове місто, а нині райцентр Звенигородка? Звернімося до спогадів відомих земляків — хто ж, як не вони, скажуть добре слово про рідний край.

На жаль, найвідоміший земляк, Тарас Шевченко, немало згадуючи у своїх творах про рідні місця, чомусь обійшов Звенигородку своєю увагою. Натомість видатний хоровий диригент Олександр Кошиць, вихідець із сусідньої Тарасівки, на схилі віку, живучи в Канаді, оповів про часи юності незгірш за Марселя Пруста:

> «Звенигородка — місто з одною брукованою вулицею (головною), не тоне в болоті тільки через те, що тут пісковий грунт. Є річка Гнилий Тікич — собака перескочить. Є навіть лазня десь внизу, коло річки, куди воду тягнуть з великої криниці цябрами та вирлом з конякою. Є головна крамни-

[63] Див. детальніше про цю проблематику — В. Вечерський, Спадщина містобудування України. — С. 91–104.

ця — бакалія та мануфактура Пахлова. Але у нього мало беруть взагалі, бо він, яко кацап, дере і не дає в кредит. Більшою популярністю користується жид Чорноморський — тут достанеш чого хочеш, від сукна, лампи, посуду — до оселедця, якого так гарно можна з'їсти з жидівською булкою у хазяйській кімнаті поза крамницею.

Є в Звенигородці й "Моди шляп — Хава", а рядом навіть паперова крамниця Юдовського... Є тут аптека Савіцького, де така чудова зельтерська вода в зелених пляшках за п'ять копійок! Корок стріляє, як з рушниці, вода б'є у ніс газом, куди ліпша, ніж та, що наливають з балона, яку можна купити й випити в спеку на вулиці. [...] У всій Звенигородці є один двоповерховий будинок — поліція. Є також "собор", Покровська церква і костел»[64].

Кошиць подає також надзвичайно жваву оповідь про «мистецьке життя» Звенигородки — про місцевого маляра Врублевського, який «націоналізовував образи», себто у нього всі святі «мали якусь кацапську деталь в одежі, наприклад червона сорочка-косоворотка під пояс-шнурок», та про виконавську майстерність місцевих єврейських оркестрів — Рефуля та Горбатого:

«Бувало, як почнуть вальс "Невозвратное время", або "Кліко", "Теплий ветерок", "Тігрьонок" або "Мерседес", то слухав би все життя. Тромбон ухає, контрабас стогне, флейта свистить, кларнет "наливає звука", корнет іноді, як зухвалий юнкер, виведе таку фіоритуру, що потім треба виливати з нього слину; другі скрипки засапались і вигоцують ритм...»[65]

Однак після таких яскравих ностальгійних описів О. Кошиць робить несподівано сумне завершення оповіді про місто:

«Звенигородка — місто давнє, відоме з XVI ст. як замок, а тепер страшенно нудне й нецікаве. В мої часи (*наприкінці XIX ст. — О. Гр.*) там не було навіть готелю, а був "заїзд" Винокура...»[66]

Так само печально, хоча й з дещо інших причин, звучить пояснення іншого відомого звенигородця, академіка А. Ю. Кримського, що спонукало його взятися за укладання збірки наукових студій «Звенигородщина» (1928):

«...Сумно відчуваючи, що рідна моя Звенигородщина залишається для етнографічної та лінгвістичної науки terra incognita, вирішив узятися сис-

---

[64] Кошиць О. Спогади про Звенигородщину – у кн.: Шевченків край. Історико-культурологічні нариси. – Київ, Родовід, 2005 – С. 219-220.

[65] Там само — С. 220.

[66] Там само — С. 220.

тематично за її студіювання, надто ж позанотовувати те, чому загрожує забуття»[67].

А. Кримський почав працювати над збіркою «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного» ще з 1900 року, планував її у трьох частинах (перша — побутово-етнографічна, друга — місцевий фольклор, включно з історичними переказами, третя — мовознавча, що зафіксувала б живу народну мову Звенигородщини). Однак на той час, коли керівники ВУАН А. Кримський, С. Єфремов та М. Грушевський потрапили хто в опалу, а хто й в ГУЛАГ, вдалося лише довести перший том «Звенигородщини» до стадії гранок (1930)[68].

Отож виходить, що славна Звенигородка головно своєю стародавністю. Наскільки ж давнім є це місто? Отут і починаються різні інтерпретації нечисленних фактів, часом цікавіші за самі факти.

А й справді, коли ж виникло це історичне місто? Самі звенигородці цілком упевнені: ще за часів Київської Русі. А що думають фахівці? Наукове дослідження історії Звенигородки довго залишалося на рівні «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» Л. Похилевича (1864), а ключовою його проблемою чи радше завданням, як виглядає, було доведення давньоруського походження міста. Досі нема одностайності навіть в енциклопедичних виданнях. Наприклад, перше видання УРЕ стверджувало: «[З.] вперше згадується 1545 року в описі маєтностей Брацлавського староства як давнє місто з укріпленим замком»[69]. А от нарис про Звенигородку в «черкаському» томі «Історії міст і сіл Української РСР» (1972) пропонує давнішу й цікавішу версію:

> «Місто виникло ще в часи Київської Русі. За існуючою легендою, воно було розташоване за 3 км від сучасного, навколо конусоподібної гори. На одній з його веж висів дзвін, яким населення повідомлялося про напад ворогів. Назва міста походить від слова "Звенигора". Під час монголо-татарської навали місто було вщент зруйноване, і починає згадуватися в історичних джерелах тільки з кінця XIV ст.».

Пояснення етимології слова «Звенигородка» від «Звенигори» звучить трохи наївно, навіть з урахуванням посилань на «існуючу легенду».

---

[67] Цит. за: Хоменко В. Літопис рідного краю. // Спадщина (пробний випуск) — Звенигородка, 2002 — С. 31.

[68] Восени 2009 року за цим примірником, що вцілів у фондах Звенигородського музею, коштом тодішнього черкаського губернатора було здійснене репринтне перевидання (див.: Письменник святкує, коли його читають. Через 80 років Черкащина видала унікальний рукопис відомого вченого //Україна молода, 22 грудня 2009 р.

[69] Звенигородка. // УРЕ. — К.: вид-во «Українська радянська енциклопедія», 1961 — Т. 5 — С. 229.

«Гора» і «город» — це все-таки цілковито різні слова, хоча й співзвучні. Варто зазначити, що до слова «Звенигора» автор статті в ІМіС дає посилання на книжку Л. Похилевича «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» (1864). Цим, вочевидь, він вказує на джерело «існуючої легенди». Справді, у Похилевича читаємо про Звенигору біля села Гудзівки:

> «...конусообразная гора, называемая Звенигорой, высотой до 65 саженей и в окружности до 130[70]. Говорят, что эта гора насыпана руками человеческими. С трех сторон она окружена болотом, а вдоль скатов сделан искусственный въезд. Вершина ее покрыта кирпичным мусором, между коими попадаются обломки каменных плит. Говорят, что древний Звенигород был расположен около описанной горы, а на самой ее вершине стоял замок. На одной из башен висел колокол (звон по-малороссийски), которым жители города созывались в нужных случаях, почему и город назван Звенигородом»[71].

Імовірно, книжка Л. Похилевича стала першоджерелом не лише легенди про замок з дзвоном на горі, а й твердження про давньоруське походження Звенигородки та про її розташування під Звенигорою, адже Л. Похилевич, не надто утруднюючись доказами, писав:

> «В древних летописях часто упоминается город Звенигород и *не подлежит сомнению,* что во многих случаях должно разуметь нынешнюю Звенигородку, хотя *исследователи польского направления* (sic!) стараются доказать, что город этот возник во времена польского владычества, а упоминаемого в летописях Звенигорода ищут в разных местах, даже под самими стенами Киева»[72].

Ось так просто: якщо хтось сумнівається в давньоруськості Звенигородки й локалізує літописні Звенигороди де-інде (історики давно вже локалізували їх під Києвом, на Галичині й навіть під Москвою), значить — він «исслєдователь польского направлєнія», а таке звинувачення у 1864 році пахло Сибіром...

Звернімося ж до єдиного відомого мені твору з історії Звенигородки, що належить автору «польского направления», а власне — кресовому полякові Юліяну Талько-Гринцевичу, котрий замолоду був звенигородським повітовим лікарем, а пізніше, в 1888 році видав під псевдонімом

---

[70] Оскільки сажень — це приблизно 2,1 метра, то висота гори, за Похилевичем, мала складати понад 130 метрів, а обвід її основи — приблизно 280 метрів.

[71] Сказания о населенных местностях Киевской губернии. / Собрал Л.Похилевич — Перевидання: Біла Церква, 2009 — С. 305.

[72] Там само.

Ян Ілґовський власним коштом у Кракові книжечку «Ostatnia Starościna Źwinogródzka. Zarys dziejów kresowego miasteczka»[73].

Ось що, зокрема, писав Я. Ілґовський про надання містечку Зьвіноґрудці в 1793 році королівським привілеєм маґдебурзького права й гербу:

> «У тому привілеї місту був наданий герб, заснований на переказі, що зображав Звенигору (Źwinogórę), оточену частоколом, а на ній — лицаря, що тримає в одній руці меча, а в іншій — щита, на якому зображено хрест. Адже за три версти від нинішнього міста, в селі званому Гудзівкою або Поповим Рогом, знаходиться гора, звана Звенигорою, що має до ста метрів висоти, а в обводі при підніжжі — 280 метрів, з трьох боків обкопана ровом, на ній видно сліди штучного в'їзду, що через воду та інші неприязні умови дедалі більше руйнується. На вершині гори є рештки руїн, каміння, людських кісток, черепків, що свідчить, що тут була колись давно садиба. Місцевий переказ оповідає, що колись на горі тій, людськими руками насипаній, мав бути замок, у котрому на одній з башт повішено дзвона, щоб скликати навколишню людність у разі потреби на зібрання. Од того й місто, що спершу біля тієї гори будувалося, мало одержати назву Звенигород (Źwinogród), чи пізніше — Звенигородка»[74].

Як бачимо, у Ілґовського висота Звенигори на 30 метрів менша, аніж у Похилевича, а замість болотистої пойми довкола гори у нього з'являється викопаний рів. Варто зауважити, що в тексті королівського привілею прямо не згадується про Звенигору і дзвін на ній[75], та й на «старому» гербі, наведеному в книжці Я. Ілґовського, дзвону не бачимо.

---

[73] Звенигородський краєзнавець В. Хоменко у своєму словнику-довіднику «Звенигородщина» (Черкаси, 2008) повідомляє, що справжнє ім'я Яна Ілґовського — Юліан Тальки-Гринцевич (1850–1936). Він закінчив медичний факультет Київського університету в 1876 році й багато років працював лікарем у Звенигородці, згодом був професором Ягелонського університету в Кракові. Як повідомляє сам Ілґовський у передмові до «Останньої старостихи Звенигородської», книжку написано за матеріалами решток архіву Київського римо-католицького архідияконату, що ще в 1880-х роках зберігався при Звенигородському костьолі, перенесений туди після ліквідації рос. урядом католицького монастиря в Бердичеві.

[74] Ostatnia Starościna Źwinogródzka. Zarys dziejów kresowego miasteczka przez Jana Iłgowskiego. — Kraków, nakładem autora. Drukarnia Uniwersytetu Jagiełłonskiego, 1888, s. 23–24.

[75] Текст королівського привілею Звенигородці вперше опубліковано в «Архиве Юго-западной Руси» (Часть пятая. Акты о городах. Том 1. — Киев, 1869), а нещодавно в українському перекладі Ст. Лячинського — в звенигородському краєзнавчому журналі «Спадщина» (Випуск 1, 2004, С. 2–4). У привілеї щодо утворення міста стверджується: «на кінець століття шістнадцятого, після повного спустошення, воно знов залюднилося й місто королівське уформувало. І, як місто наше королівське, податки до скарбу Речі Посполитої виплачуючи, значним містом описане було і всіма привілеями користувалося. Але частим підлягаючи революціям і знищенням, у тім краю практикованим, свої привілеї втратило». Особливо прикметною є згадка про «часті революції і знищення, в тім краю практиковані».

Іл. 2.1. Давній герб Звенигородки. З книжки «Ostatnia Starościna Żwinogródzka»

Це означає, що посилання саме на переказ про Звенигору належить Ілґовському, а не тим, хто готував проект привілею. Оскільки ж Ілґовський писав свій «зарис історії» через двадцять років після Похилевича, то ймовірно, що «прив'язку» назви Звенигородки до легенди про давній замок і дзвін на горі під Гудзівкою запозичено саме в нього.

Нова «Енциклопедія Історії України» (2005) вже не посилається ані на легенди чи перекази, ані на Похилевича, а просто стверджує, що місто Звенигородка, нині — райцентр Черкаської області, «виникло за часів Київської Русі біля гори, де висів дзвін, що сповіщав про напад ворогів (звідси й назва міста). В писемних джерелах згадується наприкінці 14 ст.»[76] Отак легенда, багато разів повторена, стає «історичним фактом»...

Іл. 2.2. Сучасний герб міста Звенигородки

Яко такий факт, вона втілилася й у новий герб міста, затверджений Звенигородською міськрадою 2001 року (**див. іл. 2.2**).

Власне, з усіх наведених версій походження міста документально засвідченим фактом є лише твердження про літописну згадку кінця XIV ст. Справді, в Супрасльському літописному списку під роком 1394 значиться, що: «князь Скиригайло Божиєю помощію і великого князя Вітовта повеленієм взя Черкаси і Звенигород і возвратися паки ко Києву»[77].

У кого ж він їх «взя»? Хто володів тоді землями на південь від Росі? Ординці, очевидно[78]. Тож цілком імовірно, що саме вони й збудували укріплення на Звенигорі. На користь такого припущення говорять і результати археологічних розкопок,

---

[76] «Звенигородка» — Енциклопедія Історії України — К., Наукова думка, 2005 — Т. 3 — С. 315.

[77] Полное собрание русских летописей. — М., 1907 — т. 17 — С. 80.

[78] Звенигородський журналіст і краєзнавець Феофан Білецький у своїх нарисах «Вічний подзвін Звенигори» висловлює переконаність, що після Синьоводської битви землі сучасної Черкащини, у тому числі й Звенигород, «визволилися» від ординського панування, але не хотіли, мовляв, погоджуватися з пануванням литовським, тож Скиригайлові довелося придушувати повстання місцевого руського населення. Якихось джерельних підтверджень на користь такого погляду він, однак, не наводить.

проведених на Звенигорі київськими археологами у 1983 р. Тоді Звенигору дослідили фахівці Інституту археології АН УРСР (Дніпровської давньоруської експедиції під керівництвом П. П. Толочка). У своєму звіті археологи чи не вперше зафіксували фактичні розміри Звенигори, не переписуючи їх у Л. Похилевича:

> «Высота возвышенности 35–40 м над уровнем поймы. Размер площадки 45 на 15 м в длину, вытянута по линии северо-запад — юго-восток. Площадка неровная, изрезанная ямами, оставленными "раскопками" местных школьников»[79].

Далі у звіті констатується, що на горбі знайдено рештки стін знищеного укріплення, уламки кераміки XII–XIII століть, камінні ядра та наконечники арбалетних стріл. Культурний шар тонкий — усього 0,5 метра. Ані на горі, ані поруч із нею не виявлено «материала, датируемого домонгольским периодом». Висновок учених: на горбі був «укрепленный двор феодала», датований XIII–XVI ст. і спалений внаслідок нападу ворогів. Може, цими ворогами були литовські воїни князя Скиригайла.

Натомість у давньоруські часи, за літописними свідченнями, існували Звенигород Галицький (згадка за 1125 р.) і Звенигород Київський (біля Василькова, згадка за 1097 р.). Під Москвою з часів Івана Калити (1330) теж був Звенигород, що існує й досі. А про якийсь Звенигород на Тікичі, на південь від рубежу давньоруської степової колонізації, що ним було Поросся — жодної згадки.

Щодо походження назви усіх Звенигородів можна припустити, що це свого роду стереотипний слов'янський топонім на кшталт Білгорода-Бєлграда, Вишгорода-Вишеграда, Кам'янця-Кам'янки, Новгорода-Новогрудка і так далі. Що означали «дзвінкі» топоніми? Чи у всіх згаданих Звенигородах «на горі висів дзвін, що сповіщав про напад ворогів»? І невже у жодному іншому руському місті такого дзвону не було?[80]

Природно, що звенигородцям здавна хотілося мати загальновизнаний, бажано — давньоруський родовід свого міста (свідченням таких прагнень «звіногрудських» міщан кінця XVIII століття є аргументація в королівському привілеї Станіслава Авґуста 1792 року). Оскільки ж літописних свідчень такої давності нема, то залишалося посилатися на

---

[79] Звіт експедиції Інституту археології Академії наук України. // Спадщина — Звенигородка, 2004 — № 1. — С.14.

[80] Згаданий Ф. Білецький у своїй книжці «Звенигородка: Мала енциклопедія» пропонує таку відповідь на це запитання: по аналогії з жіночим ім'ям Звенислава «можна припустити, що назва "Звенигород" означає — дзвінке (тобто славетне, знане) місто». — див.: Білецький Ф. Ф. Звенигородка: Мала енциклопедія. — Звенигородка, 2004 — 204 с.

місцеві перекази про замок на Звенигорі. Проблема лише в тім, що ця гора — за кілька кілометрів на північ від міста, і зовсім вона не гора, а конусоподібний горб заввишки не 100, а 35–40 метрів, з пласким майданчиком на вершині розміром 35 на 13–15 метрів (**див. іл. 2.3**). Нічого, крім невеликого замочку, збудувати на цьому горбі неможливо. Та й поруч із горбом нема жодного городища — сліду по «давньоруському містові», позаяк горб, як чесно свідчать джерела, оточений болотистою річковою поймою.

Оцей горб навколишні жителі звуть Дзвін-горою чи Звенигорою, й оповідають, ніби на тій горі стояв колись дзвін... і так далі. Оповідають також, що в горі був підземний хід, куди люди й ховалися від нападу... Наскільки здавна про це оповідають, невідомо, однак тутешній уродженець, поет Тарас Шевченко, згадуючи про гудзівську гору в своєму «Журналі» під 7 вересня, Звенигорою її не назвав, натомість підкреслив: «земляки мои, верно, не без причины, не освящают памятью подобных урочищ» — іншими словами, за Шевченкової молодості легенд про Звенигору ще не було, інакше цікавий до переказів старих людей про минувшину малий Тарас знав би їх, як знав фантастичну оповідь про лісок Гупалівщину (насправді ця назва — від першого власника лісу Гупала), про вбивство Гонтою синів і багато іншого.

Іл. 2.3. Звенигора сьогодні, поросла деревами, посадженими в 1960-і рр.

Ол. Кошиць у своїх уже цитованих спогадах про юність (тобто 1890-і роки) також згадує про Гудзівку:

«...де біля ставочка стоїть (по-моєму, природна) гора-могила, що насипав, кажуть, легендарний козак Ґудзь. На ній у козацькі часи висів великий дзвін, що збирав на раду козаків. Так розказували старі люди»[81].

Натомість інший місцевий уродженець український радянський літературознавець Ю. Кобилецький у своїх автобіографічних нарисах переказує іншу легенду, популярну в Звенигородці на початку XX століття:

«Про Звенигору ходили в народі легенди. Говорили, ніби там, на горі, стояла церква. Одного разу, якраз на великдень, татарва налетіла на село, і люди зачинилися у храмі божому. Щоб напасники не поглумились над християнами у велике свято, церква увійшла в землю разом з людьми. І якщо піти у великодню ніч на Звенигору, лягти на її найвищій точці і прикластися вухом до землі, почуєш всередині гори гомін і урочистий передзвін [...] Не ми одні вірили в цю романтичну легенду. Вірили всі, від малечі до старих поважних дідів, богомільних бабусь, що, проходячи мимо Звенигори, хрестилися на неї, як і на церкву»[82].

Отже, як бачимо, Похилевич, Кошиць та Кобилецький чули зовсім різні дзвони...

Тож мені видається переконливим припущення, що жодних народних легенд про давньоруський замок на Звенигорі не існувало (тим більше, що ці краї по Руїні цілком наново заселялися наприкінці XVII ст.).

Приписування Звенигородці давньоруського родоводу мало, окрім природного бажання провінційного містечка виглядати древнішим, ще й виразне ідеологічне підґрунтя. Адже якщо не давньоруські князі заснували Звенигород, то хто? Як не ординці (до 1392 р.), то литовці (відвоювавши ці землі в 1392), якщо не вони (бо ще в середині XVI століття колишній Звенигородський замок стояв пусткою), тоді поляки, і то двічі — у 1545 році, а потім десь наприкінці XVII ст., після повного спустошення цього краю в часи Руїни. Як не крути, а виходить, що це старовинне місто в самому серці України заснували «іноземні загарбники». Адже саме такими вважалися татари, литовці, поляки і за імперсько-російською, і за радянською версіями історії України.

«Давньоруську» легенду скоріш за все вигадали в середині XIX століття (після польських повстань) місцеві історики-дилетанти «общерусского православного направления» на кшталт Похилевича (до речі, ав-

[81] Кошиць О. Спогади про Звенигородщину, С. 219.

[82] Кобилецький Ю. Даль махне крилом. Автобіографічні нариси — К.: Радянський письменник, 1985 — С. 36–37.

тора ідеї переведення польської мови на кирилицю, аби зблизити братів-слов'ян). Ідеологічним призначенням подібних легенд було обґрунтувати «русскость» Правобережної України й дати відсіч тим, хто вважав, що цей квітучий край — продукт польської колонізації після Руїни. Тоді, в середині XIX століття, цінувалися пам'ятки саме давньоруського часу, справжні чи сфабриковані, натомість пізніші пам'ятки польсько-литовської доби не надто шановано.

Романтично-козацькі легенди про Звенигору, вочевидь, теж мали не надто давнє походження. До таких деталей, як дзвін та підземний хід, можемо додати ще й скарби, що їх нібито заховано в підземеллі гори — адже саме такі перекази поклав в основу сценарію фільму «Звенигора» один із його співавторів, уродженець сусіднього села Будища, колишній генерал-хорунжий УНР, а згодом — розкаяний і тимчасово амністований Юрко Тютюнник. Іншим співавтором сценарію був Майк Йогансен. Його вдова, художниця Алла Гербурт, згадувала на еміграції в 1970-х:

> «Майк сказав, що Тютюнник розповів йому цікаву легенду зі своїх околиць — про походження назви Звенигора, і що з тієї легенди Майк зробить прегарний сценарій. [...] Майк влаштовує собі й Тютюнникові творчу командировку до Звенигородки — рідного села Тютюнника на Чернігівщині (*так у А. Гербурт — О. Гр.*). Обґрунтовує він поїздку необхідністю подивитися околиці Звенигори, місця майбутнього фільмування; це було необхідно і для написання сценарію. [...] Повернулися вони раніше від передбаченого часу — місцева влада поставилася до них неприязно, тому власне, що Тютюнника зустрічали в селі з винятковою любов'ю, пошаною, як свого вибранця і героя. [*Далі Алла Гербурт розповідає, як Майк Йогансен обдумував, а потім швидко написав сценарій «Звенигори» сам, лише час від часу радячись із Тютюнником, здав його на кінофабрику, й вони одержали непоганий гонорар — О. Гр.*]
>
> ...Згодом, стараннями Йогансена, вийшла брошура. На ній стояло великими літерами: "Режисер Довженко. Звенигора. Кінопоема". А внизу, дрібненько: "За сценарієм Йогансена й Тютюнника". У відповідь на моє здивування Йогансен сказав: "Так краще. Сашко — кандидат партії, на доброму рахунку у влади, і його ім'я буде доброю рекламою для Тютюнника"»[83].

Не переймаймося дрібними неточностями на кшталт того, що Звенигородка — не село на Чернігівщині, а місто на Черкащині[84], а Тютюнник родом із Будищ, та й виступав як сценарист не під власним іменем, а

---

[83] Цит. за: М. Йогансен. Вибрані твори. Видання друге, доповнене. — Київ, Смолоскип, 2009 — С. 731–733.

[84] Утім, у 1927 році Звенигородку було розжалувало з міст і віднесено до селищ міського типу.

під псевдонімом Юртик. Фактом є те, що початкову ідею фільму дав Тютюнник, оповівши одну з легенд про Звенигору. Стосовно ж звинувачення Довженка в «плагіаті» є й інші думки: як розповідав у своїх мемуарах «Розповіді про неспокій» Ю. Смолич, автори літсценарію вимагали зняти їхні імена з титрів фільму, бо Довженко мало що від того сценарію залишив. Але й залишене має явні «звенигородські» елементи: один із головних героїв, дід, увесь фільм шукає скарбів, закопаних у Звенигорі. Інший герой, його син, спершу повстає проти німців, потім воює проти більшовиків, опиняється на еміграції, вертається в Україну «партизанити» — й тут його арештовують[85]. Це очевидні алюзії до подій 1918–1920 рр. на Звенигородщині та до життєпису самого Юрка Тютюнника.

Утім, після міжнародного успіху Довженкового фільму звенигородська локалізація його назви вже не мала особливого значення: слово «Звенигора» набуло іконічного характеру, увійшовши до символічного ресурсу національної культури й пам'яті, поруч із Січчю, Хортицею, Чигирином, Чернечою горою, Високим замком тощо.

Тож тим привабливіше було для місцевих краєзнавців, та й для всіх звенигородців, виводити родовід міста із славної Звенигори, а тамтешній замок датувати давньоруськими часами... Однак у сталінські часи така містечкова сміливість тхнула буржуазним націоналізмом. Навіть згадувати про похід князя Скиригайла на Звенигород не завжди наважувалися — адже так вийде, що не лише Київ, а й якась нещасна Звенигородка мало не старіша за Москву... Звідси, гадаю, йде над-обережність авторів статті про місто в першому виданні УРЕ. Натомість у вільнішу шелестівську добу, в нарисі для ІМіС, пригадали і про давньоруську Звенигору, і про літописну згадку 1394 року, й навіть про королівський привілей Станіслава Авґуста 1792 року.

Взагалі, 1960-і роки стали часом явного пожвавлення не лише в столиці, у «високій» культурі, а й у місцевому культурному русі, часом нового піднесення краєзнавства та формування локальних культурних ідентичностей. У Звенигородці наново відроджено закритий у 1930-х роках краєзнавчий музей, встановлено пам'ятник Шевченкові (раніш стояв невеликий бюст поета) й меморіальну дошку на будинку Кримських, в 1969 році вперше видано путівник «Звенигородщина», авторами якого стали місцеві краєзнавці — В. Хоменко (працівник відродженого краєзнавчого музею) та колишній вязень ГУЛАГу письменник М. Іванченко.

---

[85] Див., напр., лібрето фільму «Звенигора» у кн.: Олександр Довженко. Літопис життя. Фільми. Малюнки. Задуми. — К., 1994 — С. 119. У лібрето, до речі, знаходимо й елементи місцевої козацько-гайдамацької міфології (напр., епізод з «Гупалівщиною»).

Оскільки археологічних досліджень Звенигори на той час іще не було здійснено, то автори путівника запозичили відомості про Звенигору в Похилевича та Ілґовського, а також дали волю творчій фантазії, описуючи народження Звенигори буцімто ще в X столітті, за князя Володимира:

«За три кілометри від долини ріки, де тепер село Гудзівка, було відгір'я, що вклинювалося в озеро. Люди досипали його землею, обкопали чотириметровим ровом, обвели валом і перекинули до воріт місток. Вершину обгородили стіною загострених дубових колод і збудували вежу. На ній підвісили мідний дзвін. Звідси, за переказами, і пішла лунка назва: Звени-гора, Звени-город.

Дзвін бив на сполох, закликаючи до оборони, коли в околицях з'являлися печеніги, а згодом — половці. А ще скликав він люд на віче, коли приїздила княжа дружина збирати полюддя або погукати воїв для далекого походу. Дзвонив неспокійно він і під час бунтів та міжусобиць, а також звав городян на суд чи сповіщав про свято. Ще й тепер на стрімкій Звенигорі, що сягає у висоту 100, а в окрежності 280 м., трапляються уламки кам'яних плит, цегли, череп'я, а в підгір'ї — кістки воїнів, які зустріли на крутих схилах гори свою останню мить»[86].

Як бачимо, в переказі В. Хоменка та В. Іванченка відомості, імовірно переписані у Л. Похилевича та Я. Ілґовського (як-от фантастична стометрова висота гори) заяскріли новими барвами, неначе оповідь про бунт на крейсері «Очаков» у переказі Остапа Бендера. Тут і мідний дзвін, і чотириметровий рів, і земляний вал (що мав, за логікою авторів, оточувати майданчик розміром 35 на 15 метрів), і віче з нагоди збору полюддя... Утім, чого не напишеш у туристичному довіднику, аби привабити гостей до містечка.

Можна сказати, в 1960-х роках на Звенигородщині настала своєрідна «мода на Звенигору». Літературна студія при районній газеті «Шевченків край»[87] у 1962 році прибрала собі назву «Звенигора», а в 1967 році при в'їзді до міста поставлено монументальну мозаїкову стелу, в якій легенда про заснування міста набула матеріального мистецького вираження: давньоруський воїн, оперезаний мечем, дзвонить у дзвін (**іл. 2.4**).

Говорячи про ставлення сучасних звенигородських краєзнавців до питання про час і місце заснування Звенигородки, доводиться констатувати таку-собі роздвоєність між міфологізованою та науковою версіями. З одного боку, вони знають і про брак будь-яких згадок про Звенигород

---

[86] Іванченко М. Г., Хоменко В. М. Звенигородщина. Путівник. — Дніпропетровськ, 1969 — С. 3–4.

[87] До війни місцева «районка» мала стандартну совкову назву «Більшовицька трибуна», а по війні стала «Прапором Перемоги». Навзву «Шевченків край» вона набула з 1962 року.

над Тікичем у давньоруських джерелах, і про наслідки археологічного дослідження Звенигори, але з іншого боку — неначе не мають сил відмовитися від «давньоруської» версії, винаходячи нові аргументи на її користь.

Іл. 2.4. Стела «Звенигородка» (1967, худ. А. Студені, арх. С. Рец).

Наприклад, уже згадуваний журналіст-краєзнавець Ф. Білецький пропонує доволі оригінальний спосіб доведення «давньоруськості» Звенигородки у своїй книжці «Вічний подзвін Звенигори»:

> «...варто зауважити, що істориками пожовтневої доби, зокрема Віктором Юркевичем доведено: до татарського спустошення кінця XV століття район по Тясмину, села "на реце Тясмене" вважали за замком Черкаським "в Черкасах", а середня та горішня Ольшанка, Серебрянка і Ташлик (притока Тясмина) належали до Звенигородщини.
>
> Вже з цього можна зробити припущення, що і Черкаси, і Звенигородка на Гнилому Тікичі — "прамати" сучасної Звенигородки, засновані приблизно в один час. Коли ж? На основі виявлених археологічних знахідок розвиток Черкас простежується з кінця XII ст.»[88].

Отже, все ясно: до того ж таки часу, тобто до XII століття належить і заснування Звенигородки! Утім, така аргументація, мабуть, здалася недостатньою навіть її авторові, тож він додає:

> «Але так чи інакше, і укріплення на Звенигорі, і місто біля неї існувало — ще в XIX столітті підніжжя гори було покрите камінням, яке могло бути залишками первісної осади. Посьогодні збереглися на Звенигорі й залишки підземних ходів, один із яких, за свідченнями очевидців, тягнеться на сотні метрів у напрямку хутора Безимівки. Розповідають старожили і про досить велике поховання на самій горі. Цілком можливо, що воно, як і підземні ходи, відноситься до доби монголо-татарської навали»[89].

Мабуть, єдиним, кому розповідали безіменні старожили та очевидці про підземні ходи й великі поховання, є сам Ф. Білецький, позаяк жоден інший автор, давній чи сучасний, про них не згадує. Не знайшли їх слідів, ясна річ, і київські археологи.

---

[88] Білецький Ф. Вічний поздвін Звенигори. Нариси з історії Звенигородського району. — Звенигородка,.2003 — С. 16.

[89] Там само, С. 19.

Іл. 2.5. Наймасовіший продукт Звенигородського сирзаводу — плавлений сирок. Як бачимо, від Звенигори залишено тільки назву — в логотипі немає ні гори, ні дзвону, ні давньоруського воїна, а є глечик з молоком (чи сметаною)

Після здобуття незалежності не лише пожвавішало й посміливішало місцеве краєзнавство, а й подовшав ряд «Звенигор» у символічному просторі тутешнього краю: так перейменували колишній районний піонертабір імені В. Леніна у Хлипнівському лісі, а коли в 2007 році створено районну телерадіокомпанію, її також назвали «Звенигорою».

До того ж у наші ринкові часи славна Звенигора повторила смислову траєкторію багатьох топонімів-символів, ставши торговельним брендом: горілка «Хортиця», двигуни «Мотор-Січ», плавлені сирки «Звенигора»...

А 2009 року в київській пресі з'явилося повідомлення[90], що Звенигородський сирзавод та його головний акціонер, французька фірма *Bongrain*, розпочали спроби зареєструвати ґатунок твердого сиру «звенигородський», як *appellation controlé* у всьому Європейському Союзі, тобто як товарний бренд котрольований за походженням, аби жодне інше підприємство не мало права робити сир із цим гордим історичним ім'ям.

2.3. Міський простір Звенигородки

Огляд міського простору Звенигородки доречно розпочати від уже згаданої невідповідності між умовним центром символічного простору міста, своріднoю точкою відліку його хронотопічних координат, та фактичним історичним центром міського простору, тобто тим місцем, від якого розпочинала формуватися Звенигородка реальна, нелегендарна.

Якщо символічний хронотоп міста бере відлік від овіяної легендами Звенигори, то реальне містечко починалося від невеликого замку (власне, обнесеного дубовим частоколом форту) на пласкому ромбоподібному

[90] «Звенигородские сыровары рассчитывают на помощь Евросоюза. Несмотря на то, что оригинальный рецепт популярного сыра был создан на базе Звенигородского сыродельного комбината, сейчас более 20 украинских и российских производителей изготовляют продукт с аналогичным названием» // Факты и комментарии, 21 октября 2009, с. 7.

горбі, утвореному впадінням до Гнилого Тікича невеликої річки Звенигородки, котра тече сюди з північного сходу, з околиць Звенигори.

Маємо, отже, таку собі часопросторову складку, що виникла внаслідок утвердження легенд про Звенигору як першопочаток міста й неначе поглинула реальний Звенигородський замок, позбавивши його центральності, символічної значущості, в такий спосіб залишивши реальне місто без часопросторового ядра, звівши його урбаністичну структуру до рівня так званого *лінійного міста*, що виростає не з замку (дитинця) та ринкової площі з ратушею, а із села, розташованого довгою смугою уздовж шляху.

Одначе несправедливим був би висновок, що Звенигородка, мовляв, деградувала до стану великого села внаслідок ігнорування своєї річпосполитської «замкової» спадщини. Насправді хроніка кількох століть існування Звенигородського замку на південно-східних «кресах» являє нам не історію розвитку містечка, а радше низку спроб створити постійне поселення навколо місця, де раз по раз нищилася, а потім відбудовувалася невелика «*kresowa warownia Żwinogródska*» (за виразом Яна Ілґовського).

Ось стислий перелік цих спроб, поданий за Я. Ілґовським та «Хронологією основних подій Звенигородщини»[91], укладеною сучасними звенигородськими краєзнавцями:

1392 — князь Скиригайло, посланий великим князем Вітовтом, захоплює замки Черкаси й Звенигород, котрі таким чином переходять з ординського володіння в литовське;

1482 — хан Менґлі-Ґірей пустошить усе Придніпров'я з Києвом включно; пусткою знову стає і Звенигородський замок;

1545 — на прохання брацлавських міщан, за королівським наказом Звенигородський замок відбудовується, аби захищати торговий шлях із Брацлава до Корсуня та Черкас; активізується колонізація Звенигородщини;

1650-і роки — увесь тутешній край знову спустошено внаслідок військових дій Хмельниччини та Руїни;

1658 — Звенигородщина дістається у власність полковнику Костянтину Виговському (синові гетьмана Івана) за вірну службу королеві польському, однак чи зміг Виговський відбудувати замок, невідомо;

---

[91] Хронологія основних подій Звенигородщини. // Спадщина (пробний випуск) — Звенигородка, 2002 — С. 19–20. У цій публікації не зазначено імені укладача «Хронології», одначе цю ж таки Хронологію, лише зі зміненою назвою «Звенигородщина. Основні дати» та зазначенням «Укладено Ю. Могильним» опублікував Ф. Білецький у своїй книжці «Вічний подзвін Звенигори».

1702 — корсунський староста Олександер Яблоновський захоплює Звенигородку (як майно, що «погано лежить») і проглошує себе старостою звенигородським. Після цього замок відновлюється, а містечко стає більш-менш сталим поселенням.

Однак навіть через шістдесят років по тому ані замок, ані містечко не справили особливого враження на королівських люстраторів:

> «Замок оточений палісадом із дубових колод, при воротах — кордегардія для козаків і арештантів, під земляною покрівлею; на ній — башточка для сторожі. Навпроти воріт — комора дубова, під луб'яною крівлею, з альтанкою для оборони від гайдамаків; є також стайня і каретний сарай під земляною покрівлею. У містечку жидів нема, лише один орендар, а халуп є 134, вільних жителів — 5»[92].

Скільки мешканців могло вміститись у 134 «халупах»? Кілька сотень навіть з урахуванням тодішньої багатодітності. Але не забуваймо, що й Київ у ті часи нараховував кілька тисяч мешканців.

На переконання звенигородського краєзнавця С. Лячинського, протягом XVIII ст. місто формувалося за звичайною для тутешніх містечок і сіл схемою — по схилах долин річок та струмків (Гнилого Тікича, Звенигородки, Погибної) та уздовж шляхів, що йшли від замку до сусідніх населених пунктів (Лисянки, Гудзівки, Хлипнівки, Катеринополя тощо). Скажімо, майбутня головна вулиця міста, Проспектна, мала наприкінці XVIII ст. назву Новомирогродської. Така модель забудови дає небагато можливостей для захисту жителів від військового нападу, тож її використання можна вважати свідченням того, що захист мешканців містечка не був пріоритетом для замку та його залоги. Ті, хто зводив замок, і ті, хто населяв його околицю, належали до різних суспільних станів і мали надто нерівні права.

Польські джерела, опрацьовані Яном Ілґовським, наводять факти, що мають засвідчувати чималу роботу з освоєння Звенигородщини та розбудови самої Звенигородки, здійснену останнім старостою звенигородським полковником Феліксом Солтиком, а по його смерті — старостихою Соломією Солтиковою: заснування близько двох дюжин нових поселень, будівництво першого, ще дерев'яного, католицького костьола в містечку (перед тим місцеві католики були приписані до Лисянської парафії). Однак і наступна королівська люстрація (1789 рік) залишила нам отаке скептичне свідчення:

---

[92] Цитата з королівської люстрації замків за 1765 рік подається за: Ostatnia Starościna Żwinogródzka, S. 14.

«За звичаєм вона [Звенигородка] титулується містечком, однак немає тут жодних будівель, котрі б засвідчували, що це таки містечко[93]. Міщан так само немає, і ніхто зі старих людей не пригадує, щоб тут колись було міське право»[94].

Далі люстрація 1789 року фіксує певний прогрес у розбудові містечка порівняно з 1765 роком: неподалік від замку збудовано «міст на палях» через Тікич, на терені замку — старостинську «резиденцію дерев'яну, що має 6 покоїв і 2 гардеробки», а поруч із замком — дерев'яний костьол. Окрім костьола, в містечку було дві дерев'яні церкви, обидві — уніатські.

Невдовзі після цього, в 1795 році Звенигородка разом з усім Правобережжям увійшла до складу Російської імперії. Архаїчний дерев'яний замок став непотрібним і був розібраний, уніатські церкви автоматично перетворено на православні (Катерина II просто скасувала Унію на теренах Російської імперії). Містечко, як і всі повітові міста імперії, незабаром одержало новий «височайше затверджений» план регулярного розпланування (за деякими відомостями, автором цього плану був відомий архітектор В. І. Гесте[95]). У Звенигородському музеї збереглася «викопіровка» з цього плану, що представляє центральну частину міста. Замість замку бачимо на ній «Гостинную площадь», від котрої відходить «Главная улица» і через два квартали вливається в «Торговую площадь». Інші вулиці розплановано паралельними та перпендикулярними до головної, таким чином утворюючи неодмінне для всіх тодішніх імперських міст прямокутне розпланування «обывательскихъ кварталовъ» (**іл. 2.6**).

На Гостинній площі позначено новонабуті атрибути російської імперської цивілізації — «присутственные места» та «три флигеля, используемые тюремнымъ помещениемъ», а також костьол та Успенська церква. Як бачимо, В. Гесте чи інший імперський урбаніст при розплануванні новонабутого міста врахував успадковану від попередньої влади систему міських кооординат, центром якої був замок. Хоча саме укріплення ліквідовано, але Гостинну площу з офіційними установами розпланували тут-таки, поруч із костьолом, що єдиний зберігся від забудови «польських часів».

Двома площами та «Головною вулицею» між ними центр Звенигородки на плані початку XIX століття й обмежується, однак очевидно, що

---

[93] Вочевидь, ідеться про ратушу, магістратську комору, «холодну» і т. п.

[94] Цит за: Ostatnia Starościna Źwinogródzka, S. 27

[95] Як відомо, Василій (Вільям) Гесте на початку XIX ст. розробив плани «правильної» забудови багатьох міст імперії — Катеринослава, Черкас, Василькова, а також київського Подолу (після пожежі 1811 р.), не бувавши в цих містах і не приділяючи надмірної уваги рельєфу місцевості.

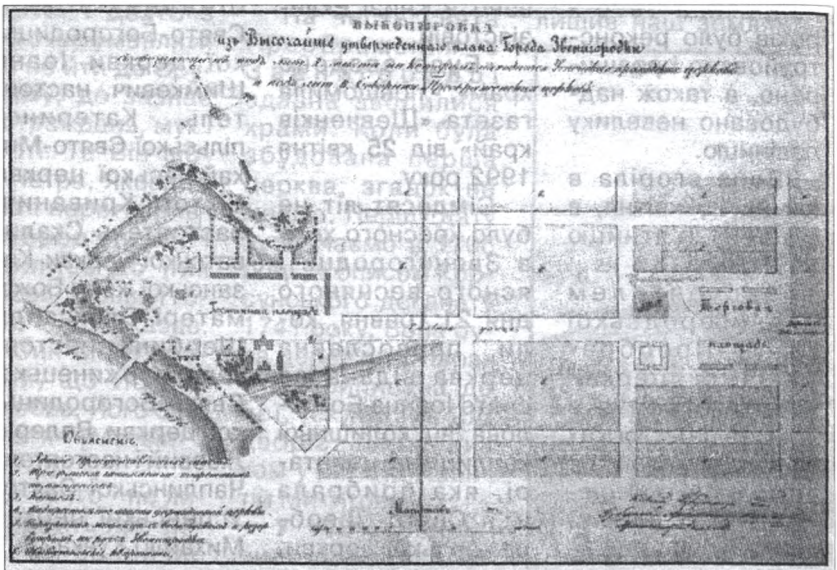

Іл.2.6. План центральної частини Звенигородки, поч. XIX ст. (репродуковано в часописі «Спадщина» — Звенигородка, № 1 (4), 2007, с. 6)

далі за Торговою площею місто було розплановане за таким самим принципом: Головна вулиця продовжувалася як Проспектна, а обабіч неї вишиковувалися рівними рядами наступні прямокутні «обывательскіе кварталы». Цю Головну/Проспектну вулицю вочевидь прокладено на місці давнього шляху, що виходив із Звенигородського замку на південний схід (на Новомиргород), а трохи далі також відгалужувався на схід, у бік Корсуня й Черкас.

За іронією долі, чи не найбільший цивілізаційний внесок Речі Посполитої в розвиток міста Звенигородки стався вже після припинення існування цієї держави. Соломія Солтик, «остання старостиха Звенигородська», розпочала своїм коштом будівництво кам'яного костьолу на території замку ще на початку 1790-х років, але завершено його, з дозволу імператора Павла I, лише 1808 року, після смерті фундаторки (**іл. 2.7**).

За заповітом старостихи майже все її багатство, що залишиться після завершення будівництва костьолу, належало витратити на будівництво католицької семінарії поруч із ним. Семінарію відкрито 1819 року, вже за Олександра I, й ліквідовано через 20 років, за Миколи I, під час загальних

Іл. 2.7. Костьол у Звенигородці в XIX ст. (з кн. «Ostatnia Starościna Źwinogródzka»)

нагінок на все польське та католицьке. Тоді ж закрито, зокрема, Бердичівський францисканський монастир. Однак будівлі костьолу та семінарії майже без змін дотривали до початку XX століття. Їх давній вигляд зафіксовано на гравюрі у книжці Я. Ілґовського (1888, **іл. 2.7**) та на поштівці 1910-х років (**іл. 2.8**).

На тій-таки Гостинній площі, навпроти «присутственних місць» стояла ще з початку XVIII століття дерев'яна Успенська церква, замінена на кам'яну з високою дзвінницею аж у 1877 році. Натомість спорудження першого кам'яного православного храму в місті, Свято-Преображенського кафедрального собору,

Іл. 2.8. Вид костьолу та узвишшя, де був давній Звенигородський замок, з правого берега Гнилого Тікича. Поштова листівка поч. XX ст.

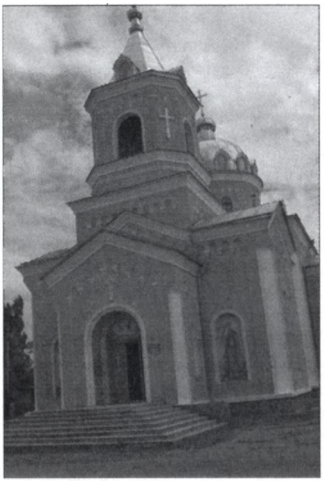

Іл. 2.9. Свято-Преображенський православний собор у Звенигородці, відтворений у 1990-х роках за проектом 1820 року

розпочалося коштом городян у 1810-і роки на Торговій площі (вочевидь, уже тоді вона була центром господарчого життя міста), і завершено 1820 року. Цей собор аж до кінця XIX століття залишався архітектурною домінантою всуціль одноповерхової Звенигородки. Знищений радянською владою у 1936 році, він був відтворений у первісному вигляді (але за кілька кварталів від старого місця) в 1995–1998 рр. (**іл. 2.9**).

Протягом першої половини XIX століття повітове містечко поволі зростало: його населення у 1820 році склало 3,7 тисячі, а до 1845 року — виросло до 7,5 тисяч мешканців, тобто більш ніж удвічі. Утім, можливо, що значна частка цього зростання припала на один лише 1845 рік, і пояснюється вона переселенням євреїв із недалекої Торговиці, оголошеної військовим поселенням (котре мусило бути *jüdenfrei*), до мирної Звенигородки[96].

Таким чином Звенигородка одержала чималу кількість суто міського населення, крамарів та ремісників, і перестала бути, за виразом королівських люстраторів 1789 року, «містечком, де немає міщан», натомість поволі перетворювалася на типове правобережне містечко «смуги осілості», із єврейськими крамницями та заїздами на головних вулицях. Сучасний звенигородський журналіст і краєзнавець Ф. Білецький наводить такі дані щодо 1845 року: у Звенигородці тоді було 82 купці (але лише 49 «лавок») та 127 ремісників (33 кравці, 25 шевців, 15 кушнірів, 35 ткачів, 10 ковалів, 6 теслярів), а також 20 корчем і 16 постоялих дворів (тобто заїздів)[97].

Чи ці дані вже включали переселених до Звенигородки євреїв, невідомо. Окрім купців та ремісників, у місті мешкало 349 дворян (імовірно, переважно дрібних шляхтичів, яким вдалося зберегти свій шляхетський стан за нової влади) та 60 державних чиновників[98].

---

[96] Хоменко В. Звенигородщина. Словник-довідник. — Черкаси, Відлуння-плюс, 2008 — С. 86.

[97] Білецький Ф. Вічний поздвін Звенигори, С. 44.

[98] Там само, С. 48.

Але те, що дворяни, купці та чиновники складали доволі значну частку городян (якщо рахувати з родинами, то виходить до 15–20 % населення), не позбавило Звенигородку традиційно непоказного вигляду. Юхим Кримський, батько відомого академіка, прибувши до Звенигородки 1871 року, аби стати смотрителем місцевого двокласного (тобто п'ятирічного) училища, так описав згодом свої перші враження від міста:

> «...неохайне, на деяких вулицях навіть улітку болото не зовсім висихало; не будинки були, а халупи, криті переважно очеретом і соломою, чимало — в напівруїнах. На невеликій вулиці, котра все ж іменувалася "проспектною", жалюгідні дерев'яні крамнички, а на стріхах лежали кози. Торгівлею в лавках займалися переважно євреї. Лише на базарі, в рядах була торгівля з рук: печений хліб, булки, бублики, молоко і різна городина»[99].

Тривкість напівсільського вигляду міста (особливо його околиць, цілком по-сільському званих «кутками») пояснювалася ще й тим, що однією з найважливіших галузей економіки міста й усієї Звенигородщини в першій половині XIX ст. було чумакування. Та все ж усередині XIX ст. Звенигородка перестала бути невеличким кресовим укріпленням, оточеним півтора сотнями «халуп», а перетворилася на багатоетнічне (українці, євреї, поляки, росіяни), багатоконфесійне (православні, католики, іудеї) містечко. Соціальні «верхи» складали кілька десятків прибулих російських чиновників та поміщиків (котрим дісталися маєтності, конфісковані в репресованих за участь у повстанні поляків), а також три сотні лояльних польських чи полонізованих шляхтичів, з яких більшість за суспільним статусом і заможністю не вивищувалася понад середнього чиновника чи купця. У міському просторі російський, політично домінантний елемент був представлений нечисленними кам'яницями офіційних установ — «присутственных мест с тюремным помещением», пошти, поліції, казначейства, двокласного училища, а також спорудженого за височайше затвердженим проектом православного кафедрального собору.

Польський елемент, дедалі слабший із плином часу, був просторово представлений хіба що костьолом із семінарією, котрі тим часом немовби посунулися з центру на периферію міського простору.

«Середню верству» городян складало малоросійське та єврейське купецтво, власники заїздів, млинів, великих ремісничих майстерень — себто «звенигородські патриції» (за виразом місцевого уродженця, ра-

[99] Цитується в перекладі Ф. Білецького за його книжкою «Вічний подзвін Звенигори», С. 57–58.

дянського літературознавця Ю. Кобилецького)[100]. Єврейський елемент у міському просторі представляли згадані Ю. Кримським непоказні дерев'яні крамнички, заїзди, а також «еврейське училище» (вочевидь, ішлося про хедер при синагозі), що його місцева громада мала вже на час приїзду Ю. Кримського, тобто через 20 років після переселення торговицьких євреїв до Звенигородки.

Нарешті, українському елементові, хоча кількісно найчисельнішому, та й економічно не надто упослідженому (у документах більшість «звенигородських патриціїв» мають українські прізвища), у міському просторі залишалася головним чином периферія — сільського вигляду хати на багнистих вуличках «кутків», що складали міську забудову поза центром.

Заданий першим «височайше затвердженим» планом основний вектор розвитку простору міста — від колишнього замку на південний схід, уздовж колишньої Новомиргородської дороги, що стала Проспектною вулицею — зберігав свою актуальність протягом усього XIX століття. Зокрема, до наших днів збереглося прямокутне розпланування центру міста, що його утворювали Проспектна вулиця та паралельні до неї вулиці «Русская», «Дворянская», «Продольная», «Мещанская», а також перпендикулярні — «Бульварная», «Греческая», «Екатеринопольская», «Гудзовская»[101] (з усіх вулиць центру лише дві останні зберігали історичні назви, від шляхів до сусідніх містечка Катеринополя та села Гудзівки).

Вулиця Проспектна (єдина брукована вулиця міста наприкінці XIX століття, за вже цитованим свідченням О. Кошиця) поволі видовжувалася далі й далі від уже забутого замку, забудовуючись крамницями, офіційними та громадськими будівлями, кам'яницями заможних городян. Розвиток міста значно прискорився у 1870-і роки, внаслідок великих суспільних та економічних змін — скасування кріпаччини, розквіту цукрової промисловості та розбудови мережі залізниць на Правобережжі. Залізниці (зокрема, гілка від Умані до Сміли, що проходила за 12 км від Звенигородки) спричинили повільну смерть чумацького промислу, натомість аграрне перенаселення знаходило вихід не лише в масовій еміграції селян на Кубань, у Сибір та казахські степи, але й у припливі дешевої робочої сили на цукроварні та невеликі промислові підприємства, що виростали, зокрема, й на Звенигородщині. За свідченням Ф. Білецького:

---

[100] Кобилецький Ю. Даль махне крилом, С. 16.

[101] Старі назви центральних вулиць Звенигородки подаються тут за довідником Ф. Білецького «Звенигородка: мала енциклопедія». — Звенигородка, 2004 — С. 27. Одначе стару назву нинішньої вулиці Пролетарської він в одному місці подає як «Руська», в іншому — як «Міщанська».

«На цей час у Звенигородці, окрім існуючих уже двох свічкових заводів, тютюнової фабрики, чотирнадцяти млинів, стали до ладу ще два пивоварні та винокурні заводи, кілька цегелень»[102]. Місцеві підприємства, зокрема млини та винокурні, розташовувалися головним чином уздовж берега Тікича, формуючи своєрідну «промзону». Утім, на всіх звенигородських «заводах», разом узятих, було менше робітників, аніж на цукрозаводі в сусідньому Вільховці, де працювало понад 400 робітників.

Економічне піднесення прискорилося на початку XX століття, і «страшенно нудне й нецікаве містечко» (О. Кошиць) стало поволі набувати цивілізованішого вигляду, принаймні в центрі. У Звенигородці відкривається реальне училище, жіноча гімназія, комерційне училище, створюється повітове земство (1911), при ньому — лікарня й пошта. Перед Першою світовою війною в місті було 4 друкарні. Власник однієї з друкарень, уже не раз згаданий Юхим Кримський, захоплено описував здобутки цивілізації у Звенигородці:

> «Центральні вулиці міста складають правильний чотирикутник, усі вони забруковані, тротуари на цих вулицях цегляні, бетонні, або з гончарних плит, узбіччя доріг — із невеликими заглибинами для стікання води. Оскільки ж місто розташоване на спадині зі сходу на захід, то й уся вода як від дощів, так і від танення снігу, хутко збігає в річку і не буває бруду (хіба що на базарі), можна пройти без калош по всіх тротуарах, не заляпавши чобіт. Уночі вулиці освітлюються ліхтарями, на тротуарах стоять чергові городові. На центральних вулицях не знайдеться жодного будинку під солом'яною чи дерев'яною крівлею, всі під бляхою. На Проспектній є двоповерхові будинки, а більшість магазинів — з вікнами дзеркального скла. Одне слово, Звенигородка зовні — пристойне містечко, ніби частина великого міста. Такого стану місто досягло за останні 10–15 років.
>
> Мешканців у місті понад 23 тисячі, є росіяни, поляки, турки і євреї; поляків не більше 350, турків 12, євреїв — понад третина всіх жителів. [...]
>
> Навчальних закладів раніше [*у 1870-х — О. Гр.*] було: міське і єврейське початкові училища. Тепер: жіноча гімназія, жіноче чотирикласне вище училище, двокласна парафіяльна жіноча школа, комерційне училище, два чотирикласних початкових училища, чотири парафіяльних училища, п'ять церковно-парафіяльних шкіл, єврейське училище, ремісниче училище.
>
> З міського бюджету (88 198 крб.) місто витрачає на допомогу цим навчальним закладам 10 тисяч карбованців щорічно. Чимало витрат іде на утримання двох городових»[103].

---

[102] Білецький Ф. Звенигородка: мала енциклопедія – С.54.

[103] Там само, С. 58–60.

Іл. 2.10. Вулиця Проспектна на поштовій листівці початку XX ст.

У цьому описі, окрім перебільшеного оптимізму та кумедної дріб'язковості при перерахунку здобутків цивілізізації у Звенигородці (водночас тактовно не згадано про відсутність у місті водогону та електричного освітлення), привертають увагу кілька моментів.

По-перше, для Юхима Кримського, шкільного попечителя й просвітника (він перетворив свою приватну книгозбірню на першу загальнодоступну бібліотеку в місті) чи не увесь міський простір фактично зводиться до центральної частини — забрукованої, освітленої гасовими ліхтарями й обереженої городовими. Останні, до речі, не могли стояти «на всіх вулицях», бо було їх у місті, як зізнається сам Ю. Кримський, лише двоє.

По-друге, національний (чи то пак етнічний) склад міського населення Ю. Кримський описує цілком у дусі офіційної імперської ідеології: про українців чи хоча б «малороссіян» він не згадує взагалі; стосовно поляків задоволено констатує, що їх «не більше 350» (іншими словами, значно менше, ніж у давні часи[104]), а точної чисельності євреїв не подає зовсім — мабуть, щоб не псувати настрій істинно-православному читачеві брошури «Кіевской губерніи городъ Звенигородка и его соборный храмъ», звідки походить цитата.

Прикметним є описане Ю. Кримським різноманіття типів навчальних закладів у місті, від церковно-парафіяльної школи до гімназії. Пояснювалося таке різноманіття, вочевидь, призначенням їх для різних суспільних станів і верств. «Кухарчиних дітей», як відомо, не пускали до гімназій, зате заможні міщани могли вчити своїх синів у реальному училищі чи ко-

[104] Однією з причин зменшення чисельності поляків (або ж римо-католиків) на Правобережжі була, вочевидь, русифікація з переходом на православ'я. Наприклад, серед священницьких родин Звенигородщини початку XX ст. джерела згадують Сікорських, Шмигельських, Шиманських, Пясецьких.

мерційній школі[105]. Біднота натомість мусила задовольнятися парафіяльною (для православних) чи єврейською початковою школою.

Саме ці, незгадувані Ю. Кримським моменти істотного суспільно-культурного розшарування тодішньої Звенигородки, що проектувалися й на виразне просторове розмежування («панський» центр та бідні напівселянські «кутки»), набули характеру лейтмотиву у спогадах про своє дитинство іншого звенигородця, не «патриція», а переконаного «плебея», вихідця з бідної родини на малоцивізованому кутку Кучугурівка Юрія Кобилецького. Після утвердження радянської влади Кобилецький (1905 р. нар.) став спершу комсомольським активістом (єдиним на своїй Кучугурівці), потім — комуністом, а згодом був направлений на навчання до робітфаку Київського університету (тоді — КІНО). Ще студентом філологічного факультету партієць Кобилецький брав активну участь у цькуванні «націоналістичної» та «троцькістської» професури, потім — у колективізації та розкуркуленні, в конфіскації зерна у селян, про що пізніше з гордістю розповів у своїх «автобіографічних нотатках»[106].

Одначе нас цікавлять не пізніші подвиги «червоного професора» Ю. Кобилецького, а його спогади про рідне місто на початку XX століття. Утім, читати ці спогади треба з великою обережністю, позаяк пам'ять та просторова уява автора далеко не бездоганні, а його вірність історичним фактам раз по раз підмінюється вірністю радянській ідеології[107].

Оповідь про місто свого дитинства Кобилецький починає з дивного твердження, буцімто його «географічний центр» становить річка Тікич, після чого переходить до опису звенигородських «кутків»:

> «Річка — природний географічний центр старовинного міста. На правому високому березі — добротні садиби напівкустарів, напівселян. Цей куток

---

[105] Принагідно звернімо увагу на відсутність чоловічої гімназії у Звенигородці, через що син Ю. Кримського Агатангел після двокласного училища мусив здобувати гімназіяльну освіту в Острозі, а потім — у Києві.

[106] Кобилецький Ю. Даль махне крилом. Автобіографічні нотатки. — Київ, Радянський письменник, 1985.

[107] Наприклад, описуючи початок Звенигородського повстання літа 1918 року, Кобилецький слідує сформованій в офіційній історіографії брехливій тезі про більшовицьке керівництво цим повстанням, вигадуючи фантастичні подробиці: «...у Звенигородці виявилося зріле революційне партійне підпілля з чималим досвідом боротьби. В історичних документах читаємо, що збройні сили повстанців налічували понад 16 тис. чоловік, що вони розгромили три дивізії окупантів... А в червні Звенигородка стала ареною одчайдушної битви з окупантами та гетьманцями. Заговорили повстанські кулемети навіть із церковних дзвіниць та католицького костьолу, що височів над мостом через Тікич» (цит. праця, с. 53–54). Не зрозуміло, як могли повстанці встановити кулемети на церковних дзвіницях міста (тобто на головному проспекті), якщо насправді повсталі «вільні козаки» наступали на Звенигородку з навколишніх сіл і взяли її після кількаденної облоги.

звався Замостя. На лівому, положистому — хатки ремісничої бідноти. Тут аж два кутки — понад берегом Піски, далі від берега на горбах — Кучугурівка, заселена теж здебільшого ремісничою біднотою. Вниз за течією — ще один, власне, позаміський район, населений хліборобами — Червона. Центр міста заселений чиновниками, дрібними крамарями. Тут розташовані "присутственные места" — суд, земська управа, поліція, пошта і телеграф, банк і, звичайно, тюрма»[108].

Вочевидь, «червоний професор» навіть на старості літ не з'ясував значення терміну «присутственные места», якщо відніс до них не лише земську управу (виконавчий орган місцевого самоврядування, що був сформований у Звенигородці лише в 1911 році), а й пошту та навіть банк.

Та істотнішою є проявлена в цитованому фрагменті засаднича риса авторового бачення міського простору: він ділить його на «кутки», заселені «біднотою», та центр, заселений всілякими панами й чиновниками. Першим Кобилецький симпатизує, других натомість явно не любить:

«...Кожен куток мав своєрідне побутове обличчя і певний уклад життя. Центром, де найбільше спілкувалися мешканці міста, був проспект. На проспекті — ряд одноповерхових будинків-крамниць. Починало вулицю двоповерхове приміщення пошти й телеграфу, а навпроти — комерційне училище, де вчилися синки крамарів, купчиків, прасолів, присяжних повірених та чиновників інших повітових установ. Замикалася вулиця солідним монументальним приміщенням казначейства. Поруч із казначейством — тюрма. Тюрма збудована добротно, обгороджена товстим кам'яним муром, у якому прорізані оковані залізними штабами ворота. Навпроти тюрми — старовинна Успенська церква, куди нас, учнів церковноприходської школи, водили вчителі рядами на недільні богослужіння. Успенська церква призначалася простолюду»[109].

В останніх реченнях цього фрагменту йдеться, як уже зрозумів уважний читач, про будівлі, що стояли на Гостинній площі, поруч із місцем колишнього замку. Звідси свого часу *починалася* забудова Проспектної вулиці, але для звенигородця початку XX ст. ця площа вже, як бачимо, *замикає* Проспект. Натомість починається він із протилежного боку, перехрестям із вулицею Бульварною (нині Шевченка), де на початку XX століття виросли імпозантні будівлі земства та комерційної школи (**див. іл. 2.11 та 2.12**).

Далі Кобилецький згадує Торгову площу з її собором та міським садом:

---

[108] Кобилецький Ю., цит. праця, с. 14.

[109] Кобилецький Ю., цит. праця, с. 15.

Іл. 2.11. Будівля комерційної школи (спорудж. 1906 р.), тепер — школа № 3.

«В центрі ж проспекту стояв собор — новітня опасиста, широковіконна будова. Службу церковну в ній правив протоієрей — маленький на зріст, рухливий батюшка із злими очима. [...] Це була церква для звенигородських "патриціїв", що мала аж три престоли, бічний крилас для малого хору та великий балкон для зведеного хору, який налічував до сотні співаків і мав свого регента.

...У дворі собору під огорожею тулилося жалюгідне низеньке приміщення церковноприходської школи. Майже поруч був міський сад з дерев'яним відкритим парапетом посередині і раковиною для оркестру. Тут виступали заїжджі актори, а в суботу ввечері та в неділю грав духовий оркестр пожежної команди. Сад відвідували "патриції", гімназисти[110], синки багатіїв. Прогулювалися дорідні мотрони з дочками на виданні.

Плебс міського саду не визнавав. Плебс виходив на широке плесо проспекту і гуляв у суботу ввечері, а особливо у неділю вдень. Тут відбувалися знайомства, наглядались майбутні наречені. Хлопці й дівчата одягались по змозі в найкраще»[111].

Як бачимо, міський проспект стає у Кобилецького простором символічної класової боротьби між плебсом і «чистою публікою». Згадує він і

[110] Як уже зазначалося, чоловічої гімназії у Звенигородці не було, тож не було і гімназистів.
[111] Кобилецький Ю., цит. праця, с. 16–19.

Іл. 2.12. Будівля Звенигородського повітового земства (1911), на розі проспекту Шевченка і вулиці Шевченка; в радянські часи — райвійськкомат. У 1990-х роках будівлю продано приватному власникові

про двох городових, котрі, за Ю. Кримським, дорого обходилися міському бюджетові, зате забезпечували порядок на центральних вулицях:

> «...мов товсті опецькуваті тумби, стояли біля собору та біля казначейства городові у чорних довгих шинелях, з пістолетами у чорних кобурах; на головах чорні кубанки з білими кокардами і такі ж круглі білі бляхи-номери на грудях»[112].

Дає наш «червоний професор» і загальну характеристику тих кількох центральних вулиць, що їх чистотою і впорядкованістю втішався Ю. Кримський. Не забуває він при цьому згадати й самого Кримського-старшого, називаючи його «батьком видатного радянського філолога-орієнталіста»:

> «Декілька вулиць поза проспектом належали "панам". Здебільшого тут, відгороджені палісадниками, стояли одноповерхові безпретензійні будиночки, у яких жила міська інтелигенція: вчителі, адвокати, земські службовці тощо. Лише один будинок серед цієї одноповерхової, притіненої деревами одноманітності привертав до себе увагу. Це будинок Юхи-

[112] Кобилецький Ю., цит. праця, с. 20.

Іл. 2.13. Стара міщанська кам'яниця на колишній вулиці Продольній (нині — вул. А. Ю. Кримського). Фото автора, 2010 р.

ма Кримського, учителя і просвітителя — батька майбутнього видатного радянського філолога-орієнталіста, академіка і поета Агатангела Кримського. Він відрізнявся від усіх інших тим, що мав зверху башту-прибудову. Ми проходили повз цей будинок принишклі і споважнілі, бо там, як чули від дорослих, жив чоловік, що знався на зоряному небі, на пшеничній ниві, бачив кожну зірку і місяць зблизька і розумів їх таємниці»[113].

Будинок Кримських зберігся й донині (**іл. 2.14**). Прикметним є слово «майбутнього» у фразі про А. Кримського. Адже на той час, про який згадує Кобилецький (1910-і рр.), А. Кримський уже був відомим науковцем, професором Лазаревського Інституту східних мов у Москві. Але дореволюційні заслуги «видатного радянського філолога» для Кобилецького не рахуються...

Уже за кілька років світ тихого й одноманітного провінційного містечка, з його благопристойним «панським» центром і патріархальними околицями, був раз і назавжди зруйнований черговим вибухом «революцій і знищень, у тім краю практикованих», за влучним виразом у Королівському привілеї 1793 року. Зруйнований не так фізично, як у сенсі ни-

[113] Кобилецький Ю., цит. праця, с. 22–23.

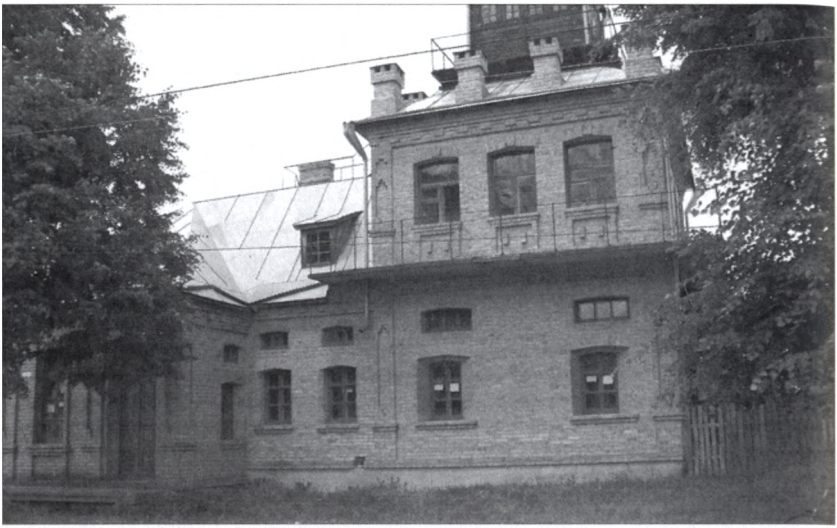

Іл. 2.14. Родинний будинок Кримських (сучасний вигляд)

щення всієї тканини суспільного і господарчого життя, що склалася за попередні кілька десятиліть активного розвитку міста.

Протягом 1918–1921 років Звенигородку багато разів захоплювали й покидали різні «власті» та військові формування (вільні козаки, німецькі окупаційні війська, потім війська Директорії, потім — Червона армія, денікінці, махновці, знову Червона армія, знову війська УНР («зимовий похід»), а ще кілька разів місцеві повстанські загони захоплювали містечко на день-два, але при наближенні регулярних військ зникали у навколишніх лісах. Однак усі ці захоплення-визволення здебільшого не мали характеру інтенсивних штурмів, бо місто, як правило, не чинило особливого опору, тому й руйнувань майже не зазнавало. Єдиним винятком стала кількаденна облога міста загонами повсталого Звенигородського коша вільного козацтва у червні 1918 року: значний німецький гарнізон таки чинив опір, але потім капітулював. Одначе й тоді облога велася головно стрілецькою зброєю, то ж особливих руйнувань не спричинила.

Та все ж за період з 1914 по 1926 рік населення Звенигородки зменшилося більш ніж на третину: з 24 тисяч до 15,5 тисяч. Адже розруха, як відомо, відбувається не в будівлях, а в головах. Кілька років війни з реквізиціями, погромами, націоналізаціями та голодом 1921 року зробили життя у Звенигородці неможливим для третини її населення, і то третини, вочевидь, економічно й культурно найрозвиненішої.

У роки НЕПу місто, здавалося, почало набирати попереднього вигляду: на центральних вулицях знову відкривалися приватні крамниці, запрацювали численні ремісницькі майстерні (тепер, одначе, об'єднані в артілі). Нова влада не лише націоналізувала невеликі звенигородські заводи, але й почала трохи інвестувати: у 1922 році реконструйовано ливарний завод і млини, а також пущено першу чергу електростанції. Оспівані Ю. Кримським ліхтарі на головних вулицях тепер засвітилися завдяки «лампочкам Ілліча». Втілювалося й гасло згаданого Ілліча про ліквідацію неписьменності: офіційна статистика початку 1920-х років засвідчила значне зростання кількості школярів у Звенигородському повіті. Однак це не означало, як хтось тепер може подумати, зростання державних витрат на освіту. Практично всі школи Звенигородщини у 1922 році були, за свідченнями місцевих газет, на самоутриманні: школа наділялася землею, вчителі та старші учні її обробляли і з того харчувалися[114].

Завдяки активності місцевої художниці, збирачки фольклору й просвітниці Софії Терещенко, у 1920 році відкрилася Звенигородська художня школа, а в 1922 році — міський краєзнавчий музей ім. Т. Шевченка. С. Терещенко була директоркою музею до свого арешту в 1929 році (слідчі «пришили» їй приналежність до СВУ).

Чи не найбільшою зміною в символічному просторі Звенигородки початку 1920-х років стало перейменування більшості вулиць (**див. таб. 2.1.**)

Таблиця 2.1

Назви вулиць центральної частини м. Звенигородки

До 1922 р.	Радянська назва	Сучасна назва
Проспектная	Проспект Жовтня	Проспект Шевченка
Гостинная площадь	Червона площа	Площа Шевченка (1982) або ж Привокзальна
Продольная	Леніна	А. Кримського
Дворянская	Свердлова	без змін
Русская	Пролетарська	без змін
Мещанская	Дружби	без змін
Гудзовская	Комінтерну	без змін
Екатеринопольская	Енгельса	без змін
Бульварная	Шевченка	без змін
Греческая	Лібкнехта	В. Чорновола
Столыпина	Червоноармійська	без змін
Козачанская	Маркса	без змін

[114] Див.: Білецький Ф., Вічний подзвін Звенигори, С. 88.

Як видно з Таблиці 2.1, замість старого набору офіціозних назв на кшталт Руської, Дворянської та Міщанської, місто отримало новий, стандартно-радянський набір назв, що не мали зв'язку з місцевим життям та історією: Червона площа, вулиці Леніна, Свердлова, Маркса, Енгельса, Лібкнехта тощо. Єдиним винятком у цьому «червоному іконостасі» стало перейменування Бульварної на вулицю Шевченка. Як не як, а місцевий уродженець.

У 1927 році Звенигородку чомусь позбавили статусу міста, зробивши її селищем міського типу. Практичним наслідком цього напівсільського статусу стало створення у Звенигородці (на «кутках») у 1929–1930 роках трьох колгоспів — імені Сталіна, імені Ворошилова та імені Котовського.

Колективізація, із супутним розкуркуленням та депортаціями непокірних, глибоко врізалася в пам'ять старих звенигородців. Ось фрагмент спогадів Максима Філатовича Винарського, опублікованих нещодавно звенигородськими краєзнавцями:

> «...Я сам бачив, як по дорозі, це на Щербаківці, тоді по вулиці Лисянській, тепер — Горького, енкеведисти гоном гнали із зав'язаними назад руками до тридцяти чоловіків у звенигородську тюрму, яка була збудована ще за царату. Не бачив, щоб їх розстрілювали, але з розмов і свідчень знаю, що там людей вбивали, а трупи скидали в яму тут же, на території тюрми, за магазином, який збудували вже потім, у 60-х роках, з табличкою: "Збудовано на честь 50-річчя Радянської влади"»[115].

Ідеться, як уже зрозумів читач, усе про ту ж будівлю колишніх «присутственних місць», де за Сталіна розташувалося місцеве НКВД.

А за два роки по тому до Звенигородки, як і до більшості сіл і селищ Української СРР, прийшов Голодомор. М. Винарський згадує, що він тоді бачив у центрі Звенигородки:

> «Місцеві жінки, виконуючи чиюсь волю, своєю тягою на грабарках волокли померлих від базару вниз, на територію теперішнього автовокзалу, де, починаючи з парку й до нинішніх кас та костелу були викопані якісь канави. У них і скидали людей, потім їх загортали. А вже в повоєнні роки. коли те все розрівнювали бульдозером, люди бачили там кістки, черепи. Але туди завезли щебінь і все вкатали асфальтом. І так усі сліди замели.
>
> А з тюрми зробили кінопрокат, [...] на розвалинах одної церкви, навпроти колишньої тюрми, побудували житловий будинок, а в центрі міста, на місці другої церкви (*Преображенського собору — О. Гр.*) поставили Володимира Ілліча. От вам і справедливість...»[116]

---

[115] Голод біля Тікича. Зі слів Винарського Максима Філотовича, 1925 р. нар., записав Солочук Михайло Васильович 10.04.2008. // Спадщина — Звенигородка, 2008 — № 1–2 (5–6).

[116] Там само.

Тут ідеться про зруйнування обох кам'яних церков, що достояли на головній вулиці міста до початку 1930-х років. Розібравши Успенську церкву в 1932 році, а Преображенський кафедральний собор у 1936 році, місцева влада цеглою із собору замостила сусідню вулицю, одначе забудувати утворену пустку спромоглася лише у 1950–1960-х роках. Будівля костьола уникла аналогічної долі, мабуть, тому, що практикуючих римо-католиків у місті вже не залишалося, тож ідеологічної загрози костьол не становив.

До речі, потрібно було майже двадцять років радянської влади в місті, аби ця влада заходилася увічнювати власне славне минуле. У пам'ятному 1937 році в міському саду (поруч із розібраним собором) встановлено обеліск на могилі «загинувших борців за справу пролетарської революції» (**іл. 2.15**).

Були, одначе, в 1930-і роки й інші здобутки радянської індустріалізації та культурної революції. Наприклад, хоча внаслідок колективізації й Голодомору сільське господарство Звенигородщини ледве животіло, зате перехід на колгоспну систему «здачі державі» молока дозволив повністю забезепечити сировиною створений у 1930 році Звенигородський молокозавод (предок нинішнього сирзаводу «Звенигора»).

Хоча в 1935 році влада закрила Звенигородський краєзнавчий музей, як розсадник націоналізму, зате в місті відкрито аж два дитячі садки, а в 1938 році розгорнулося будівництво міського водогону[117]. Ну, і таке інше.

Створення всіх цих нових підприємств та установ, як правило, не супроводжувалося будівництвом — вистачало будівель відібраних у старих господарів («панів»), або конфіскованих у «ворогів народу». Наприклад, у 1937 році за анекдот про Сталіна заарештовано й пізніше розстріляно звенигородця Антона Богданова, його сім'ю виселено з кам'яниці по вул. Леніна (кол. Продольна), куди вселилася Звенигородська прокуратура[118].

Іл. 2.15. Могила «загинувших борців за справу пролетарської революції» (1937) в міському саду Звенигородки

[117] Білецький Ф. Вічний поздвін Звенигори, С. 110.
[118] Там само, С. 112.

Друга світова війна, як і громадянська, не принесла Звенигородці масштабних руйнувань, бо в самому місті великих боїв не було. Німці зайняли місто наприкінці липня 1941 року, коли, ліквідувавши чималий «Уманський котел», майже безперешкодно просувалися на схід і південний схід, до Черкас, Дніпропетровська, Запоріжжя.

Тож влаштувати на Звенигородщині «випалену землю» для окупантів, як велів товариш Сталін, місцева влада не встигла.

Натомість у січні-лютому 1944 року Звенигородка таки стала ареною великої історичної події — Корсунь-Шевченківської битви. І хоча битву не називають «Звенигородською», але саме Звенигородка увійшла в історію війни, як місце, де 28 січня зустрілися ударні танкові групи 1-го та 2-го Українських фронтів, замкнувши кільце оточення. Так, принаймні, говорить офіційна версія, а місцеві очевидці ще й уточнюють: зустріч відбулася на перехресті головного проспекту з вулицею Шевченка (кол.Бульварною).

На ознаменування цієї історичної події на згаданому перехресті з 1957 року стоїть танк Т-34 на постаменті (**іл. 2.16**).

А в 1964 році до 20-ліття Корсунь-Шевченківської битви прямо навпроти танка споруджено ще й мозаїкову стелу «Кільце замкнулося», на

Іл. 2.16. Пам'ятник танкістам, що замкнули Корсунь-Шевченківське оточення (уже з поремонтованим постаментом та новим написом)

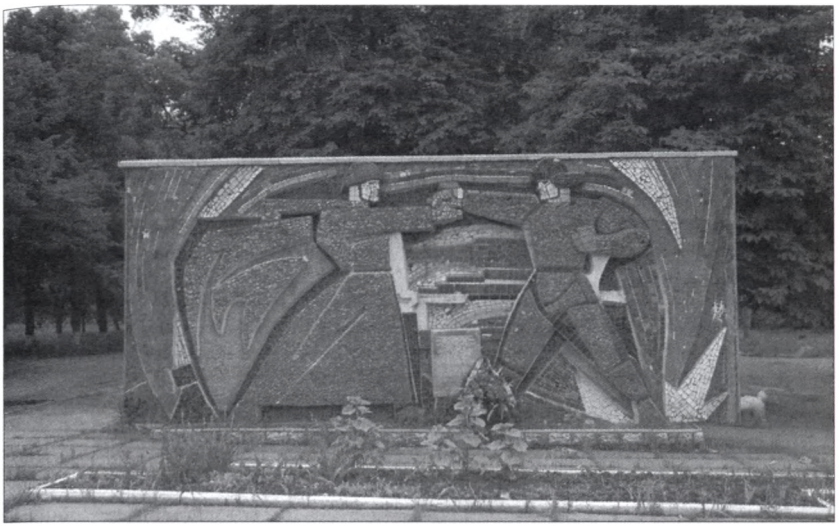

Іл. 2.17. Меморіальна стела «Кільце замкнулося» (1964)

якій танкіст та піхотинець у шинелі радісно простягають один до одного руки, що символізує зустріч двох фронтів (**іл. 2.17**).

Із завершенням оточення кількох німецьких дивізій битва не закінчилася, бо ще протягом двох тижнів німці намагалися прорвати кільце. Їхні танкові частини були після тяжких боїв зупинені всього за 4–5 км від міста. Одначе й тоді Звенигородка уникла значних руйнувань, так що вже за пару місяців відновили роботу основні звенигородські підприємства[119].

Масштабні зміни в забудові Звенигородки почалися тільки в 1960-і роки. Зокрема, на колишній Торговій площі знесено одноповерхову будівлю парафіяльного училища (за сталінських часів — кінотеатру «Комсомолець») і фактично перебудовано наново увесь комплекс площі: зведено цегляні коробки райради-райкому, універмагу та готелю «Колос». У 1962 році відновлено закритий у 1930-і роки краєзнавчий музей. Його розташували в тій самій старій кам'яниці (**іл. 2.18**), але практично з цілком новими фондами, бо старі, як уже зазначалося, були частково втрачені, а частково віддані до уманського музею.

До шевченківського ювілею 1964 року в містечку, що претендувало на неофіційний статус центру «Шевченкового краю», на колишній Гостинній площі встановлено пам'ятник Т. Шевченкові.

[119] Хроніка основних подій Звенигородщини. // Спадщина (пробний випуск) — Звенигородка, 2002 — С. 20.

Іл. 2.18. Звенигородський краєзнавчий музей

Зображення цього пам'ятника ми, утім, не вміщуємо, позаяк знайти його не вдалося: у 1982 пам'ятник було замінено на інший, вищий і «молодший» (**іл. 2.19**).

А в 1970 році, до столітнього ювілею Леніна, перед райрадою встановлено новий пам'ятник вождеві (**іл. 2.20**).

Іншою «новобудовою», здійсненою «до 50-річчя Великого Жовтня» (що засвідчувала табличка), стало перетворення колишнього костьолу на автовокзал. Для цього з верху будівлі здерли баню, а простір усередині розбили на два поверхи. У стінах попробивали вікна, праворуч від олтарної частини зробили головний вхід, а ззовні будівлю, за тодішнім звичаєм, облицювали керамічною плиткою типу «кабанчик» (**іл. 2.21**).

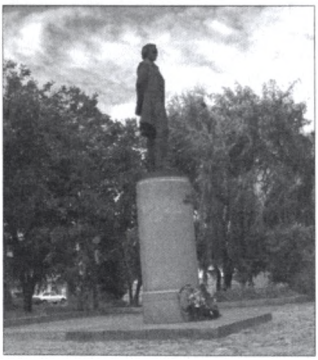

Ілюстр. 2.19. Пам'ятник Т. Шевченку на привокзальній площі Звенигородки (1982)

Площу ж перед «новим» автовокзалом, як ми вже знаємо з цитованих свідчень М. Винарського, прямо поверх масового поховання жертв Голодомору розрівняли й заасфальтували. Якогось знаку ча таблички, що нагадувала б про це поховання, на площі нема дотепер. Але чи не найбільшим актом профанації колишнього храму стало будівництво поруч із ним (у кількох метрах ліворуч від давнього фасаду) примітивного вокзального нужника. Він і сьогодні на місці — типовий для провінційних автостанцій брудний, смердючий, із вибитими шибками «туалєт тіпа сортір».

Ілюстр. 2.20. Ленін перед Звенигородською райрадою (фото 2010 р.)

Натомість у 1990-х роках тут з'явилися приватні «гинделики», де тепер звенигородці й гості міста можуть випити пива, чекаючи на свій автобус **(іл. 2.22).** Але це вже елемент пострадянського міського простору, про який — пізніше. Натомість у так звані застійні роки поруч із очевидними ознаками зневаги місцевої радянської влади до «незручних» фрагментів минулого міста, Звенигородка набула чимало в сенсі сучасного міського благоустрою й комфорту, принаймні в радянському їх розумінні.

Заасфальтовано й освітлено ліхтарями більшість міських вулиць, прокладено водогін (розпочатий ще перед війною). На головному проспекті збудовано кілька багатоквартирних 5-поверхових будинків, районну школу мистецтв, нову велику школу. А на початку 1980-х у центрі проспекту, навпроти міського саду, звели солідну будівлю райкому КПУ (до того бідні райкомівці мусили сусідити в одному будинку з райвиконкомом).

На тому радянський внесок у формування міського простору Звенигородки в основному завершився.

Сьогоднішня Звенигородка — невелике містечко (19 тисяч мешканців, хоча в 1980-х роках їх було на кілька тисяч більше), що зберегло переважно садибну, одноповерхову забудову. Після проголошення незалеж-

Іл. 2.21. Будівля костьолу, перетвореного на автостанцію в 1960-х роках

ності України протягом кількох років чи не єдиними змінами в міському просторі були заміна прапора над райрадою та перейменування головної вулиці (проспекту Жовтня) на проспект Шевченка. Згодом переіменовано ще дві вулиці в центрі міста: Леніна — на А. Кримського, а Лібкнехта — на В. Чорновола. Інші радянські назви вулиць зберігаються досі. Як бачимо, всі три переіменування — на честь знаменитих земляків-звенигородців.

Утім, переіменування не завжди супроводжувалося заміною табличок (міськрада посилалася на брак коштів). Скажімо, перехрестя, де роз-

Іл. 2.22. Заклад на привокзальній площі з веселою назвою «Базар-вокзал» поруч із місцем масових поховань загиблих у Голодомор

ташовано міський музей, і сьогодні, якщо вірити табличкам, є перехрестям вулиць Леніна й Чорновола (див. **іл. 2.23**). Ще одна мініскладка звенигородського хронотопу...

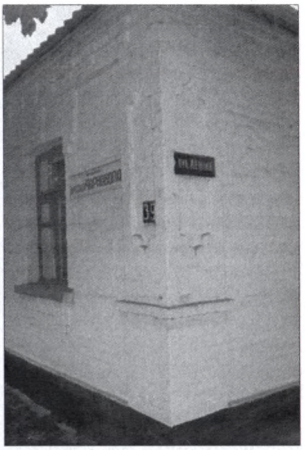

Іл. 2.23. Ріг вулиць Леніна (насправді вже А. Кримського) й В. Чорновола

Як і в часи юності Ол.Кошиця, лише головна вулиця, проспект Шевченка, має, так би мовити, цілком міський вигляд (**іл. 2.24**). Саме тут стоять більшість багатоповерхових будівель Звенигородки: Будинок рад, райдержадміністрація (колишній райком КПУ), універмаг, готель «Колос» (сьогодні більшість номерів орендуються під офіси), районна пошта (нині — Укртелеком), районний Будинок культури ім Т. Шевченка, райвійськкомат (за царя тут було повітове земство), середня школа №3 (до революції — комерційне училище), ресторан «Тікич» (прийменник «Гнилий» у назві ресторану опущено), школа мистецтв, середня школа ім Т. Шевченка (донедавна — імені С. Кірова), кілька стандартних житлових п'ятиповерхівок.

Проспект Шевченка розпочинається від привокзальної площі (офіційно її ще в 1982 році перейменували на площу Шевченка, але назва якось не прижилася) зі сквером і пам'ятником Шевченку (див іл. **2.25**).

Ілюстр. 2.24. Головний проспект Звенигородки сьогодні. Будівлі колишнього РК КПУ та районного універмагу

Іл. 2.25. Початок проспекту Шевченка: привокзальна площа (колишня Гостинна) з пам'ятником Т. Шевченку. Праворуч від постаменту видно двоповерховий побілений будинок кол. казначейства, ще правіше — адмінбудинок споруджений у 1960-ті рр. на місці присутственних місць (у 20–30-і рр. — місцеве НКВД). Будинок ліворуч збудовано по війні на місці знесеної Успенської церкви.

Ця площа охоплює майже всю територію колишнього замку. Обіч площі, поза новим одноповерховим приміщенням автовокзалу сумно стоїть попередня будівля автовоклазу, тобто колишній костьол. У 1990-і роки його знову передали римо-католицькій громаді, але жодного ремонту не проводили (див. **іл. 2.26**).

Нині нечисленні місцеві римо-католики по неділях збираються на богослужіння на другому поверсі костьолу, а на першому, в колишній залі очікування, досі стоять закурені лави та батоячейкові автоматичні камери схову з поламаними дверцятами.

Посередині проспекту, на колишній Торговій площі, досі перед райрадою стоїть Ілліч на постаменті, але праворуч від нього облаштовано такий собі «майданчик для фотографування молодят»: вони стають на викладені червоною керамічною плиткою два сердечка й фотографуються на тлі позеленілої ніби-бронзової німфи (див. **іл. 2.27**).

Завершується головний проспект на північній околиці міста розвилкою двох доріг: одна йде на схід — до Черкас, друга — на південь, до Ватутіного.

Іл. 2.26. Фасад римо-католицького костьолу (фото 2010 р.)

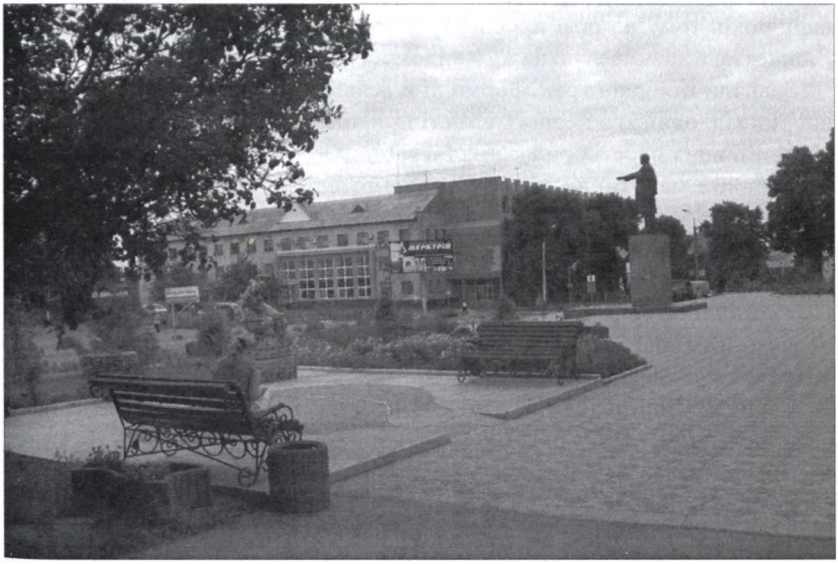

Іл. 2.27. Центральна площа міста (кол. Торгова) у 2010 році: на першому плані — майданчик для фотографування молодят, на задньому — Ленін.

Іл. 2.28. Нова «комерційна нерухомість» на розі просп. Шевченка й вул. Чорновола

На розвилці з 1960-х років стоїть вітальна стела з мозаїковим панно: давньоруський воїн, оперезаний мечем, б'є у дзвін (**іл. 2.4**). Це панно нагадує про легенду, за якою місто зародилося із давньоруського замку на Звенигорі. Отже, саме це місце сьогодні можна вважати «парадним» в'їздом до Звенигородки.

На головному проспекті й тепер, як сто років тому, зосереджено переважну більшість магазинів міста (тепер приватних), але майже не залишилося старої історичної забудови (хіба що вже згадані будівлі земства, казначейства, комерційного училища та дві-три простенькі приземкувані кам'янички).

Натомість останніми роками почали зводитися приватні будівлі комерційного призначення — крамниці, кафе та ресторани, як-от заклад із романтичною назвою «Лісова пісня», що з'явився пару років тому на розі проспекту Шевченка й вулиці Чорновола (кол. Лібкнехта, а давніше Грецька), з видом на міський сад (**іл. 2.28**).

Зазнали глибокої трансформації й деякі старі торговельні заклади — наприклад, однією з перших у місті приватизовано книгарню «Кобзар». Невдовзі вона перетворилася на гастроном, а потім додала ще й відкритий пивний майданчик під тентом. Зворушливо, що при цьому гастроном-пивбар зберіг первісну назву «Кобзар» (**іл. 2.29**). Адже Звенигородка все-таки «столиця Шевченкового краю»...

На сусідніх із проспектом вулицях історичного центру міста до наших днів збереглося чимало цікавих міщанських кам'яниць кінця XIX — початку XX століття. Зокрема, на вулиці А. Кримського, що в радянські часи була вулицею Леніна, а до того — Продольною, стоять не лише кілька старих кам'яниць (як-от на **іл. 2.13**), але й єдина місцева пам'ятка національного значення — родинний будинок Кримських (**іл. 2.14**). Будинок поремонтований у 1990-х роках, коли його передали на баланс Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАНУ, однак ремонт так і не завершено, тож у будинку немає ані музею, ані чогось іншого, окрім меморіальної таблички на стіні. Нечисленні врятовані сусідами після арешту А. Кримського речі, книжки, рукописи вченого нині — у фондах місцевого краєзнавчого музею.

Іл. 2.29. Колишня книгарня «Кобзар» на проспекті Шевченка після приватизації перетворилася на гастроном-пивбар «Кобзар»

Окрім старих кам'яниць, на вуличках історичного центру останнім часом почали з'являтися й нові ошатні особняки, що їх зводять успішніші звенигородці (див. **іл. 2.30**).

У 1995–1998 роках у Звенигородці було «відроджено» кафедральний Преображенський собор, але — на новому місці, поруч із перехрестям проспекту Шевченка з вулицею Шевченка. Старий собор, як уже знає читач, стояв посеред головного проспекту приблизно там, де тепер пам'ятник Леніну, однак Ілліча чіпати не стали й відтворили собор у попередньому вигляді, але в іншому місці (**іл. 2.31, 2.32**).

Однак тепер в Україні, як відомо, не одна православна церква, що відбилося й у міському просторі Звенигородки. На самому кінці проспекту Шевченка, майже навпроти привітальної мозаїкової стели з русичем, що дзвонить у дзвін Звенигори, нещодавно постала будівля храму Св. Георгія УПЦ КП у неоготичному стилі (**іл. 2.33**) із суто-українською головною банею.

А просто за церквою Св. Георгія стоїть новенька (чи свіжо поремонтована) садиба, у зовнішньому вигляді якої немовби поєдналися споконвічні духовні традиції із сучасним ринковим підходом. На обшитій пластиковою «вагонкою» стіні гарненького двоповерхового будинку — акуратна табличка: «**Алєксєй і Валентина. Народні цілителі**» (**іл. 2.34**).

Іл. 2.30. Новозбудований особняк поруч зі старою кам'яницею на вул. А. Кримського

Іл. 2.31. Перехрестя проспекту Шевченка й вулиці Шевченка сьогодні. На розі перед відбудованим кафедральним собором стоїть не лише танк Т-34, а й одна з небагатьох уцілілих міщанських кам'яничок

Іл. 2.32. Відновлений Преображенський собор з боку вул. Шевченка

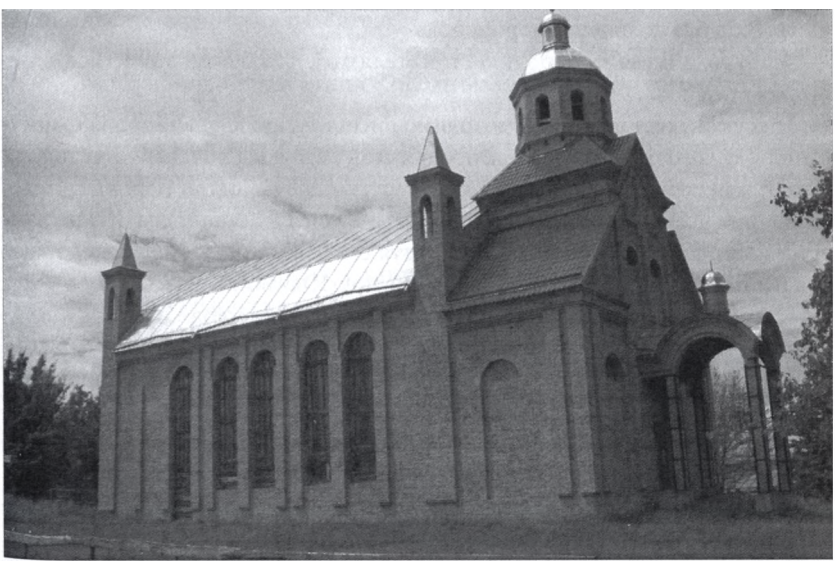

Іл. 2.33. Новозбудована церква Св. Георгія Переможця (УПЦ КП)

Іл. 2.34. Садиба-приймальня «народних цілителів»

А на воротах (не увійшли до кадру) — ще дві таблички, сухо-ділові: «Працюємо з 7–00 до 14–00. Вихідний день неділя» та «Приватна власність. Вхід без дозволу заборонено».

Мабуть, докучали народним цілителям ті, хто бажав зцілитися в неприйомний час...

Підсумовуючи цей огляд, доходимо висновку, що ключовим для формування міського простору Звенигородки став період від початку XIX століття (реалізація першого офіційного плану міської забудови) до Першої світової війни, при чому найактивніше місто розвивалося в останні два-три десятиліття цього періоду. Початок XX століття став свого роду «золотою добою» для повітового містечка, так високо оціненою Юхимом Кримським.

Натомість у радянський час в житті містечка періоди занепаду, пригніченості й навіть знекровлення чергувалися з періодами стимульованого центром розвитку, котрий у зовнішньому вигляді міста відображався головним чином на забудові центрального проспекту.

Протягом останніх двох десятиліть розвиток Звенигородки фактично полишено на її власні сили. Слід визнати, що містечко в основному зуміло уникнути того пострадянського занепаду, що спіткав чимало чимало українських індустріальних міст, а натомість стало поволі повертати деякі риси свого давнього вигляду провінційного торговельного міста, притаманні Звенигородці початку XX століття.

2.4. Пам'ятники Звенигородки

У попередніх розділах принагідно згадувалися ті чи інші звенигородські пам'ятники. Тепер звернімося до їх послідовного й усебічного аналізу, притримуючись уже узвичаєної в аналогічних західних дослідженнях схеми — послідовного й взаємопов'язаного розгляду їх іконографії, епіграфії та церемоніальної ролі[120], іншими словами — вивчають пам'ятник як твір монументального мистецтва й архітектури; дискурсивно аналізують наявні на ньому написи, а також — в антропологічному плані — розглядають його використання в ритуалах, святах, інших масових заходах.

У поточному, широкому сенсі пам'ятником називають мало не всякий твір монументального мистецтва (статую чи барельєф, стелу чи мозаїкове панно), що розташований у відкритому міському просторі, на площі, вулиці, в парку чи на будівлі, й увічнює пам'ять про певну подію чи особу.

Натомість у строгому (юридично-пам'яткоохоронному) розумінні **пам'ятником** слід вважати монумент, споруджений за рішенням відповідного органу влади, за затвердженим проектом.

Тож почнімо від звенигородських пам'ятників у строгому розумінні. З державного реєстру пам'яток монументального мистецтва по Черкаській області, складеного, вочевидь, наприкінці 1980-х років і на час підготовки цієї праці (літо 2010) ще не заміненого на новий, дізнаємося, що в місті є десять офіційних пам'яток:

- меморіальний комплекс — братська могила 288 загиблих у боях за місто воїнів та пам'ятник 825 **односельчанам,** які загинули у Великій Вітчизняній війні (1969);
- братська могила 20 комуністів і комсомольців, що загинули в громадянську війну (центральний парк міста, 1937);
- пам'ятний знак танкістам 1-го та 2-го Українських фронтів (Т-34, 1954);
- пам'ятний знак-стела з мозаїкою на місці з'єднання військ 1-го та 2-го Українських фронтів (1969);
- меморіальна дошка на честь воїнів 1-го Українського фронту (вул. Шевченка, 6; 1976);
- будинок, де жив А. Ю. Кримський, меморіальна дошка (1968);
- будинок, де був розташований штаб 80-ї гвардійської дивізії, з меморіальною дошкою (просп. Жовтня, 10, 1976);
- пам'ятник В. І. Леніну (на проспекті Жовтня, 1970);
- пам'ятник Т. Г. Шевченку (біля автовокзалу, 1982);

[120] Goebel St. *The Great War and Medieval Memory: War, Remembrance and Medievalism in Britain and Germany*, 1914–1940. — Cambridge University Press, 2006.

– бюст Т. Г. Шевченка (на тер. музею, 1980).

Нескладний підрахунок показує: з десяти пам'ятників у цьому переліку рівно половина — присвячені подіям Другої світової (Великої вітчизняної) війни; лише один з десяти був встановлений ще до війни, іще один — невдовзі після (1954 р.), а решта вісім — у брежнєвські часи (1965–1982). Однак чи справді «епоха застою» стала настільки визначальною для формування звенигородських «місць пам'яті»? Спробуємо відповісти на це та інші питання в ході подальшого аналізу. Детальну інформацію про офіційні пам'ятники Звенигородки з державного реєстру подано в **Таблиці 2.2.**

Чи можемо розглядати цей фрагмент офіційного реєстру як достовірне й повне джерело відомостей хоча б про пам'ятники, встановлені у Звенигородці в радянський період?

Кілька обставин цьому заважають.

По-перше, неохайність: бачимо тут і трафаретних «односельчан» (те саме було з ватутінським воєнним меморіалом), і неправильні ініціали (скульптора Остапенка, автора пам'ятника Шевченкові, насправді звали не В. Г., а Петром Пилиповичем), і різні написання імені того самого архітектора (Г. А. Черненко, Г. А. Чернієнко), і неточні дати (наприклад, бюст Т. Шевченка роботи Якова Красножона було встановлено у Звенигородці ще на початку 1950-х, а 1980 — то рік його останнього *перенесення з місця на місце*, про що докладніше нижче), і таке інше.

Подібну ж розбіжність з іншими джерелами бачимо в описі воєнного меморіалу: в реєстрі його спорудження приписане «Київському комбінату», авторство — Черненку Г. А. Натомість у сучасному довіднику «Звенигородка: мала енциклопедія» його автор Ф. Білецький стверджує: «Автор проекту Г. О. Чернієнко, архітектор О. І. Алімов. Скульптори — Холіна і Крупіна... Замовлення на будівництво взявся виконувати колектив Ленінградського художнього фонду. В спорудженні комплексу брали участь всі колективи міста. В перевезенні з Ленінграда плит, вага яких була сім і більше тон, допомогу надало АТП № 23031...»[121]

Яку з двох версій можна вважати правильною? Мабуть, варто все ж довіритися місцевому джерелу, тобто краєзнавцю Ф. Білецькому, який подає набагато детальнішу інформацію про меморіал, хоча й неакуратну в деталях — так, під «Ленінградським художнім фондом» слід, вочевидь, розуміти Ленінградські майстерні Худфонду СРСР.

Подібним же чином спорудження постамента для танка Т-34 в реєстрі приписане Черкаським художнім майстерням, хоча очевидці свідчать, що насправді його споруджувало місцеве БМУ (про що далі).

---

[121] Білецький Ф., Звенигородка: мала енциклопедія, С. 90–91

Табл. 2.2.

Офіційно зареєстровані пам'ятки монументального мистецтва в місті Звенигородка.

№ п/п	Найменування	Датування	Місце знаходження пам'ятки	№ і дата рішення про взяття на держ. облік
1	Меморіальний комплекс 1. Братська могила 288 радянських воїнів, що загинули при звільненні міста (6 плит — залізобетон, 1,5 х1,5 х 1 м; Київський комбінат, Чернієнко Г. А., 1969 р.). 2. Пам'ятник 825 односельчанам (обеліск та стели – залізобетон, 1 х 2 х 12 м; 1 х 2 х 35 м; 0,9 х3 х 8 м, 1969 р.).	1944 р. 1941–1945 рр.	Черкаська обл., Звенигородський р-н, м.Звенигородка, вул.Горького	№ 544 від 28.09.1973
2	Братська могила 20 комуністів та комсомольців, що загинули під час громадянської війни (Обеліск — граніт, 1,0х0,8х2,8 м; Київський комбінат, 1937 р.)	1918–1920 рр.	Черкаська обл., м. Звенигородка, центральний парк, просп. Жовтня	№ 544 від 28.09.1973
3	Пам'ятний знак на честь танкістів 1-го та 2-го Українських фронтів, які замкнули кільце, оточивши ворога в Корсунь-Шевченківській битві (танк Т-34, постамент — граніт, 6,5х5,5х2,0 м, Черкаські майстерні, автори Фусенко С. М., Кондратський Л. С., Собчук Л. Я., 1954).	1944 р.	Черкаська обл., Звенигородський р-н, м.Звенигородка, бульв. Шевченка	№ 544 від 28.09.1973
4	Пам'ятний знак на місці з'єднання військ 1-го та 2-го Укр. фронтів (стела —бетон, мозаїка, 7,0 х04 х3,0 м, Черкаські майстерні, авт. Козак П. Д., Рець Є. К., 1969).	1944 р.	Черкаська обл., м.Звенигородка, бульв. Шевченка	№ 21 від 13.01.1967
5	Меморіальна дошка на честь воїнів 1-го Укр. фронту (латунь, 05х06 м, Московський автозавод ім. Ліхачова, авт. Захарченко В. А., 1976 р.).	1944 р.	Черкаська обл., м.Звенигородка, вул. Шевченка, 6	№ 373 від 20.06.1975

№ п/п	Найменування	Датування	Місце знаходження пам'ятки	№ і дата рішення про взяття на держ. облік
6	Меморіальна дошка на будинку, в якому жив А. Ю. Кримський (мармур, 0,5х0,6 м, Звенигородський комбінат, 1968 р.).	І пол. XX ст.	Черкаська обл., м.Звенигородка, вул. Леніна,33	№ 544 від 28.09.1973
7	Меморіальна дошка на будинку, де був розміщений штаб 80-ї гвардійської дивізії в березні 1944 р. (чавун, 0,6х0,8 м, Звенигородський комбінат, 1976 р.).	1944 р.	Черкаська обл., м.Звенигородка, пр. Жовтня,10	№ 544 від 28.09.1973
8	Пам'ятник В. І. Леніну (скульптура — оргскло, постамент — граніт, 2,5 м, 1,2 х 1,2 х 1,5 м, Київський комбінат, авт.Черненко Г. Л., 1970 р.)	1870–1924 рр.	Черкаська обл., м.Звенигородка, біля Будинку Рад,просп. Жовтня	№ 544 від 28.09.1973
9	Пам'ятник Т. Г. Шевченку (скульптура — бронза, постамент — граніт, стилобат, 3,6 м, 0,15х3,5х3,35 м, Київ. комбінат, авт. Остапенко В. Г., Кальницький П. Ф., Кисличенко Ю. В., 1982)	1814–1961 рр.	Черкаська обл., м.Звенигородка, біля автовокзалу, пр. Жовтня	Рішення РМ УРСР № 8469/77 від 21.07.75
10	Пам'ятник Т. Г. Шевченку (бюст — мармур, 0,7 м, 0,85х0,85х1,4 постамент — цегла, 1980 р.)	1814–1961 рр.	Черкаська обл., м. Звенигородка, біля музею	Рішення РМ УРСР № 8469/77 від 21.07.75

Нема в держреєстрі також даних про автора меморіальної дошки А. Кримському, хоча щодо латунної дошки на честь воїнів 1-го Укр. фронту вказано не лише матеріал і автора[122], а й підприємство-виготовлювача.

Не уточнювалися адреси пам'яток, що змінилися з радянських часів: наприклад, у реєстрі фігурує давно переіменований «Проспект Жовтня».

Окрім того, реєстр не дає жодної інформації у випадках, коли на місце раніше спорудженого пам'ятника пізніше ставився новий монумент тій самій особі (у Звенигородці це відбувалося аж двічі — з пам'ятниками Ленінові та Шевченку); зазначаються лише відомості про пізніший монумент.

Здається також, що при складанні реєстру не досліджувався ширший контекст радянської «монументальної пропаганди»: наприклад, в «Історії міст і сіл Української РСР» (том «Черкаська область», 1975 р.) дві звенигородські меморіальні споруди, позначені в цитованому переліку під № 1 та № 4, віднесені до єдиного «Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу» (поряд із низкою інших монументальних меморіальних споруд у Корсуні, Городищі, інших місцевостях області, присвячених однойменній битві), й названі відповідно «пам'ятником визволителям на Пагорбі Слави» та стелою «Кільце замкнулося» (**див. іл. 2.35–2.38 та 2.17**).

Чи ці назви були офіційно присвоєні меморіалам при їх споруджені, чи придумані авторами статті в «ІМіС», невідомо.

Нарешті, в офіційному реєстрі немає монументальних мистецьких творів, котрі встановлювалися не у відповідності з офіційно визначеним для пам'ятників порядком, тому формально пам'ятниками не є і законом не охороняються (як-от привітальна стела на в'їзді до міста). Тож дані офіційних реєстрів пам'яток потребують перевірки, уточнення, доповнення за рахунок інших джерел — краєзнавчої літератури, усних спогадів, родинних фотоальбомів тощо.

Усе ж вони є непоганим відправним пунктом для нашого аналізу. Почнімо з номера першого в списку — меморіального комплексу, що його в краєзнавчій літературі ще звуть «пам'ятником визволителям на Пагорбі Слави». Про цей меморіал іще не згадувалося в нашому дослідження, позаяк він споруджений поза історичним центром міста, на високому правому березі Тікича (по-давньому — це куток Замостя).

Час спорудження меморіалу (1969 р.) — це, з одного боку, вже брежнєвські часи, коли «культ Великої Вітчизняної» розгортався з особливою

[122] На цій дошці — лише текстовий напис, жодних зображень, тож В. Захарченко, мабуть, є автором цього тексту.

потужністю, починаючи від гучних святкувань 20-річчя Перемоги[123], але з іншого — це ще не сумнозвісний «період застою», коли в практиці спорудження меморіалів почали повертатися до імперської помпезності сталінських часів. До того ж в Україні кінець 1960-х — це зеніт шелестівської доби, коли дисидентів уже активно переслідували, але «національно офарблений» (Хвильовий) український радянський патріотизм іще плекали.

У радянській архітектурі й монументальному мистецтві в 1960-ті роки великою популярністю користувалися ідеї «прогресивних» латиноамериканських майстрів — архітекторів Оскара Німейєра й Лусіо Кошта, художників-монументалістів Давіда Сікейроса й Дієго Рівери. Із західного погляду ця радянська мода (як і мода на Хемінгвея) була явно запізнілою, але ж до радянських інтелігентів лише в роки «відлиги» почало доходити те, чим захід давно «перехворів». Принаймні в тодішніх проектах А. Мілецького (як-от Будинок піонерів на площі Слави в Києві), фресках і мозаїках А. Горської, або у барельєфах А. Рибачук та В. Мельниченка вплив згаданих майстрів доволі помітний. Цей вплив ми далі бачитимемо й у мозаїкових панно черкаського художника А. Студені — «Звенигородка» і «Кільце зімкнулося».

Помітний він і в архітектурі звенигородського воєнного меморіалу: бачимо великі прямокутні об'єми, облицьовані світлим каменем, широко (але несиметрично) розкинуті по вершині пагорба й немовби обрамлені стриманими, за тодішнім «суворим стилем», барельєфами (**іл. 2.35–2.37**).

Від вулиці вгору, до меморіалу ведуть широкі сходи. Стіни-стели з барельєфами по краях утворюють широку ламану горизонталь, з якою констрастує квадратова в плані висока колона, поставлена трохи праворуч від центру меморіалу, аби врівноважити висунутий уперед і ліворуч найбільший барельєф із постатями бійців-визволителів

Всередині простору, утвореного П-подібною стіною з іменами загиблих — братська могила полеглих у боях за місто, прикрашена клумбою (**іл. 2.37**). По краях стіни — два менші барельєфи, що зображають трагедію народу, який втратив своїх кращих синів: скорботні батьки й сорат-

[123] Розбудова в СРСР справжнього культу міфологізованого «подвигу Партії і Народу у Великій Вітчизняній війни» вже стала предметом численних досліджень; вкажемо одне з найраніших і найоб'єктивніших — працю британського соціолога Крістофера Бінса «The changing face of power» (журнал Man, 1979, vol. 14–15). Бінс, зокрема, вказує на матеріальне втілення цієї нової міфології: «В самій лише Україні побудовано понад 2000 меморіалів на честь героїв революції, громадянської, але особливо — Другої світової війни, які слугують місцями, куди приходять на патріотичну прощу, де влаштовуються урочисті церемонії, особливо на День Перемоги» (цит. праця, vol. 14, p. 201).

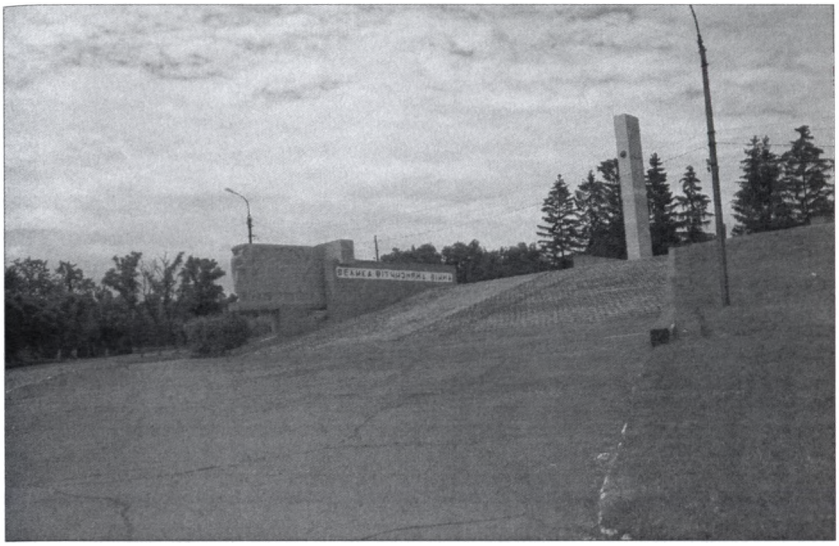

Іл. 2.35. «Пам'ятник визволителям на Пагорбі Слави», він же – меморіальний комплекс 288 загиблих воїнів та 825 «односельчан»

Іл. 2.36. Фрагмент меморіалу — пам'ятник визволителям міста

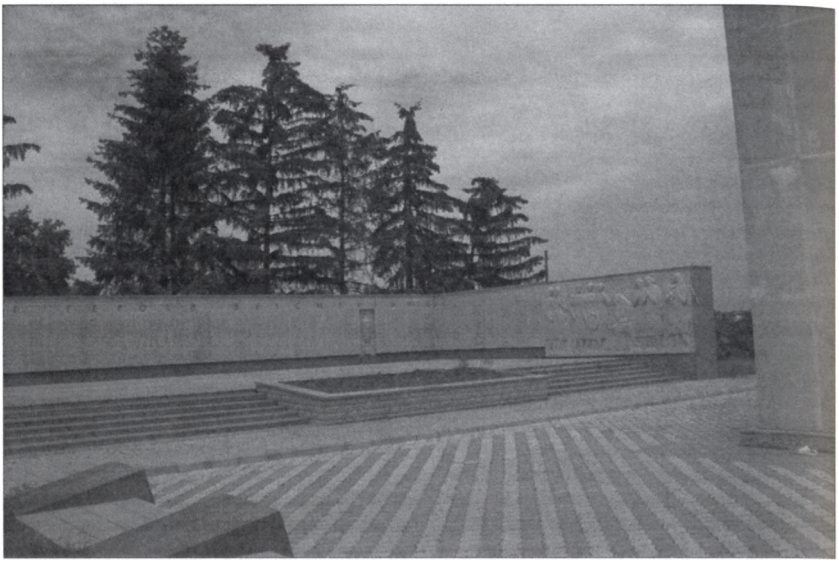

Іл. 2.37. Центральна частина меморіалу — братська могила та стіна з іменами загиблих

ники, безутішні вдови (**іл. 2.38**). За стилем ці барельєфи дещо відрізняються від першого, найбільшого — у них помітний вплив церковного малярства (або, якщо хочете, вплив бойчукізму), пом'якшений вимогами соцреалізму. Наприклад, центральна група барельєфу на **іл. 2.38** копіює канонічну композицію зняття Ісуса з хреста.

Епітафійний аспект меморіалу — також дуже стриманий. На лівому, «визволительському» барельєфі — напис «Велика Вітчизняна війна», а на стіні зі списками загиблих угорі — стандартний напис «Подвиг героїв безсмертний».

Та частина правого високого берега Тікича, де стоїть меморіал, пагорбом не є, але після його спорудження це місце одержало назву Пагорба Слави, за аналогією з подібним меморіалом у Львові. Саме тут, а не на головному проспекті, біля пам'ятників на честь Корсунь-Шевченківської битви, відбуваються щорічні міські урочистості в День Перемоги 9 травня.

Це й не дивно: меморіал на Пагорбі Слави увічнює пам'ять понад тисячі загиблих у війні, натомість танк і стела на перехресті — лише пам'ять про одну подію, хоч би яку славну. Утім, ця славна подія — завершення Корсунь-Шевченківського оточення — попри ніби-безсумнівну фактич-

Іл. 2.38. Ліве крило меморіальної стіни з барельєфом

ність (адже оточення таки справді було успішно здійснене), при уважному розгляді виявляється так само дискурсивно сконструйованою, як і багато інших відомих історичних подій. Нагадаю, як описували цю подію радянські джерела:

> «...На високому постаменті застиг танк Т-34. Напис на мармуровій дошці під ним сповіщає, що 28 січня 1944 року тут було зімкнуто кільце навколо ворожого угруповання і екіпаж танка 2-го Українського фронту 155-ї танкової Червонопрапорної Звенигородської бригади полковника І. І. Прошина лейтенант Є. О. Хохлов, механік-водій А. О. Андрєєв, командир башти Я. С. Зайцев потиснули руки танкістам 1-го Українського фронту»[124].

Ця мармурова дошка й напис на ній викликають низку запитань. По-перше, сьогодні на постаменті — зовсім інші дошки й написи. Чому й коли їх замінено? По-друге, чому на тій, старій дошці згадано лише імена танкістів екіпажу Є. Хохлова, і не названо жодного з тих, кому вони потиснули руки? А по-третє, цікава деталь: екіпаж Т-34 складався, як відомо, з чотирьох чоловік, однак на дошці згадано лише трьох. Де ж подівся радист? Відповісти на ці запитання допоможуть спогади ветерана-вату-

[124] Іванченко М. Г., Хоменко В. М. Звенигородщина. Путівник, С. 24.

тінця Матвія Богомолкіна, який узимку 1944 року був офіцером-танкістом, учасником визволення Звенигородки:

«У ніч із 25 на 26 січня 1944 року, відбивши контратаки противника в районі сіл Тимківки і Капітанівки Новомиргородського району, танкова група ...у складі 156-ї та 8-ї танкових бригад під командуванням І. Прошина і В. Орлова, 96-го розвідбатальйону М. Загальського з 20-го танкового корпусу І. Лазарєва вийшла в тил фашистським військам і в стрімкому наступі, громлячи гарнізони ворога, визволила Журавку, Лебедин. А вранці 27 січня передові танкові екіпажі увірвалися в Шполу. Та на цей час (удень 26 січня) противник повторною контратакою силами 11, 13 і 14-ї танкових дивізій відтіснив наші війська і закрив пролом, пробитий ...в районі Тишківки, Капітанівки і відрізав наші підрозділи від основних військ 2-го Українського фронту. До Звенигородки залишалося ще близько 50 кілометрів.

Незважаючи на тяжку ситуацію, танкові екіпажі Прошина та Орлова, розвідники Загальського продовжували успішний наступ на Звенигородку і 27 січня оволоділи Лозуваткою, Княжою, Козацьким, Михайлівкою, Павлівкою, Багачівкою. А вранці 28 січня атакували противника в Звенигородці, де опівдні і з'єдналися з передовим загоном генерала Савельєва — танкістами 233-ої танкової бригади і екіпажами 1228-го самохідно-артилерійського полку 6-ої танкової армії А. Кравченка»[125].

Зі спогадів ветерана випливає, що передовий загін танків з батальйоном розвідників на броні за одну лише добу, з ранку 27 до ранку 28 січня пройшов 50 кілометрів від Шполи до Звенигородки (імовірно, не зустрічаючи істотного опору) і на південно-східній околиці міста зустрівся з танкістами генерала Савельєва, яким для цього треба було пройти практично через усе місто. Тож із більшим правом саме танкісти 1-го Українського фронту мали б увічнюватися як визволителі міста. Ще одна несподівана обставина: виявляється, що танковий загін Прошина й Орлова, дійшовши до Звенигородки, не замкнув оточення, позаяк був уже відрізаний від основних сил 2-го Українського фронту німецьким контрнаступом. Тож їхній рейд на Звенигородку можна розглядати не лише як успішний наступ, а й як спробу уникнути оточення. А зімкнули кільце ті, хто пізніше ліквідував німецький прорив південніше Шполи.

Чому ж саме зустріч двох передових загонів у Звенигородці стала вважатися завершенням оточення, і чому саме екіпаж Хохлова був увічнений на постаменті? М. Богомолкін і на це дає відповідь у своїх спогадах:

---

[125] Спогади М. Богомолкіна, опубліковані в газеті «Шевченків край» 27 січня 1993 року, цитую за: Білецький Ф. Вічний подзвін Звенигори, С. 125–126.

«Те, що екіпаж Євгенія Хохлова першим 28 січня 1944 року зустрівся з танкістами Івана Гусєва з 1-го Українського фронту, — незаперечно. І я це підтверджую як безпосередній учасник цієї зустрічі. Неподалік від місця зустрічі в будинку на вулиці Шевченка жив Петро Іванович Здрайківський. Екіпаж Хохлова зупинився тут на короткочасний перепочинок. Заходив сюди і я. Знаючи, що екіпаж Хохлова зустрівся першим із танкістами 1-го Українського фронту, господар переписав поіменно членів цього екіпажу. І ось у 1946 році Здрайківський з власної ініціативи і за погодженням із міськрадою на місці зустрічі склав із червоної цегли невеличкий обеліск...»[126].

Цей невибагливий обеліск, споруджений місцевим мешканцем і на сьогодні зафіксований лише у спогадах «місцевих старожилів», став першим пам'ятником славній події завершення оточення, а імена танкістів, переписані П. Здрайківським, потрапили на дошку, що прикрасила спершу цегляний обеліск, а згодом — і постамент під танком Т-34. Але де ж ім'я четвертого члена екіпажу, адже його не могло не бути у списку Здрайківського? М. Богомолкін пояснює:

«На ту пору танковий корпус перебував у Польщі, тримав зв'язок із Звенигородкою. Для уточнення напису на обеліску зробили запит. Незабаром повідомили склад екіпажу Є. Хохлова, але без імені радиста-кулеметника Олексія Рєпіна. Він восени 1945 року не підкорився патрулю контррозвідки 20-го танкового корпусу, вчинив бешкет, за що був засуджений військовим трибуналом на сім років»[127].

Спогади М. Богомолкіна уточнюють і обставини спорудження наступного, значно монументальнішого пам'ятника на місці історичної зустрічі танкістів. Виявляється, оселившись після демобілізації в сусідньому місті Ватутіному, М. Богомолкін особисто заходився клопотатися про гідне увічнення славної події, тоді ще не оціненої належно офіційною історією війни:

«Протягом 1953–1957 років я особисто вів листування з Міністерством оборони СРСР, Радою Міністрів УРСР, обкомом партії, облвійськкоматом, клопотався про увічнення знаменитої події Великої Вітчизняної війни. Нарешті в 1957 році Міністерством оборони було дано наряд Брянському танково-ремонтному заводу на відвантаження Звенигородській міській раді несправного танка Т-34. За ним поїхав учасник Корсунь-Шевченківської битви Іван Миколайович Погуляй, він доставив танк в Звенигородку. П'єдестал спорудило Ватутінське БМУ-4 (начальник М. О. Со-

[126] Там само.
[127] Там само.

лодовників). Урочисте відкриття пам'ятного знака відбулося 18 листопада 1957 року»[128].

Бачимо дві розбіжності з офіційними даними про цей монумент у державному реєстрі пам'яток: танк Т-34 встановлено, виявляється, не в 1954 році, а в 1957. А постамент спорудили насправді не спеціалізовані «Черкаські майстерні», а звичайне місцеве БМУ (імовірно, не маючи офіційних повноважень на виконання таких робіт державної ваги, як спорудження постаментів).

Однак заміною скромного цегляного обеліска на справжній танк меморіалізація славної події не завершилася. У 1969 році, до 25-річчя Корсунь-Шевченківської битви, навпроти танка встановлено пам'ятник-стелу з мозаїковим панно «Кільце замкнулося», зазначену в державному реєстрі під № 4 (**іл. 2.39**). На зворотному боці стели — напис, що засвідчує належне офіційне визнання історичної події:

«1944, 28 січня
на цьому місці об'єдналися війська
1 Українського і 2 Українського фронтів.
Героїзм і ратні подвиги синів своїх
вічно пам'ятатиме Радянська Вітчизна».

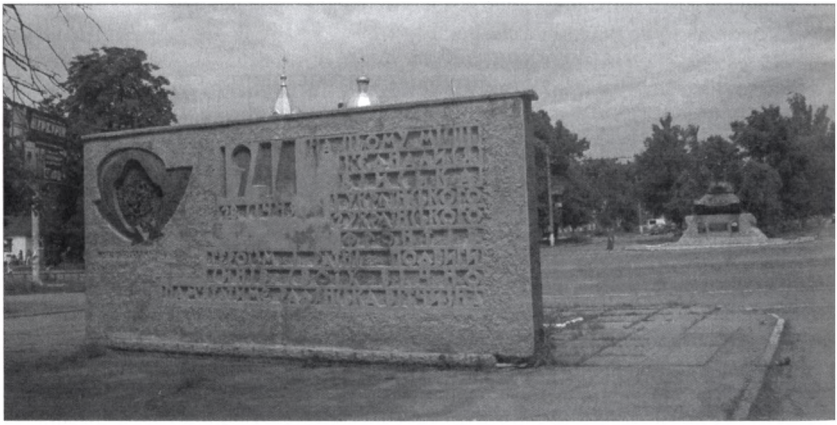

Іл. 2.39. Зворотний бік стели «Кільце замкнулося» з меморіальним написом

[128] Там само.

А ще кількома роками пізніше на сусідній будівлі райвіськкомату (колишнє повітове земство) встановлено ще одну меморіальну дошку (№ 5 у державному реєстрі), виготовлену аж на Московському автозаводі ім.Ліхачова, з таким текстом:

«В Корсунь-Шевченковской битве стремительным маневром передовой отряд 6-й танковой армии 1-го Украинского фронта, ударом через села Каменный Брод, Дашуковка, город Лысянка, село Смильченцы к 12 часам 28 января 1944 года пробился к городу Звенигородка и штурмом овладел городом, где встретился с танкистами 20-го танкового корпуса 2-го Украинского фронта, замкнув кольцо окружения немецкой Корсунь-Шевченковской группировки».

Під цим текстом — щось на кшталт підписів:

«Командир отряда генерал-майор М. Б. Савельев,
Начальник штаба отряда майор Михневич.
233-я танковая бригада под командованием подполковника Чернушевича,
228 самоходно-артиллерийский полк под командованием майора...»

— і т. д. (**іл. 2.40**). Вочевидь, встановлення цієї латунної таблички було своєрідною реплікою-відповіддю ветеранів 6-ї танкової армії — ветеранам 20-го танкового корпусу на чолі з М. Богомолкіним. Про це свідчить не лише місце виготовлення таблички (автозавод ЗИЛ) та її мова, а й зміст напису, де згадано лише про дії передового загону 6-ї танкової армії. Однак у 1990-і роки будівлю колишнього земства приватизували, нові власники прибрали зі стіни табличку, й вона пропала б, подібно до мармурової таблички з написом про екіпаж Є. Хохлова, якби працівники місцевого музею не зберегли її. Згодом врятовану табличку встановили заново — але не де-небудь, а чомусь просто на мозаїковому панно «Кільце замкнулося», біля ніг танкіста (**іл. 2.40**).

У 2005 році, до 50-річчя Перемоги, монумент з танком поремонтовано: танк пофарбовано, постамент обкладено сірою плиточкою, на ньому замість однієї старої встановлено три нові меморіальні дошки (див. **іл. 2.41**).

На середній, найбільшій дошці — напис:

«28 січня 1944 року в місті Звенигородка 6-а танкова армія 1-го Українського фронту і 5-а гвардійська танкова армія 2-го Українського фронту завершили оточення Корсунь-Шевченківського угрупування німецько-фашистських військ. Слава і вічна пам'ять воїнам-визволителям!»

На дошці ліворуч перераховано бригади і копуси, що входили до складу 5-ї гвардійської танкової армії, а на дошці праворуч — з'єднання, що

Іл. 2.40. Меморіальна дошка на честь танкістів 1 Українського фронту, прикріплена до стели «Кільце замкнулося» поверх мозаїки

входили до складу 6-ї танкової армії. Бачимо, отже, цілковиту збалансованість і політкоректність, не скривджено ані однієї, ані другої танкової армії, не вжито заідеологізованих термінів на кшталт «радянської вітчизни», але не згадано також і жодного імені. Названі на старих табличках бійці та командири хоча й не билися з патрулем, не потрапляли під трибунал, та все ж у кінцевому рахунку розділили долю радиста Рєпіна...

Підсумовуючи історію меморіалізації перехрестя колишньої Проспектної з колишньою Бульварною, можна сказати, що перехрестя стало не лише «місцем пам'яті» в сенсі П. Нора, а й місцем матеріалізованої дискусії щодо змісту увічнюваної події та належного вшанування її учасників. Уже згаданий британський соціолог К. Бінс у 1970-х роках вважав:

> «Хоча радянська система офіційних ритуалів усе ще являє обличчя Влади, але нині це вже значно більш людське обличчя, й воно «гуманізувалося» внаслідок тиску знизу»[129].

Цей «тиск знизу» доволі помітний в історії увічнення «замкненого кільця», особливо на її початковому етапі, натомість на пізніших етапах бачимо іншу тенденцію, ініційовану згори — до офіціалізації та знеособлення «місць пам'яті». Помітна також іще одна тенденція — деякої зневаги до воєнних меморіалів саме як пам'яток, тобто об'єктів, що їх закон і пам'яткоохоронна наука велять зберігати в недоторканості, незмінності.

Запитаймо себе: чи заміну постамента або написів на ньому не слід вважати пошкодженням пам'ятки? І друге, радше морально-філософське, аніж правове питання: що гірше — зірвати меморіальну табличку з приватизованого будинку, чи прикрутити її поверх мозаїкового панно, котре є не лише частиною історичної пам'ятки, а й твором мистецтва?

Є серйозний сумнів, що подібні запитання виникали у тих звенигородців, які в пориві турботи про воєнні меморіали (або про належне увічнення героїв подій) вдавалися до вищезазначених дій.

---

[129] K. Binns, *The changing face of power*, p. 180.

Іл. 2.41. Нові меморіальні дошки, встановлені на постаменті після ремонту

Перейдімо тепер до розгляду радянського пам'ятника, котрий хронологічно є найранішим з уцілілих донині у Звенигородці. В офіційному реєстрі він значиться під номером 2 як «Братська могила 20 комуністів і комсомольців, що загинули в громадянську війну».

Цей скромний обеліск стоїть у самому центрі міста, в колишньому міському саду, з 1937 року. Чи загиблі комуністи й комсомольці покоїлися в цій могилі й раніше, чи були перепоховані тут саме в 1937 році, вже ніхто не може сказати. Так само невідомі й імена загиблих.

Про кількість похованих (двадцять) не згадується в жодному зустрінутому джерелі, окрім запису в держреєстрі пам'яток. Напис на обеліску також відрізняється від його назви в держреєстрі:

«1919.
В память загинувших борців за справу пролетарської революції
від трудящихся м. Звенигородки. Вересень 1937 р.»

Цифра 7 в даті має ознаки виправлення з п'ятірки на сімку — можливо, встановлення планувалося ще на 1935 рік, але відклалося з якихось важливих причин, характерних для тієї бурхливої доби. Граматичні помилки в написі можуть бути результатом як тодішнього рівня освіченості місцевої влади (адже текст напису нею затверджувався),

Іл. 2.42. Найстаріший радянський монумент Звенигородки — «братська могила 20 комуністів і комсомольців, що загинули в громадянську війну» (1937)

так і намагань автора не виявитися «надто грамотним по-українському» в умовах 1937 року.

Імен «загинувших борців» на обеліску немає, але деякі радянські путівники називали принаймні одне ім'я: «Там поховано Любу Левикову-Єфремову, організатора перших комсомольських осередків на Звенигородщині. Її закатували бандити в 1921 році»[130]. Чому ж на обеліску стоїть дата — 1919 рік?

Вочевидь, у 1937 році гасло «никто не забыт» іще не набуло персоналізованого характеру — увічнювати належало сам факт кривавої боротьби «за справу пролетарської революції», а не вишукувати по архівах імена загиблих товаришів по партії, які до того ж могли виявитися троцькістами чи бухарінцями.

Невідомі також автори монумента. Утім, можливо, що офіційних авторів як таких не було, адже зовні цей обеліск — просто кілька прямокутних грубо оброблених гранітних брил різних розмірів, поставлених одна на одну. Позаду обеліска на фото бачимо дитячий майданчик, а також торговельні палатки, що їх нинішня міська влада ніяк не може викурити з парку.

Під № 8 в офіційному реєстрі зазначений пам'ятник В. Леніну роботи Г. Чернієнка в центрі Звенигородки, перед колишнім райкомом партії, на колишній Торговій площі. Споруджено його в 1970 році, в ході загальної перебудови всієї площі, зокрема — спорудження нового райкому, універмага тощо. Однак це був не перший ленінський монумент у місті — до 1970 року тут-таки, на площі перед міським садом, стояв інший Ілліч, встановлений іще за Сталіна. Однак держреєстр про нього мовчить.

На щастя, були опубліковані фотографії «старого» звенигородського Ілліча — зокрема, в путівнику «Звенигородщина» 1969 року (див. **іл. 2.43**), тож маємо можливість порівняти їх.

Попередній Ілліч стояв у мітинговій позі, спопуляризованій класичними довоєнними радянськими фільмами про Леніна: костюм-трієчка,

[130] Іванченко М., Хоменко В. Звенигородщина. Путівник, С. 24.

ліва рука тримається за виріз камізельки, а правиця випростана вперед і вгору (вказує у світле майбуття). Постамент оформлено у стилі «сталінського ампіру», з чотирма помпезними гіпсовими вазами по кутках.

Натомість «брєжнєвський» Ілліч значно спокійніший і стриманіший: у пальті (менше роботи скульптору із відтворенням одягу), правицю випростано не вгору, а вперед, долонею донизу. Ілліч ніби не закликає у невідоме майбуття, а вказує на вже збудоване «суспільство реального соціалізму», матеріалізоване у формі оновленої центральної площі Звенигородки. Постамент — стриманий гранітний прямокутник.

Іл. 2.43. Старий пам'ятник Леніну в міському саду (фото з путівника «Звенигородщина», 1969 р.)

«Застійний» Ленін стоїть у самому центрі міста вже сорок років, із них майже двадцять над будинком райради за його спиною майорить синьо-жовтий прапор незалежної України. Мабуть, у городян це не викликає масового спротиву чи обурення. Вони звикли, адже ансамбль центральної площі в 1970 році створювався разом із пам'ятником, як єдине ціле.

Чи не єдиною (можливо, неусвідомленою) спробою підважити символічну центральність ленінського монумента в міському просторі стало недавнє спорудження поруч із ним цілком відмінної за стилем та смисловим навантаженням монументальної композиції. Як бачимо на **іл. 2.44**, у кількох метрах ліворуч від Леніна віднедавна стоїть статуя якоїсь оголеної німфи, що сперлася на вазу. Такі «паркові статуї» сьогодні входять до типового асортименту крамниць, що торгують мінібасейнами, садовими гномиками, левами, фонтанами та іншими аксесуарами «новоукраїнських» заміських особняків. Довкола німфи обладнано невеличкий майданчик, оточений квітником. Тут, біля статуї, зазвичай фотографуються молодята, ставши на «два сердечка», викладені червоними плитками.

Іще один характерний вираз сучасного ставлення частини городян до пам'ятника Леніну — його ігнорування, незгадування. Наприклад, у краєзнавчих довідниках В. Хоменка «Звенигородщина. Словник-довідник» та Ф. Білецького «Звенигородка: мала енциклопедія» про пам'ятник Лені-

Іл. 2.44. Офіційний (Ленінові) й неофіційний (безіменній німфі) монументи на центральній площі Звенигородки

ну жодного разу не згадується, на відміну від інших місцевих пам'ятників, а всі фотографії головного проспекту чи центральної площі міста зроблено так, щоб Ілліч не потрапляв у кадр. В. Хоменко у своєму довіднику, в статті «Звенигородка» подає характерний перелік міських пам'ятників:

«Пам'ятники: Т. Шевченкові, військовим частинам і з'єднанням Червоної Армії, які визволяли Звенигородку, стела на честь з'єднання військ 1-го і 2-го Українських фронтів, в'їзний знак "Звенигородка"»[131].

Окрім явних неточностей у назвах пам'ятників, бачимо тут і явне небажання згадувати про Леніна та про «борців за пролетарську революцію».

З-поміж пам'ятників, занесених до офіційного держреєстру, залишилося розглянути два, обоє — Тарасові Шевченку (№ 9 — монумент на колишній Гостинній площі, та № 10 — бюст на подвір'ї місцевого музею).

Факт наявності двох пам'ятників одному поетові в невеликому місті спонукає до розгляду їх у ширшому контексті увічнення пам'яті Т. Шевченка на Звенигородщині, яка гордо називає себе «Шевченковим краєм» з огляду на те, що саме в цьому районі розташовані обидва «рідні» села поета — Моринці (де він народився) та Керелівка (Шевченкове), де він провів дитинство.

Увічнення пам'яті великого земляка розпочалося на Звенигородщині ще з початку 1920-х років. Коли в повітовому центрі зусиллями художниці й фольклориста Софії Терещенко утворено художню школу (1920) та краєзнавчий музей (1922), то обидва заклади удостоєно «імені Т. Шевченка». У 1923 р. молодший брат Софії Терещенко, Каленик виготовив чавунне погруддя Шевченка, що його встановили на могилі поета в Каневі замість Хреста, а його копію — в м. Городищі (**див. іл. 2.45**).

У 1929 р. пам'ятник Шевченкові, створений Калеником Терещенком, встановлено в селі Моринці, а в 1930 р. — велику дев'ятифігурну композицію в селі Шевченковому (**іл. 2.46**).

---

[131] Хоменко В. Звенигородщина. Словник-довідник. — Черкаси, «Відлуння-плюс», 2008 — С. 41.

Однак у 1930-ті роки обидва культурні заклади, створені у Звенигородці Софією Терещенко, закрили, саму її засудили за «справою СВУ», а всі пам'ятники, створені за проектами Каленика Терещенка (окрім бюста в Городищі) один по одному замінили на «кращі», за проектами «столичних» скульпторів[133].

У самій Звенигородці перший пам'ятник Шевченкові, мармуровий бюст роботи Якова Красножона (**іл. 2.47**) з'явився не в 1981 році, як стверджує держреєстр, а набагато раніше — за спогадами городян, невдовзі після війни. Споруджений він був на вулиці Шевченка (кол. Бульварна) поруч із перехрестям, де в 1950-му році встановлено відомий нам танк Т-34.

Оскільки невеликий бюст, «захований» за танком, виглядав би недоречно, то поета перенесли на два квартали углиб бульвару, на перехрестя з вул. Леніна, де він і простояв до 1975 року.

А тим часом надійшла хрущовська «відлига», а згодом — і 150-літній ювілей Т. Г. Шевченка, з великою помпою відзначений на лише в Українській РСР, а по всьому СРСР та «країнах народної демократії». Іще до ювілею Звенигородську районну газету переіменували з «Прапора Перемоги» на «Шевченків край», відновили також районний краєзнавчий музей. А в ювілейні дні, на початку березня 1964 року, на колишній гостинній площі Звенигородки встановили повнофігурний пам'ятник поетові (сидяча постать) роботи П. П. Остапенка. Отак у Звенигородці з'явилося аж два пам'ятники

Іл. 2.45. Бюст Т. Шевченка роботи К. Терещенка, що стояв на могилі поета в 1923–1938 роках, нині встановлено при вході до музею поета в Каневі

Іл. 2.46. Поштова листівка 1930-х років із зображенням пам'ятника Т. Шевченкові авторства К. Терещенка[131]

[132] З альбому «Не забудьте пом'янути. Шевченківська листівка як пам'ятка історії й культури». — Київ, вид-во «Криниця», 2008 — С. 286.

[133] Сам Каленик Терещенко уникнув репресій, працюючи художником-оформлювачем, пережив більшість своїх творів і помер у Звенигородці в 1969.

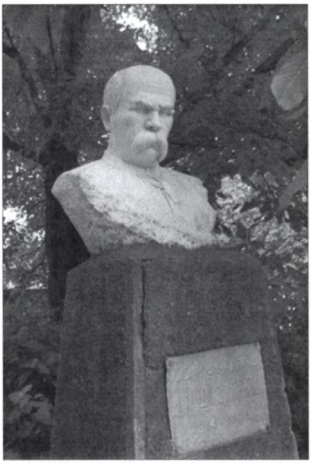

Іл. 2.47. Погруддя Т. Шевченка (скульптор Я. Красножон) на подвір'ї Звенигородського музею

Кобзареві. Але це тривало порівняно недовго: у 1975 році погруддя з вулиці Шевченка прибрали. Скульптуру, на щастя, не знищили, а протягом кількох років тримали в якомусь непублічному місці, і лише в 1981 році вирішили встановити на музейному подвір'ї. Пояснити ці примхливі зміни у ставленні місцевої влади до погруддя поета можна хронологією політичних змін у Києві: з 1972 року по 1979 рік «ідеологічною роботою» в Україні керував сумнозвісний секретар ЦК КПУ В. Маланчук. А в часи «маланчукізму», як відомо, навіть за наявність аж двох монументів Шевченку в невеликому місті могли звинуватити міське начальство в «заграванні з націоналістами».

Через рік після повернення з опали мармурового погруддя також «оновився» й пам'ятник поетові на Привокзальній площі: сидячу гранітну статую замінили на постать молодого стрункого Шевченка в елегантному петербурзькому вбранні, на високому п'єдесталі (**див. іл. 2.48**). Утім, автор у нового пам'ятника був той самий, що й у попереднього — київський скульптор П. П. Остапенко (в держреєстрі чомусь названий В. Г. Остапенком).

При заміні пам'ятника й саму площу переіменували на площу Шевченка, але ця назва якось не прижилася — площу й далі всі знали за неформальною назвою привокзальної.

Ф. Білецький у своїй «Малій енциклопедії» оповів зворушливу історію про те, як з ініціативи тодішнього голови міськради Михайла Павленка́, замість «невеличкого й непоказного погруддя» встановили «єдиний в Україні пам'ятник молодому Шевченку»[134]. Звенигородський мер, мовляв, дуже хотів бачити в рідному місті не традиційного «діда в кожусі», а молодого поета — і це вдалося лише тому, що М. Павленок зумів довести чиновникам Мінкультури УРСР, що Шевченко таки заїздив до Звенигородки на початку 1840-х років, тобто ще замолоду. Ця розповідь, утім, хибує на численні помилки: «непоказне погруддя» ніколи не стояло пло-

[134] Білецький Ф. Звенигородка: мала енциклопедія, с. 166–167 (додаток «Як з Тараса кожух знімали»).

щі (на той час його прибрали з вул. Шевченка на якісь задвірки), натомість пам'ятників «молодому» Шевченкові в Україні встановлено кілька (у Чернігові, Ромнах, у недалекій від Звенигородки Лисянці), але Ф. Білецький про них не згадує.

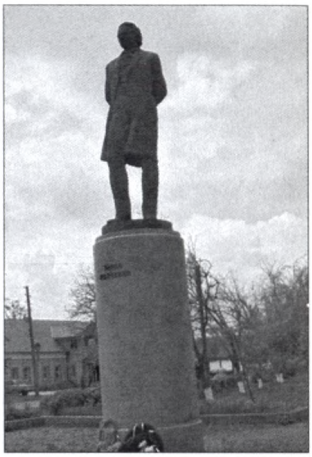

Іл. 2.48. «Молодий» Т. Шевченко на кол. Гостинній площі Звенигородки

Однак Ф. Білецький має певну слушність у тому сенсі, що пам'ятники «молодому» Шевченкові стали з'являтися в Україні порівняно нещодавно, з 1980-х років, натомість ранні пам'ятники поетові (до 1930-х років) майже без винятку зображали «батька Тараса» в баранячій шапці та кожусі. Тож хронологічний ряд, представлений звенигородськими пам'ятниками (ранні роботи К. Терещенка, пізніше погруддя роботи Я. Красножона, і нарешті, «молодий» Шевченко вдягнений за європейською модою середини XIX ст.) можна вважати пластичною ілюстрацією еволюції уявлень українського суспільства про те, як має виглядати пам'ятник його найбільшому поетові.

За розповідями місцевих краєзнавців, знятий з постамента гранітний пам'ятник Шевченкові передали колгоспові «Пам'ять Шевченка» в сусідньому селі Гусакове для встановлення, однак його там не встановили, а зберігали в таких умовах, що статую врешті-решт було розбито. Лише після розвалу СРСР та місцевого колгоспу один із місцевих селян забрав «погруддя», що залишилося від повнофігурної статуї, і встановив його на власному подвір'ї.

Після проголошення незалежності процес «шевченкізації» символічного простору Звенигородки поновився: головну вулицю міста переіменували на проспект Шевченка, а кілька років тому ще й найбільшу в Звенигородці школу ім. Кірова переіменували на школу ім. Шевченка.

Тож тепер гість міста, вийшовши, скажімо, з київського автобуса, опиняється на площі Шевченка неподалік від пам'ятника Шевченку. Рушивши до центру міста проспектом Шевченка, він минає гастроном «Кобзар», районний будинок культури ім. Шевченка і доходить до будівлі райради, де хоча й стоїть пам'ятник не Шевченку, а Леніну, зате на флагштоках, поруч із синьо-жовтим державним, майорить прапор Звенигородського району з портретом Шевченка в центрі полотнища (**іл. 2.49**).

Іл. 2.49. Прапор Звенигородщини

Простуючи далі, гість міста минає перехрестя з вулицею Шевченка, на якому вже не стоїть погруддя Шевченка, і врешті-решт доходить до кінця проспекту, де по лівий бік бачить школу ім. Шевченка, а по правий — редакцію газети «Шевченків край».

Уміщений на **іл. 2.49** прапор Звенигородщини неможливо залишити без бодай коротенького коментаря щодо його символіки. Бачимо тут дуже сміливе поєднання православного образу Покрови із своєрідним варіантом Туринської плащаниці, де замість Нерукотворного Спаса — обличчя Тараса Шевченка. Великий Кобзар таким чином піднімається в культовій ієрархії своїх земляків на один рівень із Христом, обійшовши Богородицю. Утім, не мені судити, наскільки це відповідає християнській системі вартостей.

На цьому фактично вичерпується перелік офіційно зареєстрованих Звенигородських пам'ятників, тож нам лишається розглянути ті пам'ятники та пам'ятні знаки, котрі офіційно такими не є (владою не прийнято рішення про їх охорону та включення до реєстру).

До таких належать: стела з мозаїковим панно «Звенигородка» та три пам'ятні знаки, споруджені вже за незалежності — в пам'ять жертв Голодомору, в пам'ять потерпілих від Чорнобильської катастрофи, а також учасникам «афганської» війни.

Про стелу при в'їзді до міста з півдня, де на мозаїковому панно давньоруський воїн б'є у дзвін Звенигори, вже йшлося у попередніх розділах. Зображення цієї стели автори книжок про Звенигородку люблять вміщувати на обкладинках[135]. Але чомусь у жодній публікації про місто не зу-

[135] Див., напр., обкладинки книжок Ф. Білецького «Вічний подзвін Звенигори» та В. Хоменка «Звенигородщина. Словник-Довідник». В. Хоменко у згаданій книжці зазначає, що авторами стели є художник А. Студені та архітектор С. Рец, а встановлено її 1967 року. Той-таки С. Рец та художник П. Козін, за В. Хоменком, є авторами стели «Кільце зімкнулося» (цит. праця, с. 118). Однак у держреєстрі про цю стелу сказано, що її автори — Козак П. Д. та Рець Є. К. Кому вірити — не відомо.

Іл. 2.50. Стела «Звенигородка», панно на реверсі

стрілося зображення зворотного боку стели, а там — не менш цікаве панно **(іл. 2.50).**

Лише В. Хоменко лаконічно зазначає: «Тильна сторона має осучаснений зміст: відтворено символи життя — сонце, землю, воду»[136].

Насправді художнику А. Студені, мабуть, йшлося не про сучасність, а якраз про дуже давні уявлення про сонце (вогонь), землю та воду, як три первні, що з них зродилося все суще. Вибір автора на користь такого міфологічного, але не християнського сюжету — цікавий, хоча й не несподіваний: і на аверсі, й на реверсі стели бачимо звернення до першопочатків — чи то міста, чи то Всесвіту. Оскільки християнська версія першопочатків у 1960-і роки відпадала, то втілено версію настільки давню й абстрактну, що наче й не релігійну.

Увічнення пам'яті жертв Голодомору в Звенигородці відбувалося, у певному сенсі, двома етапами. Спершу, на початку 1990-х років, ініціативна група городян встановила на міському кладовищі (одне з місць масових поховань жертв Голодомору) великого дерев'яного хреста. Уже цитований у попередньому розділі звенигородець Максим Винарський так згадує про цю подію:

---

[136] Хоменко В. Звенигородщина. Словник-довідник, С. 118.

Іл. 2.51. Пам'ятні знаки жертвам Голодомору на звенигородському цвинтарі: дерев'яний хрест, встановлений громадськістю в 1993 році (праворуч), та встановлений місцевою владою у 2008 році гранітний пам'ятний знак (ліворуч)

«Ще як був живий Кузьменко Яша, він в общепіті їздовим робив, то разом з іншими людьми вже за незалежності на місці поховання дітей і всіх, кого забрав голод, поставили на кладовищі дерев'яного хреста, як пам'ять про рідних, близьких, сусідів, які стали жертвами геноциду КПРС. Так написано на хресті, хоч у роки Голодомору партія мала іншу назву, та це те саме...Уже й той хрест почорнів...»[137]

Офіційний, тобто встановлений за рішенням місцевої влади гранітний пам'ятний знак жертвам Голодомору з'явився поруч із дерев'яним хрестом лише за президентства В. Ющенка.

У цей же період пам'ятні знаки жертвам Голодомору встановлено в більшості населених пунктів Звенигородщини, а в районному музеї створено окремо експозицію «Забуттю не підлягає», однак складається вона не з експонатів місцевого походження, а з 54 плакатів, виданих Всеукраїнським товариством «Меморіал»[138].

---

[137] «Голод над Тікичем» // Спадщина — Звенигородка, 2008 — № 1-2 (5-6) — С. 5.

[138] Наріжна О. Моторошна безодня людського горя і відчаю // Спадщина — Звенигородка, 2008 — № 1-2 (5-6) — С. 5.

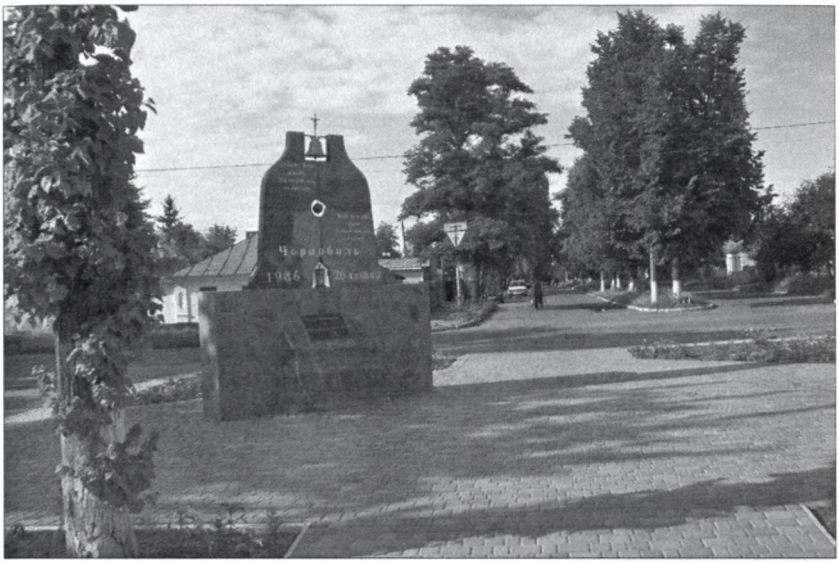

Іл. 2.52. Пам'ятник постраждалим від Чорнобильської катастрофи (2003)

Іще два пам'ятні знаки з'явилися в місті вже у XXI столітті, й обидва споруджені неподалік від перехрестя проспекту Шевченка з вул. Шевченка, тобто місця вже й так меморіалізованого.

За якусь сотню метрів звідси, на перехресті вулиць Шевченка й Кримського, тобто приблизно там, де до 1975 року стояло погруддя Кобзаря, зусиллями районного осередку товариства «Союз-Чорнобиль» у 2003 році встановлено пам'ятний знак «Постраждалим від Чорнобильської катастрофи», як свідчать таблички прикріплені до гранітної брили, що править за основу постамента **(іл. 2.52).**

Пам'ятний знак являє собою пласку шліфовану вертикальну гранітну плиту у формі дзвону («дзвони Чорнобиля» — це вже узвичаєна метафора, що означає пам'ять про жертв катастрофи). У центрі плити-дзвона — круглий, грубо обколотий отвір, а в ньому — чорна куля, що сиволізує, вочевидь, атомне ядро. З одного боку плити, навколо цього ядра накреслено ще й кілька еліптичних кілець, так що разом із кулею вони утворюють знайомий радянським людям символ «мирного атома». У верхній частині плити — прямокутний виріз, у якому закріплено невеликий бронзовий дзвін із розп'яттям згори. Аналогічний виріз є і внизу плити, у ньому встановлено бронзову лампадку. Обидві бічні поверхні плити вкриті написами. Внизу, великими літерами з обох боків написано те саме:

«Чорнобиль. 1986, 26 квітня».

А вище, дрібнішими літерами — дві віршовані епітафії. З одного боку:

«О, Боже, Боже, поможи,
Дай хворим ліки, кволим силу,
Надію всім, хто уцілів,
І спокій всім, хто ліг в могилу»

А на зворотному боці (див. **іл. 2.53**) — інший чотиривірш:

«Чорнобиль — тінь блукаюча вночі,
Що ходить під дворами до світання.
О, Господи, мовчи, мовчи, мовчи...
Вшануймо біль хвилиною мовчання».

Іл. 2.53. Пам'ятник постраждалим від Чорнобильської катастрофи — зворотний бік

Імовірно, обидві епітафії задумувалися автором, як молитви від імені постраждалих, однак це молитви, складені людиною, яка, вочевидь, не одержала християнського виховання. Вона звертається до Бога із не надто коректним закликом «мовчи, мовчи, мовчи», а в наступному рядку — взагалі переходить на дискурс офіційної громадянської панахиди: «Вшануймо біль хвилиною мовчання».

Важко, втім, заперечити щирість тих, хто споруджував цей меморіальний знак, як і актуальність чорнобильської теми для звенигородців. Як інформує В. Хоменко, понад 350 жителів Звенигородщини брали участь у ліквідації аварії на ЧАЕС, а 1992 року місто Звенигородку та ще кілька сіл району було віднесено до 4-ї зони радіаційного забруднення.

Пам'ятний знак, присвячений землякам, що загинули в Афганістані, стоїть у Звенигородці зовсім поруч із неодноразово згаданим перехрестям проспекту Шевченка з вулицею Шевченка, за кільканадцять метрів від стели «Кільце зімкнулося», у сквері, що оточує колишнє комерційне училище, а нині — середню школу № 3 (**іл. 2.54**).

Оскільки в державному реєстрі цього пам'ятного знака нема, то не вдалося з'ясувати ані його авторів, ані дати встановлення. Можна ствер-

Іл. 2.54. Пам'ятник «воїнам-інтернаціоналістам»

джувати, що постав він перед 2003 роком, бо згадка про нього встигла потрапити до книжки Ф. Білецького «Звенигородка: мала енциклопедія» (2003). У статті, присвяченій Василю Хомку (місцевому хлопцеві, який 20-літнім загинув у Афганістані), Ф. Білецький пише:

> «В пам'ять про нього і воїнів-афганців, які загинули при виконанні військового обов'язку в республіці Афганістан, у Звенигородській школі ім.Шевченка встановлено стелу»[139].

Можна дорікнути авторові помилкою в назві школи або ж тим, що воїнами-афганцями (без лапок) правильніше називати тих, проти кого воював В. Хомко, але можна й звернути увагу на доволі політкоректне визначення того, що робили в Афганістані радянські військові — «виконання військового обов'язку». Однак напис на пам'ятнику позбавлений такої політкоректності, він не надто грамотно повторює радянські ідеологічні штампи:

> «Воїнам-інтернаціоналістам від вічно пам'ятаючих земляків».

Звернімо увагу на зовнішній вигляд пам'ятника. Він складається з двох гранітних брил, поставлених вертикально в такий спосіб, що по-

[139] Білецький Ф. Звенигородка: мала енциклопедія, с. 122

рожній проміжок між ними утворює хрест. Поверхні брил навколо цього хреста-порожнечі частково відполіровані; на лівій брилі — процитований напис, а на правій унизу — технікою габро зображено букетик троянд, неначе покладений на могилу. Квадратний майданчик довкола пам'ятника та доріжку до нього викладено світлою керамічною плиткою й обсаджено квітами.

Бачимо, отже, такий собі «наївний монументалізм», колажну стилістику цвинтарних надгробків. У такій самій стилістиці виготовлені пам'ятні знаки «чорнобильцям» та «афганцям» у сусідньому місті Ватутіному, про що — далі. Однак звенигородський пам'ятний знак пластично вирішений на доволі професійному рівні (судячи хоча б за вправним застосуванням прийому обрамленої порожнечі як важливого пластичного складника скульптури, що його обґрунтував іще О. Архипенко).

Натомість питання не мистецького, а радше ідеологічного характеру викликає не лише вперте використання радянського ідеологічного кліше «воїни-інтернаціоналісти», а й поєднання з ним християнської символіки. Хрест-порожнину можна було б витлумачити в суто цвинтарному сенсі, як аналог хреста надмогильного, коли б пам'ятний знак справді стояв над місцем поховання «афганців» (відомо, що загиблих в Афганістані, як правило, перевозили на батьківщину й передавали для поховання родичам) чи, принаймні, коли б він містив імена загиблих на тій війні звенигородців (їх було кільканадцять, й імена їхні відомі). Однак тут немає ні першого, ні другого, тож хрест виглядає радше переосмисленням радянської інтервенції в Афганістані як такого собі «зіткнення цивілізацій», конфлікту між православними та войовничими ісламістами. Тоді до чого тут «інтернаціоналізм»?

Встановлюючи цей пам'ятний знак поруч із пам'ятниками, присвяченими Корсунь-Шевченківській битві, його автори та замовники, вочевидь, мали на меті через територіальну близькість цих монументальних споруд довести символічну близькість «афганської» війни та її учасників — до Великої вітчизняної війни та її ветеранів, а також вирішити іншу ідеологічну задачу. Згадана близькість повинна була допомогти залученню «афганського» монумента до щорічних травневих церемоніалів покладання квітів до могили загиблих воїнів та до інших військових меморіалів міста. Справді, принісши вінки до пам'ятника переможним танкістам, як же не покласти квіти ще й до «афганського» хреста?

Утім, вінки що їх видно на ілюстрації **2.54**, судячи за текстами на стрічках (там можна прочитати слова «героям....» та «від побратимів») походять не від ширшої громадськості міста, а від тих-таки «воїнів-інтернаціоналістів». Іншими словами, подібно до незнятих пам'ятників Лені-

ну, що їх вшановують здебільшого сивочолі ветерани-партійці, «афганський» пам'ятник можна також вважати прикладом партикуляризації окремих місць пам'яті в сучасних українських містах.

Насамкінець — кілька міркувань щодо монументів, яких у Звенигородці немає, але вони зі значною імовірністю могли би бути встановлені, коли б у місті для того існували сприятливіші фінансові умови, позаяк неекономічні передумови для цього (утвердження в колективній свідомості городян уявлень про певну історичну постать чи подію як видатну, гідну увічнення) вже формуються. Ідеться передусім про такі постаті, як Агатангел Кримський та В'ячеслав Чорновіл, а також про історичну епопею Вільного козацтва й повстанського руху Звенигородщини в 1917–1921 роках.

Тут немає сенсу переповідати біографії А. Кримського та В. Чорновола, варто лиш констатувати їхні тісні зв'язки із Звенигородщиною. А. Ю. Кримський провів у місті не лише дитинство, а й тяжкі для нього 1930-і роки; тут він писав і навіть видавав деякі свої твори, тут досі стоїть родинний будинок Кримських. У роки незалежності іменем А. Кримського названо вулицю, де стоїть цей будинок, а іменем його батька Юхима Кримського — районну бібліотеку, бо саме він створив першу загальнодоступну бібліотеку в місті.

Натомість В. Чорновіл провів дитинство і юність у сусідньому із Звенигородкою селі Вільховець, де у 2006 році створено садибу-музей видатного політика. Окрім цього, у сусідньому селі Єрках, де народився В. Чорновіл, встановлено відповідний пам'ятний знак (**див. іл. 2.55**), а в самій Звенигородці іменем Чорновола названо одну з центральних вулиць.

Іл. 2.55. Пам'ятний знак у с. Єрках на місці садиби, де народився В. Чорновіл

Однак у самій Звенигородці пам'ятних знаків чи пам'ятників В. Чорноволу та А. Кримському немає. Є лише вулиці названі їхніми іменами. Головна причина, гадаю, фінансова. Саме через недостатність коштів у районному та міському бюджетах родинний будинок Кримських був переданий столичному Інституту сходознавства ім.А. Кримського (котрий, утім, багато років не може завершити ремонту будівлі), а садиба-музей В. Чорновола у

Іл. 2.56. Пам'ятник на могилі Софії та Каленика Терещенків

Вільхівці є філією Черкаського обласного краєзнавчого музею, хоча створювалася вона передусім силами звенигородських краєзнавців.

Важливість фінансового чинника підтверджується й тим фактом, що споруджений нещодавно пам'ятник-надгробок на могилі інших відомих звенигородців — художниці й просвітниці Софії Терещенко та її брата, скульптора Каленика Терещенка, встановлено, як засвідчує напис на постаменті, коштом ІМФЕ ім.М. Рильського (**див. іл. 2.56**).

Дещо інакша ситуація — з увічненням пам'яті про Вільне козацтво та Звенигородське повстання 1918 року. Місцеві краєзнавці доклали чимало зусиль до їх вивчення та популяризації, і навіть до увічнення пам'яті учасників Звенигородського повстання. У 1998 році, до 80-річчя цієї історичної події, у Звенигородці влаштовано ювілейні заходи, зокрема, організовано виставку в районному Будинку культури, а на родинній садибі Юрія Тютюнника в селі Будищах встановлено пам'ятний знак на честь цього видатного діяча.

Одначе значної підтримки зі столиці ці ініціативи не отримали — ані від істориків, ані від влади. Причина, гадаю, не лише фінансова, але й та, що славне Звенигородське повстання червня 1918 якось не дуже вписувалося ані в офіційну радянську історію, ані в сучасні наративи боротьби за національну державність. Радянським історикам, щоб дати раду з цим повстанням, доводилося приписувати його керівництво не ватажкам Вільного козацтва, а міфічному більшовицькому підпіллю. Натомість зацікавленість національних істориків-державників істотно гальмує та обставина, що Звенигородське повстання, фактично скероване проти німецьких окупаційних військ, формально було все-таки збройним виступом проти гетьманської Української держави.

Тому єдиний пам'ятний знак, що стосується подій Визвольних змагань 1918–1920 років, встановлений у Звенигородці 2010 року (в невеликому сквері неподалік пам'ятника Т. Шевченку, на території давнього Звенигородського замку), присвячено не повстанню червня 1918 року, а звенигородцям — старшинам та генералам військ УНР (зокрема, і генерал-хорунжому Ю. Тютюникові).

А звенигородські Вільні козаки і повстанські отамани цікавлять здебільшого звенигородських-таки краєзнавців та істориків-аматорів, якот Михайла Іванченка, автора історичного роману-хроніки «Дума про Вільних козаків» (2007 рік). Але це вже тема для розгляду в наступних розділах.

2.5. Міські історичні наративи Звенигородки

У попередніх розділах згадувалися й цитувалися ті не надто численні праці, що їх можемо віднести до основних історичних наративів про Звенигородку і Звенигородщину.

З поміж цих наративів передовсім слід згадати королівський привілей місту, де хоч і стисло, та усе ж більш-менш цілісно й послідовно викладено тодішнє бачення минулого міста, із наголошенням на його давності, тяглості та значущості, що мало аргументувати надання місту маґдебурзького права:

> «...давній замок Звенигородський з прилеглим містом і різними селами між містами Брацлавом, Черкасами і Каневом в тій Україні розташований, від якого з Брацлава для послів, що їдуть і гінців до Києва підводи надавалися. І замок той з прилеглими осадами через ворогів татар знищений і спустошений зостався і ще в той час не був реставрований. Тому міщани брацлавські через тих же ревізорів до короля йогомосці прохання склали, аби король їм знову той замок Звенигородський збудував і тим полегшення в наданні підвід учинив. [...]
>
> І на кінець століття шістнадцятого, після повного спустошення, знову залюдніло і місто наше королівське уформувало. І, як місто наше королівське, податки до скарбу Речі Посполитої виплачуючи, значним містом описане було і всіма привілеями користувалось. Але, частим підлягаючи революціям і знищенням, в тим краю практикованим, свої привілеї втратило»[140] .

Із цього стислого опису давності та значущості Звенигородки логічно випливало рішення про повернення йому давнього статусу з відповідними привілеями, ба навіть про перейменування: оскільки назва «Звенигородка» звучала надто по-сільському, то підвищене в статусі містечко велено було називати Звенигородом:

> «...назване місто Звенигородку відтепер містом Звенигородом називати маємо, як місто столичне Звенигородського повіту. І повернути його до попереднього статусу, щоб його вільний люд, що торгівлею і ремеслами

[140] Привілей міста Звенигородки.// Спадщина — Звенигородка, 2004 — № 1. — С. 2–4.

займається, добрий побут і порядок ведучи, примножив з часом доходи Речі Посполитої»[141].

Наступний важливий з погляду історії міста (хоча також короткий) текст — це гасло «Звенигородка» у відомих «Сказаніях о населенних местностях Киевской губернии» Л. Похилевича (1864 р.). Цю статтю, зокрема, фрагмент, де переповідається легенда про Звенигору, вже було детально розглянуто раніше, й налогошено на імперських, антипольських мотивах в аргументації про давність заснування міста.

Невдовзі після книжки Л. Похилевича з'явилася невелика книжечка Яна Ілґовського «Остання старостиха Звенигородська. Нарис історії кресового містечка», вже цілком присвячена минулому міста. Перспектива, з якої кресовий шляхтич Ян Ілґовський (справжнє ім'я — Юліан Талько-Гринцевич) бачить звенигородське минуле, помітно відрізняється як від позиції Л. Похилевича, так і від усіх подальших версій історії міста — «общерусских», українських та радянських. Для Ілґовського містечко Звіноґрудка — то передусім витвір польської колонізації та цивілізаційного поступу кінця XVII–XVIII століть. Звенигородський замок і містечко при ньому стояли в тутешніх степах як такий собі дальній форпост європейської цивілізації та католицької віри серед краю, де регулярно паношилося «*niesforne kozactwo*» та гайдамацтво. І справа не лише в тому, що Ілґовський використовував здебільшого польські джерела. Ось як, наприклад, описує Ілґовський колонізаційні звершення новопризначеного старости Звенигородського Яна Даниловича у 1620-х роках:

> «Попри численні перешкоди, що їх зустрічав староста в господарському освоєнні величезних теренів, попри часті розбої та пожежі, спричинювані непокірним козацтвом, він енергійно береться до праці, закладає нові села, а у віддалених місцевостях, у лісах понад Тікичем, споруджує поташні буди, котрі давали йому до 1500 злотих щорічного доходу»[142].

Загалом створений Ілґовським наратив про минуле містечка і всього звенигородського староства — це низка спустошень (спричинених то татарами, то козацтвом) і відбудов (силами польської влади та лояльних до неї міщан), а також низка переходів звенигородського замку і приписаних до нього земель від одного польського шляхетного власника до іншого. Утім, поміж польських власників у 1660-х роках затесався був і укра-

---

[141] Там само.

[142] *Ostatnia Starościna Żwinogródzka. Zarys dziejów kresowego miasteczka przez Jana Iłgowskiego.* Kraków, nakładem autora. Drukarnia Uniwersytetu Jagiełłonskiego, 1888, s. 9.

їнець — полковник Костянтин Виговський, син гетьмана Івана Виговського, «в нагороду за його вірність Речі Посполитій»[143].

Повітовий лікар Юліян Талько-Гринцевич, він же Ян Ілґовський, хоча й був істориком-аматором, але провів чималу роботу з опрацювання джерел для написання свого «Нариса з історії кресового містечка». Він вивчив не лише російські та польські публікації (зокрема, в «Архиве Юго-Западной России»), але й магістратські книги, акти люстрацій королівських замків, а також місцевий дієцезіальний архів римокатолицького костьола, що був перенесений до Звенигородки після закриття католицького монастиря в Бердичеві у 1830-х рр.

Тому його праця, поруч із коротким текстом про Звенигородку та Звенигору в книжці Л. Похилевича, стала об'єктом явних та прихованих, часто некритичних запозичень у багатьох пізніших наративах з історії Звенигородки (частково це вже було показано при розгляді легенд про Звенигору в цій книжці).

Натомість якихось виразних ознак того, що можна було б назвати національною, українською версією історії міста Звенигородки (не Звенигородщини) у XIX столітті ще не помічаємо. Варто звернути увагу на ту прикметну обставину, що у XIX столітті історіографія Звенигородки, в певному сенсі, втратила шанс одержати двох видатних нараторів — Тараса Шевченка і Пантелеймона Куліша. Обоє велетів національного письменства (з них один за словами другого — «наш первий історик») мали цілковиту змогу і не одну нагоду написати щось значуще про Звенигородку. Тарас Шевченко народився і зростав на Звенигородщині, зовсім поруч із «кресовим містечком», бував у ньому, навіть Звенигору бачив, як сам зізнавався згодом у «Журналі». Топонімікою історичної Звенигородщини (що до неї тоді належав нинішній Лисянський район і Вільшана) насичені «Гайдамаки»; навіть самого себе (у постаті 14-літнього сироти-гайдамаки) автор вивів серед персонажів поеми:

«Звідкіля ти? — З Керелівки –
А Будища знаєш
І озеро коло Будищ?
Знаю, як не знати...»

Але про містечко Звенигородку ані в поемі, ані в жодному іншому творі Шевченка згадок не знайдемо. Чому? На це можна було б відповісти, що зі Звенигородкою не пов'язано ані якихось видатних подій Гайдамаччини (гайдамаки захоплювали містечко, але це були менші загони, не основне повстанське військо, очолюване Залізняком і Гонтою), ані важ-

[143] Там само, с .10.

ливих подій особистого життя поета (хоча сам поет вирішує, які події його життя є важливими).

Тому тут доречніше переформулювати запитання: а які, власне, міста заслужили на особливу увагу в Шевченкових творах? Не на принагідні згадки, не на використання яко тла для сюжетних подій (типу «у Вільні, городі преславнім»), а на розгорнутий, глибокий образ, на виведення в ролі фактичної дійової особи твору. І виявляється, що таких міст, по суті, лише два — Петербург і Чигирин. Петербург — як величезна й лиховісна столиця величезної та лиховісної Імперії, а Чигирин — як міфологізована столиця проминулої, так само міфологізованої козацької України.

Міське, міщанське життя Шевченка не надто цікавило, навіть якщо це було українське місто/містечко. Не те, щоб тоді ще не існувало самобутнього, українського міського життя (згадаймо хоча б гоголівський опис київського Подолу у «Вії») а просто — українське містечко не знайшло помітного місця в «Шевченковому міфі України» (кажучи словами О. Забужко).

Натомість приятель Шевченкових молодих літ і перший великий поціновувач його творчості П. Куліш у 1840-х роках спеціально побував на Звенигородщині, збираючи місцевий фольклор — пісні, перекази, приказки[144]. Від його перебування у Звенигородці, втім, лишилося кілька коротких переказів про походження деяких міських топонімів — наприклад, назви річечки Погибна нібито від вигуку «Погибни!».

Історична вартість таких переказів, як і всяких подібних прикладів «народної етимології», доволі сумнівна. Але ніщо інше у Звенигородці Куліша чомусь не зацікавило.

Перебування Куліша у Звенигородці та його мізерні результати показові тим, що Куліш-дослідник до містечка, котре недавно пишалося гербом і маґдебурзьким привілеєм, підійшов, як до будь-якого українського села — почав збирати там фольклор. Звенигородка для нього (як, втім, і для А. Кримського, через півстоліття) була лише частиною Звенигородщини як етнографічного краю, а не чимось культурно відмінним. Зрештою, мабуть вони мали для цього поважні підстави.

Натомість істотний внесок у формування звенигородських історичних наративів зробили, можливо, самі того не сподіваючись, два інші автори, також згадувані й щедро цитовані в попередніх розділах — Олександр Кошиць та Юхим Кримський. Фрагменти спогадів О. Кошиця, присвячені Звенигородці, та брошура Ю. Кримського «Киевской губернии

[144] Записані П. Кулішем у Звенигородці фольклорні матеріали опубліковані ним у збірнику «Записки о Южной Руси», 1856.

уездный город Звенигордка и его соборный храм» немовби обрамлюють період чи не найдинамічнішого розвитку міста — з кінця XIX століття до початку Першої світової війни.

Якщо О. Кошиць згадує про Звенигородку 1890-х як «старшенно нудне і нецікаве» містечко, котре не тоне в багні лише завдяки піщаному ґрунтові, то Ю. Кримський у 1914 році гордо описує здобутки міської цивілізації — тротуари, ліхтарі, кам'яниці під бляшаними дахами.

Однак не лише цим різняться два описи міста. У спогадах О. Кошиця, українського митця й просвітника, Звенигородка постає багатоетнічним крамарсько-ремісничим містечком, що спокушувало Кошиця-підлітка зельтерською водою і єврейським оркестром. Натомість брошура Ю. Кримського в частині опису міського життя виявляється набагато скупішою, а наявність євреїв, поляків і навіть кількох турків у містечку цікавить автора набагато менше, аніж наявність ліхтарів і городових. Ю. Кримський, попри всі свої просвітницькі настанови й заслуги (адже саме він створив першу публічну бібліотеку в місті), описує Звенигородку з погляду тутешньої зрусифікованої чиновницької та торговельної еліти, для якої культура — це коли в місті стає більше чистих тротуарів, дзеркальних шибок у крамницях, і менше — неохайних євреїв та неблагонадійних поляків.

Однак ані скупість на деталі міського життя поза «цивілізованим» центром, ані «общерусскіє» ідеологічні настанови не завадили тому, що в 1990-і роки брошура Ю. Кримського про «уездный город Звенигородку», написана й видана з метою збирання коштів на новий соборний храм, та й сама постать Ю. Кримського набули чималого авторитету серед сучасних звенигородських краєзнавців. Справа, вочевидь, передусім у тій обставині, що описаний Ю. Кримським короткий період бурхливого господарчого і культурного розвитку міста на початку XX століття, перед Першою світовою війною, виявився у ретроспективі чимось на кшталт «золотої доби» в міській історії, особливо на тлі подальших подій — братовбивчої громадянської війни, на тлі господарчої руїни початку 1920-х років, і тим більше — на тлі жахів Голодомору, сталінських репресій та Другої світової війни.

А друга важлива обставина, що сприяла утвердженню образу Юхима Кримського як видатного місцевого культурного діяча (формальне втілення цей образ знайшов згодом у присвоєнні його імені районній бібліотеці) — то не стільки особисті заслуги скромного міського педагога й книжника, скільки його статус глави родини Кримських — чи не найславнішої родини в історії Звенигородки.

Натомість особистий внесок найвідомішого члена цієї родини, академіка А. Ю. Кримського, до формування історичних наративів про Зве-

нигородку виявляється порівняно невеликим, як на загальний обсяг доробку вченого. Можна навіть стверджувати, що для позиції А. Ю. Кримського в історії Звенигородки важливішим є його біографічні обставини — те, що він виріс у цьому місті, а потім провів у батьковому домі «опальні» 1930-і роки. Тут-таки його й заарештували влітку 1941 року.

Найістотнішим внеском А. Ю. Кримського у вивчення минулого Звенигородки та Звенигородщини став збірник «Звенигородщина. Батьківщина Шевченка з погляду етнографічного та діалектологічного»[145]. За даними В. Хоменка, матеріали до цього збірника А. Кримський та його учні й колеги (зокрема, Софія Терещенко, директорка Звенигородського історичного музею у 1920-х роках) збирали з 1880-х по 1920-і роки. У 1928 році були вже готові гранки видання (збереглося кілька зброшурованих примірників), але світ книжка побачила лише у 2009 році. Як пише В. Хоменко:

> «Збірник за задумом автора мав складатися з трьох частин: перша — селянський побут з його обрядами і звичаями, народний календар; друга — звенигородський фольклор (казки, оповіді, історичні перекази, не обрядові пісні; третя — словник живої народної мови на Звенигодщині, діалектологічні спостереження тощо»[146].

Як бачимо, «Звенигородщину» А. Ю. Кримського можна вважати дещо застарілим елементом давньої традиції українознавчих студій як передусім етнографічних — або, як сказав би прихильник теорії націєтворення М. Гроха — елементом раннього, етнографічного періоду формування української нації.

Ми наблизилися до того періоду в історії України, що його за радянських часів називали «роками революції (ясна річ, Жовтневої) та громадянської війни», а в сучасному національному історичному наративі зазвичай називають періодом Визвольних змагань. Натомість в історії Звенигородки та Звенигородщини роки 1917–1920 виявилися чи не єдиним періодом, коли Звенигородщина та її населення виступали в ролі самостійного суб'єкта, а не пасивного об'єкта історичних діянь. Ідеться передусім про недовгу, але яскраву історію Звенигородського коша Вільного козацтва, із її найяскравішою сторінкою — Звенигородським повстанням літа 1918 року.

---

[145] На титульній сторінці гранок неопублікованого видання 1928 року, репродукованій у Словнику-довіднику «Звенигородщина», є характерна для того часу помилка: «діалектичного» замість «діалектологічного».

[146] Хоменко В. Звенигородщина. Словник-довідник, С. 45.

Погляд на Вільне козацтво офіційної радянської історіографії можна у стилій формі викласти, процитувавши відповідне гасло з 2-го тому першого видання УРЕ:

> «Вільне козацтво — контрреволюційні військові формування буржуазно-націоналістичної Центральної Ради на Україні. Створені в 1917 з дозволу Тимчасового буржуазного уряду, використовувалося для придушення революційних виступів трудящих і охрони поміщицьких маєтків та куркульських господарств. Ядро "В. к." становили куркулі і контрреволюційне офіцерство. Керував "В. к." багатий український поміщик, колишній царський генерал П. Скоропадський, що пізніше став "гетьманом України". У грудні 1917 — січні 1918 військові банди "В. к.", розгромлені українськими червоногвардійськими загонами, втекли під захист військ німецьких імперіалістів»[147].

Наведена цитата може слугувати добрим прикладом того, яких успіхів досягла радянська історіографія в перетворенні на підрозділ компартійного агітпропу. Адже у всьому тексті гасла «Вільне козацтво» знаходимо, по суті, лише два факти — що Вільне козацтво було утворено 1917 року та що П. Скоропадський згодом став гетьманом України. Решта — це більш чи менш очевидні ідеологічні перекручення або просто перебріхування. Тих читачів, хто хотів би в цьому пересвідчитися, за браком місця тут на детальну розповідь про Звенигородське козацтво, відсилаю до гасла «Вільне козацтво» у сучасній «Енциклопедії історії України»[148].

Для нас натомість важливим є той факт (не заперечуваний і в радянські часи), що перші формування Вільного козацтва виникли саме на Звенигородщині — в селі Гусакове (за кілька км. від Звенигородки), і що серед лідерів козацького руху помітне місце посідали звенигородці — Никодим Смоктій, Степан Гризло, Юрко Тютюнник та інші[149].

Тож не дивно, що вже в 1921–1922 роках, за свіжими слідами подій, у Галичині були опубліковані спогади колишнього генерал-хорунжого УНР Юрія Тютюнника, де в нарисах «Звенигородський кіш вільного козацтва» та «Повстанча стихія»[150] подано детальну, підсилену особистим авторитетом автора як свідка і як видатного діяча тієї доби, оповідь про коротку історію Звенигородського коша та про підняте місцевим віль-

---

[147] Вільне козацтво. // УРЕ. — К.: вид-во «Українська радянська енциклопедія», 1960 — Т. 2 — С. 462.

[148] «Вільне козацтво» // Енциклопедія історії України. — Київ, Наукова думка, 2003. — Т. 1, С. 559.

[149] Див. сучасне перевидання: Тютюнник Юрко. Записки генерал-хорунжого. — К.: Книга Роду, 2008 — 312 с.

[150] Там само.

ним козацтвом Звенигородське повстання червня 1918 року. Важливими (а в нашому випадку ключовими) рисами цього наративу є його, сказати б, звенигородко-центричність у викладі подій, а також те, що автор не лише виріс на Звенигородщині, але й описувані ним революційні події переживав, принаймні почасти, тут-таки, в рідному краї.

У Тютюниковому викладі Вільне козацтво не лише не було «формуванням Центральної Ради», навпаки — воно виникло цілком самостійно, як реакція українських «низів» на нову революційну ситуацію. Далі на всіх поворотних моментах перших місяців Української національної революції вільне козацтво виступало як самостійний суб'єкт, а зовсім не як малосвідома маса, керована чи то українськими політичними партіями, чи то номінальним ватажком — П. Скоропадським, чи то своїми селянськими або ж етнічними інстинктами. Мало того — саме інституйована українська влада, за Тютюнником, заважала вільному розвитку козацького руху. Зокрема, звеліла козацтву демобілізуватися (навесні 1918 р.), а потім і роззброїтися (у травні 1918 р., вже за Гетьманату). І лише далекоглядні дії самого Тютюнника (який, ставши представником гетьманської влади на Звенигородщині, посприяв «пограбуванню невідомими особами» складів зброї, зданої демобілізованим козацтвом), дозволили звенигородським вільним козакам наново озброїтися, а відтак уможливили повстання.

Вільні козаки Звенигородщини в нарисах Тютюнника послідовно показані як свідомі борці за національну державу, проти російської влади, набагато сміливіші у своїх діях за нерішучу, а то й зрадливу Київську «демократичну» українську владу (тодішніх українських лівих політиків, які домінували у Центральній Раді, Тютюнник явно не любив). Наприклад, улітку 1917 року «вільні козаки» рушають до Києва на підтримку виступу «полуботківців», а в лютому-березні 1918 р., чи не єдині з усіх українських збройних формувань, чинять дієвий опір російським червоним військам Муравйова.

І зовсім уже як захоплива пригодницька повість читається нарис-спогад Ю. Тютюнника про Звенигородське повстання червня 1918 року. Головним трагічним героєм цієї повісті є один із ватажків повстання, Левко Шевченко, молодий офіцер-авіатор родом з Кирилівки, ще й родич Т. Г. Шевченка, обраний повстанцями кошовим отаманом.

Опинившись на рідній Звенигородщині напередодні повстання і співчуваючи землякам, які страждали від німецьких реквізицій та гетьманських каральних загонів (сформованих переважно з царських офіцерів, часто настроєних анти-українськи), Левко Шевченко долучається до повсталих «вільних козаків» немовби поза власною волею і власним вибо-

ром, суто з лицарського усвідомлення свого обов'язку, адже він був чи не єдиний офіцер з бойовим досвідом серед тисяч повсталих земляків. Усвідомлюючи близькість і неминучість поразки повстання, Л. Шевченко все ж до кінця залишається серед його ватажків, спершу керуючи штурмом Звенигородки, потім дбаючи, аби сотні полонених німців не стали жертвами стихійної розправи (ця турбота не поширилася, одначе, на полонених гетьманських карателів), а трохи пізніше організовуючи відступ повстанських загонів з міста, коли вже наблизилися значні німецькі сили.

Кульмінацією Тютюнникової оповіді про повстанського ватажка, трагічного лицаря Левка Шевченка стає сцена його добровільної здачі німцям наступного дня після вступу окупантів до Звенигородки:

«Про арешт німцями Левка Шевченка розказав мені власник готелю «Брістоль» п. Ґрановський.

— Мене розбудили ранком і говорять, що у місті нема більше повстанців і що до міста прийшли німці. Швидко штаб німецької дивізії розташувався проти мого готелю у вищій початковій школі. Я ждав, що то воно буде. Аж прибігає Петро (слуга готельовий) і каже:

— Шевченко звонить зі свого номера... — Я перелякався, бо не знав, що він не втік, а за те, що я переховую, мене могли ж німці розстріляти. Побіг до нього. А він собі лежить розібраний у ліжку.

— Пане! Таж німці прийшли у місто! — кажу.

А він: — Ну то й що?.. Тільки самі німці?

— Самі німці, ваших ні одного нема, — відповідаю.

— Ну, то ще діждетесь і французів!.. — Потім подумав та й каже: — Ви мені непотрібні; пошліть до мене слугу.

Слузі він приказав, щоб той приніс цигарок, подав води, зробив яєшню, зварив каву... Ей-ей, сатана, а не людина! — вигукував бідний жид. — Він підголився, вмився, вичистив нігті, з'їв яєшню, випив каву, натяг на себе ґумове пальто і вийшов з готелю. Я гадав, що він все ж буде тікати, а він став на ґанку мого готелю проти німецького штабу, запалив собі цигарку та й поглядає на німців. В німецькому штабі завважили Шевченка, і вмить оточили його з тридцять німців. Вони скомандували руки догори і повели його до штабу. Шевченко був цілком спокійний, і тільки на лиці зблід»[151].

Придушивши повстання, німецька окупаційна влада повелася так, як і належить цивілізованій владі, впевненій у своїй силі та легітимності: репресії застосовувала, але не надто масово. Ю. Тютюнник у своїх спогадах розповідає про це з характерною для вчорашнього учасника кривавої громадянської війни і дивовижною для сучасного читача беземо-

[151] Тютюнник Юрко. Записки генерал-хорунжого, С. 90–91.

ційністю: «Німці спалили кілька сіл в повіті, але взагалі кара на повіт не була жорстока. Розстріляно повстанців порівнюючи небагато. Ми чекали гіршого»[152].

Замість масових кривавих репресій німці почали детальне слідство, для чого заарештованого Л. Шевченка відвезли до Києва, де тримали його під вартою, виводячи на допити і навіть дозволивши «прогулянки» у місто (теж під вартою, ясна річ).

Через два місяці Л. Шевченко таки втік з-під варти (як вважає Ю. Тютюнник, не витримавши очікування військового суду й майже неминучого розстрілу), і переховувався в Києві аж до визволення військами Директорії наприкінці року.

Однак невдовзі, уже за влади Директорії, життя Левка Шевченка таки обірвала куля, але не ворожа, а рідна, українська. У січні 1919 року його заарештували у Звенигородці представники нової української влади і звинуватили у злочинному керуванні «провокаційним повстанням». Проте ані до слідства, ані до суду справа не дійшла: невдовзі після арешту Левка Шевченка вбито у центрі Звенигородки «при спробі втечі».

Коротка і трагічна історія Левка Шевченка, в наші дні мало кому відома поза Звенигородкою (а точніше, поза колом звенигородських краєзнавців), може служити ілюстрацією того, як справді яскраві події і яскраві постаті минулого бувають приречені на забуття чи напівзабуття, якщо вони не вкладуться у «мейнстрімовий» історичний наратив — у цьому випадку ані в радянський, ані в український національний.

Адже за радянською версією Звенигородським повстанням керували місцеві більшовики, і спрямоване воно було проти німецьких окупантів та українського буржуазно-націоналістичного Гетьманату. А за національною версією, сформованою вже наприкінці 1918 року на шпальтах газети «Нова Рада», це повстання було «провокацією» і принесло чималу кривду національній справі, так що єдиним невирішеним питанням залишалося: «хто винен?». На роль винного обрано Левка Шевченка, котрий не мав впливу ані в українських політичних колах, ані в українській пресі.

Натомість для звенигородців повстання Вільного козацтва у 1918 році — подія беззаперечно видатна і позитивна, а Левко Шевченко — його героїчний ватажок, про що — трохи нижче.

Нарисами про Звенигородський кіш вільного козацтва та про повстання червня 1918 року внесок Ю. Тютюнника у формування звенигородських наративів, як ми вже знаємо, не обмежився. У середині 1920-х

[152] Там само, с. 91.

років колишній генерал-хорунжий виступив співавтором сценарію всесвітньо відомого фільму О. Довженка «Звенигора». І хоча від первісного сценарію Тютюнника–Йогансена у фільмі небагато лишилося, однак серед того, що лишилося, чи не найважливішим для нас є позиціонування легендарної Звенигори у символічному центрі того українського революційного світу, що зображається у фільмі.

Можна з певністю сказати, що без Довженкового фільму за Тютюнниковим сценарієм непоказна Звенигора на околиці Гудзівки не стала б тим міфологічним стрижнем, на якому, в певному сенсі, тримається звенигородська *Erinnerungskultur*.

Але повернімося до героїзованої постаті Левка Шевченка.

Нариси Ю. Тютюнника з'явилися на початку 1920-х років, коли український національний рух, після поразки Визвольних замагань (чи, сказати б, після цілої низки поразок українських національних сил у 1918–1920 роках) перебував у глибокій кризі, зокрема, й ідеологічній. Зруйнувалася раніше панівна віра в силу пробуджених до національного життя народних мас, натомість виникла зневіра, а то й зневага до демократичного шляху національного будівництва, державотворення.

Натхнені писаннями Донцова, молоді українські літератори, серед них і інтелектуали на кшталт Маланюка й Теліги, ставали прибічниками авторитарних ідей «провідної верстви», оспівували провідників нового типу — «лицарів-варягів», носіїв «панського» духу, а не простонародного, холопського.

Виглядає, що ці елітистські ідеї, дедалі впливовіші серед галицької читацької аудиторії, справили вплив і на нариси Ю. Тютюнника — власне, на його характеристику Левка Шевченка як чоловіка чесного і сміливого, однак надто лагідної, доброї вдачі, а отже — неспроможного бути вождем.

Водночас бачимо в Тютюнниковому нарисі, власне — в деяких епізодах за участю Л. Шевченка, також елементи нового, елітистського образу провідника. Найпомітніші вони в епізоді добровільної здачі німцям після поразки повстання: вранці у готелі Левко Шевченко, селянський син, поводиться зовсім не по-селянськи, а радше по-панськи, як офіцер-лицар, національний український аристократ — мрія О. Забужко: не встаючи з ліжка, шле слугу купити цигарок і заварити кави. Лише помившись, поснідавши, випивши кави, застебнувшись на всі офіцерські ґудзики й запаливши цигарку, він виходить шляхетно здаватися переможним німцям.

У радянській Україні чогось подібного до спогадів Ю. Тютюнника з'явитися, ясна річ, не могло. Офіційна історіографія, як ми вже знаємо,

оголошувала Вільне козацтво «контрреволюційним формуванням буржуазно-націоналістичної Центральної Ради», а провід у Звенигородському повстанні 1918 року приписувала напівміфічному більшовицькому підпіллю. Місця для таких персонажів як Левко Шевченко в цій офіційній історії не могло бути.

Однак реальне життя, як відомо, часто знаходило шпарини в залізобетонних радянських схемах — як не в офіційній київській історіографії, то в місцевому краєзнавстві. Прикладом такої шпарини є фрагмент путівника «Звенигородщина» (1969) авторства місцевих краєзнавців В. Хоменка та М. Іванченка. Описуючи події початку 1918 року, вони виводять на перший план, згідно з офіційною радянською схемою, повітовий з'їзд Рад, відкритий 23.02.1918 р., але того ж дня розігнаний вільними козаками. Автори так характеризують тодішню ситуацію в повіті: «Звенигородська більшовицька організація мала у своєму розпорядженні всього тридцять бійців. Становище ускладнювалось тим, що по селах повіту вешталися банди "вільних козаків" та гайдамаків Центральної Ради»[153].

Але вже на наступній сторінці, оповідаючи про початок червневого Звенигородського повстання, автори про тих-таки вільних козаків пишуть інакше, цілком схвально (проте не називаючи їх «вільними козаками»): «...виступили колишні фронтовики і селяни села Вільхівця під проводом Софрона Кравченка. Їх підтримали жителі сусідніх сіл [...] піднялися селяни Вільшани та інших сіл. Проти них німці кинули каральний загін з Городища і Корсуня. На допомогу вільшанцям брати Митрофан і Леонтій Шевченки привели кирилівських повстанців. Карателі були розбиті»[154].

Як бачимо, автори знайшли спосіб ніби мимохідь згадати про Левка Шевченка та його старшого брата Митрофана — учасника революційних заворушень 1905 року, який у 1918 році став Кирилівським курінним отаманом Вільного козацтва (а Левко, як ми знаємо — Звенигородським кошовим).

Як виявиться згодом, у роки перебудови, один з авторів путівника «Звенигородщина», колишній політв'язень Михайло Іванченко вже у 1960-і роки активно збирав по селах Звенигородщини документи та спогади очевидців про події 1918–1920 років, задумуючи власну працю про Вільне козацтво (його історичний роман «Дума про вільних козаків» був опублікований лише у 2007 році).

---

[153] М. Іванченко, В. Хоменко. Звенигородщина. Путівник, С. 12.

[154] Там само, с. 13.

Але тоді, під час «шелестівської відлиги», звенигородським авторам вдалося лише «протягти контрабандою» до офіційної краєзнавчої брошурки кілька згадок про справжні події минулого.

Зовсім інші умови для творення образів місцевих історичних героїв настали після здобуття Україною незалежності. Прикладом такої новітньої героїзації може слугувати розділ про Звенигородське повстання 1918 року у вже згадуваній книжці Ф. Білецького «Вічний подзвін Звенигори» (2003).

Із тексту Ф. Білецького непомітно, щоб він проводив якесь дослідження тодішніх подій — тут майже немає фактів, не згаданих у давньому нарисі Ю. Тютюнника, за винятком деяких деталей в образі Л. Шевченка та його старшого брата Митрофана, а також — довгої цитати з повідомлення звенигородської повітової газети про арешт і загибель Л. Шевченка у січні 1919 р.

Наратив про Левка Шевченка займає у книжці Ф. Білецького понад вісім сторінок і формально є відступом у розповіді про Звенигородське повстання. Однак цей відступ складає чи не більшу частину розділу. У певному сенсі, для Білецького розповідь про повстання є приводом для того, аби розповісти про Левка Шевченка чи, словами самого автора, «аби віддати належне цьому великому патріоту України, людині щедрої душі, ім'я якого й до цього часу залишається забутим навіть в рідному селі»[155].

Завдання, що його ставить собі Ф. Білецький, докорінно відрізняється від завдання, що його виконував Ю. Тютюнник, згадуючи події, свідком яких він був, і людей, яких знав особисто. Ф. Білецький розповідає не лише про червень 1918 року, а й про все життя героя — від народження до смерті. І починається ця оповідь, як належить міфові чи агіографії, від пророцтва. Ф. Білецький переконаний, що якби, мовляв, Левків дід, молодший брат Тараса Шевченка Йосип дожив до народження свого онука Левка, то сказав би про нього те, що їхній батько Григорій сказав про малого Тараса: «З його буде або велика людина, або велике ледащо». Ледащо з Левка явно не вийшло — значить, він став великою людиною.

А завершується наратив про Левка Шевченка згадкою про його могилу в Керелівці (Шевченковому), знищену в 1960-і роки новою забудовою, після чого, знову-таки, вміщено цитату з «Гайдамаків» про те, що нам невідомі могили ані Гонти, ані Залізняка, бо «кат панує, а їх не згадають».

Таке обрамлення розповіді про Кобзаревого онука цитатами з геніального діда має, вочевидь, слугувати аргументом на користь того, що не лише дід, але й онук був видатною постаттю.

---

[155] Ф. Білецький. Вічний подзвін Звенигори, С. 72.

Помітно, що Ф. Білецький у викладі подій червня 1918 року використовує головним чином спогади Ю. Тютюнника, додаючи до них власні белетризовані домисли і припущення, а також власні думки про роль постаті Л. Шевченка у тих подіях. Деякі з домислених Білецьким деталей, а також його роздуми про те, «кого втратила Україна» в особі Левка Шевченка, заслуговують на увагу. Описуючи дитинство Левка (про що жодних фактів не збереглося!), він вигадує якихось повітряних зміїв та пропелери: «...Левко вже снив самим небом. Спочатку те сприймалося як звичайна дитяча забавка: вітрячки-пропелери, змайстовані з дерева, паперові повітряні змії, запущені за Керелівкою в піднебесся»[156].

Переповідаючи (за Тютюнником) епізод, коли Л. Шевченко після штурму Звенигородки публічно вирішує долю полонених німців, віддаючи команду послати їх на сапання буряків (а тим самим рятуючи від повстанського самосуду), Ф. Білецький додає деталь, немовби запозичену з відомого анекдоту про «дєдушку Лєніна»: «Регіт перекочувався над містом. Сміялися всі, усміхалися й німці, хоч і не второпали до ладу, про що говорив повстанський отаман. Проте вони бачили його добрі очі. В них не було люті, не було зненависті»[157].

Але найприкментнішою виглядає нова деталь, додана Білецьким до опису арешту Шевченка німцями. Цей фрагмент варто процитувати дослівно:

> «А вранці, свіжопоголений, в українській вишиванці, що виднілася з-під верхнього, незастебнутого гудзика військового крою льотного плаща, він стояв на ганку готелю, димлячи цигаркою й час від часу поглядаючи на вікна німецького штабу..»[158].

Порівнюючи тексти Тютюнника і Білецького, бачимо: у другого зникли риси «панської» поведінки нашого героя — лежання в ліжку, посилання готельного слуги по цигарки, зникли яєшня і кава на сніданок, зате на авансцену вийшла патріотична вишиванка.

А й справді, чи міг онук Великого Кобзаря, отаман Звенигородського коша, справжній український патріот одягти під плащ щось інше, аніж вишиванку? Ніколи.

Утім, аналізуючи те, яких змін зазнав міфологізований образ Левка Шевченка під пером сучасного краєзнавця Ф. Білецького, ми надто віддалилися від радянського періоду формування наративів про минуле Звенигородки. Тож повернімося до початку цього періоду. Варто зазначити,

---

[156] Там само, С. 73.
[157] Там само, С. 76.
[158] Там само, С. 77.

що тоді, у 1920-і роки, ще не існувало єдиного, офіційно санкціонованого радянського наративу історії України, а тим більше — його місцевих різновидів. Тоді ще у Києві продовжували готуватися до друку чергові томи «Історії України-Руси» М. Грушевського, натомість у столичному Харкові тодішній провідний історик-марксист М. Яворський продукував тексти з української історії, написані зі стовідсоткових класових позицій. Ще залишалося кілька років до проголошення обох цих версій історії України не просто помилковими, а ворожими і шкідливими.

У культурному житті провінційної Звенигородки тоді, як могло здатися, відбувалося деяке піднесення завдяки зусиллям уцілілих місцевих культурників, передовсім художниці й етнографа Софії Терещенко. Повернувшись 1918 року на рідну Звенигородщину з голодного більшовицького Петрограду, вона заснувала у місті спершу художню школу, а потім і місцевий музей, що проіснував до середини 1930-х років, коли його засновниця вже відбувала строк у ГУЛАГу, засуджена за справою СВУ. До творення місцевої культурної пам'яті С. Терещенко прислужилася не лише заснуванням музею, а й активним збиранням для нього експонатів, мандруючи селами Звенигородщини (згодом слідчі ДПУ звинуватили її в тому, що вона «збирає по селах панські речі, щоб віддати їх панам, коли вони повернуться»). У тих-таки мандрівках селами С. Терещенко збирала і записувала місцеві перекази, готуючи їх до публікації у збірці А. Ю. Кримського «Звенигородщина».

Однак уся ця традиційна фольклористична діяльність, як ми вже зазначали, мало що додавала до історії власне міста Звенигородки. Незначним виявився також внесок тодішніх професійних істориків: безпосередньо історії Звенигородщини стосувалася хіба що невелика праця молодого науковця Віктора Юркевича «Звинигородщина в XV–XVI вв.»[159].

Тодішня місцева більшовицька влада, мабуть, не надто цікавилася минулим, навіть коли йшлося про недавнє минуле «боротьби за владу Рад». Адже, коли в середині 1930-х років у міському саду Звенигородки спорудили монумент на братській могилі загиблих комуністів і комсомольців, то на обеліску не зазначили ані імен загиблих, ані навіть їхньої кількості, хоча від вшанованих цим монументом подій минуло лише кільканадцять років, і провести відповідний пошук було б не надто складно.

Однак у середині 1930-х років місцеве краєзнавство, та й узагалі інтерес до фактів минулого, стали вже доволі небезпечною справою. Та й потреби в цьому вже особливої не було: наприкінці 1930-х з'явився еталон-

[159] Юркевич В. «Звинигородщина в XV–XVI вв.» // Історико-географічний збірник — К., 1927 — С. 1–10 — Передрук: Спадщина (пробний випуск) — Звенигородка, 2002 — С. 10–12.

ний радянський історичний наратив — «Короткий курс історії ВКП(б)», яким мусили керуватися всі історики та краєзнавці, столичні та провінційні, а факти й документи ставали їм потрібними хіба що для ілюстрування положень «Короткого курсу».

Сприятливіші часи для краєзнавства та місцевої історії настали в Україні лише наприкінці 1950-х років. Це своєрідне історико-краєзнавче відродження, хоч би яке мляве й обмежене, невдовзі вилилося у практичні наслідки: широкомасштабне відзначення Шевченківських ювілеїв, спорудження нових пам'ятників Шевченку (в Чигирині, Шевченковому, Моринцях), відродження Звенигородського краєзнавчого музею, а також публікація створеного місцевими краєзнавцями М. Іванченком та В. Хоменком путівника «Звенигородщина», про який уже йшлося вище.

У всеукраїнському масштабі пожвавлення краєзнавства й місцевих історичних досліджень вилилося тоді у багатотомову публікацію «Історії міст і сіл Української РСР». Нарис «Звенигородка» (автор В. Левченко), вміщений у томі цієї праці, присвяченому містам і селам Черкащини, став чи не першим більш-менш повним викладом радянської версії історії Звенигородки, тож заслуговує на детальний аналіз.

Схему, або ж рецепт, за яким в «Історії міст і сіл Української РСР» (далі ІМіС) побудовано нарис історії Звенигородки, фактично викладено в лапідарній, майже-афористичній формі в заключному абзаці цього нарису:

> «Старовинне місто Звенигородка переживає другу молодість. Його історія є частиною історії нашої Батьківщини. Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила широку дорогу для росту і процвітання економіки і культури Звенигородки»[160].

Тут маємо і традиційну радянську міфологічну, лімінальну періодизацію (похмурий дожовтневий період і «нове життя» після Великого Жовтня), і підпорядкованість «меншої» місцевої історії «великій» загальнорадянській, і зведення всього суспільного життя до «економіки й культури» (натомість місцеве громадсько-політичне життя мало бути лише відлунням «історичних рішень партії»), і підміну історичного наративу шаблонним переліком «видатних здобутків у будівництві комунізму», коли йдеться про післявоєнний період, особливо про 1950–1960-і роки, ба навіть латентний український патріотизм шелестівських часів («тихий шелест», як це згодом назвав Олександр Ірванець): друге речення в цитаті є парафразом відомого Шевченкового «історія мого життя є частиною історії мого народу»; натомість слова про «нашу Батьківщину» (без уточ-

[160] Звенигородка. — у кн.: Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. — Київ, 1972, С. 214.

нень на кшталт «велику радянську») в цій-таки фразі можна трактувати двояко: і як про Україну, і як про «спільну батьківщину — СРСР». Далі таких двозначностей «шелестівський патріотизм» рідко просувався.

Чи така схема локального історіописання справді мала місце? Погляньмо, як у тому-таки томі ІМіС підсумовано нариси про інші «історичні» міста Черкащини:

Корсунь:

«У сиву давнину сягає історія Корсуня-Шевченківського. Але протягом віків залишався він провінційним містечком. І тільки за Радянської влади по-справжньому розквітнув, перетворився на сучасне місто»[161].

Канів:

«Прекрасне радянське сьогодення Канева, ще кращим буде його майбутнє. За планом 9-ї п'ятирічки, стане до ладу Канівська ГЕС, споруджуватимуться ... *(йде довгий перелік об'єктів — О. Гр.).* Великий Шевченко понад сто років тому, "минаючи убогі села понаддніпрянські невеселі", мріяв про вільне і щасливе життя своїх земляків[162]. Воно прийшло, це життя, і саме так живуть тепер канівці. В єдиному строю з усім радянським народом вони активно борються за здійснення величних планів побудови комуністичного суспільства. Тут, як бачимо, посилання на Шевченка стає вже експліцитним, але водночас з'являється войовнича термінологія ("єдиний стрій", "боротьба") навіть щодо мирного будівництва.

А ось про Умань:

«Багата історія Умані, славні її революційні діяння, величне соціалістичне сьогодення. Але ще грандіознішим буде її комуністичне майбутнє, важливим кроком до якого стане девята пятирічка...»[163].

У наведених цитатах легко впізнається ще одне, цього разу дожовтневе «першоджерело» цієї схеми — відомий вислів барона Бенкендорфа про те, як належить писати російську історію:

«Прошлое России было удивительно, ее настоящее более чем великолепно, что же касается ее будущего, то оно выше всего, что только может себе представить самое пылкое воображение; вот точка зрения, с которой русская история должна быть рассматриваема и писана»[164].

Дещо інакше виглядає підсумковий абзац нарису історії ще одного історичного міста — Чигирина. Тут прямо йдеться про те, що ми нині зове-

---

[161] Корсунь. — у кн.: Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. — Київ, 1972, С. 397.

[162] Насправді в цитованому вірші Шевченко «думав, де ж я прихилюсь...»

[163] Умань — у кн.: Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. — Київ, 1972, С. 570.

[164] Цит. за: С. Волков. Шостакович и Сталин. Художник и царь. — М., ЭКСМО, 2006, с. 71.

мо культурою пам'яті, але даремно очікувати в цьому підсумуванні згадок про гетьманську, «столичну» добу історії цього міста:

> «На громадських засадах у місті створено краєзнавчий музей, у якому зібрано різноманітні археологічні колекції, зразки козацької зброї, старовинні зразки живопису і культури [sic], знаряддя праці й набір монет різних епох. Та найголовніше — в ньому зібрано матеріали про чудових людей — комуністів, комсомольців і безпартійних, які йшли в перших лавах боротьби за Жовтень, були провідниками ідей партії в період індустріалізації і колективізації сільського господарства, стояли на передовому краї боротьби проти гітлерівських окупантів і натхненно трудяться тепер, у період будівництва комунізму. Тут можна пересвідчитися, як оновилась і зміцніла чигиринська земля»[165].

Оскільки ж такі діячі, як Петро Дорошенко чи Іван Виговський не були, як відомо, комуністами чи комсомольцями і за Жовтень не боролися, то невідомо, чи були якісь матеріали про них у тодішньому чигиринському музеї[166]... Та й той факт, що районний центр, колишня гетьманська столиця, на кінець 1960-х років здобулася тільки на музей «на громадських засадах», є доволі красномовним[167].

Але повернімося до нарису про Звенигородку і проаналізуймо докладніше, як у ньому втілилася вищеописана загальна схема. Щодо «похмурого дожовтневого періоду» можна зробити кілька спостережень.

В описі цього періоду, доволі лаконічному і фрагментарному, домінують теми соціального «гніту» та «гноблення» (чи не єдиним явно названим суб'єктом гноблення є «польська шляхта»), а також боротьби проти цього гноблення, тобто повстань (селянських, козацьких, гайдамацьких), котрі трактуються саме як вияви класової боротьби. Тема господарчого і культурного освоєння тутешнього краю, неодноразово пустошеного в XIV–XVIII ст., практично не фігурує в нарисі — можливо, тому, що довелось би визнавати «польську шляхту» одним із основних суб'єктів цього освоєння, а не лише гнобителем та «іноземним загарбником».

Заснування міста Звенигородки в нарисі бездискусійно (щоправда, із посиланням не на джерела, а на місцеві легенди) віднесено до давньоруських часів, і тим самим неначе знято питання пізнішого освоєння Звенигородщини кимось іншим, окрім наших давньоруських православних

---

[165] Чигирин — у кн.: Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. — Київ, 1972, С. 668.

[166] Натомість велика кольорова репродукція портрету Богдана Хмельницького, яко «возз'єднувача України з Росією», прикрашає цитований нарис про Чигирин в ІМіС.

[167] Історико-культурний заповідник «Чигирин» створено постановою РМ УРСР 7.03.1989 р., статус Національного йому надано указом Президента України від 23.09.1995 р.

предків. Наприклад, можна зовсім не згадувати, що ці землі протягом майже трьох століть входили до складу Великого князівства Литовського, а приєднання українських земель до Польської Корони внаслідок Люблінської Унії можна трактувати як їх «захоплення шляхетською Польщею». Період «шляхетського панування» у нарисі трактується як «гніт» не лише соціальний, а й національно-релігійний, оскільки «польська шляхта і католицьке духовенство систематично проводили насильницьку політику ополячення українського народу»[168].

Натомість приєднання Правобережжя до Російської імперії внаслідок другого поділу Польщі у нарисі трактується майже тріумфально:

> «У 1793 році пануванню шляхетської Польщі над Правобережною Україною настав кінець. Правобережні землі воз'єднано з лівобережними в складі Росії. [...] Інтенсивний розвиток торгівлі в зв'язку з включенням Правобережної України у всеросійський ринок був однією з причин виникнення і швидкого розвитку чумацького візництва. Звенигородка стає одним із центрів чумацького промислу»[169].

Національна чи етнонаціональна проблематика в нарисі зачіпається надзвичайно обережно і по можливості оминається, адже аналізований «черкаський» том ІМіС готувався до друку вже у брежнєвські часи, коли боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» помітно посилилася. Тому в тексті зустрічаємо лише принагідні згадки про «насильницьке ополячення» українців у XVIII ст., а також про деякі національні утиски з боку царату в XIX та на початку XX століття (а саме: не було шкіл з українською мовою викладання, заборонялися твори Т. Г. Шевченка). Однак про національно-культурний розвиток українців у той період не розповідається зовсім нічого. Немає жодної згадки про євреїв, які складали третину населення міста у XIX — на початку XX ст. Натомість всіляко наголошується революційний характер селянських заворушень на Звенигородщині у 1905 році.

Фактологічне й термінологічне штукарство авторів нарису в ІМіС сягає нової висоти, коли мова заходить про події 1917–1918 років. Наприклад, вони лише раз, і то побіжно, згадують про Центральну Раду — у фразі, де йдеться не про український національний рух, а навпаки, про протидію йому з боку більшовиків:

---

[168] Звенигородка. — у кн.: Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область, С. 205.
[169] Там само.

«Більшовики розгорнули широку роз'яснювальну роботу серед населення, викриваючи антинародну суть буржуазного Тимчасового уряду та націоналістичної Центральної Ради»[170].

Характерним є такий абзац нарису:

«Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції у Петрограді посилила боротьбу трудящих Звенигородки за владу Рад. У лютому 1918 року до міста надійшла телеграма від голови Київської Ради робітничих і селянських депутатів А. Іванова з пропозицією організувати Ради робітничих і селянських депутатів Звенигородського повіту. Негайно скликане засідання групи більшовиків разом із представниками революційно настроєних членів профспілки обрало тимчасову Раду робітничих і селянських депутатів, до якої увійшли робітники-більшовики та співчуваючі їм. У місті було проголошено Радянську владу»[171].

Якщо поглянути на цей текст уважним і неупередженим оком, то він виглядає радше як самовикриття.

По-перше, з описаного часового проміжку цілковито зникли кілька місяців (від жовтня 1917 по лютий 1918), що минули між приходом до влади більшовиків у Петербурзі та телеграмою А. Іванова із щойно захопленого муравйовськими військами Києва. Цей немудрящий «стрибок у часі» дозволяє зробити вигляд, що незалежної УНР наче й не існувало.

По-друге, вражає несуб'єктність звенигородських, а власне, й київських борців за владу Рад: доки не надійшло телеграми від партійного начальства, створювати органи ніби-радянської влади в Звенигородці ніхто не розпочинав.

По-третє, прикметним є сам характер цих нашвидкоруч створених «радянських органів»: зібралася група більшовиків (судячи за іншими радянськими джерелами, їх було не більше кільканадцяти осіб), до них приєдналися представники навіть не профспілок, а лише їх «революційно настроєної» частини (мабуть, теж кілька осіб) — і маємо радянську владу в Звенигородці!

Нескладно помітити: оповідаючи про період 1917–1920 років, автори приділяють першочергову увагу не надто численним фактам, що засвідчують діяльність більшовиків на Звенигородщині. Натомість на долю інших суспільно-політичних сил і рухів припадають лише окремі згадки, або й замовчування. Уже цитувалася єдина мимохідна згадка про Центральну Раду. А єдиною згадкою про Звенигородський кіш Вільного ко-

[170] Там само, С. 207

[171] Там само.

зацтва є той фрагмент нарису, де йдеться про невдалу спробу місцевих більшовиків провести повітовий з'їзд Рад:

«З'їзд розпочав роботу 12 лютого 1918 року. Він розглянув питання про поточне та міжнародне становище, обговорив земельне питання. Буржуазні націоналісти вирішили будь-що зірвати роботу з'їзду. За допомогою «вільних козаків» вони розігнали делегатів, голову з'їзду Б. Каца бандити схопили і закатували»[172].

Хто ці «вільні козаки», звідки вони з'явилися у Звенигородці, залишається незрозумілим для непідготовленого читача. Так само одинокою, непрямою і принагідною є згадка про гетьманську державу в тій частині нарису, де коротко розповідається про Звенигородське повстання 1918 року, нібито організоване більшовиками:

«Селяни під керівництвом більшовицького штабу розгромили німецько-гетьманський загін. 8 червня повстанці оточили Звенигородку, а наступного дня оволоділи містом, де був блокований ворожий батальйон з 400 німецьких солдатів. Солдати цього батальйону відмовилися боротися проти повстанців»[173].

Твердження про відмову німців воювати з повстанцями є чимось несподіваним. Адже ніде-інде в матеріалах про Звенигородське повстання, зокрема й у радянських, такий факт не згадується. Автори нарису посилаються тут на видання «Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад 1917–1920 рр.». З цього приводу можна лише зауважити, що дивним виглядає мітинг німецьких вояків із його рішенням здати зброю повстанцям, проведений уже після взяття міста тими-таки повстанцями.

Періоду 1920–1930-х років у нарисі приділено півтори сторінки (із загального обсягу 10 сторінок), і висвітлюється він цілком у річищі офіційного радянського історичного наративу, як успішне будівництво соціалізму. Левову частку тексту про цей період займає перелічення відновлених та новостворених звенигородських підприємств і установ, їхні виробничі досягнення. За неписаними правилами брежнєвського часу, жодним словом не згадано ані про Голодомор, ані про сталінські репресії, а про колективізацію говориться стисло, але цілком позитивно:

«Протягом 1930–1931 рр. бідняцькі й середняцькі господарства об'єдналися в три артілі. Обробляти усуспільнену землю допомагали механізатори Звенигородської машинно-тракторної станції, створеної 1931 року. Колективізація викликала загострення класової боротьби в селищі. Кур-

[172] Там само.
[173] Там само, С. 208

кулі всіляко перешкоджали молодим колгоспам. Районна газета "Соціалістичний наступ" на своїх шпальтах викривала підступну діяльність ворогів колгоспного ладу. Трудящі, підтримуючи курс партії на ліквідацію куркульства як класу, вели з ним рішучу боротьбу.

У 1937 році колгоспи Звенигородки, які мали 1807 га орної землі, перейшли на багатопільну сівозміну. Крім вирощування зерна, в їх господарствах значне місце належало також тваринництву, городництву й садівництву. Кожний колгосп мав по 2–3 тваринницькі ферми. З року в рік зростали й міцніли колективні господарства. 1939 року пересічний врожай зернових становив 14 цнт з га»[174].

Не будемо витрачати часу на спростування тверджень, буцімто колективізації опиралися лише куркулі, а всі чесні трудящі вели з ними боротьбу. Адже брехливість таких тверджень була зрозумілою багатьом іще тоді, коли писався цей нарис. Звернімо увагу на те, що в процитованому уривку знову зроблено той самий немудрящий хронологічний трюк — стрибок у часі з 1931 одразу в 1937 рік, аби нічого не казати про 1932, 1933 та інші пам'ятні роки. Утім, і в 1937 році, якщо вірити нарисові, єдиною вартою згадки подією у Звенигородцці став перехід колгоспів на багатопілля, завдяки чому врожайність через два роки сягнула сміхотворного, як на наші часи, рівня 14 центнерів з гектара. Можемо лише уявляти, якою була врожайність у Звенигородських колгоспах у попередні роки.

Але не увесь текст про 1920–1930-і роки присвячено здобуткам звенигородських підприємств та колгоспів. Є дещо і про розвиток культури:

«Велика культурно-освітня робота проводилася в клубі, районній бібліотеці, було відкрито кінотеатр. З 1938 року видавалася районна газета "Більшовицька трибуна", де висвітлювалося економічне, політичне і культурне життя міста та району»[175].

Прикметною тут є згадка про районну газету, котра почала видаватися лише з 1938 року. Але ж у попередній цитаті згадувалася районна газета «Соціалістичний наступ», що з нею сталося? Вочевидь її, як і незгаданий у нарисі місцевий музей, закрили в оминуті мовчанкою 1932–1936 роки, бо місцеві газетярі, як і Софія Терещенко, виявилися ворогами народу.

Періодові Великої вітчизняної війни у нарисі приділено стільки ж місця (півтори сторінки), скільки довоєнному двацятиліттю. Це, вочевидь, відповідало історіографічним настановам брежнєвського часу, за якими саме цей період, а власне — оспівування «Великої Перемоги очолювано-

[174] Там само, С. 210.
[175] Там само.

го Партією радянського народу над фашизмом» вийшли на перше місце в офіційному історичному наративі, дещо потіснивши навіть «Велику Жовтневу соціалістичну революцію». Утім, із чималого обсягу, присвяченого рокам війни, лише два абзаци приділено визволенню міста в ході Корсунь-Шевченківської битви — мабуть, тому, що основна оповідь про цю переможну битву дісталася на долю нарису про Корсунь-Шевченківський у цьому ж томі ІМіС. Не дивно також, що про початковий період війни фактично розповідає лише одна суха фраза: «29 липня фашисти вдерлися в Звенигородку»[176].

Оскільки опору їм, вочевидь, ніхто не чинив, то про що ж писати?

Далі в нарисі оповідається з численними прізвищами і деталями про героїчну боротьбу звенигородських підпільників та партизанів з окупантами. Особливо сильне враження справляє такий от подвиг підпільника:

> «Член підпільної групи на звенигородському плодозаводі В. Устинов у 1942 році насипав отрути в повидло, призначене для фронту»[177].

Темі повоєнної відбудови Звенигородки та її економіки в нарисі приділено півсторінки, після чого 12 рядків присвячено розвитку міста в 1950–1960-х роках. Оповідь зводиться до перерахування модернізованих підприємств та нововідкритих об'єктів, як-от ГЕС на Гнилому Тікичі, цегельного заводу та двох будівельних управлінь. Після цього історичний нарис фактично перетворюється на офіційний звіт звенигородської влади про високі досягнення трудящих міста у побудові комунізму: тут і обсяги понадпланової продукції, і прізвища передовиків, нагороджених орденами за великі особисті трудові здобутки, і навіть показники міського бюджету Звенигородки у 1972 році (загальні видатки — 551 тис. крб., тобто приблизно по 20 крб. на одного мешканця міста за рік).

Іще на перших сторінках нарису було згадано про кількох видатних діячів культури, які бували у Звенигородці: це три російські літератори (поет-гусар Д. Давидов, байкар І. Крилов, великий поет О. Пушкін) і один український («двічі місто відвідував Т. Г. Шевченко»). Їх згадано саме в такому порядку, що, мабуть, не було випадковістю. Наприкінці нарису згадано також про іншого видатного земляка:

> «Із Звенигородкою пов'язані дитинство і зріла діяльність видатного українського радянського вченого-філолога, сходознавця, історика, перекладача, письменника, одного з перших радянських академіків АН УРСР

[176] Там само.
[177] Там само, С. 211.

(з 1919 року), заслуженого діяча науки УРСР А. Ю. Кримського (1871–1942 рр.)»[178].

Як бачимо, тут в одне речення вміщено чимало перекручень і просто брехні, відповідно до офіційної радянської версії подій. Наприклад, Українську Академію наук насправді засновано у 1918, а не в 1919 році; дата смерті А. Ю. Кримського — не 1942, а літо 1941 року (він помер у сталінській в'язниці невдовзі після арешту). А лицемірний термін «зріла діяльність» щодо перебування А. Кримського у Звенигородці в 1930-і роки стосується фактичного заслання науковця, звільненого з усіх посад в Академії наук, і підданого політичному цькуванню.

У тексті нарису немає згадок про архітектурні чи історичні пам'ятки Звенигородки (хоча на одній із фотоілюстрацій бачимо будиночок А. Ю. Кримського), зате згадуються кілька пам'ятників у зв'язку з їхнім спорудженням — Т. Г. Шевченка, В. Леніна, а також два монументи, присвячені Великій вітчизняній війні — стела «Кільце замкнулося» та меморіал загиблим на Пагорбі Слави.

Підсумовуючи розгляд нарису про Звенигородку в «Історії міст і сіл Української РСР», доводиться констатувати: історія міста у цій версії брежнєвських часів виявляється не лише підпорядкованою всім догмам тодішньої офіційної історіографії, з численними замовчуваннями та викривленнями фактів, але й доволі безбарвною, безликою і переповненою пропагандистськими реляціями про «успіхи соціалістичного будівництва». Вочевидь, така версія історії Звенигородки могла задовольнити хіба що тодішню владу, але не людей, зацікавлених минулим рідного міста, зокрема, — місцеву інтелігенцію. Тож не дивно, що ще у 1960-і роки дехто з місцевих краєзнавців та істориків-аматорів почав самостійно, не розраховуючи на офіційну підтримку та публічне визнання, вивчати звенигородську минувшину, від розкопок Трипільських городищ до збирання спогадів і свідчень про Вільне козацтво або про колективізацію та Голодомор. Результати цих досліджень почали «виходити з шухляд» вже у часи горбачовської перебудови. Ці матеріали публікувалися не лише на історико-краєзнавчій сторінці газети «Шевченків край», але й у різних виданнях новопосталих «неформальних організацій», стаючи предметом публічних дискусій, а то й призводячи до появи нових «місць пам'яті» (наприклад, встановлення хрестів на місцях масових поховань жерв Голодомору).

Та все ж місцева культура пам'яті, як і політика пам'яті місцевої влади, змінювалися дуже повільно і, сказати б, неохоче: як ми вже знаємо, на почат-

[178] Там само, с.214.

ку 1990-х років у Звенигородці переіменовано лише 2–3 вулиці, залишено на місці пам'ятник Леніну, майже не змінилася експозиція місцевого музею, а на місці масового поховання жертв Голодомору в 1993 році постав лише дерев'яний хрест, встановлений активістами громадських організацій.

У місті функціонувало інтелектуальне середовище, хай і не надто численне, яке активно ангажувалось у справу формування нового, нерадянського історичного наративу Звенигородки. Більшість активних учасників цього процесу (як-от В. Хоменко, М. Іванченко, С. Лячинський, В. Мицик) займалися самостійними краєзнавчими дослідженнями здавна, а в роки незалежності лише інтенсифікували й розширили цю роботу, скориставшись умовами дослідницької і творчої свободи.

Праця звенигородських краєзнавців у 1990-х роках призвела до появи цілої низки важливих публікацій, більшість із яких уже неодноразово згадувалися й цитувалися у цій книжці («Звенигородка. Енциклопедичний довідник» та краєзнавчі видання «Звенигородка» і «Звенигородщина» В. Хоменка, «Храми Звенигородщини» С. Лячинського, «Мала енциклопедія Звенигородки» та «Вічний подзвін Звенигори» Ф. Білецького та ін). Особливо важливим чинником у формуванні нової культури пам'яті Звенигородки став часопис «Спадщина», котрий видається з 2003 року, в середньому по одному випуску на рік, і цілком присвячений публікації досліджень та документів про минуле Звенигородки.

Якщо спробувати визначити характерні риси сучасного звенигородського краєзнавства, то можна констатувати: воно, з одного боку, прагне до всеохопності (тенденції створювати «енциклопедії», «словники — довідники», що охоплюють усі періоди та всі аспекти минулого міста), але, з іншого боку — поки що ніхто із звенигородських краєзнавців чи істориків-аматорів не створив масштабний та альтернативний до радянського сучасний історичний наратив Звенигородки[179]. І справа тут, мабуть, не лише в складності й масштабності такого завдання (адже його можливо виконати в такий немудрящий спосіб, як це зробив Ф. Білецький у книжці «Вічний подзвін Звенигори»), але й у тому, що звенигородські краєзнавці не мають чіткого бачення цілком нової, альтернативної до радянської у всіх основних аспектах та періодах, версії історії міста.

Спробуймо проілюструвати цей загальний висновок детальнішим розглядом чи не першої з таких праць — «Хронології основних подій Звенигородщини» (2002).

---

[179] Як «Вічний подзвін Звенигори» Ф. Білецького, так і «Звенигородка» В. Хоменка — це «хроніки», тобто низки історичних нарисів, далеких від хронологічної і тематичної повноти.

«Хронологію» вперше опубліковано в так званому пілотному випуску Звенигородського краєзнавчого часопису «Спадщина», що був підписаний до друку у грудні 2002 року, але побачив світ, вочевидь, уже на початку 2003 року. У змісті часопису зазначено, що автором «Хронології» є Юрій Могильний, тодшній директор Звенигородського краєзнавчого музею, однак при укладанні «Хронології» він користався матеріалами, зібраними науковим співробітником Музею, відомим звенигородським краєзнавцем С. С. Лячинським. Пізніше «Хронологію» оприлюднено на офіційному веб-сайті Звенигородської міської ради, що дозволяє зробити припущення, що «Хронологія» здобула офіційне визнання і може вважатися, в певному сенсі, подієвою основою кістяком «мейнстрімового» історичного наративу Звенигородщини.

«Хронологія» починається від 4 тис. до н.е. («утворення Трипільських поселень-гігантів» на території сучасного Звенигородського району) і завершується проголошенням незалежності України 24.08.1991 року, охоплюючи понад 140 подій. Чому не потрапили до «Хронології» події першого десятиліття незалежності, що минуло на час її укладання, невідомо. Заснування давнього Звенигорода на Звенигорі у «Хронології» згадується без жодних посилань на легенди, зате із приблизним датуванням:

> «11 ст. н.е. — найвірогідніший час закладення древнього Звенигорода та появи Змієвих валів».

Так само безсумнівним фактом представлене зруйнування Звенигорода «одним із загонів хана Батия» у 1240 р.

Та частина «Хронології», де йдеться про XVI–XVIII ст. (часи Речі Посполитої), містить набагато більше датованих подій, аніж будь-який із радянських історичних наративів. Більшість цих подій ми вже зустрічали у книжці Яна Ілґовського (переважно це переходи Звенигородщини від одного маєтного власника до іншого), але є й цілком нові, як-от: проїзд патріарха Макарія та Павла Алепського «Звенигородськими землями»[180]; проїзд через Звенигородку російських послів, які прямували на Переяславську Раду; а також — «успішні бої на території Звенигородщини» військ Пилипа Орлика проти військ гетьмана І. Скоропадського в 1711 році. Згадуються в «Хронології» також дати заснування звенигородських храмів — як православних церков, так і римо-католицького костела. Цілих шість позицій присвячено пов'язаним із Звенигородкою подіям гайдамацьких повстань XVIII століття, включно із стратою в Кодні повстанського кобзаря Василя Варченка, який походив зі Звенигородки.

---

[180] Високі гості проїздили Лисянкою, що якись час належала до Звенигородського повіту.

Іншими словами, бачимо явну тенденцію показати зв'язки між локальною історією та мейнстрімом національного історичного наративу, в якому неодмінно фігурують П. Алепський, Переяславська Рада та гайдамацькі повстання.

У тій частині «Хронології», що стосується XIX ст., домінують згадки про адміністративно-територіальні зміни, яких зазнавала Звенигородщина в цей період, та про відвідання міста видатними діячами (до вже відомих нам за радянськими наративами Дениса Давидова, Івана Крилова і Тараса Шевченка тепер додався Пантелеймон Куліш, зате зникла згадка про проїзд через Звенигородку О. С. Пушкіна).

До статусу видатних діячів у «Хронології» піднесено також Юхима Кримського: під 1872 роком згадано про його переїзд до Звенигородки, а під 1899 — про затвердження правил користування народною бібліотекою (заснованою, як ми знаємо, саме Юхимом Кримським).

Чотири позиції у «Хронології» присвячені Вільному козацтву, ще чотири — Звенигородському повстанню 1918 року. Періоду 1919–1921 років (термін «Визвольні змагання» у «Хронології» не зустрічається) присвячено 14 позицій, з них діям більшовиків та радянських військ — лише 6 (включно із заснуванням місцевого сільгосптехнікуму). Натомість решта 8 позицій стосуються інших політичних та збройних сил (Директорії, повстанців Н. Григор'єва та Ю. Тютюнника, військ А. Денікіна, загонів Н. Махна, а також повстанських загонів місцевих отаманів — Гризла, Туза та ін). Терміни «петлюрівці», «денікінці», «махновці» у «Хронології» не вживаються. Але це не означає, що текст очищений від ідеологічно наснажених термінів. Ось, наприклад, як описуються дії різних сил:

> «13 червня 1919 — ***звільнення*** Звенигородки та повіту військовими відділами отамана Ю. Тютюнника...
>
> 18 серпня 1919 — ***захоплення*** Звенигородки військами А. Денікіна.
>
> Грудень 1919 — Звенигородка ***зайнята*** Вільшанським революційним більшовицьким загоном під керівництвом Г. Коваля...
>
> 30 січня 1920 — Звенигородку ***захопив*** загін отамана Туза (*курсив мій — О. Г.*)».

Отже, помітна явна, хоча й не демонстративна зміна ідеологічних акцентів порівняно з радянським наративом.

Міжвоєнному періодові радянської влади (1922–1941 рр.) присвячено порівняно небагато місця — 15 позицій, до того ж доволі лаконічних. Наприклад: «1932–1933 — Голодомор».

Серед представлених подій переважають сухі констатації фактів адміністративно-територіальних змін та інституційних новацій (утворен-

ня комнезамів, утворення Звенигородського району, перетворення Звенигородки на смт, створення місцевої МТС і маслозаводу, переіменування Керелівки на Шевченкове тощо). Деякі із зазначених у «Хронології» подій цього періоду ніяк не могли б з'явитися в ній за радянських часів. Окрім Голодомору, це зруйнування православних храмів у місті (Успенської церкви та Преображенського собору). Дивно, що жодним словом, позитивно чи критично, не згадано про колективізацію 1929–1931 років.

Натомість позиції «Хронології», що стосуються періоду Другої світової війни, виглядають дослівно перенесеними з радянських історичних наративів: тут і створення підпільних груп та партизанських загонів, і з'єднання військ Першого та Другого Українських фронтів у Звенигородці 28.01.1944 року. Утім, не все з радянських наративів автоматично включене до «Хронології»: зникли згадки про підпільний райком та «керівну роль Партії» у боротьбі з фашистами.

Кільком повоєнним десятиліттям (1945–1991) автори «Хронології» приділили доволі мало уваги (усього 19 позицій). Порівняно з радянськими наративами, практично відсутні згадки про події політичного характеру, а факти, пов'язані з економічним розвитком Звенигородщини (освоєння Юрківського буро-вугільного родовища, будівництво Юрківської ТЕЦ та Звенигородської ГЕС), значно поступаються за кількістю подіям суспільно-культурного життя (встановлення нових пам'ятників Т. Шевченку в с. Шевченковому, Моринцях, Звенигородці, спорудження телетрансляційного центру, відновлення роботи Звенигородського музею, реконструкція районного Будинку культури, ба навіть публікація книжки М. Іванченка та В. Хоменка «Звенигородщина»). Отож наш огляд «Хронології» 2002 року можна підсумувати таким чином: бачимо тут явну тенденцію до формування значно доповненого, «удосконаленого» порівняно з радянським, історичного наративу, але не до демонстративного розриву з ним.

Натомість тенденцію до значно радикальнішої відмови від радянського погляду на історію краю бачимо в іншому зразку сучасних історичних наративів про Звенигородку. Це невелика книжка В. Хоменка «Звенигородка. Історична хроніка», що з'явилася 2012 року[181]. Ім'я звенигородського краєзнавця Володимира Хоменка вже не раз згадувалося в цій праці. Іще в 1960-х роках він у співавторстві з М. Іванченком видав туристичний путівник «Звенигородщина», а вже в роки незалежності створив солідну краєзнавчу працю «Звенигородка. Словник-довідник» (2008).

[181] Хоменко В. Звенигородка. Історична хроніка — Черкаси, «ІнтролігаТОР», 2012 — 68 с.

Нова книжка В. Хоменка не дуже надається на роль повноцінного, основного пострадянського історичного наративу про місто — і не лише тому, що у неї є «конкуренти» (тексти Ф. Білецького, С. Лячинського, а також «Хронологія» Ю. Могильного проаналізована вище), але й з огляду на її лаконічність (трохи більше 30 сторінок тексту) та «пунктирність» (це саме «хроніка», тобто хронологічна послідовність коротких розділів, що стисло розповідають про основні, з погляду автора, події в довгій історії містечка). Однак книжку В. Хоменка робить цікавою як об'єкт нашого дослідження те, що фактичні відомості про події минувшини автор, як правило, супроводжує власним коментарями та оцінками, часто доволі оригінальними та значущими саме з погляду змін у ставленні звенигородців до минулого свого міста.

При цьому В. Хоменко раз по раз вступає в полеміку не лише з давніми, радянськими поглядами на події, а й з поглядами своїх земляків-краєзнавців. Утім, є й приклади безкритичного повторення міфологізованих кліше як радянської, так і пострадянської «патріотичної» історіографії. Наприклад, уже в перших абзацах В. Хоменко згадує про нібито найдавніше населення сучасної Звенигородщини — «трипільців», стверджуючи всупереч загальновідомим фактам, що саме «на Подніпров'ї народилася перша європейська землеробська цивілізація Трипільська культура»[182]. Чи були вони першими землеробами — це велике питання, але те, що зародилися вони зовсім не тут, а десь на Балканах, або й у Малій Азії — науковий факт.

У наступному абзаці — ще один міф, перетворений майже на факт завдяки багаторазовому повторенню місцевими краєзнавцями: «легендарна Звенигора заввишки майже сто п'ятдесят метрів». Обережне слівце «майже» дозволило авторові перетворити горба висотою 30–40 метрів на кілька разів вищу гору. Втім, у цьому він не перший і не останній.

В дальшому викладі звенигородської «хроніки» її автор ще не раз сміливо поводиться з фактами, як-от: «Велике князівство Литовське, яке в XIV–XVI століттях підпорядкувало собі Наддніпрянщину, Поділля та інші землі, успадкувало та продовжило традиції Київської Русі, **прийняло православну віру** (sic!), місцеву культуру, звичаї, методи житлового будівництва, систему військової організації. [...] Державна мова в Литві з 11 січня 1345 року — **українська**»[183].

З'ясувати, так би мовити, ідеологічне коріння подібних сміливих тверджень В. Хоменка можна, подивившись, на які наукові авторите-

[182] Хоменко В. Звенигородка. Історична хроніка, С. 6.
[183] Там само, С. 8.

ти посилається він, оповідаючи про «литовську добу» в історії України: це М. Грушевський, І. Крип'якевич, а із сучасних — «дослідник закономірностей цивілізаційного розвитку І. Каганець»[184]. Згаданий дослідник встановив: «Литовська держава запліднила Україну новими управлінськими підходами, згідно з якими державний порядок не придушував людської свободи і творчості, але ставав її гарантом і захисником»[185].

Вочевидь, ми «діждалися Вашинґтона» уже в XIV столітті, в особі Ґедимінів.

Утім, невдовзі В. Хоменко забуває про історичні висновки І. Каганця і повертається до деяких старих історіографічних кліше:

> «На соціально-економічне, національне й релігійне гноблення, яке чинила Річ Посполита, українці відповіли повстаннями...»[186]. І далі, про кінець XVII ст. на Правобережжі: «Знову покріпачення, полонізація і католизація українського населення»[187].

Розповідаючи про Звенигородку в XVIII ст., Хоменко головним чином цитує ті самі фрагменти з люстрацій королівських замків, що їх цитував іще Я. Ілґовський, але, коли доходить до надання місту маґдебурзького права королівським привілеєм, зауважує:

> «Не слід, однак, переоцінювати цей інститут, **нав'язаний іззовні** (sic!). Бо це одна з форм економічної, а незрідка й політичної експансії. Маґдебурзьке право руйнувало самоврядні традиції української громади (*Цікаво, які? Легендарне давньоруське віче? — О. Гр.*) Чомусь у сучасних місцевих адептів "привілею" геть випав із пам'яті і той факт, що саме за правління Понятовського провирувало антипольське повстання 1768–1769 років»[188].

Називати часи останнього польського короля Станіслава Авґуста «правлінням Понятовського» — це такий самий приклад ідеологічно забарвленого дискурсу, як і називати УНР «петлюрівщиною».

Логіка цієї аргументації виглядає трохи дивною: яким чином факт повстання 1768 року підриває значення маґдебурзького права? Очевидним є адресат цієї критики — це ті місцеві краєзнавці, які надто вже великого значення, на погляд Хоменка, надають королівському привілеєві 1793 року в історії міста.

---

[184] Там само.
[185] Там само.
[186] Там само, С. 10.
[187] Там само.
[188] Там само, С.13.

Перейшовши до оповіді про Звенигородку початку XIX ст., уже під російською владою, В. Хоменко зупиняється на вже відомому нам генеральному плані Звенигородки 1826 року, що його офіційним розробником, як ми знаємо з попередніх розділів, був відомий петербурзький архітектор Вільям Гесте. Однак цей документально зафіксований факт для В. Хоменка чомусь — не факт. Він ставить дивне запитання:

> «Хто ж автор плану архітектурної забудови Звенигородки? Черкаські архітектори Л. Кондратський, М. Собчук і С. Фурсенко на основі **зібраних переказів** (sic!) подають версію, що це Клим Кириченко (він же проектував вулиці в Черкасах і Чигирині). Містобудівну ідею К. Кириченка зберіг і розвинув Ґесте»[189].

Що ж то була за ідея (адже йдеться про доволі шаблонну «квадратно-гніздову» забудову центру малого містечка) і чому якимось «переказам» віддається перевага перед документом?

Можливо, тому, що шотландець В. Гесте для нинішніх краєзнавців-патріотів «нав'язаний іззовні», як і маґдебурзьке право, зате Клим Кириченко — поза сумнівом, щирий українець?

Наступний розділ «Хронології» — це довга (понад дві сторінки) і ніяк не прокоментована цитата із записаних П. Кулішем переказів про походження деяких звенигородських топонімів. Переказів, ясна річ, у дусі так званої «народної етимології», котра має мало спільного з етимологією науковою. Але жодних критичних зауважень щодо процитованих переказів у В. Хоменка не знаходимо.

Далі оповідь про життя Звенигородки у XIX ст. зводиться головно до переповідання статистичних даних щодо розвитку тутешнього господарства. При цьому В. Хоменко називає Звенигородку «найбагатшим на Київщині містом» на тій підставі, що за площею земельних угідь, які належали місту, Звенигородка переважала інші міста губернії (і навіть Київ, якщо вірити авторові), тож міська управа мала чималий дохід від здачі цих земель в оренду.

В. Хоменко оповідає дещо і про етнічний склад міського населення у другій половині XIX ст. Він констатує, що «людність за національною ознакою вже не була однорідною» (ніби за Речі Посполитої вона такою була), і пояснює: це тому, що «"обзвенигородились", приміром, поляки [...] Позаяк наше місто належало до смуги єврейської осілості, то з дев'ятнадцятого століття приходьки з'являлися тут постійно»[190]. А зауваживши, що за переписом 1897 року в Звенигородці майже половину на-

[189] Там само, С.14.
[190] Там само, С. 21.

селення складали євреї, В. Хоменко додає коментар на межі (а може, й за межею) політкоректності:

> «Саме з цього гендлярського кагалу вийшли більшовики-революціонери, які після 1917 року утверджували радянську владу в Звенигородці»[191].

Коментарі, як то кажуть, зайві.

Довівши свою «Хроніку» до початку XX ст., Хоменко присвячує кілька сторінок стислим оповідям про відомих людей, чиє життя пов'язане із Звенигородкою. Він починає з двох «знакових постатей» — батька Ю. Кримського та сина А. Ю. Кримського; далі згадує про Дениса Давидова, Івана Сошенка, Тараса Шевченка, Василя Гнилосирова (першого наглядача за Шевченковою могилою на Чернечій горі), Юліана Тальки-Гринцевича (або ж Яна Ілґовського), Олександра Кошиця, а також російського письменника О. Купріна (названого чомусь І. Купріним), який у 1894 році певний час мешкав тут у сестри.

Бачимо, що з традиційної радянської «обойми» видатних людей, які бували у Звенигородці, випали О. Пушкін та І. Крилов — вочевидь, документально їхнє перебування в місті не зафіксоване.

Певну незалежність свого погляду на історичне минуле і водночас — дискурсивну залежність від радянської історіографії В. Хоменко знову засвідчує, оповідаючи про події 1905 року в рідному краї:

> «Завжди, коли йдеться про першу російську революцію 1905–1907 років, кажуть, маючи на увазі провінції, про іскри, які й туди долетіли. Спалаху від них у Звенигородці не сталося, а так — солом'яний вогонь»[192].

Зате далі, доволі детально, наводячи численні цифри з тодішніх статистичних джерел, Хоменко оповідає, якого розвитку досягла Звенигородка перед Першою світовою війною — і торгівля, і ремесла, і промисловість, і освіта.

На окрему увагу заслужило місцеве комерційне училище: «Помоскалений, як і скрізь, цей навчальний заклад став у Звенигородці осередком українського національного духу»[193]. Далі автор наводить численні імена випускників училища, які брали активну участь в національному русі.

Це не дивно, зваживши, що викладати в училищі до Звенигородки приїхали Юрій Федорович Вовк та Дмитро Миколайович Сумцов (сини відомих українських науковців).

---

[191] Там само.

[192] Там само, С. 26.

[193] Там само, С. 28.

Дійшовши до бурхливого періоду 1917–1919 років, В. Хоменко на якийсь час змінює форму нарації: від звичайної оповіді він переходить до хроніки в буквальному сенсі — подає у вигляді таблиці низку ключових дат із короткими описами подій, що тоді сталися (як-от: захоплення Звенигородки під час «протикайзерівського і водночас антигетьманського повстання» в червні 1918 року; нові й нові захоплення Звенигородки різними військами — то червоними, то денікінцями, то місцевими повстанцями).

Попри лаконізм і стриманість викладу, В. Хоменко не приховує антипатії до більшовиків і симпатії (чи співчуття) до місцевих повстанців:

> «Майже всі звенигородські отамани загинули в боротьбі проти більшовицької влади. Цвітковського, якому обіцяли амністію, чекісти теж розстріляли. Лютому-Лютенку вдалося емігрувати»[194].

Та частина «хроніки» Хоменка, що стосується перших двох «мирних» десятиліть радянської влади, починається знову-таки із вступних фраз, котрі яскраво засвідчують світоглядну позицію автора:

> «Найтрагічніший період в історії України — 1921–1941 роки. Надто ж друге десятиліття. Терор як форма і метод суспільно-політичних відносин став головним засобом здобуття необмеженої влади партійно-державної верхівки. Мільйони жертв заради вирішення проблем (індустріалізація, колективізація) — найкоротшим шляхом»[195].

Утім, далі все ж знайшлося місце для позитивних згадок про українізацію («на хвилі українізації в місті відроджувалося культурно-освітнє життя») і про заснований Софією Терещенко краєзнавчий музей. Але лейтмотивом є оповідь про репресії, пов'язані із «справою СВУ», про арешти священиків та нищення церков («Безбожницька більшовицька влада зруйнувала Спасо-Преображенський собор та Успенську церкву»[196]).

Та при цьому В. Хоменко дивним чином не згадує про колективізацію та Голодомор, про репресії 1937–1938 років. Вочевидь, не тому, що прагне замовчати ці події. Найімовірніше, просто через поспіх у написанні «історичної хроніки».

Ті глави книжки, де оповідається про Другу світову війну, так само починаються з ідеологічно забарвленої вступної фрази:

---

[194] Там само, С.33.
[195] Там само.
[196] Там само, С. 35.

«Мало хто вже сумнівається, що Радянський Союз готувався до раптового нападу на Німеччину, до переможної війни»[197].

Це можна зрозуміти і таким чином, що людей, які в цьому сумніваються, мало серед знайомих автора, звенигородців старшого покоління. Іншими словами, цією реплікою В. Хоменко засвідчує істотну зміну в уявленнях своїх земляків про причини початку війни.

Констатувавши, що «німецька орда» захопила Звенигородку через 5 тижнів після нападу на СРСР, В. Хоменко переходить до оповіді про те, що відбувалося в місті під час окупації. Згадує про вивезення до Німеччини «сотень юнаків і дівчат», про розстріли «комуністів, радянських активістів і євреїв»[198] в урочищі Діброва на околиці міста, про ОУНівське підпілля, котре не виглядає «імпортованим» з Галичини («окружним провідником став агроном райземвідділу М. Омельченко, районним — агроном Озірнянської МТС Г. Сивокінь»), але згадує і про підпільний райком КП(б)У.

Та найбільше уваги — понад дві сторінки тексту — у «воєнному розділі» приділено розповіді про звенигородця Героя Радянського Союзу О. Стеблівського. Можливо, автор вважає, що такі «вставки» (як і згадана двосторінкова цитата із записів П. Куліша) якось «оживлюють» його текст...

Цікаві акценти й думки містить той фрагмент «хроніки», де йдеться про Корсунь-Шевченківську битву та з'єднання військ двох фронтів у Звенигородці. Навівши відомі факти щодо перебігу битви, зокрема, щодо кількості оточених та полонених німців, В. Хоменко зауважує:

«Скільки загинуло на полі бою воїнів Червоної армії — військова таємниця. Деякі засоби масової інформації через багато років (1995; 2008) повідомили: 770 тисяч. Цифра приголомшлива, неймовірна, але чомусь її ніхто не спростував»[199].

Далі В. Хоменко згадує і про те, що на визволених територіях Придніпров'я були одразу мобілізовані сотні тисяч чоловіків, і невдовзі, без належної підготовки, озброєння і навіть обмундирування «...їх гнали в атаки на кулеметні кулі, гарматні снаряди і танки»[200].

Окрему главу В. Хоменко присвячує знаменитій для Звенигородки події — зустрічі двох ударних танкових груп на вулицях міста 29 січня 1944 року. Однак позиція і тональність автора тут дещо несподівані. Всу-

---

[197] Там само.
[198] Там само, С. 36.
[199] Там само, С. 40.
[200] Там само, С. 41.

переч раніше цитованим спогадам офіцера-танкіста, учасника визволення Звенигородки М. Богомолкіна (за публікацією в книжці Ф. Білецького «Вічний подзвін Звенигори»), В. Хоменко заявляє, що перший, іще дерев'яний обеліск із іменами членів екіпажу, який першим увірвався до міста, встановили не вдячні звенигородці, а самі «червоноармійці 155-ї танкової бригади» — ремонтники, вони і написали на табличці: «ось тут такий-то екіпаж (названо імена) 155-ї танкової бригади замкнув кільце...»[201].

Далі В. Хоменко повідомляє, що історик Юрій Мазаєв, «досліджуючи архівні документи, переглянув журнали бойових дій, публікації в газетах, нагородні листи», і виявив, що в нагородному листі командира екіпажу, чиє імя було викарбуване на пам'ятнику, немає запису «першим увійшов у Звенигородку»[202]. А якщо немає, значить першим він до міста не входив. Чому ж так довго не виправляли цієї «помилки»? В. Хоменко відповідає: «Може, тому, що "перший" і його соратники жили в місті Ватутіному». «Соратники» — це, мабуть, М. Богомолкін, чиї свідчення та дії у повоєнні роки були активним рушієм вшанування тих, хто «замкнув кільце».

Проте своєї, альтернативної версії тієї героїчної події В. Хоменко не пропонує, слушно зауважуючи:

> «Шукати найпершого — марна справа. Однозначної відповіді не може бути, оскільки воїни двох фронтів зустрілись на різних вулицях міста. І скрізь був свій "перший". Нараховано таких аж шістнадцять! Бо це війна, а не спортивні змагання»[203].

Після цієї глави у «Хроніці» В. Хоменка є ще одна незрозуміла лакуна: від закінчення війни він переходить одразу до 1960-х років, а про період 1945–1960 рр. не згадує. Вочевидь, те, що відбувалося в цей період у місті, не видалося авторові надто значущим і цікавим.

Наступному чималому періодові — 1960–1991 рокам — присвячено останню главу «Хроніки», завдовжки в одну сторінку. Починається вона, сказати б, епічно:

> «Звенигородка шістдесятих — вісімдесятих років — то суцільний "будівельний бум". Знаємо й імена будівничих: Євген Шевченко, Данило Юрченко, Петро Коваленко, партійні і радянські керівники»[204].

Можна уточнити за В. Хоменка: Є. Шевченко та Д. Юрченко — були першими секретарями райкому КПУ в 1960–1970-рр., а П. Коваленко —

---

[201] Там само.
[202] Там само, С. 42.
[203] Там само.
[204] Там само, С. 43.

багатолітній (1969–1994) голова міськвиконкому Звенигородки. От хто, виявляється, були основними «будівничими». Де й поділося авторове негативне ставлення до «більшовицької влади», коли дійшла мова до часів авторової молодості, до його сучасників...

Утім, дистанція і критичність не зникли зовсім: навівши довгий, на півсторінки, перелік того, що споруджено у Звенигородці за тридцять останніх років радянської влади, він тверезо, навіть трохи іронічно, додає:

> «І все ж, коли кажуть: "Бачите, як будували в Радянському Союзі", згадується, що саме тоді багато земляків разом із тисячами своїх однодумців (вільнодумців) мешкали в промерзлих бараках на Соловках і Колимі. А будували люди в усі часи, за різних царів. Навіть за рабовласницького ладу. "Сім чудес світу", між іншим, звідти»[205].

А що ж розповідає В. Хоменко про двадцять років історії міста після здобуття незалежності? Нічого. Він намагається обґрунтувати своє «мовчання» концептуальним аргументом:

> «Історія пишеться здаля. Які події другої половини двадцятого століття залишаться на сторінках літопису Звенигородки? Час покаже»[206].

Підсумувати цей розгляд праць про минуле Звенигородки, опублікованих місцевими авторами за роки незалежності (головним чином за останнє десятиліття), можна кількома висновками.

Передовсім можна констатувати, що таких праць з'явилося чимало: і як окремі книжкові публікації, і як матеріали в місцевих періодичних виданнях, насамперед — в історико-краєзнавчому збірнику «Спадщина».

Та водночас — жодна з цих праць не є всеохопним, написаним з єдиних концептуальних чи ідеологічних настанов наративом з історії міста. Усі проаналізовані тексти є більш чи менш фрагментарними, дискурсивно й світоглядно еклектичними, часом навіть внутрішньо суперечливими (особливо це стосується співіснування радянських та, сказати б, антирадянських оцінок окремих подій і явищ).

Спільною для всіх розглянутих текстів проблемою є ставлення до радянського минулого. Втім, можна спостерегти своєрідне «соломонове» вирішення цієї проблеми: якщо сталінський період усіма звенигородськими авторами оцінюється однозначно негативно (для В. Хоменка — це навіть «найтрагічніший період в історії України»), то про 1960–1980-і роки вони пишуть із погано прихованою ностальгією. А й справді, порів-

---

[205] Там само.

[206] Там само, С. 44.

нюючи свою «застійну» молодість із суворими реаліями української приватизації та деіндустріалізації 1990-х років, звенигородським краєзнавцям нелегко хвалити «вільноринкове» сьогодення і лаяти тодішнє, хай і позбавлене громадянських свобод, але не позбавлене хоч якогось добробуту та стабільності життя.

З іншого боку, чи політичні свободи та національна незалежність України справді становлять важливі цінності для авторів аналізованих наративів? Та обставина, що вони воліють взагалі нічого не писати про суспільно-політичне життя перших років незалежності, а інші (як-от Ф. Білецький) обмежуються короткими згадками про діяльність «неформальних організацій» у місті, дозволяє припустити, що згадані демократичні цінності не посідають у їхньому світогляді чільного місця.

Так само й сучасні методи історичних досліджень, і праці сучасних істориків, вочевидь, не здобули широкого визнання серед провінційних краєзнавців та істориків-аматорів: І. Крип'якевич та І. Каганець для них ближчі та зрозуміліші, аніж Н. Яковенко та Я. Грицак.

Частина 3.
«Наймолодше місто Черкащини»

3.1. Проект Юрбас: спроба реконструкції

Місто Ватутіне — невелике, нестаре, зате, як тепер кажуть, старопромислове (більшість тутешніх підприємств, збудованих у 1950–1960-і роки, чи то закрилися, чи то ледве дихають), а тому, за логікою Грицака, воно має бути немодерним і «руралізованим», а за логікою Рябчука — «неозвученим, неозначеним і невизначеним об'єктом» чужих маніпуляцій.

Наскільки справедливими є ці припущення, спробуємо з'ясувати в ході подальшого дослідження.

Створене в 1947 році на теренах буровугільних розробок (так званий Юрківський вугільний басейн, або ж Юрбас), місто Ватутіне у 2007 році урочисто відзначило своє 60-ліття[207]. Для людини це пенсійний вік, а для міста — хіба що перші істотні підстави говорити про наявність власної історії.

Гірницьке містечко, що спершу називалося «Юрківське робітниче селище», а неофіційно — «Шахтинський посьолок», або ж «посьолок Юрбас», і підпорядковувалося Юрківській сільраді, в 1949 році Указом Верховної Ради Української РСР отримало статус міста й нинішню назву — на честь генерала армії М. Ф. Ватутіна, командувача 1-м Українським фронтом, що його війська в лютому 1944 р. саме в цій місцевості, з'єднавшись із військами 2-го Українського фронту, замкнули Корсунь-Шевченківське оточення. Про інші видатні історичні події на місці майбутнього Ватутіного фахівцям невідомо. Отже, з огляду на недавнє утворення та напливовий характер населення, виникає спокуса назвати Ватутіне **містом без власної історичної пам'яті** — адже особисті спогади

[207] Див. репортаж про святкування ювілею міста на сайті Vatutino2005.narod.ru

прибулих ватутінців були пов'язані не з тереном новоутвореного міста, а з тими місцевостями, звідки вони приїхали.

Наприкінці 1940-х містечко було оголошене республіканською ударною комсомольською будовою, у 1960-х його називали «наймолодшим містом Черкащини»[208]. У 1980-х роках, поки не вичерпалися запаси вугілля, місто нараховувало до 23 тис. мешканців, сьогодні ж — ледве 19 тисяч, і це після приєднання сусіднього села.

Іл. 3.1. Герб міста Ватутіного з шахтним копром у центрі, затверджений міськрадою в середині 1990-х років, коли видобуток вугілля вже припинився

Попри відносну молодість Ватутіного, чималий період у його житті можна вважати «давньоминулим» — ідеться про перші повоєнні десятиліття, коли воно було майже цілковито шахтарським містом, таким собі *company town*[209], у якому не лише більшість робочих місць, а й більшість соціальної інфраструктури належала шахтоуправлінню — і міський Палац культури, і дитячі садки, і стадіон «Шахтар», на якому грала команда «Шахтар». Навіть єдиний у місті ресторан називався «Горняк».

Але видобуток бурого вугілля, придатного лише для для місцевої ТЕЦ та ще для виготовлення брикетів, залишався економічно вигідним десь до 1970-х років, коли вичерпалися якісніші пласти Юрківського родовища. Потім місцеві шахти й вуглерозрізи стали приносити збитки й поволі «прикривалися». ТЕЦ перевели на привізне вугілля з Олександрії, потім на мазут, а в 1997 році, після аварії, й зовсім закрили. Почалися нові, нелегкі часи пристосування невеликого міста до епохи пострадянської деіндустріалізації.

До створення Ватутіного є всі підстави застосувати популярний нині термін «проект». У строгому сенсі поняття проекту передбачає чітко визначені мету, терміни її реалізації та забезпечення необхідних ресурсів.

Справді, і комплекс паливно-енергетичних підприємств на базі Юрківського родовища, і «соцмістечко» при ньому — все це було задумане і

---

[208] Черкащина. Путівник. — Дніпропетровськ: Промінь, 1966 — 186 с.

[209] Російський урбаніст В. Глазичев використовує давній місцевий аналог цього американського терміну, а саме — «слобода», постулюючи істотну відмінність між «слободою» і власне «містом». — див.: Глазычев В. Выслобождение городов. — http://www.glazychev.ru/habitations&cities/1993_vyslob_gorodov.htm

здійснене владою СРСР у відповідності до цілісного індустріально-соціального плану.

Очевидною першочерговою метою «проекту Юрбас» було швидке, за 5–7 років, промислове освоєння вугільного родовища, запуск паливно-енергетичних підприємств і відтак забезпечення енергією й паливом кількох навколишніх районів, що уможливило б їхній прискорений економічний розвиток. А будівельники та майбутні мешканці міста були, по суті, лише об'єктами цього плану, «гвинтиками» у справі побудови світлого майбутнього в одному конкретному регіоні тодішньої південної Київщини.

Є підстави вважати, що «проект Юрбас» був задуманий також як складовий елемент ширшого стратегічного проекту індустріалізації та подальшої «совєтизації» західних регіонів СРСР, від Прибалтики до Придністров'я. До 1939 року, як відомо, західні регіони, включно з Правобережною Україною, були пограниччям із країнами так званого «санітарного кордону», тому особливих зусиль до їхнього промислового розвитку не докладалося. Ще П. Волобуєв доводив, що радянський центр викачував ресурси і капітали з УСРР і вкладав їх у розвиток східніших регіонів Росії.

Натомість по війні не лише Житомир та Вінниця, але й Рига, Полоцьк, Львів, Станіславів стали далеким запіллям «соцтабору», заселеним до того ж не надто «просовєцьким» людом. З усвідомлення нової геополітичної реальності виникли, вочевидь, плани побудови у західних регіонах СРСР численних великих підприємств, зокрема й оборонних, кваліфіковані кадри для яких прибували переважно зі сходу, а робоча сила рекрутувалася на місцях, аби, влившись у «радянські трудові колективи», поступово совєтизуватися і русифікуватися[210].

У технологічному плані «проект Юрбас», як на мене, був добре продуманий: поряд із діючою залізницею — родовище бурого вугілля, що його використовуватиме теплова електростанція. Вугілля вищої якості тут-таки перероблятиметься на брикети, аби забезпечити дешевим паливом навколишнє населення. Усі ці технології вже були добре відпрацьовані в буровугільних басейнах переможеної Німеччини, то ж треба було просто забрати звідтам необхідне обладнання, привезти на Звенигородщину, змонтувати на тутешніх підприємствах, а поруч із ними — збудувати соціалістичне «місто-сад». Начальників на новостворювані підпри-

[210] Одним із поки що нечисленних прикладів якісного історичного аналізу цих заходів радянської влади повоєнного періоду є відповідний розділ надзвичайно цікавої праці «Нариси з історії Дрогобича» (за ред. Л. Тимошенка) — Дрогобич, «Коло», 2009 — С. 211–229.

ємства присилали переважно з Москви, Києва, Харкова, інженерів та інших фахівців — з аналогічних підприємств Харкова, Донбасу, Олександрії, навіть із грузинського Ткварчелі. Потім із київських і харківських вузів прихали сотні молодих спеціалістів. Головною робочою силою нового проекту спершу, за сталінською традицією, стали кілька тисяч зеків, а потім вербувальники забезпечили за оргнабором тисячі невибагливих робітників і робітниць із навколишніх сіл.

Приїжджа російськомовна інженерна та менеджерська еліта, окрім налагоджування виробництва, мала ще й імпліцитне суспільно-політичне завдання — забезпечувати русифікацію і совєтизацію соціокультурно строкатого населення новостворюваного «соцмістечка». А вже цілком розбудувавшись, це індустріальне «соцмістечко», у свою чергу, мало слугувати чинником радянської модернізації та русифікації Черкащини — краю, доти переважно селянського і цілком українського в мовно-культурному плані.

З огляду на таку довготермінову задачу «проекту Ватутіне», вже не мало принципового значення те, що поклади вугілля мусили невдовзі вичерпатися, а місцева ТЕЦ перестала відігравати важливу роль в енергетиці регіону ще раніше, у 1960-х, після запуску каскаду ГЕС на Дніпрі. Маючи сформоване промислове місто, його інфраструктуру та кваліфіковані кадри, можна було будувати тут інші промислові підприємства, що власне й відбувалося у 1960–1970-х роках.

Однак у часи економічної кризи 1990-х Ватутіне, з його шахтарською ідентичністю, перетворилося на економічно-депресивне «містечко пенсіонерів», і виживало значною мірою за рахунок дрібного бізнесу.

Отак «шахтарські» часи Ватутіного поволі перейшли зі сфери особистого життєвого досвіду у сферу локальної «історичної пам'яті», що в певному сенсі стирає межу між недовгою історією «міста без історії» та багатовіковою історією землі, на якій воно постало.

Окрім спогадів, індивідуальних та спільних для всіх городян, залишився матеріальний результат цих десятиліть — символічний простір міста, в бартівському «діалозі» з яким відбувалося формування локальної ідентичності уже не одного покоління ватутінців.

Спробуймо ж з'ясувати, наскільки встигла сформуватися у городян якась виразна локальна колективна ідентичність, відмінна від місцевих ідентичностей мешканців сусідніх сіл і містечок центральної Черкащини (знаної як «Шевченків край»), котрі значною мірою досі залишаються суржикомовними «радянськими українцями».

А може, якихось унікальних ватутінських рис ця локальна «шахтарська» ідентичність так і не набула, залишаючись у рамках доволі поши-

реного на пострадянських теренах типу колективного самоусвідомлення мешканців робітничих міст і селищ, що його згаданий В. Глазичев називає не міською (в європейському сенсі), а слобідською ідентичністю — від робітничих слобідок, котрі ще з XIX століття були основним типом промислових поселень у Російській імперії, а потім — в СРСР[211]?

Спробуємо з'ясувати також, як локальна ідентичність ватутінців співвідноситься з їхньою національною ідентичністю, якщо справді є підстави говорити про виразну національну ідентичність тутешніх городян, а не про добре знайому уніфіковану ідентичність «радянської людини» — російськомовної, з відмерлим чи ампутованим мовно-етно-культурним корінням. З'ясуємо також, як ці ідентичності, локальні та національні, відобразилися у «місцях пам'яті» Ватутіного, в характері й масштабах змін, що їх зазнавав міський простір протягом його недовгої історії, а також — яке вираження знаходило самоусвідомлення ватутінців у створених ними текстах історико-краєзнавчого, літературного, врешті, офіційного характеру.

У паперах мого покійного батька зберігся цікавий документ, датований вереснем 1991 року (переломним часом для нашої країни), з якого видно, що відповіді на щойно сформульовані питання можуть бути доволі змістовними і нетривіальними. Документ є рукописним проектом «Звернення депутатів Ватутінської міської Ради, а також депутатів Звенигородської районної та Черкаської обласної Рад, які проживають у м. Ватутіне», адресоване «Відділу радянського будівництва» секретаріату Верховної Ради України.

Щойно відшумів путч ГКЧП й відшумувало шампанське, випите народними депутатами при проголошенні державної незалежності України, а ватутінські громадські активісти, зміцнивши свої лави місцевими депутатами, вирішили взяти участь у «параді суверенітетів», котрий тоді проходив мало не по всьому колишньому СРСР: йшлося про те, щоб звільнитися з-під влади райцентру і добитися надання Ватутіному статусу міста обласного підпорядкування. Аргументація на користь цього, викладена у проекті звернення, видається доволі цікавою і значущою саме з погляду відкритого задекларування ватутінцями своєї окремішності від решти Звенигородського району:

> «Місто Ватутіне розпочате будівництвом у 1946 р. як шахтарське місто *для обслуговування* Юрківського буровугільного родовища. В наступні роки розростання міста відбувалося на базі підприємств чорної металургії та підприємств інших відомств: транспортних, будівельних, харчопрому та

[211] Див.: Глазычев В. Выслобождение городов.

інших. На сьогоднішній день ці підприємства підпорядковані і керуються відповідними відомствами, міністерствами. Постачання м. Ватутіне також відбувалося по лінії державної торгівлі, а районного центру — по лінії кооперативної торгівлі.

Зв'язуючою ланкою був районний комітет КПУ, котрий скликав чергові партактиви.

Так що ні по лінії адміністративній, ані технічно-технологічного керування, місто від районного центру фактично не залежить. Єдине, що тримає м. Ватутіне у районному підпорядкуванні, це всілякі грошові податі, котрі районний центр регулярно стягує з Ватут. підприємств, це 10 відсотків від сум, що їх підприємства відраховують у держ. бюджет»[212].

Після цього автори наводять трохи цифр і фактів про ватутінське комунальне господарство (наявність водогонів, каналізації, газопостачання тощо) та соціальну інфраструктуру. Мабуть, цим вони хотіли сказати, що, підвищивши статус міста, не потрібно буде всього цього створювати «з нуля», як у якому-небудь смт, піднесеному до рангу райцентру.

Далі автори проекту звернення рішуче підсумовують:

«Єдиним висновком, який можливо зробити з існуючої ситуації, є те, що факт адміністративного підпорядкування промислового міста Ватутіне сільськогосподарському районному центрові Звенигородка не викликаний об'єктивними вимогами економіки, а навпаки, стримує промисловий і соціальний його розвиток.

Необхідність виведення м. Ватутіне з районного підпорядкування своєчасна і очевидна».

Звертають на себе увагу кілька моментів процитованого тексту. Передусім — констатація, що місто створювалося «для обслуговування родовища». Авторами вона, вочевидь, сприймалася як цілком нормальна: не промислові підприємства існують для міста, а місто — «для обслуговування підприємств». Це похідна від знаної марксистської ідеологеми, що виробництво — то «базис», а все інше — тільки «надбудова». І водночас — це не зріле міське, а «слобідське» самоусвідомлення: слобода не є самодостатньою, вона — завжди «при» чомусь.

Другий цікавий момент — наголошення, що ватутінські підприємства «підпорядковані і керуються відповідними відомствами». А хіба ж бувало інакше в СРСР, де всі підприємства належали державі? Насправді таки бувало, бо, окрім фабрик та заводів, існували ще й колгоспи, формально

[212] Рукопис «Звернення» зберігається в архіві автора. Невідомо, чи саме такий, чи дещо інакший текст мало звернення, надіслане до Верховної Ради, але внаслідок цього й наступних клопотань Ватутіне невдовзі таки отримало статус міста обласного підпорядкування.

«колективні» й адміністративно самостійні господарства, але насправді керовані райкомами партії. Так було і в Звенигородському районі: практично всією аграрною економікою району керував райком КПРС, і лише ватутінські промислові підприємства (для чесності слід додати — і звенигородські також) підпорядковувалися не йому, а столичним відомствам. Про цей аграрно-ідустріальний вододіл і нагадують автори листа, посиливши свій аргумент ще й тим фактом, що у Ватутіному торговельна мережа була державною, натомість у райцентрі — кооперативною (ми, мовляв, справжнє місто, а вони — «сільпо»).

Звернімо увагу на фразу про райком партії як «зв'язуючу ланку». У ньому відчувається деяка зловтіха, особливо — у присудку «був». Був, мовляв, та загув: у вересні 1991 року, після розпуску КПРС, «партгоспактиви» вже нікому стало проводити, «зв'язуюча ланка» луснула, і ватутінцям уже здавалося, що вони не залежать від райцентру по жодній «лінії керування». Із цього можна зробити висновок, що автори листа не дуже уявляли собі, як розгортатимуться економічні зміни в пострадянській Україні, і чи матиме хоч якесь значення те, кому було раніш підпорядковане те чи інше підприємство.

Прикметно, що згадавши про дві «лінії керування», адміністративну та «технічно-технологічну», автори звернення наче забули, що адміністративно відповідним районним структурам підпорядковувалися всі освітні та медичні заклади міста, а по лінії «технічно-технологічній» ватутінські підприємства цілковито залежали від сировини, що надходила з теренів району, або ж просто видобували її (як-от вугілля та каолінову глину) на землях, відібраних у сусідніх колгоспів. Хіба ж це не залежність? Одначе, як виглядає, ватутінські громадські активісти 1991 року (це були, наскільки мені відомо, переважно люди зрілого віку з вищою інженерною освітою) чи то не замислювалися над такими обставинами, чи просто не надавали їм значення. Вони звикли вважати, що промислове виробництво — це головне, а освіта, медицина, культура — то другорядні додатки до промислових підприємств. Так само малозначущою їм, вочевидь, видавалася справа із землями, на яких стояли і працювали ватутінські шахти та заводи. Адже в радянські часи було так: якщо для шахти чи заводу потрібно кілька (кількасот) гектарів території, їх без зайвих церемоній забирали у сусіднього колгоспу. Звикнувши до ролі «індустріального флагмана» тутешнього краю, для потреб якого щось відбирають в інших, і не звикнувши цікавитися, звідки беруться кошти на утримання міських закладів освіти та охорони здоров'я, ватутінці ніяк не хотіли погоджуватися з тим, що райцентр бере з них «всілякі грошові податі».

То ж не дивно, що підсумковий аргумент на користь виведення міста з-під «районного ярма» ґрунтується не стільки на соціально-економічних аргументах, скільки апелює до відмінностей в ідентичностях: «промислове місто» аж ніяк не повинне піпорядковуватися «сільськогосподарському райцентру»!

Підсумовуючи цю спробу декларації ватутінської окремішності, вкажемо на кілька рис локальної ідентичності, котрі в ній проявилися.

1. Це ідентичність промислового міста, сформульована через опозицію до сільськогосподарського краю, що його оточує (навіть історичне місто Звенигородку віднесено до цього сільського оточення).
2. У ній зорить недо-міське, «слобідське» і водночас дуже радянське, «виробничницьке» світобачення, за яким у центрі суспільного життя виявляється промислове виробництво, а все інше опиняється на другому плані.
3. Є тут також слабкі прояви української національної ідентичності: проект звернення написаний майже хорошою літературною українською мовою, і саме з її невідшліфованості можна зробити висновок, що автори звернення користувалися своєю рідною мовою, а не просили якогось місцевого учителя перекласти з «общепонятного языка».

Прикметно й те, що зі своїм клопотанням автори звернулися до державної влади одразу після того, як проголошено незалежність України. Можна припустити, що вони зробили це, нарешті дочекавшись утворення держави, яку могли справді вважати «своєю».

Однак усі ці висновки — то, по суті, лише попередні гіпозети, які тепер слід ґрунтовно перевірити й уточнити, розглянувши не один-два документи, а увесь масив свідчень про місцеві ідентичності та уявлення про минуле міста, втілені у міському просторі, особливо в так званих «місцях пам'яті», а також — у місцевому краєзнавстві, мемуаристиці та художніх текстах.

3.2. «Шанхай» — «соцмісто» — «П'ятихатки»: формування й трансформація символічного простору Ватутіного

Почнімо з міського простору Ватутіного. Підійдімо до нього, за Бартом, як до дискурсу, сповненого символів, створених у різні періоди різними «авторами» та «виконавцями», а тому по-різному прочитуваного в різні часи.

З огляду на те, що утворення та перші 44 роки існування міста припали на радянські часи, тодішні містобудівні, культурні та політичні практики залишили безперечно найвагоміший слід у символічному просторі міста.

У сенсі розпланування міської забудови та архітектурних особливостей своїх будівель, сучасне Ватутіне являє собою щось на кшталт ряду ілюстрацій до кількох містобудівних епох в СРСР, позаяк окремі частини нового міста послідовно, одна по одній, забудовувалися буквально в чистому полі, починаючи від 1946 року і аж по 1980-і роки. Природно, що в цих кварталах втілювалися панівні для того чи іншого періоду урбаністичні ідеї (принаймні стосовно розвитку невеликих індустріальних міст).

Що ж це за ідеї? Передусім — стандартизація проектування і будівництва, *ти́повість* практично всіх будівель. У централізованому плановому господарстві СРСР не було місця ані для вільної творчості архітекторів, ані для вільного вибору замовниками-провінціалами проектних рішень для своїх міст. Кілька великих проектних інститутів Москви, Ленінграду, Києва («Гіпроград», «Гіпроздрав» тощо) створювали й впроваджували десятки *ти́пових* проектів не лише для малоповерхових житлових будинків, а й для шкіл, лікарень, адмінбудівель, будинків культури, магазинів по всьому СРСР[213]. Саме такі *ти́пові* проекти й втілювалися у Ватутіному.

Не менш важлива риса — використання концепції «соціалістичного міста», розробленої М. Мілютіним і С. Струміліним іще у 1920-і роки, й реалізованої в проектах багатьох нових радянських міст: Сєвєродонецька, Марганця, Рубіжного, Кадіївки у 1930-х роках, а після війни — лівобережної частини Києва, Нової Каховки, Нововолинська, Світловодська та інших[214]. На яких уявленнях ґрунтувалася концепція «соціалістичного міста»? Про це можемо довідатися, наприклад, з описів проектованого перед війною «Соцміста» в лівобережній частині Києва в тодішній пресі:

> «Це обличчя нового Києва, ...красивого й зразково благоустроєного, одягненого в асфальт і граніт, причепуреного палацами нових культурних і со-

[213] Ось як розповідає А. Станіславський про перші *ти́пові* проекти будинків для робітників, розроблені ще в 1920-ті роки: «На основе лучших решений были разработаны проекты домов с квартирами из 1–2 комнат, с кухней, умывальником, уборной и т.п. В условиях конкурса были поставлены требования обеспечения достаточных удобств, хорошей освещенности, проветриваемости помещений и соблюдение при этом максимальной (sic!) экономии средств и дефицитных материалов» (Станиславский А., Планировка и застройка городов Украины — К., 1971. — С. 88). Вочевидь, наявність ванни, на погляд проектантів, перевищувала «достаточные удобства» або ж не забезпечувала «максимальної економії».

[214] Там само, С. 115–136.

ціально-побутових закладів. Це нова ступінь у перетворенні старого Києва на нове соціалістичне місто, яке зробить ще радіснішим, ще барвистішим і щасливішим життя мільйонної людності столиці 1940 року»[215].

З опису генплану «Соцміста», вміщеного в тому-таки часописі 1935 року, довідуємося, що планувалася, перш за все, розбудова великих промислових підприємств (ДШК, ДВРЗ, м'ясокомбінату та ін.), а також — житлових масивів із 4–5-поверхових будинків, загалом на 100 тис. мешканців, причому між житловою та промисловою зонами залишалися великі зелені зони. Новий район Києва мав бути:

«насичений великою кількістю закладів культурно-освітнього, побутового і комунального призначення: ...28 шкіл, 3 технікуми, 6 будинків культури, 4 кінотеатри, драм. театр, бібліотека, музей, парк культури і відпочинку площею в 185 га, ...5 поліклінік, 3 лікарні, низка аптек і медпунктів. Потреби населення нового району мали обслуговувати фабрики-кухні, три хлібозаводи, заклади громадського харчування, так звані 'зразкові їдальні і ресторани', універмаги, магазини, два ринки для сільгосппродуктів...»[216].

Зайве казати, що ці грандіозні плани не здійснились, і то не лише через війну, а й через звичку вітчизняної влади до брехливих обіцянок, адже й повоєнне дарницьке «Соцмісто» (між Броварським шосе та Ленінградською площею) явно не дотягує до цитованого опису за потужністю соціальної інфраструктури. Втім, у другому, повоєнному проекті «Соцміста» (арх. В. Поліщук та Е. Кондратенко) були реалізовані ті самі «соціалістичні» підходи до міського планування: прямокутне розпланування кварталів, широкі прямі вулиці, в тому числі — два бульвари (Праці та Верховної Ради), що мали слугувати основними планувальними осями району і водночас — ключовими транспортними магістралями; симетрична забудова житлових і громадських кварталів, наявність у центрі району кварталів громадських будівель (там мали бути театр, медичні заклади, комплекс побутового обслуговування тощо), парку «культури і відпочинку» тощо[217].

Отже, якщо оминути колективістські крайнощі 20-х років на кшталт повного витіснення домашнього харчування «фабриками-кухнями», а домашнього виховання дітей — державним (у плануванні житла ці ідеї виражалися в проектах «будинків-комун» без кухонь,

---

[215] Контури майбутнього: реконструкція столиці Радянської України // Соціалістичний Київ, 1935, № 9. — Цит. за: О. Зливкова, І. Шулешко. «Соцмісто»: до історії забудови Київського Лівобережжя. // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. — К., 2007. Випуск 3. — С. 219–233.

[216] Цит. за: О. Зливкова, І. Шулешко, вказана праця — С. 220–221.

[217] Див.: О. Зливкова, І. Шулешко, вказана праця — С. 222–223.

дитячих кімнат тощо), то головні риси радянських «соцміст» виглядають більш-менш так:

- прямі, широкі, світлі, зелені вулиці, де будинки поставлено не суцільним фронтом («стіною»), а з розривами, де великі подвір'я (внутрішньо-квартальний простір) також упорядковано й озеленено;
- немає «соціального розшарування» в розплануванні й архітектурі («багатих» і «бідних» кварталів, розкішних бель-етажів і вбогих мансард), усі будинки і всі квартири мають бути однаково гарними й комфортабельними, мати «всі зручності», що з тих часів і донині означає наявність електрики, водогону, опалення й каналізації;
- у відповідності з марксистською тезою, що виробнича сфера — це базис, а все інше — надбудова, ключовим складником простору «соцміста» є «промзона», тобто розташовані там підприємства, де працює більшість городян, тому житлові квартали повинні передусім мати хороше транспортне сполучення із зоною промислових підприємств завдяки широким магістральним вулицям та мережі громадського транспорту;
- мають також забезпечуватися духовні та оздоровчі потреби будівників соціалізму, для чого в місті повинна існувати достатня кількість парків, стадіонів, закладів культури;
- натомість у «соцмісті» нема потреби в тих елементах міського простору, що є неуникними в капіталістичних містах («торговельних» вулицях чи площах, «ділових» кварталах, і тим більше — вулицях сумнівної репутації, де прогниле буржуазне суспільство пропонує своїм членам порочні розваги);
- водночас такі суспільно-необхідні об'єкти, як школи, магазини, дитячі садки, лікарні, будинки культури, «колгоспні ринки» мають бути рівномірно, планово розподілені по всіх житлових районах;
- замість акцентованих архітектурних втілень «осередків влади» (палаців усіляких можновладців та пишних урядових будинків) у «соцмісті» мають бути величні, але водночас скромні «адмінбудівлі», натомість палацовий статус і розкіш зовнішнього оформлення дістається громадським будівлям, що призначені «для мас» — палацам культури, палацам піонерів, пізніше — «палацам урочистих подій», або ж ЗАГСам.

Саме такі «палаци для народу» належало розташовувати в ключових точках міста (центральні майдани, головні вулиці), забезпечуючи тим самим їхню архітектурно-домінантну роль. Натомість адмінбудівлі не варто зосереджувати в якомусь одному «урядовому» районі, аби не ство-

рювати хибне враження, що влада, мовляв, відокремлюється від народу: слід сформувати «громадський центр» міста, де адмінбудівлі сусідять з іншими суспільно-важливими закладами (театр, університет чи хоча б технікум, універмаг, головна міська бібліотека тощо).

Р. Барт в «Імперії знаків» зауважував, що для городянина Заходу «міський простір неодмінно повинен мати центр», куди можна прийти й долучитися до «всієї соціальної правди». Центр великого західного міста характеризує його «заповненість», позаяк там «зосереджуються всі вартості цивілізації: духовність (собор), влада (установи), гроші (банки), різні товари (крамниці), дар мови (майдан, кав'ярні)...» — а тому опинитись у центрі й означає, за Бартом, долучитися до «правди», до «повноти реальності»[218].

Якщо порівнювати бартівську «західну» концепцію міського центру з ідеєю громадського центру «соцміста», бачимо, що деякі функції, а отже, й «цінності», тут відсутні (як-от фінансова), інші — атрофовані чи децентралізовані (торговельна), ще інші цілком трансформовані («духовністю» замість соборів опікуються палаци культури, а замість вільного міжлюдського спілкування на майданах і в кав'ярнях бачимо підконтрольну «самодіяльність» у закладах культури та організовані мітинги й демонстрації на майданах).

Якщо місто звичайне перетворювати на «соціалістичне», то храми, банки, численні магазини та кав'ярні можна чи то знести, чи то перетворити на щось інше (склад, музей, будинок політпросвіти, дієтичну їдальню). Якщо ж «соцмісто» будується серед чистого поля, тоді — нема «колишніх» будівель, нема й проблеми. Але коли згодом постає завдання із «соціалістичного» міста зробити нормальне, то доводиться будувати храм, шукати приміщень для банків, крамниць, кав'ярень. Як упоралися з цим ватутінці в 1990-х, з'ясуємо згодом, а поки що повернімося в кінець 1940-х рр.

З огляду на невеликий масштаб та «моногалузевість» міста, задуманого по війні в Юрбасі, тут використовувався дещо редукований варіант «соцміста», а саме — концепція «*робітничого селища*». Вона практично розроблялася ще у 1920–1930-х роках, передусім для шахтарських містечок Донбасу (Новочайкіне, Рутченкове, селище Штерівської ДРЕС та ін.[219]) а також для індустріальних околиць великих міст (як-от київські

---

[218] R. Barthes, *L'Empire des signes*. — Paris: Gallimard, 1970.

[219] А. Станіславський, вказана праця, с. 86–89. Для тих, хто бував у Ватутіному, знайомим видасться опис селища Штерівської ДРЕС (автор проекту — академік А. Бекетов) у Станіславського: «Расположенный на склоне к водохранилищу, поселок отличался хорошо продуманным планом, архитектурой зданий, решенных в спокойных формах, комп-

«селище ДВРЗ», «селище ДШК» та інші[220]). «Робітниче селище» — це цілісний малоповерховий житловий комплекс на кілька тисяч мешканців, побудований неподалік від великого промислового підприємства й розрахований передусім на забезпечення житлових та інших соціально-культурних потреб «трудового колективу» цього підприємства та їхніх родин. Будівництво селища мало здійснюватися значною мірою (а то й цілковито) за рахунок коштів, технічних ресурсів, а також кадрів самого підприємства, що було зручно для влади з погляду згаданої «максимальної економії» бюджетних коштів. Будівлі в робітничих селищах були малоповерхові (1–2 поверхи), бо такі можна зводити без монтажної техніки. Проекти окремих будівель (і житлових, і громадських) бралися типові, що здешевлювало процес[221]. Іще більше його здешевлювало в сталінські часи масове використання майже безкоштовної, по суті рабської праці «зеків» та військовополонених[222].

При проектуванні «робітничих селищ» використовувалися ті ж таки засади, що й у «соцмістах»: прямокутні периметрально забудовані квар-

---

лексной застройкой и высоким уровнем благоустройства: наличием водопровода, канализации, озеленения и т.п. В южной части поселка у водохранилища был организован парк, построен стадион» (вказана. праця, с. 87). Цитований опис цілком міг би слугувати підписом до **іл. 3.8.**

220 Про робітничі селища, що будувалися в сталінські часи на території сучасного Києва — див. В. П. Ієвлєва. Малоповерхова житлова забудова Києва (робітничі селища) // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 4.– К., Фенікс, 2008 — С. 121–143; а також — О. Зливкова, І. Шулешко, цит. праця, с. 224–226 (про створення «селища ДШК»). Зокрема, В. Ієвлєва нараховує на колишніх околицях Києва близько 17 колишніх «робітничих селищ», більшість з яких нині «розчинились» у пізнішій забудові.

221 В. Ієвлєва констатує, що навіть у Києві «...таке житло зводилося без застосування монтажних кранів, на кошти крупних підприємств та відомств... Типологічно житлові групи розподіляються на три підгрупи: забудову з присадибними ділянками котеджного типу; забудову на основі багатоквартирного малоповерхового житла, організованого в так звані селища, та окремих кварталів малоповерхового житла, об'єднаних спільним розпланувальним задумом. Житло зводилося разом з об'єктами торгівлі та соцкультпобуту... Комплексне розпланувальне вирішення включало також упорядкування та озеленення прижитлових ділянок. Використовувалися різні типові проекти малоповерхового житла: малометражні квартирні житлові будинки та гуртожитки, котеджі з присадибними ділянками на 1–4 квартири» (цит. праця, С. 125). Усе сказане про «робітничі селища» Києва цілком стосується Ватутіного.

222 О. Зливкова та І. Шулешко у своїй праці про київське «Соцмісто» цитують звіт керівництва будови «заводу № 512» (майбутнього ДШК) за 1946 рік, де констатується: «Лагерь военнопленных, организованный **на средства завода**, может вместить до 2000 военнопленных, но соответствующим постановлением **заводу предоставлено право** использовать только 500 военнопленных. (...) Необходимо возбудить ходатайство перед Советом Министром о доведении численного состава лагеря до возможного по вместимости предела и закрепить весь контингент за строительством завода» (цит. праця, С. 225).

тали, обов'язкова наявність (згідно з нормативами) школи, дитсадка, медичного закладу, клубу, бібліотеки, певної кількості закладів торгівлі та громадського харчування тощо. Натомість культурних закладів та адмінустанов «вищого рівня» (як-от театру, музею, міськради, міськкому партії тощо) в робітничих селищах не планувалося — адже центром влади для них були дирекція й партком підприємства, а центром культури й освіти — сусіднє велике місто. Отож для робітничого селища його «промзона» чи, радянською мовою, точніше — «містоутворююче підприємство», складало невід'ємний, ключовий, фактично центральний елемент.

У 1940-і роки проектування й зовнішній вигляд нових робітничих селищ в СРСР, зокрема й в Україні, визначали «указания по застройке поселков при угольных шахтах», що встановлювали: 80% житла має будуватися в одноповерхових будинках, а 20% — у двоповерхових[223]. Переважання одноповерхової садибної забудови, вочевидь, диктувалося не лише браком будівельної техніки, а й сподіваннями, що родини шахтарів частково задовольнятимуть потреби в харчах за рахунок власних городів і садків.

Однак на початковій стадії будівництва майбутнього Ватутіного (тоді ще — селища Юрбасу) почав практично втілюватися не ідеалістичний проект «соцміста», хай навіть у редукованій формі «робітничого селища», а давній звичай, що з ним іще в 1920-і роки боролися радянські урбаністи на Донбасі[224], а після війни — намагався боротися в Запоріжжі та Дніпропетровську сам Леонід Ілліч (якщо вірити його «Возрожденію»): поблизу промислових підприємств нашвидкоруч будувалося неякісне, здебільшого барачне житло для робітників.

Отож і поруч з будівництвом Юрківського вуглерозрізу, ТЕЦ та брикетної фабрики у 1946–1949 рр. виросло традиційне барачне робітниче селище, так званий «Шахтинський посьолок», або ж просто — «Шанхай»[225].

Цей «Шанхай» довгою вузькою смугою (майже 3 кілометри завдовжки і 200–300 метрів завширшки) простягнувся уздовж залізниці, від ТЕЦ — до ще не збудованого на той час «соцміста».

Квартали одноповерхових барачних будівель тут сусідили із промисловими та транспортними підприємствами, а побутові зручності зводи-

---

[223] Див. А. Станиславский, С. 135.

[224] Див. у А. Станіславського — про офіційне «решительное осуждение практики строительства мелких поселков при каждой шахте» (цит. праця, С. 83).

[225] Термін «шанхай» на означення вбогого, невпорядкованого робітничого селища при шахті, на околиці міста, був поширений на Донбасі ще на початку XX ст. Його, скажімо, активно використовують персонажі фадєєвської «Молодої гвардії». До Ватутіного це слово, вочевидь, завезли гірники — вихідці з Донбасу.

Іл. 3.2. Шахтинське селище сьогодні. У таких бараках, нині поділених на окремі «квартири», мешкала більшість робітників Ватутіного до середини 1950-х. На одній із вулиць «Шанхаю» виріс майбутній міністр і народний депутат Анатолій Гриценко. Вулиці заасфальтовано в 1970-х, газ підведено наприкінці 1990-х

лися до водогону, електрики й туалету на подвір'ї, в дусі «достаточных удобств» 1920-х років. З огляду на довжину селища, окремі частини одержали власні неформальні назви: «Аварійний», «2-й кілометр», «3-й кілометр». У цьому «ранньому» селищі спершу мешкала більшість ватутінських робітників, тут відкрилася перша (вечірня) школа, клуб, їдальні тощо.

А фактичним центром цього новонаселеного простору були, ясна річ, новобудови великих промислових підприємств — Юрківського вугільного розрізу, Юрківської теплоелектроцентралі (ЮТЕЦ) і Юрківської-таки брикетної фабрики (ЮБФ).

Ці назви, з «прив'язкою» до сусіднього села Юрківки (міста Ватутіного тоді ще не існувало, а Шахтинське селище входило до складу Юрківської сільради), так і не змінилися до кінця існування підприємств.

ТЕЦ (**іл. 3.4**) та ЮБФ (**іл. 3.5**), пущені в дію в 1952 році[226], стояли зовсім поруч і з технологічного боку складали єдиний енергетично-виробничий комплекс, такий собі «індустріальний двигун» усього міста.

---

[226] В історико-краєзнавчому нарисі «Ватутіне» (1977) цитується «святковий» наказ керуючого трестом «Юрківуглерозрізбуд» від 7.11.1951 з цього приводу: «Будівництво Юрківського вугільного розрізу, брикетної фабрики, ТЕЦ, інших підприємств **і житла** — це одна маленька частинка великого будівництва комунізму, і кожен із нас з гордістю дивиться на своє **соціалістичне містечко**, де два роки тому були тільки умовні позначки міської будо-

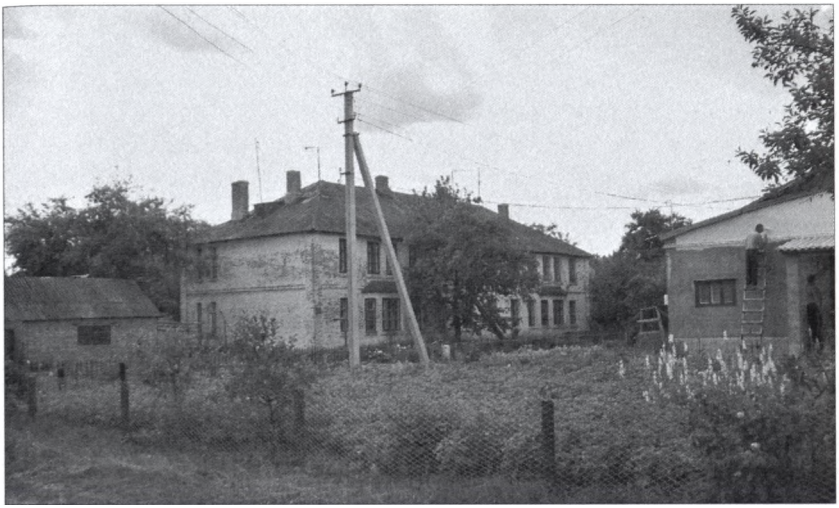

Іл. 3.3. Вулиця Аварійна в селищі «Аварійному», 2009 р.
Як бачимо, асфальту нема й досі, а в 1998 р.
(після остаточної ліквідації вугільних підприємств) зник і телефонний зв'язок,
бо «Аварійне» обслуговувала АТС шахтоуправління, а не міська

Ось як натхненно описував тутешню індустріальну потугу ватутінський краєзнавець і поет, а в минулому — директор ТЕЦ Василь Дергач:

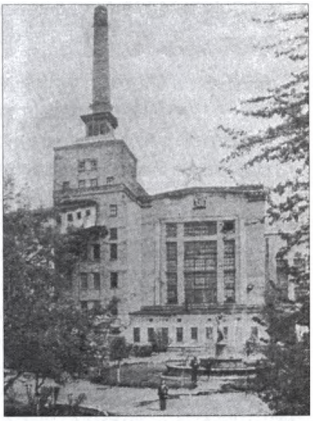

Іл. 3.4. Юрківська ТЕЦ
у 1960-ті рр. З книжки
В. Дергача «Ватутіне» (1977)

«Коли окинеш зором струнку димову трубу і велику споруду головного корпусу ТЕЦ з хитросплетінням трубопроводів, металоконструкцій і мостів, коли ясного сонячного ранку побачиш мережкові легкі опори електропідстанції і рівні ряди тонкостанних високовольтових веж, то раптом відчуєш всю велич праці людської, пізнаєш красу життя виробничого, втіленого в конкретний продукт — тепло і світло...

..Гірники залізничними составами везуть на ТЕЦ вугілля. Тут воно згорає, і енергетики отримують пару високої температури

ви». Доволі значущим, як на мене, є те, що все на будівництві міста, що не стосувалося промислових підприємств, описане украй лапідарним виразом: «**...і житло**».

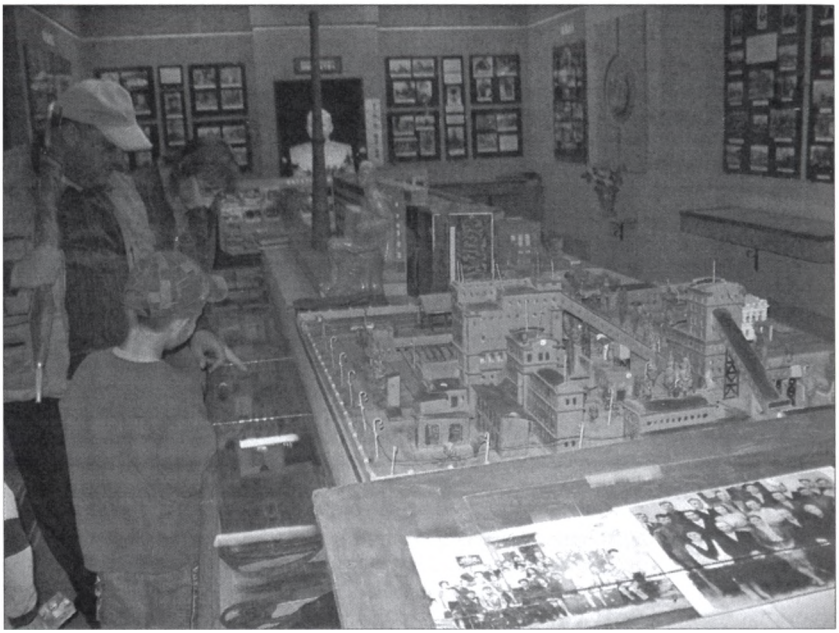

Іл. 3.5. Макет ЮБФ в експозиції міського музею. Саму споруду розібрали на цеглу після остаточної зупинки фабрики в 1990-х

й енергію міцної напруги. Пара йде на навколишні підприємства — брикетну фабрику, асфальтовий завод, залізничне депо, вуглерозрізи. Парою гріють воду для опалення міста. Без неї не буде брикету, припиниться виробництво залізобетонних конструкцій, без неї холодно в помешканнях ватутінців. Електроенергія йде до підприємств і до кожної хати в кожному селі...

Коли зовні поглянеш на ТЕЦ, вона схожа на тисячі їй подібних у малих і великих містах нашої країни. Коли ж вивчиш її, вростеш у технологічний цикл цього підприємства, розумієш її несхожість з іншими, розумієш важливість її функціонування...»[227] — і т. д.

Прикметно, що в нарисі В. Дергача даремно шукатимемо подібних — емоційних і водночас детальних, «зрячих» описів не виробничих процесів, а самого міста, його вулиць і площ. У нечисленних випадках, коли автор описує саме простір міста, він використовує або казенні фрази (якот: «Місто продовжувало зростати, приймати **належний вигляд**. Виса-

[227] В. Дергач. Місто добротворців — У кн.: Ватутіне вчора і сьогодні. Історія міста в нарисах і спогадах. — К., Колорит, 2007 — С. 33.

джувалися декоративні дерева, кущі, розбивались великі квітники»[228]), або ж шаблонно-пафосний стиль, сповнений псевдофольклорних гіпербол, але не конкретики:

> «Наше місто — найсвітліше і найкрасивіше. Не тільки чарівними зорями і сонцем над ним, зеленню і прозорістю вулиць і проспектів своїх, ставами-люстрами й зеленим видивом скверів у своєму центрі і кучерявим лісом на околиці»[229].

Зауважу, що відомий києвознавець Д. Малаков розглядає схильність вбачати головну красу міста в мальовничості його зелених околиць (*«Дорогими для мене стали схили Дніпра...»*) як характерну ознаку свідомості вчорашнього селянина, який, оселившись у столиці, оцінює її за звичними критеріями мальовничості сільської природи[230]. Прикметними, як на мене, є слова В. Дергача про «належний вигляд» (вжиті ретроспективно, у 1970-х, при розповіді про будівництво міста на початку 1950-х): вони означають, що для перших поколінь ватутінців саме створене сталінськими урбаністами «соцмістечко» стало нормою, зразком того, як ***належить виглядати*** сучасному невеликому місту. Однак ані В. Дергач, ані П. Блажко (автор іншої краєзнавчої книжки про Ватутіне, що її детально розглянемо далі), люди з вищою інженерною освітою, як виглядає, зовсім не володіють ні термінологією, ні понятійним апаратом урбаністики, хоча б у її радянській версії. Тому коли їм доводиться формулювати якусь узагальнену думку про місто, виходить ось таке:

> «Як цілком визначена, певна кількість народу своєї країни, позначена часом і простором група людей, згуртованих єдністю своїх задумів, одним місцем проживання на території континенту і більш-менш спорідненим видом занять, вони, міста, являють собою громади суспільства з певним відношенням до них людства. Така частка світу, колективів підкорює окремі особини, як окремі молекули одним законом всієї маси, спрямовує одним якісним шляхом»[231].

---

[228] Дергач В. Місто добротворців, С. 25.

[229] Дергач В. Місто добротворців, С 3. Між іншим, ця цитата, з деякими змінами, прозвучала у промові мера міста на урочистому відкритті святкування Дня шахтаря (він же — День міста) 29.08.2010. Варто зазначити, що жодних «ставів-люстер» у центрі міста нема (є велика штучна водойма на південній околиці), а один маленький скверик таки був, але в 1990-ті перетворився на церковне подвір'я. Мовних перлин на кшталт «зелене видиво» та «прозорість вулиць» не коментуватиму, зауважу лишень, що коли з цитованого фрагменту прибрати слова «проспекти» і «сквери», то вийде стереотипний для української літератури опис ***мальовничого села***...

[230] Малаков Д. Прибуткові будинки Києва. — К.: КИЙ, 2009 — С. 31.

[231] Дергач В. Місто добротворців, С. 3.

Виходить, як бачимо, дуже незграбно і не дуже ясно, зате глибоко порадянськи, з наголошенням «згуртованості єдністю задумів», а також переконаністю, що «колектив підкоряє окремі особини». Це радянскість не на рівні політичних ідеологем, а глибинна, на рівні світогляду і системи цінностей.

Але повернімося до «індустріального двигуна» Ватутіного. Важлива символічна роль вуглерозрізу й ТЕЦ не лише утвердилася в свідомості городян, а й була оформлена візуально: як видно на **іл. 3.4**, перед головним корпусом ТЕЦ було побудовано великий помпезний фонтан зі статуєю посередині, в стилі московської ВДНГ. У самому місті таких «архітектурних надмірностей» не було. А прохідна ТЕЦ, за спогадом інженера-енергетика Ервіна Скорецького, що працював тут на початку 1950-х, була прикрашена великим живописним твором високого громадсько-політичного значення:

> «Еще при жизни Сталина одним из его придворных художников, кажется Герасимовым, была создана картина — Иосиф Виссарионович делится своим опытом с партийным и хозяйственным активом. На картине в правом углу длинного стола сидел Сталин с трубкой во рту, а вдоль стола застыли члены Президиума и министры, жадно улавливающие каждое слово вождя.
>
> Копия этой картины, сделанная рабочим нашей электростанции, висела в проходной, и мы каждый день проходили мимо нее на работу и домой. Расстрел Берии стал первым **сигналом, что в таком виде картина не годится** — Берия сидел почти рядом со Сталиным. Убрать картину тоже не годилось. **Приказали художнику** убрать с картины Берию и министра госбезопасности Игнатьева, а заодно подчистить остальных в соответствии с изменениями в правительстве. Впоследствии наш художник еще несколько раз менял на картине окружение вождя. Притом делал он это **весьма искусно и быстро**. Например, сегодня мы узнали об очередной отставке, а назавтра картина уже приведена в очередное соответствие»[232].

У цій історії мені найбільше подобається фраза: «Расстрел Берии стал ***сигналом***, что в таком виде картина не годится». Вона породжує чимало думок щодо суспільного дискурсу сталінської доби, способу мислення і поведінки людей у ті часи. Розстріл одного з вищих керівників держави для простих її підданих — уже не шок, не трагедія і навіть не несподіванка, а — **сигнал** до певних дій, справжня мета яких — не стільки внесення коректив у навколишній символічний простір, скільки убезпечення себе від імовірних неприємностей через «непрочитання» цього сигналу. Усі — і керівництво ТЕЦ, і звичайні працівники, які щодня минають про-

[232] Спогади Ервіна Скорецького — zhurnal.lib.ru/s/skoreckij_e_s

хідну — одразу розуміють, що усунення Берії з числа живих має автоматично означати усунення будь-яких згадок про нього з комунікаційного простору.

А просто прибрати картину зі стіни «не годиться» тому, що вона там висить як такий собі радянський ерзац-еквівалент ікони «всіх святих», символічне послання «з центру»: ось хто сьогодні є вождями Партії й народу.

Натомість питання, чи «годиться» змінювати копію відомої картини, навіть не постає: всі розуміють, що десь там, у столиці, «справжній» автор картини одержав аналогічний наказ згори й хутко «приводить у відповідність» оригінал[233]. Та й хто, врешті, є «справжнім автором»? Це — *á propos* ролі митця в радянському суспільстві. Виходить, що полягала вона в умінні «*весьма искусно и быстро*» виконувати вказівки влади.

Символічну значущість провідних підприємств у міському просторі підкреслював також той факт, що саме на їхніх подвір'ях були встановлені перші пам'ятники Леніну в місті: біля вуглерозрізу — в 1957 році, а на ТЕЦ — у 1962 році[234] (втім, розгляд міських монументів у нас іще попереду).

Отож можна вважати, що саме тут, територіально — на східній околиці міста, був для багатьох городян його фактичний центр. Сюди щоранку рушали до праці (в перші роки — пішки уздовж колії, пізніше — на старих автобусах, так званих «розвозках») багато сотень людей.

А сотні гірняків рушали північніше, на вугільні підприємства (Юрківський розріз і шахти). Предметом їхньої гордості була унікальна гірничодобувна техніка для відкритих розробок, зокрема — величезний транспортно-відвальний міст (ТВМ)[235]. В. Дергач у своєму краєзнавчому нарисі згадує про ТВМ з гордістю: «Могутня машина, яку всі за її величні стріли-крила і невтомну працездатність не інакше як чудодійним птахом звали...»[236].

В. Дергач у розділі «Небувалий рейс» свого нарису описав складну, але успішну операцію переведення ТВМ «своїм ходом» у серпні 1967 року з вичерпаного Юрківського вуглерозрізу на новий, Звенигородський,

---

[233] Саме так сталося з колись хрестоматійною картиною С. Григор'єва «Прийом до комсомолу»: після XX з'їзду автор забілив на ній бюст Сталіна.

[234] За даними реєстру пам'яток монументального мистецтва по Черкаській області.

[235] На веб-сайті *vatutino2005.narod.ru* уміщено детальний опис ТВМ: «Мост "Мойерштольн" мог отрабатывать забой высотой 50 метров и насыпать отвал в 65 метров с производительностью 2100 м3/час. Длина моста от роторного колеса, закрепленного на выдвижной стреле, до конца разгрузочного транспортера — 335 м».

[236] В. Дергач, "Ватутіне", С. 36.

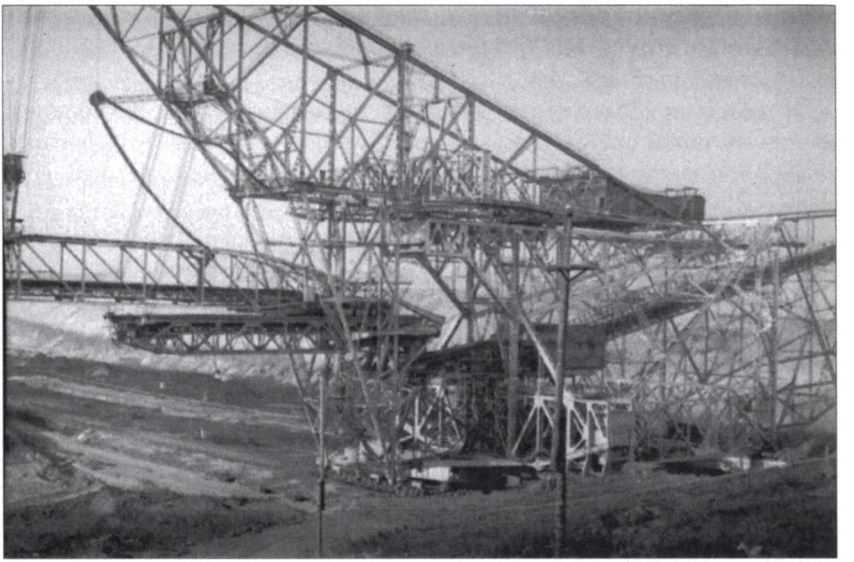

Іл. 3.6. ТВМ «Майерштольн» на Юрківському вуглерозрізі

за 2–3 км північніше. Зазначивши, що про цей «рейс» писали «Правда» та «Черкаська правда», він не згадує про «трофейне» походження ТВМ. Виготовлений у Німеччині компанією «Майерштольн» наприкінці 1920-х, цей міст пропрацював на батьківщині 20 років, а після війни за репараціями в демонтованому вигляді надійшов на Юрбас, де працював іще приблизно стільки ж, до зими 1970 року, коли внаслідок аварії назавжди вийшов з ладу.

Ці загальновідомі для ватутінців факти в радянські часи публічно не згадувалися: оскільки «чудо-птах» був символом потужної гірничої індустрії, то нагадувати про його іноземне походження було непристойно...

А «соцмісто» *sensu stricto* було запроектоване на 4–5 км західніше від головних підприємств, на теренах між залізницею Черкаси-Христинівка та долиною річки Шполки (див. супутникове фото — **іл. 3.8**).

Власне «соціалістичне містечко», збудоване протягом 1950-х років за проектом київського інституту «Діпроцивільбуд» і більш-менш цілісне в архітектурно-стилістичному сенсі, охоплює, як бачимо на **іл. 3.8**, неправильну трапецію, довшу (горішню) основу якої складає лінія залізниці, коротшу (нижню) основу — проспект Ватутіна, що відокремлює житлову зону міста від культурно-рекреаційної (тут, як і в описаному селищі Штерівської ДРЕС — стадіон, Палац культури і парк, що спускається до річ-

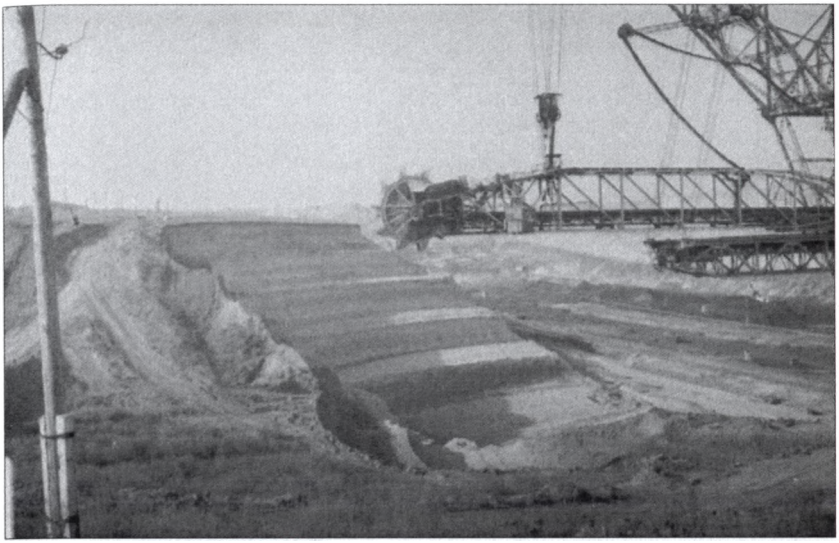

Іл. 3.7. Юрківський вуглерозріз. На першому плані — роторна стріла ТВМ. Правіше від роторного колеса видно маленьку кабінку, де був пульт управління ковшами

ки). Залізнична колія, у свою чергу, відокремлює центр міста від промзони (**іл. 3.8** — угорі). Отже, з півночі на південь місто чітко розмежоване на зони: промислову, житлову, культурно-рекреаційну.

Розпланування центру міста (житлової зони) — прямокутне; його утворюють кілька горизонтальних вулиць, паралельних до проспекту Ватутіна — це вулиці Комінтерна, Леніна, Радянська, Робітнича та Залізнична (що проходить, ясна річ, уздовж залізниці), а також кілька вертикальних вулиць (**іл. 3.8** зліва направо: вулиці Миру, Кірова, Франка, проспект Дружби, Калініна, Орджонікідзе).

Зі східного боку неформальною межею центральної частини «соцмісто» є діагональна вулиця Звенигородська, що тягнеться з південного заходу на північний схід, де перетинає залізницю (точка перетину опинилася поза рамкою фотографії). За залізничним переїздом вона роздвоюється: на північ іде шлях до сусідньої Звенигородки, а на схід, уздовж колії — вулиця Кривошея тягнеться до головних промислових підприємств.

Вулиця Звенигородська, що є продовженням шляху із райцентру Звенигородки (де спершу містилися керівні органи будівництва підприємств Юрбасу), виявилася чи не першою в «соцмісті», де розгорнулася активна забудова типовими будинками. Одначе вона не планувалася як централь-

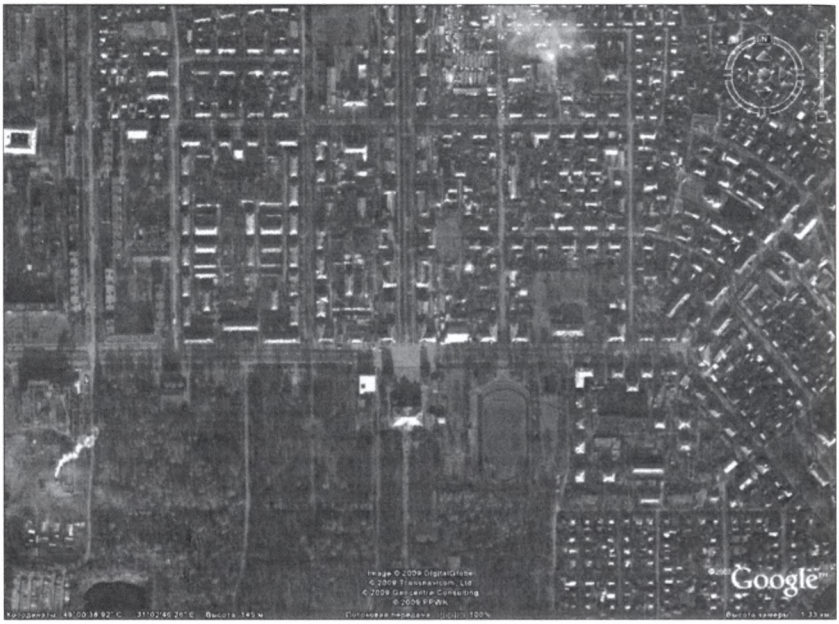

Іл. 3.8. Центр Ватутіного з космосу, 2009 рік

на, а лише як транспортна магістраль, тому в її забудові переважали робітничі гуртожитки та баракоподібні одноповерхові будівлі різних служб (**див. іл. 3.9**).

Центральну частину міста приблизно посередині навхрест розтинають горизонталь вулиці Леніна та вертикаль проспекту Дружби, головної вулиці і планувальної осі міста. З північного боку проспект замикає залізничний вокзал з привокзальною площею, а з півдня — перспективу увінчує міський Палац культури у стилі сталінського псевдокласицизму, перед яким до грудня 2013 року стояв пам'ятник Леніну. До 1961 р. проспект, до речі, носив ім'я Сталіна, а перед Палацом культури також стояв Сталін. З далекої перспективи вони виглядали як єдиний сакральний комплекс: білосніжна статуя бога на тлі колон присвяченого йому храму (див. **іл. 3.10**).

Місцеві старожили згадують, що залізнична станція (власне, полустанок) Богачове колись розташовувалась на пару кілометрів східніше, навпроти села Багачівки і, відповідно, ближче до створюваних промислових підприємств. При утворенні нового міста станція була перенесена — вочевидь, для того, щоб вокзал виходив якраз на головну вулицю.

Іл. 3.9. Робітничі гуртожитки на вул. Звенигородській, зведені наприкінці 1940-х рр. Призначення величезних псевдокласичних ґанків незрозуміле (на другому поверсі мешканці зазвичай сушили випрану білизну)

Іл. 3.10. Вид на Палац культури і пам'ятник Сталіну з проспекту Сталіна, середина 1950-х рр. (із сайту vatutino2005)

Іл. 3.11. Святковий мітинг з оркестром на центральній площі Ватутіного. Судячи з портрета М. Шверника, який лише в 1957 р. став членом Президії ЦК КПРС, фото зроблене наприкінці 50-х років (фото із сайту vatutino2005)

Мабуть, це виглядало символічним: пасажири прибувають до молодого соціалістичного міста, виходять з нового красивого вокзалу, і квітучим проспектом Сталіна простують до широкої площі, де височить тойтаки Сталін, а за його спиною — колонада Палацу культури, храму радянської духовності...

Саме так простували у Ватутіному святкові «демонстрації трудящих» — 7 листопада, 1 травня, а також — на День шахтаря (остання неділя серпня). Колони підприємств і установ збиралися на привокзальній площі, проходили проспектом, виходили на головну площу перед трибуну з начальством, криками «Ура» відповідали на привітання з трудовими перемогами, здійснювали «коло пошани» навколо пам'ятника вождю, після чого розходилися (**іл. 3.11, 3.12**).

Якщо взяти до уваги, що вертикаль проспекту Дружби одержала продовження за Палацом культури у вигляді центральної алеї міського парку, що спускається до річки (див. **іл. 3.18**), то бачимо, що в плані центру міста фактично втілено ще давньоримську концепцію міста — військового табору («тúповий план європейського міста», за М. Бархіним)[237]:

[237] Бархин М. Город. Структура и композиция. — М., Наука, 1986. — С. 18.

його навхрест розтинають дві головні магістралі — *cardo* (з півночі на південь) та *decumantus* (із заходу на схід), а на їх перетині — міський форум. Інші ж вулиці, паралельні до цих магістралей, довершують розбивку на квадрати — квартали.

Іл. 3.12. Святкова демонстрація, пройшовши проспектом (уже Дружби), обходить площу довкола пам'ятника (вже Леніну). 1960-ті рр. Фото зроблене з даху Палацу культури (фото із сайту vatutino2005)

Варто зауважити, що такої інтенсивної архітектурно-ідеологічної символіки ще не було в первісному проекті, адже він був лише скромним проектом робітничого селища при вугільно-енергетичному комплексі. Від того проекту в міському музеї сьогодні експонується лише малочитабельне брудно-бузкове кальковане креслення розміром приблизно 50 на 50 см. У нижньому правому куті можна розібрати вихідні дані:

> «План сооружения рабочего поселка в с. Юрковке.
> Разработчик: МЖКС УССР, Гипрогражданстрой.
> Заказчик: Укруглепроект. Листы 1,2. 1948 г.».

На цьому плані бачимо лише центральну частину майбутнього «соцмістечка», — обмежену залізничною лінією (на плані, втім, не позначеною, хоч вона вже існувала) та нинішніми вулицями Франка, проспектом Ватутіна, Звенигородською — навіть меншу за той центр міста, що описувався вище.

Ані промзони на північ від залізниці, ані культурно-рекреаційної зони по південний бік майбутнього проспекту Ватутіна на плані немає. Це, втім, не означає, що вони не передбачалися — просто розпланованням промзони займався сам Укрвуглепроект, а рекреаційна зона з будинком культури могла просто не вміститися на «Листы 1,2».

Одначе є підстави вважати, що великої рекреаційної зони не було й на інших аркушах, адже й широкого бульвару, що одержав назву проспекту Ватутіна і став однією з головних магістралей нового міста, на плані 1948 р. також нема — є просто крайня вулиця з південного боку, не ширша за інші, а чи щось мало споруджуватися на південь від неї, невідомо. Щодо культурно-рекреаційної зони, то на плані 1948 року бачимо «зону отдыха», що мала розташовуватися в тому місці, де насправді облаштували міський базар. Нема на плані 1948 року лікарні (є лише амбула-

торія), а школу передбачено тільки одну (насправді вже в середині 1950-х років у місті були здані в експлуатацію 2 середні школи й одна невелика восьмирічна).

Нема на плані й нової залізничної станції — утім, її мало проектувати й споруджувати Міністерство шляхів сполучення, а не Мінвуглепром. Ніяк не розплановано й той чималий клин території у північно-східному куті, обмежений залізницею, вулицями Звенигородською та Леніна, котрий уже із середини 1950-х років став забудовуватися приватними садибами.

Іншими словами, у 1947–1948 роках, перед київськими містопланувальниками Укрвуглебуд поставив доволі скромну задачу: запроектувати робітниче селище на кілька тисяч мешканців як складову частину комплексу гірничо-енергетичних підприємств. Однак після урядового рішення 1949 року про створення окремого міста Ватутіного, а також мірою розгортання будівництва підприємств і самого міста, вочевидь, ставало ясно, що проект «Рабочего поселка в с. Юрковка» — явно замалий як на розмір новонародженого міста. Тож його почали доопрацьовувати, як у нас зазвичай робиться, по ходу будівництва. Додали школи, палац культури, лікарню, нові житлові квартали, а з околичної вулиці зробили ще один магістральний проспект. Усе це було робити тим простіше, що проекти практично для всіх будівель нового міста використовувалися не індивідуальні, а готові, *типові*.

Скажімо, *типовою* є вся забудова головної вулиці — проспекту Дружби, причому правий і лівий бік — цілком симетричні один щодо одного. Перший квартал проспекту (починаючи від головної площі) був, вочевидь, запланований як громадський центр. Тут розташовувались попарно-симетрично одне навпроти одного: міськрада й шахтоуправління, лікарня й бібліотека, гастроном, магазин госптоварів, а ще — ресторан «Горняк», єдиний у місті (були ще молодіжне кафе «Весна» й вокзальний буфет).

Зауважу, що приміщень під крамниці (на перших поверхах житлових будинків) на всьому проспекті було запроектовано лише чотири, та ще по два — в останніх, наріжних будинках проспекту, на центральній та привокзальній площах. Втім, на центральній площі розташували не якусь там бакалію, а книгарню й аптеку.

Усі будівлі на проспекті — двоповерхові, порівняно невеликі, співмірні зі скромними масштабами шахтарського містечка. Як видно з **іл. 3.13–3.14**, на початку 1950-х «типовість» не означала відсутність виразних архітектурних деталей: навіть житлові будинки мали колони, еркери, «французькі» балкончики, цегляні карнизи.

Іл. 3.13. Забудова проспекту Сталіна. Ближчий будинок — житловий, за ним — громадська будівля, де були профком шахтоуправління, готель, міська бібліотека. Водночас — на заселеному проспекті нема ще навіть бруківки (фото із сайту vatutino2005).

Попри симетричність забудови сторін проспекту, вона не виглядає монотонною, позаяк по кожній із сторін жоден будинок у ряду не повторює попередній, а відрізняється істотними деталями — чи розплануванням, чи ґанком з колонами, чи гранчастими еркерами. Це, всупереч типовості проектів, дозволяло створювати ***неоднорідність*** вуличного ландшафту, що її В. Глазичев відносить до передумов якісного міського простору[238].

Як видно на **іл. 3.15**, при оформленні будівлі шахтоуправління її типовий проект було «доопрацьовано»: угорі над балконом з'явилася непропорційно велика гірнича емблема з «молоточками», як такий собі маркер шахтарської ідентичності міста. Аналогічна емблема прикрасила також фасад Палацу культури шахтоуправління (див. **іл. 3.16**).

Архітектурний стиль, у якому виконано Палац культури, зазвичай звуть чи то псевдокласицизмом, чи то «сталінським ампіром» (варіант: «стиль вампір»). Основні його зовнішні риси сталінські архітектори за-

[238] Глазычев В. Поэтика городской среды — В. кн.: Эстетическая выразительность города. — М: Наука, 1986.

Іл. 3.14. Будинок з книгарнею на проспекті Сталіна, 5. Сер. 1950-х рр. Як бачимо, вже покладено бруківку, а каштани й тополі добре прийнялися (фото із сайту vatutino2005).

Іл. 3.15. Дирекція шахтоуправління на проспекті Сталіна, 7. Фасад прикрашено гірничою емблемою, а також прапорцем і червоною зіркою, на балконі — портрет великого вождя і транспарант, що починається словами «Да здравствует...»

Іл. 3.16. Фронтон міського Палацу культури (збудований 1952 р.)

позичили в імперської неокласицистської архітектури Петербурга, що її започаткував у XVIII ст. Дж.Кваренгі, вірний послідовник «батька класицизму» Андреа Палладіо. За дотепним зауваженням П. Вайля: «Чтобы не вдаваться в архитектурные подробности, проще всего вызвать в воображении Большой театр или районный Дом культуры — они таковы благодаря Палладио»[239].

Ватутінський краєзнавець П. Блажко розповідає зі слів будівельників, що за проектом колони фасаду мали бути чотиригранними, але на вимогу тодішнього керівника вугільного тресту їх змінено на круглі[240]. Мабуть, начальник по-своєму мав рацію: у канонічних класицистських проектах чотиригранних колон не було. Натомість задній фасад із півкруглою колонадою справді схожий на задній фасад Білого Дому (як спостеріг П. Вайль[241]), мав круглі колони коринтського ордеру, вочевидь, ще в проекті.

І подібно до того, як з балкону Білого Дому відкривається чудовий вид на зелену галявину, що спускається в бік так званого *Imperial Mall*, з балкону ватутінського Палацу культури розкривається вид на головну алею парку, що плавно спускається до річки **(іл. 3.18).**

---

239 Вайль П. Гений места. — М., КоЛибри, 2008 — С. 81.

240 «За проектом тут повинні були бути квадратні колони фасаду. Але керуючий трестом Г. Абрамцев порекомендував зробити їх округлими. Довелось обрубувати. (...) Ліпне оздоблення колон, фронтону портика, карнизів, балконів, фойє та глядачевої зали Палацу культури — це робота Миколи Юхимовича Сови. Крім того, він оздобив ліпленням карнизи житлових будинків по вулиці І. Франка, дверні та віконні арки магазинів у центрі міста...» — Див.: Блажко П. Ватутіне. Історичний нарис, С. 19–20.

241 «Универсальность стиля такова, что житель Тамбовщины легко может представить себе Белый Дом, пройдясь вокруг колхозного Дома культуры» — Вайль П., Гений места, С. 83.

Іл. 3.17. Задній фасад Палацу культури (фото 2010 р.)

Варто зауважити, що цей заклад створювався як *Палац культури шахтоуправління* і вже значно пізніше став *міським*. Як найбільша й найурочистіша будівля міста, він одразу став місцем проведення чи не всіх урочистих заходів, від святкових зборів з наступним концертом та новорічних дитячих «ялинок» — до виборів «депутатів трудящих». Для цього вестибюль Палацу відповідним чином обладнувався й декорувався (див. **іл. 3.19).**

Типові двоповерхові житлові будинки, що ними забудовувалася центральна частина Ватутіного в 1950-х роках, мали по 12–14 малометражних квартир, дво-кімнатних та трикімнатних (однокімнатних не було: «малосімейні» трударі мали забезпечуватися гуртожитком). «Достатні зручності» (за виразом А. Станіславського) цього житла включали: водопостачання (лише холодне), центральне опалення (гаряча вода йшла з місцевої ТЕЦ), кухню з плитою під дрова й вугілля (власне, під місцевий брикет), ванну з так званим «титаном» (нагрівальним баком на дровах і вугільних брикетах), туалет з каналізацією. На подвір'ї біля кожного будинку споруджувався загальний сарай на стільки секцій, скільки в домі було квартир, ще й з підвалами[242]. У своїх сараях мешканці мали зберігати дрова та вугілля, а в підвалах — очевидно, запаси картоплі. Лише в 1960-х роках ватутінські комунальники порозбирали вугле-дров'яні кухонні плити й замінили їх на газові (з балонами).

Однак двоповерховими будинками в 1950-і роки забудували лише кілька головних вулиць міста (Звенигородську, проспекти Дружби та Ватутіна, вул. Кірова, Франка, частково — Леніна). Решта ж забудови, згідно

[242] Такі ж сараї на подвір'ях, до речі, мали й мешканці «селища ДШК» на східній околиці дарницького «Соцміста» (поруч із нинішнім метро «Чернігівська»), що нині зноситься з дозволу Київради.

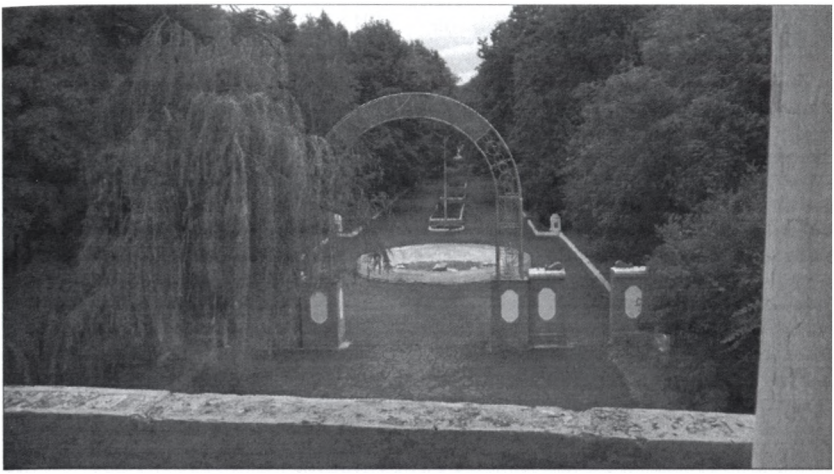

Іл. 3.18. Вид на головну алею міського парку з балкону Палацу культури (фото 2010 р.)

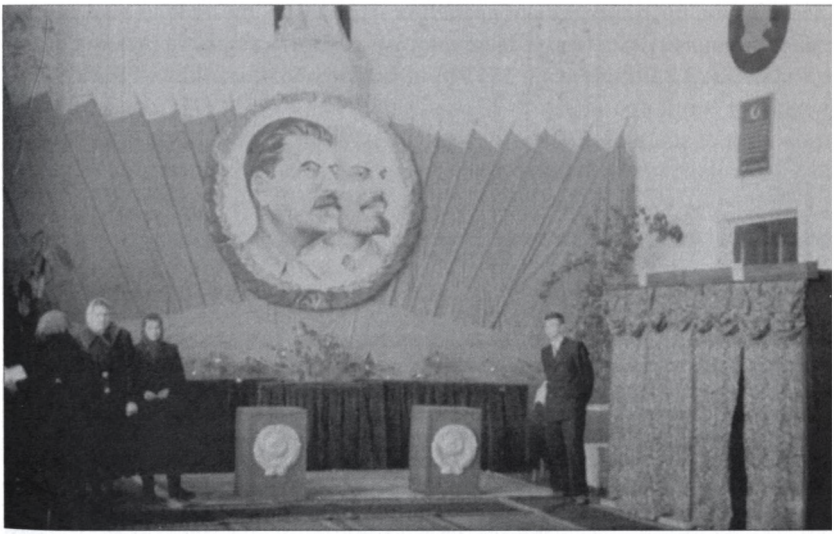

Іл. 3.19. «Свято радянської демократії» (вибори до Рад) у Ватутінському Палаці культури, початок 1950-х років. Величезні портрети вождів, герби СРСР на урнах, пишні фестони на шторах кабінок для голосування — все це підкреслює ритуальний характер радянських виборів. Судячи з пальт та хусток на жінках-спостерігачах, опалювався палац поганенько (фото із сайту vatutino2005)

з «указаниями по застройке поселков при угольных шахтах», була одноповерховою, садибною, і доволі різною не лише за зовнішнім виглядом, а й за якістю та рівнем комфорту. На схід від проспекту Дружби кілька вулиць (Леніна, Радянська, Калініна, Орджонікідзе, Рози Люксембург, Клари Цеткін) були забудовані переважно стандартними двоквартирними котеджами «з усіма зручностями» — водогоном, каналізацією, центральним опаленням (**іл. 3.20, 3.21**).

Утім, у перші роки будівництва вулицям міста ще не присвоїли офіційних назв, хоча деякі з них одержали назви неформальні — як-от Залізнична, Звенигородська чи Юрківська, що їх зберегли донині. А от майбутня Радянська одержала назву «Ітеерівська» — від російської абревіатури ИТР (инженерно-технический работник), бо саме родини інженерів заселили її новозбудовані котеджі. Усього таких приємних будиночків у місті зведено не більше півсотні, тому, ясна річ, на всіх бажаючих не вистачало, й котеджеві вулиці Радянська та Леніна перетворилися на місце проживання ватутінської «інженерної еліти»[243].

Дещо гірших котеджів (4-квартирних, менших за метражем, із мікроскопічними садибками), а також так званих «фінських будиночків» (дерев'яних, щитових, але обкладених цеглою) — вистачало вже й простим трударям, і «молодим спеціалістам». Один із таких «фінських будиночків» (**іл. 3.22**) дістався в 1951 році інженерові-електрику Ервіну Скорецькому, який працював на Юрківській ТЕЦ у 1951–1954 роках саме як «молодий спеціаліст», потім виїхав до Києва, а в 1980-х роках емігрував до США, де й написав мемуари «Моя Одиссея», розмістивши їх у веб-журналі «Самиздат». Ось яким незлим тихим словом він згадує своє ватутінське житло:

> «Домик был фанерный, дополнительно обложенный одним слоем кирпича, с черепичной крышей и деревянной верандой. Состоял он из двух комнат, коридора с кладовкой и кухни. Никаких удобств в нем не было. Воду нужно было нести из колонки на соседней улице, а туалет был во дворе.
>
> ...Финскими домики назывались потому, что были закуплены в Финляндии. Поставлялись они со всеми удобствами от канализационных до отопительных приборов включительно, но по пути на нашу стройку были раскомплектованы, и все эти устройства пошли по другому назначению. Скорее всего они оказались на персональных дачах партийных и государственных чиновников.

---

[243] Принаймні, з кількох моїх однокласників, що мешкали на цих вулицях, у жодного батьки не були «рядовими трударями».

Іл. 3.20. Будується двоквартирний котедж. Вдалині ліворуч видно ряд щойно поставлених «фінських будиночків» (фото із сайту vatutino2005)

Іл. 3.21. Котедж уже обжитий. Автомобіль на подвір'ї праворуч (здається, перша модель «Москвича») — знак високого соціального статусу господаря. Зате господар лівої половини котеджа, судячи з антени на даху, має телевізор (фото із сайту vatutino2005)

Іл. 3.22. Ряд «свіжоспечених» фінських будиночків у Ватутіному

Нам, вместо отопительных приборов, поставили в одной комнате кирпичную печку, а в кухне — плиту под брикет. Если плита еще кое-как работала, то в печке имелся строительный дефект, который не позволял ее отапливать. Вместо нее мы приспособили "козел". Так называлась металлическая труба, завернутая в асбест, сверху которого наматывалась стальная проволока. Такая спираль, включенная в розетку, мгновенно накалялась докрасна. Зимой это было спасением, поскольку стены домика не были утеплены, а на стыках между сухой штукатуркой и оконными рамами имелись такого размера щели, что на их затыкание ушло несколько старых ватных фуфаек. Тем не менее снаружи такая усадьба выглядела очень даже респектабельно и являлась предметом зависти многочисленной рабочей братии, выводившейся почти поголовно из селян и вынужденной при советской власти довольствоваться в основном барачного типа коммунальными квартирами»[244].

Як бачимо, навіть створений державою житловий фонд «для робітників», усупереч урбаністським постулатам «соціалістичного міста», від початку імпліцитно передбачав соціальне розшарування, котре вилилось у статусну диференціацію різних районів нового міста.

Але навіть дешевими щитовими будиночками не передбачалося забезпечувати всіх городян. Як констатував ватутінський краєзнавець П. Блажко у 2001 році, підсумовуючи півстоліття розвитку міського господарства:

> «За державні кошти в місті побудовано 475 житлових будинків, у тому числі один 9-поверховий, 41 п'ятиповерховий, 5 триповерхових, 52 двоповерхових з пічним опаленням, 77 двоповерхових з центральним опаленням, 299 одноповерхових... В індивідуальному секторі побудовано 2250 одноповерхових будинків; кооперативних — п'ять: 1 двоповерховий, 4 п'яти-поверхові»[245].

Виходить, що за власні кошти ватутінці збудували всемеро більше котеджів, ніж їм спорудила держава у 1950-х роках. І така ситуація, вочевидь, планувалася з самого початку: навіть у центральній частині «соц-

[244] zhurnal.lib.ru/s/skoreckij_e_s

[245] Блажко П. Ватутіне. Історичний нарис, С. 91–92.

Іл. 3.23. «Фінські будиночки» під черепицею майже не змінилися за 50 років, хіба що замість «козлів» з'явилися грубки, що працюють на природному газі

містечка» просторі квартали відводилися під індивідуальну забудову, лише по їх периметру споруджувалися «фінські будиночки» або котеджі. На наведеній тут супутниковій фотографії міста (**іл. 3.8**) ця приватна забудова охоплює увесь верхній правий кут — чималий «клин» між залізницею й вулицею Звенигородською, а також квартали по правий бік від цієї вулиці та на південний схід від центру (за стадіоном).

Попри те, що радянська економіка була всуціль державною і плановою (себто засадничо неринковою), усе ж навіть у часи найзапеклішої боротьби з проявами капіталізму й буржуазності економічна реальність (а точніше — неспроможність радянської планової економіки вирішити багато проблем життєзабезпечення людей) змушувала владу миритися з елементами ринкових відносин, і навіть «планувати» та інституціалізувати ці відносини.

Головною власне-ринковою інституцією в будь-якому місті СРСР, великому чи малому, був так званий «колгоспний ринок». За офіційною «легендою», на таких ринках (простіше кажучи, базарах) колгоспники мали можливість продавати за нерегульованими «згори» цінами «надлишки продукції своїх присадибних ділянок». Як ми знаємо, два «колгоспні ринки» були передбачені навіть у нереалізованому довоєнному проекті київського Соцміста на лівому березі. Тож не дивно, що й у втіленому проекті «соцмістечка на Юрбасі» був передбачений «колгоспний ринок».

Розташування ватутінського базару мало одну виразну особливість: його запланували не на майдані, як це традиційно було в українських містах і містечках, а всередині одного з центральних кварталів (обмеженого вулицями Дружби, Леніна, Калініна й Комінтерну, на супутниковому фото (**іл. 3.8**) — це третій згори квартал по правий бік головного Проспекту Дружби).

При цьому на лінію головних вулиць Дружби і Леніна міський базар не виходив, а був відокремлений від них рядами житлових будинків. У такому символічно-просторовому розташуванні відобразився суперечливий статус ринків у СРСР: фактично відіграючи велику роль у повсякденному житті радянських громадян, з ідеологічного погляду вони вважалися чимось малозначущим, історично приреченим «пережитком минулого».

Символічним унаочненням офіційної «другорядності» ринку в міському просторі слугувала й відсутність парадного, так би мовити, входу: з боку вулиці Калініна базар мав лише невелику хвіртку, а з боку вулиці Комінтерна — ворота для в'їзду вантажівок.

На 1956 рік уже було забудовано практично увесь простір між Звенигородською та проспектом Сталіна/Дружби, й завершувалася забудова великого кварталу між цим проспектом і вулицею Франка. Саме так, зі сходу на захід, квартал за кварталом, мав далі здійснюватися розвиток міста. Але тут дозріли великі зміни в архітектурній та містобудівній політиці СРСР.

Власне, їх започаткувала ще постанова ЦК та уряду СРСР «Про усунення надмірностей в проектуванні й будівництві» (листопад 1955 р), що таврувала ганьбою «дворцово-показной стиль», сварила тих, хто застосовував «дорогостоящие материалы, сложные архитектурные украшения, декоративные аркады», а в плануванні квартир припускався «недопустимого завышения площади передних, коридоров и других помещений»[246]. Однією з головних причин «надмірностей» оголошено те, що: «значительная часть жилых, гражданских зданий... строятся все еще по индивидуальным проектам», а потрібно — за типовими, бо так дешевше й зручніше (будівельникам, ясна річ).

У липні 1957 р. з'явилася наступна історична постанова — «Про розвиток житлового будівництва в СРСР», якою визначено курс на стрімке нарощування будівництва масового й недорогого житла на засадах

[246] Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 4 ноября 1955 года №1871 «Об устранении излишеств в проектировании и строительстве» ***www.sovarch.ru/postanovlenie55***.

стандартизації й індустріалізації всіх етапів цього процесу[247]. Ставилося завдання: за 12 років в основному забезпечити громадян СРСР житлом. Прикметно, що основним джерелом фінансування такого «великого стрибка» в житловому будівництві визначалося відтермінування погашення державних облігацій, що їх примусово змушували купувати в сталінські часи.

У Ватутіному матеріальним втіленням цього урбаністичного «вододілу» стала вулиця Франка: її правий (східний) бік зведений у 1956–1957 роках за «дохрущовськими» проектами (карнизи, еркери, у квартирах стеля — 2,90 м, великі вікна тощо), натомість західний бік (та й увесь квартал між вулицями Франка й Кірова) забудований такими собі «мініхрущовками»: всі будинки — прямокутні в плані, жодних еркерів, карнизів, колон, вікна — зменшені, стелі — знижені, двері в квартирах — з ДСП, зменшені також розміри коридорів і сходових кліток. Відбулися зміни й у розплануванні кварталу: власне, це вже не квартал, а невеликий мікрорайон, із внутрішніми проїздами замість вулиць, з розташуванням двох дитячих садків у внутрішньо-квартальному просторі.

Цей «перший хрущовський квартал» у Ватутіному завершили споруджувати вже в 1960-х. А далі, на захід від вулиці Кірова, міський простір розплановували й забудовували вже винятково під стандартні п'ятиповерхівки, тільки не панельні (можливості місцевої будівельної індустрії не дозволяли), а цегляні. На **іл. 3.8** зліва бачимо мікрорайон таких «коробок», з дитячими садками та школою всередині забудови[248].

Згідно з процитованим свідченням П. Блажка, на 2001 рік у місті було 45 5-поверхових будинків; іншими словами, на західній, найпізніше збудованій околиці міста, що одержала неформальну зневажливу назву «П'ятихатки»[249], мешкає вже більше ватутінців, ніж в «історичному центрі». Отож саме безликі мікрорайони хрущовсько-брежнєвських часів, а не «зразкове соцмісто», дозволили значною мірою вирішити житлову проблему у Ватутіному, хай не за дванадцять років, а за тридцять-сорок (**іл. 3.24**).

---

[247] Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 31 июля 1957 г. № 931 «О развитии жилищного строительства в СССР». — Там само.

[248] Цей мікрорайон — єдиний, щодо якого в краєзнавчій літературі є дані про проектувальників. За П. Блажком, він споруджувався з 1964 р. за проектом Харківської філії інституту «Діпромісто» Держбуду УРСР. «Вулиці прямі, у кварталах багато простору, світла, зелені» (цит. праця, С. 91). Знову, як і в Дергача, про світло й зелень. А кварталів там усього два — адже мікрорайонне розпланування їх, по суті, не передбачає.

[249] Вочевидь, від «п'ятиповерхівок».

Іл. 3.24. Вид на «П'ятихатки» з південного берега водойми. Ліворуч видно димарі заводу вогнетривів

Пізнішу непрестижність «П'ятихаток» визначили ті ж самі чинники, що й у київських «хрущовок»: маленькі квартири з низькими стелями, розпечені влітку (через пласкі дахи), надто висока щільність заселення (порівняно з котеджевими кварталами), а особливо — проблеми з водопостачанням (через недостатній тиск вода у вечірні години не піднімається вище третього поверху). Але був іще один, радше символічний чинник, що обумовлював меншевартісність, непрестижність «П'ятихаток»: ці мікрорайони явно «не дотягували» до тієї архітектурно-урбаністичної норми, що її визначив центр «соцмістечка».

Відомий російський урбаніст В. Глазичев свого часу пропонував кілька «робочих понять», що дозволили б не лише аналізувати, а й проектувати «правильний» (тобто прийнятний і привабливий з погляду городянина) міський простір: «замкнутость, неоднородность, плотность, насыщенность, сомасштабность»[250]. Однак навіть йому для з'ясування, про що конкретно йдеться, потрібно було багато сторінок роз'яснень і прикладів.

Утім, з'ясування, наскільки міський простір Ватутіного відповідає запропонованим Глазичевим критеріям, не є предметом цієї праці. Але якщо несофістиковані ватутінці, живучи (а тим більше — зростаючи) у просторі «соцміста», й не замислювалися над щільністю, насиченістю, співмасштабністю його вулиць, кварталів, будинків і дворів із розміра-

[250] Глазычев В. Поэтика городской среды.

ми й ритмами життя пересічного городянина, вони все одно значно комфортніше почувалися саме в цьому просторі, де ти знаєш усіх сусідів не лише в будинку, але й на своїй вулиці, де в будь-якій справі можна дістатися до потрібного місця за 5–10 хвилин пішки, де, втомившись за робочим столом, можна через ті ж таки десять хвилин дістатися паркової лавочки на березі річки й посидіти, слухаючи пташиний спів. Зайве казати, що мешканець околичного мікрорайону «хрущовок» позбавлений значної частини такого комфорту.

До опису міського простору варто ще додати кілька деталей, котрі дещо змінили його загальну композицію в 1960-х роках. Попри щойно згадану комфортність «соцміста», вже на кінець 1950-х рр. Ватутіне, що мало тоді 12 тисяч мешканців, почало явно виростати із замалого урбаністичного «костюмчика», скраяного сталінськими проектантами кінця 1940-х років: не вистачало лікарняних ліжок, місць у школах і дитсадках, навіть крамниць (хоча тоді якраз актуальнішою була проблема порожніх полиць у гастрономах). Тому в 1960-х у місті (але за межею його «історичного центру») побудували нову лікарню, нову школу, дитячі садки, великий кінотеатр. Усе це — за типовими проектами, але вже «хрущовськими» (нефарбовані цегляні коробки), що, ясна річ, підважувало як архітектурну цілісність міста, так і значущість «старого» громадського центру (проспекту Дружби та головної площі). Підважувало, та все ж не зруйнувало (це, на мій погляд, засвідчують зміни пострадянських років, коли нові приватні крамниці, ресторанчики, юрфірми та відділення банків стали з'являтися саме в «старому центрі», а не на значно людніших «П'ятихатках»).

Інша зміна 1960-х років — це підваження старого, гірничо-енергетичного індустріального осердя міста (ТЕЦ — вуглерозріз — ЮБФ). Старий вуглерозріз вичерпався, а натомість на західних околицях міста побудували два великі нові підприємства — завод вогнетривких матеріалів та м'ясокомбінат (згодом до них додався хлібокомбінат). Невдовзі вже там, а не на вугільних підприємствах, працювала значна частина городян, у той бік перемістилися навіть основні транспортні маршрути міста. Символічним вододілом для вугільної галузі міста стала вже згадана аварія «чудо-птаха» ТВМ у 1970 році з наступним закриттям вуглерозрізу: невдовзі стало ясно, що вугілям власного видобутку ватутінці не зможуть забезпечувати навіть потреби ТЕЦ.

А на початку 1980-х стався комічний випадок: колектив заводу вогнетривів (на той час — уже найбільшого промислового підприємства міста) хотів урочисто відсвяткувати День металурга, своє професійне свято, але дирекція шахтоуправління не пустила їх до «свого» Палацу

культури. Можна висловити здогад, що жаба задавила гірничих начальників, а можна й назвати це характерним епізодом боротьби за символічну владу в місті, що традиційно пишалося своєю шахтарською ідентичністю.

3.3. Система міських топонімів: пам'ятка історії чи тавро тоталітаризму?

У нашій оповіді вже не раз принагідно згадувалися ватутінські топоніми, тож спробуємо тепер проаналізувати назви міських вулиць і площ як єдиний символьний комплекс, тим паче, що сформувався він, по суті, одночасно (кінець 1940-х і 1950-і роки), й після цього майже не зазнавав змін (іншими словами, «зберіг автентичність»).

Про автентичність згадано недаремно: серед істориків і краєзнавців поширене переконання, що «топоніми є культурно-історичними пам'ятками»[251]. Власне, термін «пам'ятка» тут не зовсім доречний (адже, згідно із українським законодавством, пам'ятка — це об'єкт культурної спадщини, внесений до державного реєстру, а до культурної спадщини відносяться такі об'єкти, що були «успадковані від попередніх поколінь», мають історичну, художню, наукову цінність, та ще й «зберегли свою автентичність»[252]), однак важко заперечити проти того, що давні, історичні назви, котрі справді «зберегли свою автентичність», а не є пізнішими стилізаціями на кшталт «Ярославого Валу» чи «Княжого затону», справді мають вважатися об'єктами нематеріальної культурної спадщини. Назва вулиці, на якій ви живете, є також істотною частиною вашої ідентичності завдяки невмирущій **прописці**. Та це стосується й інституцій, адже свою юридичну адресу вони мають вказувати на бланку[253].

Озброївшись цим науковим знанням, погляньмо на назви ватутінських вулиць. Як уже сказано, мало не всі назви надавалися протягом недовгого історичного періоду (кінець 1940-х і 1950-ті рр.), одночасно із спорудженням міста. Тож вони, імовірно, не просто складають єдиний ономастичний комплекс, а є частиною більшого символьного й стиліс-

---

[251] Вортман Д. Читаючи топонімічний словник. // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. — К., 2007, випуск 3. С. 261.

[252] Див. відповідні визначення в чинних Законах України «Про охорону культурної спадщини» та «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей».

[253] У пострадянській ситуації це часом породжувало трагікомічні ідентифікаційні конфлікти: «злі язики» оповідають, буцімто Одеське управління СБУ в 1990-х роках заходилося змінювати свою юридичну адресу на якийсь бічний провулочок після того, як очолювана Е. Гурвіцем міськрада повернула вулиці, куди виходить їхній фасад, історичну назву «Єврейська».

тичного комплексу, разом із розплануванням міста й архітектурою його будівель. Якщо це справді так, то ономастика центру Ватутіного має відображати ту ж ідеологію й стилістику сталінського «соцміста», що й архітектура та розпланування.

Та чи існувала якась «сталінська модель» формування міських назв?

Загальновідомо, що більшовики, прийшовши до влади, розпочали ґрунтовну зміну символічного простору міст: згідно з ленінським декретом від 14 квітня 1918 року, усунули «пам'ятники царям та їхнім прислужникам», натомість за «ленінським планом монументальної пропаганди» почали хутко ставити гіпсові чи фанерні момументи видатним революціонерам. Аналогічні заходи здійснювалися й щодо назв вулиць та площ. У Києві цей процес розпочався лише 1919 року, після вигнання денікінців: більшість центральних вулиць одержала нові назви. На підставі відомих фактів[254] щодо ономастики центральних вулиць Києва, здійснені в 1919–1924 роках зміни можна згрупувати за кількома напрямками:

а) усунуто назви на честь «царів та їхніх прислужників» (Олександрівська, Миколаївська, Царська площа, Бібіковський бульвар тощо);
б) увічнено революційні події, зокрема й місцеві (в центрі Києва з'явились вулиці Революції, Жертв революції, 25 Жовтня, Січневого Повстання, Паризької Комуни, площі III Інтернаціоналу та Червоних героїв Перекопу);
в) увічнено імена комуністичних «пророків» та революційних «вождів і мучеників» (Маркса, Енгельса, Леніна, Троцького, Свердлова, Раковського, Лібкнехта, Р. Люксембург, Урицького, Воровського, Чудновського, ба навіть загиблих за владу Рад «боротьбістів» Г. Михайличенка та А. Заливчого);
г) нарешті, увічнено кількох видатних письменників, що їх більшовики визнали «революційними» чи «народними» (Шевченка, Франка, Короленка).

При цьому чимало вулиць зберегли старі назви.

Нова хвиля перейменувань розпочалася вже наприкінці 1920-х, з усунення імен «опозиціонерів»: колишня вулиця Троцького одержала ім'я Артема, а Раковського — Ворошилова. А після вбивства Кірова та перенесення до Києва столиці УРСР у вуличні назви почав утілюватися новий сталінський «іконостас»: Кіров, Калінін (вулиця й площа), Орджонікідзе, Горький, пізніше до них додалися Куйбишев і Жданов, натомість зникли

[254] Див.: Вулиці Києва. Довідник (за ред. А. В. Кудрицького) — К., Укр. Енциклопедія ім. М. Бажана, 1995.

боротьбісти Заливчий та Михайличенко. Зникла також більшість «церковних» назв, котрі ще залишались у 1920-х (як-от Софіївська та Костьольна).

Натомість практично не постраждали вулиці, названі ще «за царя» на честь російських класиків (Пушкінська, Гоголівська, Некрасовська) та полководців (Суворова, Кутузова). Більше того — 1937 року влада повернула вулиці Воровського її стару назву Хрещатик, а в 1944 році, після вигнання німців, у Києві не лише з'явилися площі Сталіна (нині Європейська) та Богдана Хмельницького (до того — Червоних героїв Перекопу), а й повернуто 37 історичних назв (зокрема, Володимирську та Андріївський узвіз).

Внаслідок усіх цих трансформацій ономастику центру Києва в 1950-ті роки складали назви трьох типів: «революційні» (в помітно зменшеній кількості), «історичні» (їх дещо побільшало порівняно з 1920-ми роками) та «сталінські» (ці останні — переважно на честь партійних вождів). При цьому вулиць із виразно українськими назвами у столиці Радянської України майже не було.

У час хрущовської «відлиги» зміни в назвах виявилися порівняно незначними: усунули імена самого Сталіна та тих його соратників, що виступили проти Хрущова (Молотов, Каганович[255], Ворошилов), натомість увічнили репресованих Сталіним партійних вождів (Косіора, Чубаря, Ю. Коцюбинського, Якіра). Оскільки ж наприкінці 1950-х розгорнулося широке житлове будівництво, то з'являлося так багато нових вулиць, що на всі не вистачало прізвищ письменників, артистів, полководців та академіків. У дусі того романтичного часу карту Києва прикрасили вулиці Ентузіастів, Визволителів, Дружби Народів, Науки, Космонавтів тощо. Варто зазначити, що в цей час помітно зросла частка вулиць, названих на честь українських діячів (ясна річ, лише «прогресивних» та радянських).

«Сталінська модель» трансформування міської топоніміки значно яскравіше проявляється у випадках, коли перейменування здійснювалися одночасно і майже суцільно, як-от у західноукраїнських містах, особливо невеликих. Варто зауважити, що цей процес (як і знесення «польських» пам'ятників) розгорнуто не одразу, а наприкінці 1940-х, коли нова влада зміцнилася. У міському музеї Трускавця нині експонуються цікаві документи: рішення місцевої влади про перейменування вулиць. Так, 4 червня 1948 р. Дрогобицький облвиконком затвердив рішення про перейменування двох вулиць у селищі Трускавець: вул. Яроша одержала

[255] У центрі Києва вулиць Молотова й Кагановича не було, зате їхні імена носили цілі райони міста.

ім'я Т. Шевченка, а вул. Суховоля стала Колгоспною (на курорті Трускавець «совіти» навіщось утворили колгосп). Раймонд Ярош був головою акційної спілки, що володіла курортом від початку XX ст.; він фактично перетворив напівсело на сучасний курорт. Але в 1930-х рр. він був бургомістром сусіднього Дрогобича, сиріч «сатрапом санаційного режиму Пілсудського».

Решту назв трускавецьких вулиць тоді залишили, бо «іменними» з них виявилися тільки три: Міцкевича, Івана Франка й Матейкова, інші ж мали цілком невинні назви: Тиха, Нова, Колейова, Дрогобицька, Бориславська...

Але в 1950 році Трускавець стає містом, і новостворений міськвиконком покінчує з такою безідейністю. Рішенням від 3 березня 1950 року ще 18 вулиць міста із 25-ти одержують нові, істинно-радянські назви:

- на честь комуністичних вождів та членів сталінського політбюро: Леніна, Сталіна, Карла-Маркса, Франка-Енгельса [sic!], Калініна, Свердлова, Дзержинського, Молотова, Хрущова, Ворошилова, Будьонного, Щорса;
- назви, що символізують неперсоніфіковані радянські цінності (Жовтнева, Комсомольська, Червоноармійська, Первомайська, Возз'єднання).

Внаслідок цього ономастика Трускавця, як бачимо, набула стандартного «всесоюзного» вигляду. Якось пов'язаними з Україною можна вважати дві назви — Возз'єднання та Щорса (нагадаю, що вулиця Шевченка тут з'явилася двома роками раніше, а Франка, яко земляка-дрогобичанина, увічнили ще «за Польщі»). Неушкодженими залишилися кілька «топонімічних» назв (Дрогобицька, Бориславська, Стебницька), та ще вулиця Нова...

Отже, у випадку Трускавця «сталінська модель» значно виразніша, ніж у великому Києві: її головні ідеї в тому, що центральні вулиці радянського міста мають увічнювати саме сталінський «іконостас» та пропагувати ключові поняття офіційної ідеології. «Українські» назви допускаються, але в дуже обмеженій кількості — як правило, це імена офіційно шанованих класиків письменства (Шевченко, Франко, Коцюбинський, Леся Українка), та двох «правильних» полководців — Хмельницького і Щорса.

Як же виглядає справа з ватутінськими вулицями? Згідно з переліком вулиць міста, вміщеним на веб-сторінці *vatutino2005.narod.ru*, всього їх нараховується 115, а в центральній частині (тобто в чотирикутнику вул. Звенигородська — проспект Ватутіна — вул. Кірова — залізниця, забудованому протягом 1950-х років) їх 29. За значенням усі назви можна розподілити на кілька груп, що наведені в **таблиці 3.1.**

Таблиця 3.1.

Типологія назв вулиць міста Ватутіного

№	Тип назви	Приклади	У місті загалом	У центр. частині
1.	За іменами радянських і комуністичних діячів	Леніна, Кірова, Маркса, Фрунзе, Клари Цеткін	36	12
2.	«Неперсоніфіковані» радянські назви	Комінтерну, Радянська, Робітнича, 8-го березня	18	9
3.	За іменами російських нерадянських діячів (полководців, митців тощо)	Глінки, Герцена, Суворова, Ушакова, Нахімова, Кутузова, Ломоносова	24	–
3.	За ознаками місцевості	Кар'єрна, Залізнична, Шляхопровідна, Аварійна	22	2
5.	За іншими топонімами	Звенигородська, Київська, Юрківська, Багачівська	7	2
6.	За іменами українських діячів	Франка, Лесі Українки, Шевченка, Коцюбинського Лисенка, Глібова, Щорса, Хмельницького	8	4

Як бачимо, домінують назви з яскравим ідеологічно-радянським забарвленням (у місті загалом їх 47%, в центральній частині — 21 з 29, тобто ¾). Кожна п'ята назва — на честь видатного «дореволюційного» російського діяча, причому не завжди «прогресивного» (зустрічаємо тут, наприклад, численних російських полководців). Однак жоден із них не удостоївся увічнення в центрі міста — всі десь на «шанхаях». Це можна пояснити тим, що «шанхаї» забудовувалися в перші, «сталінські» роки (1947–1953), на піку прославляння здобутків і перемог «великого російського народу» та боротьби з низькопоклонством перед закордоном.

Але правдоподібніше виглядає просторово-ієрархічне пояснення: імена «дореволюційних» діячів пасували вулицям на околицях, але не в центрі «соцміста», спрямованого у світле майбутнє, а не в минуле, хай і славне.

Однак іще скромніше виглядає «українська присутність» на карті міста: вулиць удостоїлися — знайома «обойма» з п'яти літературних кла-

сиків, Хмельницький, Щорс, а також композитор Лисенко. З них четверо — в центральній частині (Франко, Леся Українка, Шевченко, Коцюбинський), одначе «престижний» вигляд має лише вулиця Франка (паралельна до головного проспекту Дружби), інші три — це короткі вулички з садибною забудовою. Як міг Іван Франко затесатися серед членів Політбюро (Леніна, Сталіна, Кірова, Дзержинського, Калініна, Орджонікідзе), чиїми іменами названо головні вулиці в центрі? Вочевидь, причина в столітньому ювілеї Каменяра, що мав місце в 1956 році, коли почали забудовувати цю вулицю.

Окрім комуністичних і радянських вождів, чотирьох українських класиків, а також, ясна річ, генерала Ватутіна, іменних вулиць у центрі удостоєні Горький і Чапаєв, а провулків — Урицький, Зоя Космодем'янська та Павлік Морозов. Інші вулиці одержали стандартні «неперсональні» ідеологічні назви: Радянська, Робітнича, Жовтнева, Першотравнева, Комінтерну. Натомість вулиць із «неідеологічними» назвами в центрі лише три — Звенигородська, Залізнична й Вокзальна. Як бачимо, просторово-символічне втілення в молодому «соцмісті» знайшла саме «сталінська» ономастична модель.

Чи відбувалися зміни в цьому символічному комплексі за наступні десятиліття? Дуже незначні. По-перше, в 1961 році, як і скрізь в СРСР, перейменували проспект Сталіна[256], а також вулицю Ворошилова (вона стала вулицею Клари Цеткін), а в селищі «2-й кілометр» вулицю назвали іменем Гагаріна (в селищі Шахтинському згодом з'явилася також вул. Космонавтів, але коли саме це сталося, авторові невідомо). При цьому, на відміну від великих міст, тут не з'явилося жодної назви на честь реабілітованих радянських діячів чи письменників.

По-друге, побудова мікрорайону «п'ятиповерхівок» супроводжувалася появою двох нових вулиць — Миру та Ювілейної (названої на честь ювілею 50-річчя Жовтня). Нарешті, уже в 1990-х на околицях з'явилися вулиці Воїнів-інтернаціоналістів та Максима Залізняка. Жодних перейменувань «радянських» назв, як уже зазначалося, після 1991 року не відбулося. Про величезну інертність городян у цьому плані може свідчити

[256] Про нову назву центрального проспекту П. Блажко пише так: «Назва проспекту символізує трудову співдружність будівничих міста, про багатонаціональну армію яких говорять їх прізвища. Це була співдружність, освячена кров'ю і потом у Великій Вітчизняній війні. Ветерани зберігають пам'ять про трудову і бойову дружбу, як найдорожчу святиню» (цит. праця, с. 89). До речі, київський бульвар Дружби народів (до 1959 року — Автострада) дістав свою нову назву, якщо вірити довіднику «Київ» (1981), «на знак братерської допомоги братніх республік у відбудові Києва після Вел. Вітчизн. Війни» (згад. праця, с. 179). Як бачимо, тут — та сама аргументація, пов'язана з пам'яттю про війну та відбудову.

Іл. 3.25. Нові покажчики старих назв вулиць — для автомобілістів

те, що вулиця Безіменна, утворена ще на початку 1950-х років (вона відходить від Звенигородської), з того часу так і не одержала «нормальної» назви.

Нещодавно з назвами ватутінських вулиць, принаймні головних, відбулася зміна іншого характеру. З огляду на значне зростання кількості автомобілів, у місті почали встановлювати таблички-покажчики назв вулиць не на стінах будинків, а так як це робиться у містах Заходу — на ліхтарних стовпах, що стоять на перехрестях (див. **іл. 3.25**), аби можна було, не виходячи з авто, з'ясувати, чи правильно їдеш.

Отже, чи можемо говорити, що ономастичний комплекс у Ватутіному (чи подібних «соцмістах» у центральній та східній Україні) зберіг «автентичність», він цілком співзвучний архітектурному стилю центральної частини міста, а тому має історико-культурну цінність? На жаль чи на щастя, поки що ані законодавство, ані пам'яткоохоронна наука не дають відповіді на це запитання, тож вулиці Леніна, Калініна та Клари Цеткін ніщо не заважає перейменовувати, аби було бажання...

У нашому аналізі топоніміки залишилося згадати про головний топонім Ватутіного — назву міста. Присвоєно її було указом Президії ВР УРСР від 19 квітня 1949 року, одночасно з наданням новостворюваному «Шахтинському селищу» статусу окремого смт. Краєзнавець П. Блажко з цього приводу пише:

> «Всі розуміли, що селище незабаром стане містом, і назва його повинна жити в віках. Яке ім'я могло носити наше місто? Варіанти були: Першотравневе, Переможне, Шахтинське та інші. Але зупинились на імені М. Ф. Ватутіна — людини з простої селянської родини Бєлгородщини, яка розпочинала військову службу солдатом, стала видатним полководцем і загинула, визволяючи Україну. (...) Будівельники міста — фронтовики і трудівники тилу, полонянки, насильно вивезені до Німеччини, селяни і молодь, звільнення яким принесли доблесні воїни Радянської Армії, сприйняли це ймення, як належне й вікопомне»[257].

[257] Блажко П. Ватутіне. Історичний нарис, С. 88.

Та й хто їхнім сприйняттям цікавився, хочеться додати.

А «варіанти», про які говорить Блажко, імовірно, походили з проектів клопотань про надання міського статусу, що їх писало до Києва керівництво новобудови (в оригіналі, мабуть, ішлося про 'Пєрвомайскоє' та 'Побєдноє'). Варіанти, що й казати, яскраві та оригінальні, навіть як на кінець 1940-х років. Але вибір, зроблений київським начальством, можна пояснити просто: тодішній перший секретар ЦК КПУ Микита Хрущов пробував плекати «локальний культ» генерала Ватутіна як видатного полководця, визволителя Києва, з тієї простої причини, що в 1943 році він сам був членом Військової ради 1-го Українського фронту, який під командою Ватутіна, втративши понад 300 тисяч солдатів (переважно ненавчених новобранців), форсував Дніпро й визволив Київ, як було велено, до свята — 6 листопада. Отже, якщо Ватутін — герой-визволитель, то й Хрущов — теж.

Іл. 3.26. Пам'ятник-палімпсест генералу Ватутіну в Маріїнському парку Києва

З «подачі» Хрущова в 1944 році відбулося урочисте поховання загиблого на Волині від бандерівської засідки генерала в Радянському (нині Маріїнський) парку Києва, а в 1947 році — спорудження на його могилі пам'ятника роботи Вучетича (**іл. 3.26**). Оскільки ж 15 квітня 1949 р. виповнювалося 5 років з дня смерті Ватутіна, то й найменування на його честь нового міста виглядало доречним[258].

Принагідно варто зауважити, що пам'ятник генералу М. Ф. Ватутіну в Маріїнському парку є свого роду матеріальним свідченням згаданого процесу творення «локального культу», позаяк він зберіг елементи, створені на різних етапах увічнення генерала, і тому наснажені різними ідеологічними змістами.

На мозаїковому стилобаті перед постаментом бачимо гранітну плиту, вочевидь, збережену від первісного оформлення могили генерала (1944 р.). На плиті напис:

[258] Міфологізація героя-визволителя Ватутіна тривала й після Хрущова: можна згадати хоча б вірш Івана Драча «Київська легенда», в якому «Кий-перевізник з цієї ріки», махаючи веслом, радо стрічає Ватутіна та його полки, а Ватутін — «п'є воду священну з Дніпра».

«Вірний син більшовицької партії,
Талановитий полководець Червоної Армії,
Командуючий 1-м Українським фронтом,
Генерал армії Ватутін М. Ф.
1901–1944».

Дискурс напису, судячи з використання прикметників «більшовицька» та «Червона», майже довоєнний, до-імперський, та й скромна оцінка заслуг генерала (не видатний полководець, а лишень «талановитий») свідчать про ранню стадію «локального культу».

Натомість на лабрадоритовому постаменті бачимо інший напис, значно крупнішими літерами:

«Герою Радянського Союзу
генералові Ватутіну
від українського народу».

Тут цікавими є кілька моментів. По-перше, пам'ятника встановлено у січні 1948 року, а звання Героя М. Ф. Ватутіна посмертно удостоєно аж у 1965 році, до 20-річчя Перемоги. Значить тоді й замінено монумент зразка 1948 року, і напис зроблено новий, лаконічніший, де вже не було потреби зайвий раз нагадувати про талановитість генерала чи навіть про його ініціали та воїнське звання. Адже на той час усі й так повинні були це знати.

По-друге, у новому написі з'явився суб'єкт увічнення — «український народ». Не родичі героя, навіть не більшовицька партія чи там армія, а увесь український народ поставив пам'ятника своєму Героєві. Про набуття Ватутіним статусу майже національного героя радянської України свідчать і два барельєфи на оновленому постаменті. Якщо з лівого боку бачимо цілком очікуваних радянських бійців, що форсують Дніпро, то з правого — якісь напівголі (у самих шароварах) козаки чи там гайдамаки, зі списами, котрі, вочевидь, ідуть в атаку на класових ворогів, «ляшків-панків». Цей барельєф призначений вписувати постать Ватутіна не лише в історію Великої Вітчизняної війни, а й у багатовікову історію України.

3.4. Пам'ятники Ватутіного: від «сталінської монументальної пропаганди» — до маркерів локальної ідентичності

Згадка про вучетичівський пам'ятник Ватутіну логічно приводить нас до розгляду такого популярного серед науковців різновиду «місць пам'яті», як меморіальні монументи. У строгому розумінні, **пам'ятником** у нас вважається монумент, споруджений за рішенням відповідного органу влади та за затвердженим проектом. Натомість у ширшому сенсі пам'ятником можна вважати будь-який твір монументального мистецтва (статуя, барельєф, стела, колонада, мозаїчне панно тощо), споруджений на території міста, що увічнює пам'ять про певну історичну подію чи особу[259].

У Радянському Союзі спорудження монументів мало на меті не стільки увічнення пам'яті видатної особи чи історичної події, скільки утвердження офіційної ідеології. На погляд американського дослідника радянської культури Річарда Стайтса, ще Ленін прагнув прикрасити радянські міста «монументальною пропагандою», котра б напряму удоступнювала бідному й малограмотному радянському населенню «твори мистецтва, подібно до музею, навчала б їх, подібно до школи, ще й створювала б атмосферу поклоніння, подібно до храму»[260].

При дослідженні монументальних пам'ятників зазвичай аналізують «три головні виміри: їх **іконографію, епіграфію, та церемоніальну роль**»[261], іншими словами — вивчають пам'ятник як твір монументального мистецтва й архітектури, наявні на ньому написи, а також його використання в ритуалах, святкуваннях, інших масових заходах.

---

[259] Сучасні болгарські науковці Ніколай Вуков і Светлана Тончева так викладають цю неоднозначність: «Різні підходи до визначення, що є пам'ятником *(monument)* — статуя, будівля, місце події, пам'ятний знак на честь померлих, твір мистецтва тощо — не лише частково збігаються, а частково суперечать один одному, але ще й породжують плутанину тоді, коли пам'ятники стають предметом наукового аналізу. (...) Така складність, поза сумнівом, є продуктом самої природи пам'ятника, котрий може слугувати багатьом різним цілям і функціям, втілювати цілий комплекс політичних, ідеологічних, національних, культурних значень, бути місцем скорботи та вшанування, але водночас — місцем політичних акцій та святкувань; котрий, врешті, асоціюється з певним набором цінностей, пов'язаних із часом, мистецтвом, історією, релігією чи практичним використанням» — Див.: N. Vukov, S. Toncheva. Town squares and socialist heritage: the reworking of memorial places in post-socialist Bulgaria. — In: *The Politics of Heritage and Regional Development Strategies*, 2006, p. 123.

[260] Stites R. *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution.* — Oxford Univ. Press, 1989, p. 90.

[261] Goebel St. *The Great War and Medieval Memory: War, Remembrance and Medievalism in Britain and Germany*, 1914–1940. — Cambridge University Press, 2006.

Гарольд Маркузе у своєму дослідженні Національного меморіалу жертв війни й тиранії в Берліні[262], посилаючись на праці Р. Козеллека про воєнні меморіали як вияв «політичного культу мертвих»[263], наголошує також на важливості розгляду *генези* пам'ятника, тобто з'ясування, коли й за яких обставин виникла ідея його встановлення, хто приймав відповідні рішення, якою метою керувався, які при цьому виникали контроверсії тощо. Тож спробуймо приділити увагу згаданим аспектам в аналізі розгляді ватутінських монументів (вочевидь, там, де для цього матимемо інформацію).

Розпочинати огляд ватутінських монументів було б логічно з пам'ятника самому Ватутіну, якби не та обставина, що з'явився він пізно, через понад двадцять років після найменування міста (отже, фактично потрапив у вже сформований символічний простір).

Тому почнімо з хронологічно найпершого. Як уже зазначалося, в молодому «соцмісті» таким був монумент товаришу Сталіну — імовірно, на той час іще живому[264], тож його не зовсім слушно було тоді називати *пам'ятником* (**іл. 3.10 та 3.11**).

Встановлений на центральній площі («форумі»), в місці перетину двох головних планувальних магістралей (проспектів Ватутіна та Сталіна), перед Палацом культури в «імперському» стилі, він мав символізувати не лише постійну віртуальну присутність Вождя Народів серед підданих-ватутінців, а й таку собі точку відліку всіх суспільних кординат міського простору або ж, за Бартом, той символічний центр, де людина «долучається до повноти реальності». Як усім було відомо в СРСР, справжню точку відліку всіх координат становив московський Кремль[265], тож і на головній площі Ватутіного для нагадування про цей факт за спиною у Сталіна були посаджені «кремлівські ялиночки» (на **іл.3.27** вони вже за спиною у Леніна).

Однак уже в ті часи, як ми мали можливість зауважити, центральна роль головного майдану міста була дещо підважена конкурентом — індустріальним осередком за кілька кілометрів східніше. Тому зникнення з

---

[262] Marcuse H. *The National Memorial to the Victims of War and Tyranny: From Conflict to Consensus.* Paper for the German Studies Association Conference, 25 Sept. 1997 — режим доступу: www.history.ucsb.edu/faculty/ marcuse/present.htm

[263] Див. вступ до книжки *Der politische Totenkult* (R. Koselleck, M. Jeismann, eds), W. Fink Verlag, Muenchen, 1994.

[264] Втім, я можу помилятися, й монумент перед Палацом культури (збудованим наприкінці 1952 року) спорудили вже після березня 1953 року — офіційних даних про це знайти не вдалося, адже пізніше пам'ятник Сталіну перетворився на орвелівську «неособу», й зберігся лише на старих фотографіях.

[265] «Всем известно, что земля начинается с Кремля» — писав відомий поет-гімнотворець Сергей Міхалков.

Іл. 3.27. Головна площа Ватутіного з пам'ятником Леніну, Палацом культури та «кремлівськими» ялинками перед ним (фото 2010 р.)

площі монумента Сталіну в 1961 році (після рішень XXII З'їзду КПРС про засудження «анти-партійної групи Ірімкнувшегокнімшепілова»[266]) не завдало істотного удару по цій системі координат, тим більше, що невдовзі на його місці з'явився Ленін.

Згадані ленінські засади «монументальної пропаганди» діяли й у Ватутіному, тож у 1950-і роки місто прикрасив не лише пам'ятник Сталінові, а й цілий «типовий комплекс монументальної пропаганди», що включав низку інших монументальних творів, нині вже частково неіснуючих:

- гіпсову статую юного Володі Ульянова в одному з міських скверів (навпроти дитячого садка),
- гіпсові статуї спортсменів (футболіста й тенісистки) при вході на стадіон «Шахтар»,
- кілька гіпсових-таки паркових скульптур (зокрема, групу піонерів із вожатою, хлопчика із сачком та рибками посеред невеличкого фонтана) у новонасадженому міському парку,
- бюсти пролетарського буревісника Макима Горького та поета-революціонера Тараса Шевченка на подвір'ї середньої школи № 1;
- а також статуї шахтарів при в'їздах до міста з півночі та із заходу.

[266] За цими рішеннями, як відомо, не лише винесено мумію Сталіна з мавзолею, але й знесено памятники йому скрізь в СРСР (окрім міста Горі), а також перейменовано міста Сталіно, Сталінград, Сталінадад, усі вулиці й площі Сталіна, Сталінградські та Сталінабадські.

Усі ці монументальні споруди, як бачимо, нетривкі й недорогі, до того ж лише деякі з них когось персонально вшановували, тобто могли претендувати на статус пам'ятників у строгому сенсі, інші ж — комунікували певні ідеологеми офіційного радянського *Weltanschauung*. Імовірно, що ці гіпсові споруди, як і тимчасові пам'ятники, що їх встановлено після перемоги більшовиків за «ленінським планом монументальної пропаганди», малося на увазі згодом доповнити чи й замінити тривкішими, показнішими, коштовнішими[267]. Але тим часом міський простір не можна було залишати напризволяще, без «правильного» монументально-символічного наповнення! Як слушно зауважував дослідник сталінської політики пам'яті Сергій Єкельчик:

> «Те, як у повоєнне десятиліття радянська влада порядкувала історичними монументами і меморіалами, виказує водночас бажання тотального ідеологічного контролю над історичними місцями і брак фінансування й адміністративних засобів для цього»[268].

Той-таки Єкельчик, проаналізувавши хід спорудження (й відмови від спорудження) пам'ятників у різних українських містах у повоєнні роки, доходить висновку про «цікаву символічну ієрархію пам'ятників у радянській Україні: першим ішов Ленін, одразу за ним — Шевченко у Східній Україні й Франко в Західній; Сталін і Невідомий солдат програвали українським "батькам нації"»[269].

Йдеться про те, що в першу чергу в місті повинен був встановлюватися Ленін, за ним — Шевченко, а потім уже Сталін та меморіал полеглим у війні. Але Ватутіне, як бачимо, не підтверджує цього висновку: «повновартісного» Леніна вперше встановили лише в 1957 році, та й то не в центрі, а на території вуглерозрізу, а в місті обмежилися гіпсовим юним Володею (**іл. 3.28**); «батька нації» Шевченка вшанували лише в формі бюста на шкільному подвір'ї (і не самого, а поруч із М. Горьким — див. **іл.3.29**), натомість великого Сталіна одразу вшанували монументом на головній площі.

Втім, це не означає, що Єкельчик помилявся, адже окрім ієрархії імен, була ще й ієрархія способів увічнення: найгідніший — бронзовий чи гранітний монумент на великій площі; менш престижний — монумент у парку; далі за «статусністю» — бетонний чи гіпсовий монумент на площі; паркова скульптура (напр., архетипальний образ «Лєнін сдєтьмі»), врешті, невеликий бюстик у парку чи на подвір'ї якоїсь громадської інститу-

---

[267] Власне, саме так і сталося з місцевим пам'ятником Леніна в 1970 році.

[268] Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — Київ, Критика, 2008 — С. 204.

[269] Там само, С. 211.

Іл. 3.28. Паркова скульптура Володі Ульянова
(сучасний вигляд, після перенесення на інше місце)

ції. Імовірно, Ленінові «не личила» гіпсова статуя на головній площі міста, але на бронзову грошей не було. Тож ватутінські планувальники могли міркувати приблизно так: поставимо поки що гіпсового Сталіна на площі[270], а гіпсового юного Володю Ульянова — в парку, а згодом вшануємо обох у якийсь масштабніший спосіб...

Невеличкий гіпсовий Володя — такий, як на жовтенятській зірочці, а точніше, як на дитячій фотографії, в коротких штанцях із кучерявенькою головою[271], без будь-якої таблички (всі й так повинні були впізнавати його) стояв у тихому скверику, через вулицю від дитячого садка, й мав, вочевидь, відігравати важливу роль у виховному процесі. На початку 1960-х нас, вихованців цього дитсадка, після «тихої години» виводили гуляти до скверика, й ми гасали навколо гіпсового Володі під поглядом його добрих-добрих очей.

Натомість бюсти Максима Горького й Тараса Шевченка на подвір'ї школи № 1 (протягом усього радянського періоду вона була російською) призначалися для виховного впливу на дітей шкільного віку (**іл. 3.29**).

---

[270] Новомосковський краєзнавець А. Джусов у книжці «История Новомосковска» (Дніпропетровськ, 2003) зазначає, що в його рідному місті (населення — до 70 тис.) на початку 1950-х рр. було аж чотири монументи Сталіну: дві повнофігурні статуї (з них одна — під фасадом вокзалу) та дві однакові гіпсові скульптурні групи «Ленін і Сталін у Горках», з них одна — в дитячому сквері (А. Джусов, вказ праця, С. 221).

[271] Іншими словами, «хлопченя з розумними очима і з чолом високим і ясним», оспіване Максимом Рильським.

Іл. 3.29. Бюсти Т. Шевченка та М. Горького на подвір'ї ватутінської школи № 1

Бюсти класиків слугували монументальним символом радянського літературного (або й узагалі — культурного) канону в його сталінській версії. Один — «буревісник революції», перший пролетарський письменник і основоположник соцреалізму; другий — істинно народний поет, основоположник новітньої української літератури й водночас — «революціонер-демократ, друг Чернишевського й Добролюбова».

Написів бюсти класиків не мають — вочевидь, із тих самих міркувань тренування обізнаності школярів. Розташування (на невеликому подвір'ї перед школою) й архітектурне вирішення цих бюстів, мабуть, не передбачало вшанувальних церемоній: вінка там покласти ніде, а якщо покладеш, то після першої ж великої перерви від нього мало що залишиться.

Не пригадую, провчившись у цій школі з 1964 по 1974 рік, щоб під час якихось урочистостей були задіяні бюсти класиків. Скажімо, на фото вересня 1964 року, що зафіксувало перший шкільний дзвінок мого класу, можна побачити, що бюсти класиків опиняються «поза простором свята».

Ще одним цілком збереженим елементом первісного монументального оформлення Ватутіного є соцреалістичні статуї шахтарів на в'їздах до міста з півночі (**іл. 3.31–3.33**) та із заходу (**іл. 3.34**).

Пара з шахтаря й шахтарочки стоять обабіч звенигородської дороги (тобто з боку Києва), перед залізничним переїздом, дивлячись одне на

Іл. 3.30. Перше вересня 1964 року на подвір'ї школи № 1.
Як бачимо, бюст Шевченка опинився поза «простором свята»

одного через дорогу. Ще один плечистий шахтар (**іл. 3.34**) стоїть при дорозі, що веде до міста із заходу, з боку Умані.

П. Блажко у своєму нарисі називає ці монументи «статуями першобудівників міста», однак це, ясна річ, його власна вигадка: по-перше, скульптури зображують не будівельників, а саме шахтарів (сиріч «експлуатаційників»); по-друге, увічнювати «першобудівників» у перші ж роки існування міста, не дочекавшись хоч якогось ювілею та відповідного рішення «нагорі» — це було зовсім не в радянських правилах.

Ці трударі — доволі типовий для сталінського монументального мистецтва зразок «прибрамних» скульптур. Такий вид монументального оздоблення входів (брам) до міста, до храмового чи палацового комплексу має довгу традицію в світовій культурі, починаючи від прикрашеної статуями жерців брами храмового комплексу Рамзеса II в Луксорі (XIII ст. до н.е.) або «Левиної брами» в хетській столиці (XIV ст. до н.е.).

Прибрамні фігури, людські, янгольські чи звірині (леви, орли, грифони тощо) ще з язичницьких часів відігравали роль символічних охоронців-покровителів, а в деяких випадках (брами аристократичних замків, маєтків, палаців) — ще й геральдичну, як «щитодержці» при кам'яному гербі господарів. У цих випадках вони слугували ще й монументальними маркерами ідентичності власника палацу чи маєтку.

Іл. 3.31, 3.32. Статуї шахтаря й шахтарки на в'їзді до міста (1950-і роки). В руках у шахтаря — бетонний букет, що його він, очевидно, хоче подарувати шахтарці

Іл. 3.33. Неподалік від статуї шахтарки — автобусна зупинка з графіті «Шанхай» на побіленій стіні. Мабуть, хтось так позначив неформальну назву цієї зупинки.

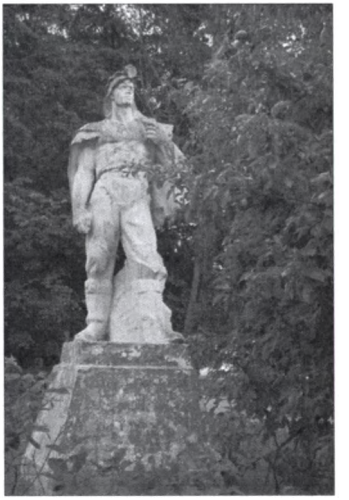

Іл. 3.34. Статуя шахтаря на під'їзді до міста, схожа на «Давида» Мікеланджело

Іл. 3.35. Київські кревні ватутінської «шахтарської пари» — пара метробудівців на будинку колишньої дирекції Київметробуду (вул. Прорізна)

Саме в цій, останній якості за сталінських часів на фасадах чи ґанках великих громадських будівель, при брамах парків та стадіонів почали з'являтися символічні попарні скульптури відповідної «професійної кваліфікації» — колгоспників, спортсменів, метробудівців, шахтарів... Наприклад, близькими кревними ватутінських шахтарочки й шахтаря можна вважати метробудівку та метробудівця, які стоять у Києві над аркою, що веде від Прорізної до вулиці Грінченка (**іл. 3.35**).

Утім, культурна традиція проглядає не лише в цьому: приглядівшись до шахтаря на **іл. 3.34,** упізнаємо в ньому мікеланджелівського Давида, тільки перебраного в шахтарську робу, каску й чоботи, з курткою, затиснутою в піднятій лівій руці замість пращі.

Обабіч входу на ватутінський стадіон «Шахтар» протягом кількох десятиліть також стояла подібна пара — тенісистка з ракеткою та футболіст із м'ячем. Однак гіпсові скульптури поволі руйнувалися, тож їх одну по одній прибирали, лишаючи голі цегляні постаменти.

Подібна доля спіткала гіпсові скульптури, що прикрашали міський парк (див. **іл. 3.36**). Одна з них зображала групу піонерів, що їм вожата вказує рукою вдалечінь — чи то в космос, чи то в комуністичне майбуття. Якісних фотографій цієї скульптури роздобути не вдалося, тож знахід-

Іл. 3.36. Порожній постамент у ватутінському парку, де колись стояла гіпсова скульптурна група піонерів з вожатою

кою виявилася композиційно та ідейно подібна група, що досі стоїть у закритій частині Трускавецького парку (**іл. 3.37**), тільки на ній — не юні піонери, а щаслива радянська родина.

Отже, як бачимо, споруджений у Ватутіному в 1950-ті роки «типовий монументальний комплекс» мав на меті не стільки щось чи когось увічнювати, скільки, цілком за Козеллековою концепцією монументів як політичних засобів формування ідентичностей громадян, мав сприяти вихованню «нової радянської людини» із молодших поколінь ватутінців, комунікувати їм «правильну» візію сьогодення й майбутнього, а також — слугувати для городян своєрідними маркерами їхньої гірницької ідентичності.

У монументальному аспекті хрущовська доба у Ватутіному розпочалася не з 1956-го, а лише з 1961 року, коли, за свідченням старожилів, однієї прекрасної ночі монумент товаришу Сталіну зник із площі й був перенесений на подвір'я одного із заводів міста, й лише роком пізніше — розрізаний на шматки й закопаний у ліску. Така сама доля спіткала й памятник Сталіну в сусідній Звенигородці. Тоді ж і проспект Сталіна перейменовано на проспект Дружби. А на площі невдовзі поставлено Леніна[272], який простояв там до ювілейного 1970 року, коли був замінений на «презентабельніший» монумент йому-таки, що простояв на головній площі до грудня 2013 р. (**іл. 3.27**).

Зовнішній вигляд ватутінського Леніна дещо відрізнявся від стереотипного «райцентрівського Ілліча» — з витягнутою вперед рукою і в кепці (або з кепкою в лівій руці). Місцевий Ілліч стояв цілком спокійно, приклавши ліву руку до грудей. Він у костюмі, а в правиці тримав не кепку, а якогось блокнотика. Приблизно в такій самій позі стояв і Сталін. Можна сказати, що радянський вождь на головній площі «соцміста» мав на

[272] П. Блажко («Ватутіне», 2001, С. 87) стверджує, що цей пам'ятник «згідно рішення загальних зборів гірників міста встановлений у 1963 році...на місці знесеного в 1961 році пам'ятника Сталіну». Одначе в реєстрі пам'яток монументального мистецтва Черкаської області цей пам'ятник Леніну датований 1970 роком.

меті не закликати до боротьби, а задоволено констатувати: соціалізм побудовано, товариші!

Варто зауважити, що попереднього Леніна, який стояв на площі з 1963 по 1970 рік, не знищили — імовірно, що саме цей монумент було встановлено на подвір'ї ТЕЦ і відповідно зафіксовано в офіційному реєстрі момументальних пам'яток по Черкаській області з датою спорудження — 1962 р[273].

Іл. 3.37. Радянська молодь дивиться в майбуття (паркова скульптура, Трускавець)

У цьому реєстрі зазначено аж три пам'ятники Леніну: на центральній площі (встановлений буцімто 1970 року), «біля Юрківського розрізу» (1957) та «на території ЮТЕЦ» (1962 р.). З першим ми вже познайомилися, а де ж два інші? Зазначені в реєстрі адреси неактуальні — обидва підприємства давно не існують. Одного з Іллічів авторові вдалося знайти на подвір'ї колишнього ремонтно-механічного заводу. Імовірно, поставили його туди після закриття Юрківського вуглерозрізу наприкінці 1960-х років. «Заводський» Ленін стоїть у скверику, що після закриття заводу в 1990-х перетворився на хащу, так що пам'ятник можна знайти, тільки знаючи, де він стоїть **(іл. 3.38)**.

Цей Ілліч, нині облуплений, мав колись доволі респектабельний вигляд: у «трійці» й пальті, а в опущеній правиці затиснута архетипальна кепка. Забутий у цих кущах, як Фірс у чеховському вишневому саду, Ілліч пережив не тільки розвал СРСР, а й сам завод. А де подівся третій з офіційно зареєстрованих ватутінських Леніних, невідомо.

---

[273] Ось перелік ватутінських пам'ятників згідно зі складеним ще в радянські часи реєстром «пам'ятників монументального мистецтва по Черкаській області»:

- Братська могила 49 воїнів радянської армії, що загинули при визволенні села [sic] в лютому 1944 року (смт Ватутіне, просп. Ватутіна, 1980, скульп. В. Зибіна, арх. П. Кальницький);
- Пам'ятний знак на честь воїнів 53 Армії (на повороті на Звенигородку, 1969, авт. Л. Фурсенко, Л. Кондратський, Л. Собчук);
- Пам'ятник В. І. Леніну (центральна площа, 1970, авт. Остапенко П. Ф.);
- Пам'ятник В. І. Леніну (біля Юрківського розрізу, 1957, авт. Олійник А. П.);
- Пам'ятник В. І. Леніну (на тер. ЮТЕЦ, 1962, авт. Малиновський Ю.);
- Пам'ятник М. Ф. Ватутіну (1965, авт. Малашевський Ю.).

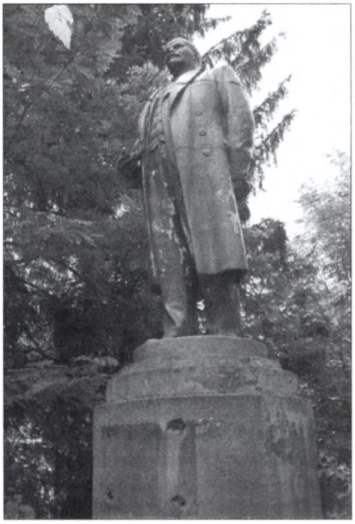

Іл. 3.38. Пам'ятник Леніну на дворі ремонтно-механічного заводу (фото 2009 р.)

Отже, брак у місті «повноцінного» ленінського монумента у сталінські роки був з лишком надолужений у 1960-ті. Це добре ілюструє ту зауважену багатьма істориками цього періоду обставину, що критика «культу особи Сталіна» супроводжувалася спершу посиленням «культу Леніна», особливо з наближенням його сторічного ювілею в 1970 році, а після приходу до влади Брежнєва — ще й розбудовою «міфології Великої Вітчизняної війни».

Варто наголосити: в перші роки існування міста, хай і названого іменем генерала — «визволителя Києва», не відбулося жодного монументального увічнення подій «Великої Вітчизняної». Це до певної міри логічно: адже, по-перше, в роки війни міста ще не існувало (отже, не було і його «визволення»), по-друге, як ми пересвідчилися, символічне наповнення простору молодого «соцміста» спрямовувалось у світле майбутнє, а не в трагічне минуле.

Однак у 1965 році ідеологічна атмосфера в країні змінилася: обіцяна щойно усунутим М. Хрущовим близька побудова комунізму перетворилася на тему для анекдотів, «наздогнати й перегнати Захід» теж явно не вдалося, тому героїчне, переможне минуле стало виглядати значно вдячнішою темою для монументального увічнення і, відповідно, морального самоствердження радянського суспільства. Саме з 1965 року, як відомо, з нагоди 20-річчя Перемоги 9 травня стало офіційним державним святом, низці військових діячів (зокрема й М. Ватутіну) посмертно присвоєно звання Героїв Радянського Союзу, «упорядковано» надання звань міст-героїв та розширено їх список (додано Москву та Брестську фортецю), а по всьому СРСР розгорнулося спорудження меморіалів «В.В.в.»

Воєнні меморіали, а точніше, меморіали загиблих у світових війнах, стали за останні роки предметом великої кількості наукових досліджень, переважно — в Німеччині, Франції, Великій Британії. У всьому різноманітті цих праць можна виділити два концептуальні «полюси». З одного боку — дослідження британців Д. Кеннедайна, Дж.Вінтер та інших, за

якими меморіали в місцях масових воїнських поховань — це предусім «місця скорботи»[274]. Інший «полюс» представлений відомим німецьким істориком-концептуалістом Райнгартом Козеллеком та його послідовниками, для яких активне поширення у XX ст. воєнних меморіалів, присвячених не переможним полководцям, як раніше, а загиблим солдатам, є передусім складовим елементом «політичного культу мертвих» (*politische Totenkult*) як інструменту модерного націєтворення, а головна мета цього культу — зміцнення в суспільній свідомості переконання, що величезні жертви у війні — то свідчення масового героїзму Народу (Нації), а справжній патріот повинен бути готовим до нових жертв заради найвищої мети — єдності й державної незалежності своєї країни[275]. Іншими словами, воєнні меморіали XX століття — то не стільки місця скорботи й пам'яті, скільки антураж для формування національної ідентичності та для політичної мобілізації[276].

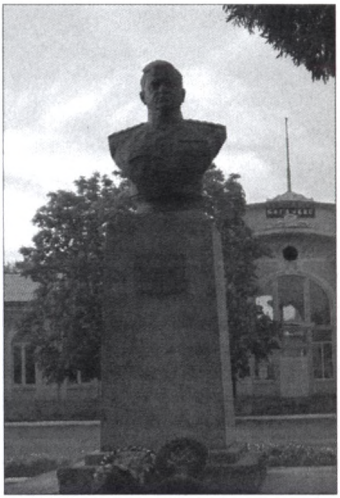

Іл. 3.39. Бюст генерала армії М. Ф. Ватутіна на привокзальній площі

Як уже зазначалося, у Ватутіному протягом майже двадцяти років від заснування міста жодних «місць скорботи» не було, хоча на околицях існували братські могили солдатів, які загинули в цій місцевості взимку 1944 року. Отже, монументи, споруджені тут пізніше, в рамках загальнорадянських кампаній до чергових ювілеїв Перемоги або Корсунь-Шевченківської битви, цілком можна характеризувати, за Козеллеком, як елементи радянського «політичного культу мертвих», точніше — культу «масового героїзму радянського народу у Великій Вітчизняній війні».

---

[274] Cannadine D. 'War and Death, Grief and Monuments in Modern Britain' — In: *Mirrors of Mortality*. London, 1981, а також: Winter J. *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History* — Cambridge University Press, 1995.

[275] Reinhart Koselleck, 'Kriegerdenkmale als Identitaetsstiftungen der Ueberlebenden' — In: *Identitaet* (Odo Marquard und Karlheinz Stierle (eds.), — W. Fink Verlag, Muenchen, 1979; а також: R. Koselleck, M. Jeismann (eds), *Der politische Totenkult*. — W. Fink Verlag, Muenchen, 1994.

[276] Свого роду синтезом обох зазначених підходів є недавнє дослідження Штефана Гьобеля: Goebel St. *The Great War and Medieval Memory: War, Remembrance and Medievalism in Britain and Germany, 1914–1940*. — Cambridge University Press, 2006.

Іл. 3.40. Курган з пам'ятним знаком на честь воїнів 53 Армії 1-го Укр. фронту. Праворуч — відокремлений півкруглим муром майданчик для покладання вінків

Зокрема, до 20-річчя Перемоги, в квітні 1965 року, генералу армії М. Ф. Ватутіну було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а в місті його імені тоді ж встановлено бронзовий бюст (на привокзальній площі, **іл. 3.39**). Через чотири роки, в рамках відзначення 25-річчя Корсунь-Шевченківської битви, за околицею міста, неподалік від згаданого раніше «шахтаря-Давида», насипано невеличкий «курган Слави» й встановлено пам'ятний знак «воїнам 53 Армії 1-го Українського фронту», які в лютому 1944 провели тут один із вирішальних боїв за замкнення кільця оточення **(іл. 3.40)**.

Встановленню бюста славного генерала в місті його імені, за радянською традицією, передували листи трудящих до газет — мовляв, місто носить славне ім'я Ватутіна, а пам'ятника йому нема. Непорядок[277]. Варто зауважити, що бронзовий бюст — це одна з найекономніших форм монументального вшанування видатного діяча, в СРСР вона була дозволена навіть стосовно живих (двічі Героїв Радянського Союзу та Соцпраці). Бюст можна встановлювати не лише на майдані, але й на парковій алеї, у вестибюлі вокзалу чи станції метро (напр., видатні поети й академіки на київській станції «Університет»), ба навіть у ніші на фасаді бу-

[277] Одного з листів трудящих до «Черкаської правди» цитує П. Блажко у книжці «Ватутіне» (2001, С. 88), але вважає цю кампанію виявом щирого прагнення ватутінців встановити бюст генералові, не замислюючись над тим, чому це прагнення проявилося лише через 15 років після найменування міста на честь генерала.

динку. Такі бюсти, як і паркові скульптури, служать не стільки вшануванню пам'яті діяча, стільки виховним, просвітницьким цілям, а також маркуванню ідентичності інституції чи спільноти (у нашому випадку — міста, названого іменем цього діяча).

Великий бюст на площі, втім, здатен повноцінно виконувати функції пам'ятника: у знаменні дати (як-от день Перемоги чи день народження генерала Ватутіна) до бюсту героя покладають квіти; інколи (як-от 9 травня 1965-го та 1975-го років) саме тут влаштовували загальноміські святкові церемонії.

Натомість біля «кургану Слави» масових церемоній не влаштовували з дуже простої причини: він розташований за 3 кілометри на захід від міста. До цього монумента хіба що спеціально призначені «делегати громадськості» привозили штучні вінки на той-таки День Перемоги.

Таким чином, наприкінці 1960-х символічне наповнення центральної просторової осі міста істотно видозмінилося порівняно зі сталінськими часами: якщо раніше це був односпрямований «сталінський вектор» (від порожньої привокзальної площі — уперед, проспектом Сталіна до монумента Сталіну), то тепер проспект із новою «вегетаріанською» назвою пропонував можливість руху в двох напрямках — чи то до Леніна (нагадування про заповіти Жовтня), чи то до генерала Ватутіна (нагадування про минулу війну, Корсунь-Шевченківську битву — славну перемогу генерала, чиїм іменем названо місто).

Іншими словами, Ватутіне переставало бути «містом без минулого, але зі світлим майбутнім», натомість ставало «містом, як усі» — з офіційно визначеним, «загальнорадянським» спільним героїчним минулим.

Однак символічний простір міста ще «не дотягував» до всесоюзного стандарту брежнєвських часів у тому сенсі, що йому бракувало, за виразом С. Єкельчика, «Невідомого солдата», тобто — меморіалу полеглим за визволення міста (або загиблим на війні землякам).

Такий меморіал було споруджено 1980 року (до 35-річчя Перемоги) в центрі міста, на північному краю міського парку (на **іл. 3.8** — це світла плямка лівіше центральної площі, навпроти вулиці Франка). У згаданому радянському реєстрі монументальних пам'яток по Черкаській області цей меморіал названо ***«братською могилою 49 воїнів Радянської армії, що загинули при визволенні села в лютому 1944 року (смт Ватутіне, просп. Ватутіна, 1980, скульп. В. Зибіна, арх. П. Кальницький»).***

Насправді до цієї могили перенесено рештки загиблих у цій місцевості бійців, що раніш були поховані в кількох різних могилах на околицях міста. Це переважно загиблі в боях кінця зими 1944 року, коли на території нинішнього Ватутіного ударні танкові частини вермахту намагалися

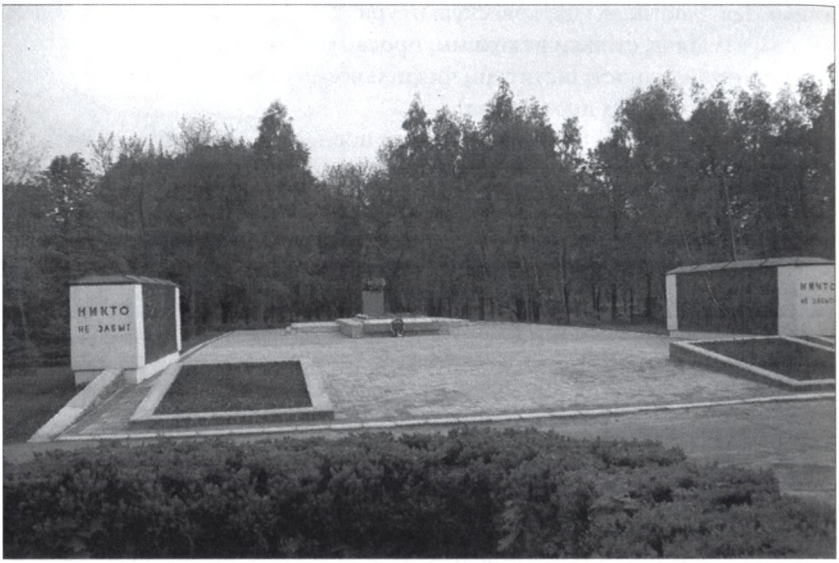

Іл. 3.41. Меморіал «воїнам, що загинули при визволенні села»

прорвати Корсунь-Шевченківське кільце іззовні й були з великими вратами зупинені за кілька кілометрів північніше міста. Композиція меморіалу (**іл. 3.41**) професійно-офіціозна: такий собі *віртуальний храм*, із двома бічними стелами — «брамою до храму», центральним подіумом — «олтарем», за яким стоїть скорботна жіноча постать — радянський аналог Покрови чи Оранти[278] (**іл. 3.42**).

Межі сакральної території позначені майданчиком, викладеним плиткою.

На бічних стелах — стереотипний напис «Никто не забыт, ничто не забыто»[279], а також барельєфи не менш стереотипного змісту: ліворуч — шеренга бійців у касках і плащ-палатках несуть довгу траурну гірлянду

[278] Райнгарт Козеллек вважає, що, хоча релігійна образність (янголи, скорботні матері за зразком «пієти» тощо) є дуже характерною для сучасного «культу мертвих», однак її не можна вважати по-справжньому релігійною — то просто експлуатація накопиченого християнською культурою символічного ресурсу. Гадаю, це слушно й для нашої «оранти застійного періоду».

[279] Цей хрестоматійний рядок О. Берггольц, котрий усі звикли розуміти як нагадування про жертв фашизму, **варто розуміти ширше**: адже авторка написала його через якихось 3 роки після виходу з катівні НКВС, куди потрапила як дружина «ворога народу» поета Бориса Корнілова. Чоловіка розстріляли, а з неї, вагітної, чобітьми вибивали на нього свідчення, спричинивши викидень, однак згодом випустили на волю. Тож слова,

квітів, праворуч — інша шеренга несе схилені прапори (**іл. 3.43**) — алюзія до «параду Перемоги».

Іл. 3.42. Центральна жіноча постать воєнного меморіалу

На «олтарі» меморіалу — бронзові плити («скрижалі»), на них — імена 49 бійців, яких перепоховано тут, а також — стандартна для таких меморіалів епітафічна формула російською мовою: «Вечная *слава* героям, павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины *в годы* Великой Отечественной войны 1941–1945». Прикметним є використання слова «*слава*» там, де логічно було б вжити «*пам'ять*», а також дистанційована відсилка до «годов войны», коли цілком доречно було б згадати про події Корсунь-Шевченківської битви. Як на мене, це не лише зраджує головну мету спорудження меморіалу (не пам'ять про загиблих, а уславлення «масового героїзму»), але й свідчить про шаблонність виконання меморіалу, від «символічних» постатей — до епітафій.

Шаблонність центральної жіночої постаті заслуговує на окремий коментар. «Старожили» добре пам'ятають одну цікаву обставину: жіноча постать (зауважмо, вбрана не в імперсько-античні складки, як київська «Родіна-мать», а в одяг української селянки, з головою, замотаною хусткою[280]), котра нині тримає щось схоже на лавровий вінок-гірлянду, спершу нічого в простягнутих руках не тримала. Кажуть, що деякі цинічні городяни почали жартувати: мовляв, вийшла баба з парку й каже: «оце поки я чухалася, хтось усі порожні пляшки вже позбирав...».

Чи то через бездуховні дотепи (за якими стояло, вочевидь, небажання городян побачити «свою» в постаті замотаної хусткою селянки), чи з інших причин, але невдовзі жіночу постать «доопрацювали», додавши їй лаврову гірлянду в руки. Отак вийшло, що різні постаті меморіалу вшановують гірляндами одне одного. Але з іншого боку — після «врахуван-

---

що «ніхто й ніщо не забуте», **варто розуміти буквально**: Ольга Берггольц нічого й нікого не забула.

[280] Цілком імовірно, що авторам, скульптору В. Зибіній та архітектору П. Кальницькому, замовляли стереотипний меморіал «воїнам, загиблим при визволенні села», не уточнюючи, що стоятиме він насправді в місті, збудованому по війні. Звідси — й селянське вбрання жіночої постаті.

Іл. 3.43. Ліва стела воєнного меморіалу (з прапороносцями)

ня критичних зауважень громадськості» пам'ятник став, так би мовити, ближчим до народу.

На прикладі воєнного меморіалу у Ватутіному можемо спостерігати таку модель взаємин між людиною та офіційними «місцями пам'яті» (або, якщо хочете, бартівського діалогу між міським простором і городянином), що її можна назвати *адаптацією з наступною фаміліаризацією (одомашненням).*

Як ми знаємо, цей меморіал не був для городян, принаймні спочатку, монументальним вираженням історичного минулого самого міста чи особистого досвіду більшості ватутінців (ветерани війни тут, ясна річ, були, але в молодому місті вони не складали соціально вагомої групи). Меморіал постав уже під кінець «застійної епохи», бо так вирішила влада десь у столиці, й вигляд мав такий, якого йому надали столичні скульптори та архітектори, вважаючи, що роблять пам'ятник «визволителям якогось села». Не дивно, що ватутінці попервах сприйняли його з певним відчуженням, чому свідчення — згадані жарти з приводу центральної постаті.

Однак після «доопрацювання» меморіал все-таки увійшов до міського життя, не в останню чергу завдяки його включенню до офіційних та неофіційних масових обрядів: тут не лише 9 травня вшановують нечис-

Іл. 3.44. Перше вересня 2009 року біля воєнного меморіалу

ленних ветеранів війни, але й першого вересня з усіх шкіл міста до меморіалу після свого першого уроку вирушають невеличкі колони святково вбраних першокласників, супроводжувані юрмами батьків, бабусь і дідусів (**іл. 3.44**).

Школярики кладуть квіти до меморіалу, а родичі їх фотографують, знімають на відео й на мобільники — буде пам'ять на все життя про перший шкільний день. Цей обряд, зароджений, вочевидь, іще у 1980-ті, успішно дожив до наших часів. При цьому ані біля Леніна, ані біля генерала Ватутіна я в день 1 вересня першокласників з батьками не бачив.

За «прийняттям» меморіалу прийшла й така зміна у ставленні городян до нього, що її можна назвати *одомашненням*, коли до меморіальної споруди починають ставитися з неформальною турботою як до надгробка когось із членів родини: підфарбовують, обкладають плиточкою, садять деревця.

Про це свідчить нещодавній (2005) ремонт воєнного меморіалу. У первісному вигляді увесь меморіал мав «прілічествующій» його офіційно-скорботному призначенню сірий колір — світліший для бічних стел, темніший — для барельєфів та центральної жіночої постаті. А на **іл. 3.41–3.43** зафіксовано вже відремонтований меморіал: бічні стели стали блідо-рожевими, барельєфи на них — коричневими з червонястим відтін-

Іл. 3.45. Генерал М. Ф. Ватутін під ялинками (фото 2009 р.)

ком, зверху стели прикрито бляшаними дашками, щоб дощ і сніг не попсували. І нарешті, постамент центральної жіночої статуї гарненько обкладено рожевою плиточкою типу «кабанчик» з поверхнею «під дикий камінь». Маємо контроверсійний результат: з естетичного боку — монументальний образ меморіалу зруйновано, але з емоційного боку — матеріалізовано зв'язок між історичною подією та особистим досвідом людей, і зроблено це за узвичаєною практикою турботи про могили рідних і близьких: пофарбувати пам'ятник, зробити йому дашок від дощу, посадити квіточки…

Подібну фаміліаризацію спостерігаємо у ставленні городян до бюста генерала Ватутіна. Потрактування генерала як «свого» виразилося в посадці поруч із бюстом двох ялинок, як це роблять біля могилок родичів. Нікому не спало на думку спрогнозувати, як виглядатиме бюст «в ансамблі» з ялинками, коли вони повиростають. А виглядає це трохи комічно: генерал виглядає з-під високих, розлогих ялин, як зайчик (**іл. 3.45**).

Вочевидь, такі речі, як загальний естетичний ефект монументальності, зовсім не бралися в розрахунок, коли вирішували садити ялинки — адже ніхто не переймається подібними міркуваннями, облаштовуючи могили родичів. Просто «так заведено в людей» — прикрашати могили

рідних ялинкою чи туєю, а генерал же Ватутін для ватутінців — свого роду хрещений батько.

Досі йшлося про ватутінські пам'ятники, встановлені в місті (точніше сказати — **поставлені місту**) радянською владою «згори», і лише потім більшою чи меншою мірою апропрійовані, «одомашнені» ватутінцями.

Одначе у 1977 році у місті вперше з'явилося «місце пам'яті», прямо пов'язане з особистими трагічними спогадами багатьох городян та з колективною пам'яттю всієї міської громади. Йдеться про поховання дванадцятьох ватутінських шахтарів, які загинули у великій аварії на шахті «Юрківська-Західна» у лютому 1977 року. Аварії з людськими жертвами на гірничих підприємствах міста траплялися, ясна річ, і раніше, особливо в перші, сталінські роки розгортання ватутінської індустрії. Однак раніше інформація про трагічні випадки не виходила поза коло родичів та товаришів по роботі: виробничі катастрофи в СРСР, як відомо, не були темами для новин. Натомість після 1975 року ситуація змінилася: Радянський Союз не лише підписав відомі Гельсінські угоди, а й став членом міжнародної конвенції з питань безпеки гірничо-видобувних робіт, котра зобов'язувала держави-учасниці надавати публічну інформацію про всі нещасні випадки, що спричинили більше десяти людських жертв. У Ватутіному ж, як ми знаємо, 17.02.1977 загинуло дванадцять шахтарів, тому про катастрофу на шахті «Юрківська-Західна» дізнався увесь світ. В обставинах небаченої раніше гласності місцева влада не могла вже, як колись, обмежитися видачею вдові матеріальної допомоги і телеграми зі співчуттям, наступного дня про все забувши.

Цього разу у Ватутіному влаштували зразковий, як на ті часи, акт вшанування пам'яті загиблих шахтарів та демонстрацію державної турботи про їхні родини. На міському кладовищі з'явилася невелика меморіальна алея, обабіч якої — по шість однаково облаштованих могил з прямокутними гранітними обелісками **(іл. 3.46)**.

На кожному обеліску — фотокартка й ім'я загиблого, дати народження і смерті, а також однаковий для всіх казенно-сентиментальний російськомовний напис:

«Спи спокойно, любимый.
Память о тебе бессмертна.
Вечно скорбящие жена, дети, родные».

Прикметно, що з дванадцяти загиблих лише один був росіянином (бригадир Віктор Мізін), решта — українці, але написи для всіх зроблено російські. А на проспекті Дружби (у місці, де залишалася достатня дистанція між будинками, спорудженими ще в 1950-х рр.) невдовзі виросли

Іл. 3.46. Алея з могилами загиблих шахтарів на старому міському кладовищі

два невеличкі двоповерхові будинки з квартирами для родин загиблих шахтарів. Як виявилося, майже всі вони стояли в черзі на житло.

Гадаю, не лише масштаб трагедії лютого 1977 року, а й її, так би мовити, офіційна визнаність, сприяли тому, що алея з могилами шахтарів згодом стала місцем офіційних комемораційних практик: з покладання квітів до шахтарських могил (а також до бюста генерала Ватутіна) починаються урочистості на День міста, він же — День шахтаря. Утім, детальніше про ці святкування — в наступних розділах.

Горбачовська «перебудова» значно розширила поле свободи у формуванні символічного простору міста, можливості увічнювати ті постаті та події, що їх городяни самі вважали за гідні увічнення, і в той спосіб, що їм видавався «належним» (за виразом В. Дергача).

У 1987 році місто відзначало своє 40-річчя. До ювілею вирішено було встановити монументальний пам'ятний знак при в'їзді до міста — вочевидь, за зразком таких знаків-стел, що були встановлені ще в 1960-х рр. при в'їздах до сусідніх Звенигородки чи Сміли: щоб стояла не просто назва міста величезними бляшаними буквами, а щось мистецьке, історично-символічне. Був оголошений конкурс проектів, в якому перемогла місцева художниця-аматор[281].

[281] П. Блажко у своєму нарисі «Ватутіне» згадує про цей знак як «стелу гостинності», але більше жодних відомостей про нього, на жаль, не подає.

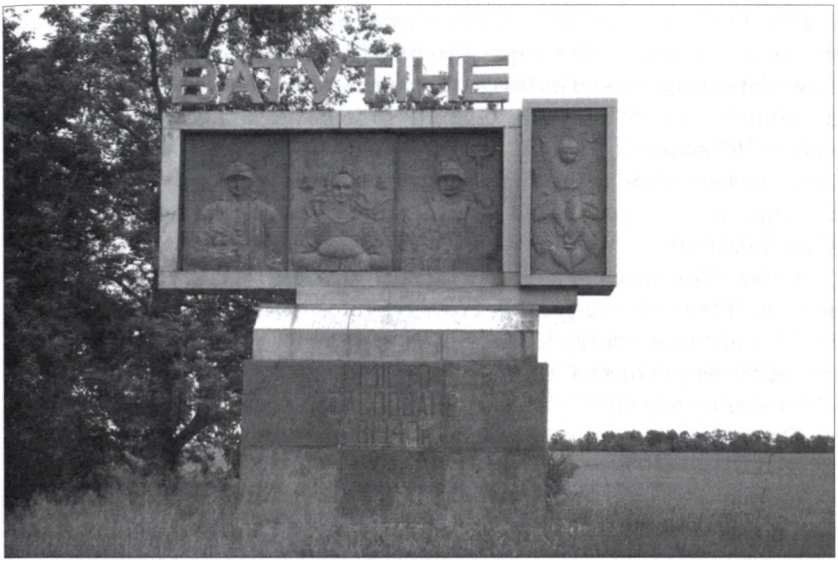

Іл. 3.47. Пам'ятний знак, встановлений на в'їзді до міста на честь його 40-річчя

Не знаю, чи втілений монумент (**іл. 3.47**) цілком відповідає первісному задуму. Здається, що ні, позаяк він явно «розпадається» на дві частини — барельєф-триптих, взятий у єдину бетонну раму, з написом «Ватутіне» зверху, та доточений до нього збоку четвертий барельєф, в окремій рамі. Цілком можливо, що четвертий барельєф додано пізніше за рекомендацією журі конкурсу чи когось іншого, не менш авторитетного.

Герба міста на пам'ятному знаку немає, позаяк міська рада затвердила його лише в 1994 році, а радянська влада не вважала за потрібне надавати герби всім дрібним містечкам. На гранітному постаменті — напис «Місто засноване в 1947 р.», що непрямо вказує на ювілейний характер знаку. Характерною рисою зміни культурної ситуації в часи «перебудови» є українська (тоді ще не державна) мова напису. Адже, поза коротким шелестівським періодом, у «робітничому» Ватутіному публічні написи заведено було робити по-російськи.

Барельєф-триптих складається з дуже символічних (сказати б, піктограмних) зображень шахтаря, металурга та дівчини у вінку, з паляницею в руках. «Чинних» шахтарів у Ватутіному на той час, як ми знаємо, вже майже не залишалося, а «справжніх» металургів не було ніколи, але згадаймо, що місцевий завод вогнетривів «проходить по

відомству» чорної металургії, то ж саме його працівників має символізувати постать із сталеварською пікою на барельєфі. Шахтаря на лівому барельєфі можна впізнати по касці з ліхтариком, але замість традиційного в таких випадках відбійного молотка у нього в руках букет квітів. Це, вочевидь, відсилає до згаданої вище статуї шахтаря з букетом, встановленої ще у 1950-і роки, й означає, що того «історичного» шахтаря вже потрактовано як загальновідому (а тому процитовану) міську пам'ятку.

Отже, бічні чоловічі постаті символізують індустріальну ідентичність міста та галузево-професійну структуру його економіки, а центральна постать дівчини у вінку, з паляницею на рушнику, вочевидь, символізує розквітлу за радянської влади Україну, а також доброту, красу і гостинність нашого народу[282].

Однак у триптиху, імовірно, на погляд його оцінювачів, не вистачало оптимістичної перспективи, віри у завтрашній день — і тому з'явився четвертий барельєф, із зображенням радісного немовляти на дбайливих батьківських руках. На жаль, усі чотири барельєфи мають невеликі розміри, вони темні, тому їх важко роздивитися з дороги, проїжджаючи — треба зупинятися, підходити до знаку, а цього, зрозуміло, майже ніхто не робить.

Як на мене, ювілейний пам'ятний знак можна вважати ознакою, хай і слабенькою, формування соціокультурної самодостатності Ватутіного, звільнення його з-під тотальної влади імперської «культури пам'яті», а також — подолання (можливо, вимушеного) тієї індустріально-символічної моно-культурності, котра раніше диктувала місту його «шахтарську» ідентичність.

3.5. У полоні офіціозу: ватутінське краєзнавство радянської доби

У «великій» історії (чи то в радянській, чи то в національній історії України) міста Ватутіного практично немає. Наприклад, у новій академічній «Енциклопедії Історії України» (том 1, А-В, вийшов 2003 р.) гасло «Ватутіне» просто відсутнє. Є генерал Ватутін, є командарм Вацетіс, є містечко Вашківці, на території якого — залишки поселення черняхівської культури та будинок-музей майстра народної творчості Г. Гараса, а от Ватутіне нічим не зацікавило укладачів.

---

[282] Втім, можливе й інше тлумачення — цілком у загальному річищі «галузевої» образності цього монумента: дівчина з паляницею символізує також місцевий хлібокомбінат.

Це нескладно пояснити: про якісь видатні події національної історії, що сталися у Ватутіному або хоча б на теренах майбутнього міста, як уже було сказано, історикам невідомо. Навіть трипільських городищ, таких численних на Черкащині, на території міста не виявлено. А перипетії повоєнної радянської індустріалізації та урбанізації в її маломасштабному, «провінційному» варіанті, вочевидь, не становлять інтересу для історичної науки в сучасній Україні.

Підтвердженням браку реального зацікавлення історією «соцміста» навіть у тих, кому доводилося про нього писати, може слугувати найраніший з опублікованих текстів про Ватутіне історично-краєзнавчого жанру, що його вдалося виявити. Це коротка (на півтори сторінки) стаття «Ватутіно» (таке написання назви міста, максимально близьке до російського, використовувалося в 60–70-і роки) в туристичному путівнику «Черкащина», виданому 1966 року[283].

Власне історії міста в цій статті присвячено кілька рядків, за стилем схожих радше на народний переказ:

> «Після закінчення Великої Вітчизняної війни в степ поблизу села Юрківки прибули будівельники, які заклали перші будинки нового міста. Йому присвоєно назву Ватутіно — на честь видатного полководця Радянської Армії генерала М. Ф. Ватутіна. За короткий період тут виросли сучасні жилі будинки, культурно-побутові заклади. Одночасно будувалися шахти, вугільні розрізи, брикетна фабрика, теплова електростанція та інші промислові підприємства. Ватутіно швидко виросло, стало центром буровугільної промисловості на Черкащині».

До цього додано кілька по-школярськи примітивних фраз про давніший період, коли вугілля в цих місцях уже було, а Ватутіного — ще ні:

> «Ще в 60 роках XIX століття було відомо, що в цих місцях є поклади бурого вугілля. Але поміщикам невигідно було витрачати кошти на підготовку до використання надр землі. Вони по-хижацькому винищували ліси як паливо для навколишніх цукроварень. Тільки Радянська влада поставила на службу трудящим багаті тутешні запаси бурого вугілля».

Як ми невдовзі з'ясуємо за іншими, радянськими-таки історичними наративами про місто, ці твердження — ідеологічно-мотивована брехня: насправді вугілля тут видобувалося ще з 1880-х років. Але значно всеохопнішою й барвистішою стає брехня (чи, сказати м'якше, гіперболізація) авторів довідника, коли вони переходять до опису сучасного їм життя молодого міста. Ось кілька фрагментів цього опису:

---

[283] Черкащина. Путівник (склали Я.Данилов, М.Комарницький, Ф. Непийвода, к.іст.н. О.Червінський) – Дніпропетровськ, Промінь, 1966. — 186 с.

- «Трест "Ватутінвугілля" об'єднує кілька великих підприємств, оснащених ***новою технікою*** — добувними і крокуючими екскаваторами, прохідницькими комбайнами, ***унікальними відвально-транспортними мостами***»

  (насправді транспортно-відвальний міст був один, і зовсім не новий);

- «Юрківські енергетики одними з перших у країні освоїли виробництво електроенергії на базі бурого вугілля»

  (насправді таких електростанцій, як Юрківська ТЕЦ, було чимало);

- «Брикетна фабрика — потужне підприємство, оснащене ***найновішою технікою***»

  (насправді техніка на ЮБФ була стара, вивезена з Німеччини за репараціями);

- «***Наймолодше місто Черкащини*** будується за чітким архітектурним планом. Кожний рік піднімаються нові квартали ***багатоповерхових будинків, котеджів***»

  (насправді жодних котеджів тоді вже не будувалося; будинки, що споруджувалися в місті на початку 1960-х, мали 2–3 поверхи, а від поквартальної забудови якраз тоді відмовились на користь мікрорайонної, причому за 60–80-ті роки було споруджено лише два мікрорайони);

- «Недавно здано в експлуатацію ***лікарняне містечко***, заклади якого обладнані сучасною аппаратурою»

  (жодного «лікарняного містечка» в місті немає, просто на початку 1960-х побудували новий корпус лікарні, а в старому розмістили медучилище);

- «Маючи добрі заробітки, гірники купують автомобілі, машини, мотоцикли, телевізори, радіоприймачі і інші коштовні речі»

  (цікаво, чим «машини» відрізняються від «автомобілів»?)

Можна припустити, що автори довідника не самі все це повисмоктували з пальця, а використали якийсь матеріал, одержаний з Ватутіного, але немилосердно його поредагували в соцреалістичному дусі, тобто: дійсність має описуватися не такою, яка вона є, а такою, яку хоче бачити начальство. Ця робота полегшувалася тією обставиною, що власне факти з історії й сучасності міста авторів довідника не цікавили, а на думку самих ватутінців вони вочевидь не зважали — хай, мовляв, радіють уже від того, що ми про них узагалі згадуємо.

Водночас із цього анекдотичного тексту видно, яку ідентичність визначив для Ватутіного тодішній радянський дискурс — ідентичність *«наймолодшого міста Черкащини»*, не такого, як старі містечка Правобережжя — тут усе по-новому, по-соціалістичному, за чітким планом, з найновішою технікою, тож і наслідки не забарилися: «добрі заробітки», «багатоповерхові котеджі», а також «радіоприймачі і інші коштовні речі» (як на мене, оте потрійне «і» в останній цитатці є не менш яскравим свідченням деградації української культури в пост-сталінську добу, аніж зруйновані храми).

Іншими словами, «наймолодше місто» мало слугувати таким собі зразком успішної соціалістичної модернізації, подібно до квітучого повоєнного колгоспу в кінофільмі «Кубанскіє казакі». А якщо дійсність десь не «дотягувала» до зразкового рівня, то її слід було підмалювати в офіційному наративі про місто.

Але флагманом урбанізації й добробуту Ватутіне навіть тоді виглядало хіба що для сільської Черкащини — у «великому світі», зокрема в столиці, на нього рідко звертали увагу. Отож у справі осмислення власного минулого та власної історичної долі Ватутіне виявилося полишене саме на себе, й виникає запитання: як бачить себе в історії країни містечко, що його країна у своїй історії майже не бачить? Я кажу — «майже», оскільки на такі-сякі офіційні історичні наративи про себе місто все ж заслужило в радянські часи. Йдеться передусім про два тексти:

- статтю «Ватутіне» в «Історії міст і сіл Української РСР» (ІМіС, том «Черкаська обл.», 1972 р., с. 214–220, автор — О. Ф. Заїка),
- 70-сторінкову книжечку Василя Дергача «Ватутіне. Історико-краєзнавчий нарис» (Промінь, Дніпропетровськ, 1977).

Авторами обох оповідей стали ватутінці, до того ж не професійні історики. Олексій Филимонович Заїка був у 1960–1970-і роки директором ватутінської школи № 1, викладав нам суспільствознавство, тож, імовірно, мав фах учителя історії (хоча історії якраз і не викладав). Про його краєзнавчі захоплення чи інші (окрім нариса в ІМіС) історичні, краєзнавчі або літературні праці мені нічого невідомо.

Василь Дергач — це літературний псевдонім Василя Олексійовича Дергачова, інженера-енергетика й відомого ватутінського поета, чи не єдиного у місті члена Спілки письменників. У радянські часи, окрім згаданої книжечки «Ватутіне», він видав кілька збірок поезій, цілком соцреалістичних за формою і змістом. У 1970–1980-х роках був директором Юрківської ТЕЦ і водночас — керівником районної літстудії «Звенигора».

Іл. 3.48. Ватутінське краєзнавство в особах: директор школи № 1 О. Ф. Заїка проводить церемонію «першого дзвоника» 1 вересня 1964 року. На першому плані — першокласниця Таня Дергачова, донька Василя Дергача

Отож написання як статті про Ватутіне для «Історії міст і сіл Української РСР», так і наступного, більшого тексту, виданого окремою книжкою (імовірно, приуроченою до 30-річчя заснування міста), було доручене місцевим «керівним працівникам», фактично — представникам міської номенклатури, людям хоча й позбавленим кваліфікації та досвіду науковців-істориків, зате надійним (з погляду тодішньої влади) в ідейно-політичному сенсі. Можливо, звернення до «місцевих кадрів» диктувалося ще й тією вже згаданою обставиною, що нікого з професійних істориків «шахтарське соцмістечко» не зацікавило.

Оприлюдненим результатом тодішньої краєзнавчої праці як О. Заїки, так і В. Дергача стали доволі сірі, шаблонні тексти, типові зразки офіційної радянської історіографії застійного періоду. Бачимо в них той розпропагований Мішелем Фуко випадок, коли дискурс цілком володіє автором, так що імена авторів не мають великого значення — їхніми перами немовби водив казенний совєцький дискурс, а згадані конкретні факти й особи є в певному сенсі віртуальними — від заміни їх іншими фактами та іменами нічого по суті не змінилося б.

Поза пануванням радянського ідеологічного «мейнстріму», в обох аналізованих історичних наративах про Ватутіне зустрічаємо й пев-

ну локальну специфіку. Замість атрофованих «класових» ідеологем (їх помітно лиш у вступних фрагментах, де йдеться про дореволюційні часи), бачимо в обох оповідях такий підхід до опрацювання матеріалу, що його можна назвати «вульгарним індустріалізмом»: історія міста викладається як історія місцевої промисловості, з детальними описами створення й подальшого успішного функціонування кількох провідних підприємств. Інші аспекти життя Ватутіного висвітлюються побіжно, наприкінці розділів, за залишковим принципом. Мабуть, у цьому офіційні історіографічні настанови щодо зображення повоєнного періоду життя СРСР як «мирної відбудови народного господарства» з наступним «будівництвом матеріально-технічної бази комунізму» збіглися з індивідуальними світоглядними настановами авторів-неісториків.

Однак навіть за такої немудрящої побудови «застійних» історичних наративів про «соцмістечко», в них помітна власна періодизація:

1. **«Доісторична доба»** — часи до прийняття в 1945 році владою СРСР «історичного рішення» про створення комплексу буровугільних підприємств на базі Юрківського родовища. Сюди входять і «похмурий дореволюційний час», і довоєнні, й воєнні роки. Викладається дуже коротко, з кількома деталями, що мають ілюструвати базові радянські історичні ідеологеми.
2. **«Героїчна доба»** створення міста та його підприємств (кінець 1940-х та 1950-і роки). Власне, точніше буде казати у зворотному порядку: передусім ідеться про створення промислових підприємств, а між іншим — і про будівництво міста. Наголос робиться на героїчному подоланні початкових труднощів та успішному виконанні поставлених партією завдань. Наводяться прізвища передових робітників та бригадирів-ударників.
3. Прикінцевий опис **щасливого сьогодення** ватутінців. Тут наводяться численні цифри — обсяги виробництва, кількість шкіл, магазинів, лікарняних ліжок, висаджених дерев, а також автомобілів і мотоциклів. Це має засвідчувати, що плани партії та мрії трудящих міста успішно здійснилися.

Аби підтвердити свій висновок, що обидва «застійні» краєзнавчі наративи — цілком шаблонні за стилем викладу, а факти в них мають не аргументаційне, а віртуальне, по суті «декоративне» значення, порівняю окремі вузлові елементи двох версій опису першого, «доісторичного» періоду в минулому міста:

Таблиця 3.2.

Порівняльний аналіз фрагментів текстів з ІМіС (1972) та нарису В. Дергача «Ватутіне» (1977)

ІМіС:	В. Дергач, «Ватутіне»:
«Ще в кінці XIX ст. жителі сіл, розташованих навколо Юрківського родовища, звернули увагу на "землю, що горить". Але поміщики не зацікавлені були освоювати земельні надра. Тільки за часів Радянської влади стало можливим поставити на службу народові багаті запаси цінного палива» (с. 214)	«У "Київськім слові" 3.11.1889 р. в статті інженера М. Соколовського... вже давалася грунтовна оцінка і помічалися межі залягання бурого вугілля. Вперше розробку покладів... було розпочато в копальнях власників цукрових заводів Бобринського і Шувалова. ...Це була важка, виснажлива праця, небезпечна для життя... Копальні часто обвалювалися, в них гинули шахтарі. Власники копалень і не думали про забезпечення належних умов праці вуглекопів... Тільки після Великої Жовтневої соц. революції... буровугільне виробництво почало відроджуватися» (с. 4–5)
«На XI Звенигородському районному з'їзді Рад 7.02.1931 року [геологи] доповіли, що тут знайдено великі запаси бурого вугілля. На кінець року на місці родовища збудували три невеликі шахти і запланували в наступному році видобути 80 тис. тонн палива. ...Найважчі ділянки виробництва очолили комсомольці. Вони були добрим прикладом трудового героїзму. До басейну почали приїжджати жителі навколишніх сіл, робітники з інших міст країни... Всі горіли бажанням якнайшвидше розпочати будівництво шахт» (с.214)	«Радянський уряд, починаючи з 1928 року, запланував значні капіталовкладення в буровугільну промисловість України. З цього саме часу в Звенигородському районі біля села Юрківка розпочалося будівництво вугільної шахти "Октябрина". У 1932 році... гірнича первістка Звенигородщини, Юрківська шахта "Октябрина" дала державі 20 238 тон палива. ...Перші лампочки Ілліча спалахнули і в житлах робітників шахтарського селища. На шахті з кожним роком вводилися нові, більш досконалі механізми... ...Перед Юрківським родовищем розгорталися широкі перспективи... З 1935 року були закладені нова, більш потужна електростанція і ще одна шахта...» (с. 8–9)

ІМіС:	В. Дергач, «Ватутіне»:
«Та з початком Великої Вітчизняної війни довелося припинити освоєння Юрківського басейну. Все, що встигли тут спорудити, фашистські загарбники повністю зруйнували» (с.215)	«Як і для всіх радянських людей, для трудяших шахти прийшов час труднощів і випробувань. Майже всі робітники відразу пішли на фронт, щоб зі зброєю в руках захищати рідну Батьківщину. ...Колишні вибійники і кріпильники, палаючи лютою ненавистю до чужоземців, втікали в навколишні ліси, чи вступали до партизанських загонів і мовою зброї розмовляли з ненависним ворогом. ...Втікаючи з шахти "Октябрина", гітлерівці все майно, інвентар, приміщення й устаткування пограбували, вивезли або знищили» (с.10)

Як бачимо, конкретні факти, дати, цифри в різних версіях — часто цілком різні, а часом суперечать одні одним. О. Заїка стерджує, що в дожовтневі часи місцеве вугілля не розроблялося, В. Дергач — засвідчує протилежне. О. Заїка згадує про три шахти, що запрацювали в 1931 році, натомість у В. Дергача читаємо, що шахту-«первістку» запущено в 1932 році. Та все це не впливає ані на загальну структуру текстів, ані на головні їхні «послання»: до «Великого Жовтня» все було погано, трударі стогнали під ярмом, але потім — пішли трудові подвиги, попереду всіх — комсомольці, і — засяяли лампочки Ілліча... Стиль у статті з ІМіС — сухо-канцелярський, у брошурі В. Дергача натомість — барвистий, мало не бароковий, але результат — аналогічний.

Останній з наведених фрагментів брошури В. Дергача, присвячений рокам війни, відповідає всім шаблонам радянської історіографії «Великої Вітчизняної», через що страждає логіка: всіх шахтарів спершу відіслано на фронт, потім їх же — у ліси, партизанити. І байдуже, що в нечисленних і невеликих лісах Звенигородщини партизанити було самовбивством, зате й тут було, як належить — усі «палали лютою ненавистю»...

Обидва описи подальших періодів офіційної історії міста так само різняться в деталях і фактах, але збігаються в ідеологічних конструкціях та дискурсивних рисах. Лейтмотивом цих оповідей можна вважати фрази на кшталт: «З кожним роком зростали потужність підприємств міста та кількість виробленої продукції»[284], та бадьорі зведення про трудові успіхи:

«На Юрківській ТЕЦ будувались під'їзні колії, лінії електропередач, велись земляні роботи по фундаменту головного корпусу. Ще більше зрос-

[284] Заїка О. Ватутіне // Історія міст і сіл Української РСР, том «Черкаська область» — К.: видво «УРЕ», 1976 — С. 217

тало й прикрашалося майбутнє місто. Всі вулиці були закріплені за підприємствами, висаджувалося багато дерев, кущів. ...Тут було застосовано швидкісний метод будівництва двома потоками. Це дозволило строк будування одного будинку довести до 24 днів»[285].

У попередніх розділах уже цитувалися ті фрагменти з нарису В. Дергача, де описується «унікальний чудо-птах» — транспортно-відвальний міст, але жодним словом не згадане «трофейне», репараційне походження ТВМ та іншої потужної техніки на ватутінських підприємствах. Так само жодним словом не згадано в «застійних» історичних наративах той факт, що першими будівниками «соцміста» були тисячі зеків та німецьких військовополонених, до яких долучено ще кілька тисяч місцевих селян (переважно молодих дівчат), мобілізованих за так званим «оргнабором» з навколишніх сіл, розорених війною й майже позбавлених чоловічих робочих рук. Усе це, ясна річ, не вкладалось у схеми радянських наративів про соціалістичну індустріалізацію, а тому мусило залишатися хіба що в особистих спогадах «першобудівників соцміста».

На цьому можна було б завершити розгляд офіційних радянських наративів про Ватутіне, коли б не одна важлива обставина, оприявлена нещодавно. У 2007 році, до 60-річчя міста, силами ватутінських краєзнавців було видано збірник «Ватутіне: вчора і сьогодні. Історія міста в нарисах і спогадах»[286]. Понад чверть тексту цього збірника зайняв нарис В. Дергача «Місто добротворців». Навіть побіжний перегляд цього нариса засвідчує його велику подібність до брошури «Ватутіне» 1977 року того самого автора. А детальніший порівняльний аналіз обох текстів дозволяє дійти висновку: для ювілейного збірника 2007 року В. Дергач, тоді вже 80-літній дідусь, не став ані писати нового історичного нариса, ані навіть переробляти офіціозну брошуру 1977 року. Він натомість узяв свій первісний рукопис, трохи поредагував його в пострадянському дусі (наприклад, повикидав слова «радянський», «соціалістичний», «комуністичний», «комуніст» тощо), а також усунув заключні розділи, сповнені пафосу «комуністичного будівництва» (котрі з погляду сьогодення, вочевидь, мали б недоречний, якщо не трагікомічний вигляд), а те, що вийшло в результаті, подав до публікації.

Що дозволяє зробити такий висновок?

По-перше, брак професійного літературного редагування в тексті 2007 року. Знаходимо тут численні стилістичні кострубатості, мовні

---

[285] Дергач В. Ватутіне. Історико-краєзнавчий нарис, С. 22.

[286] Ватутіне: вчора і сьогодні. Історія міста в нарисах і спогадах / Упорядн. М. Ємченко, П. Блажко, О. Авдієнко та ін. — К.: Колорит, 2007. — 176 с.

помилки та професійний сленг, що у виданні 1977 року були виправлені редакторами дніпропетровського «Променя», але збереглися в авторовому рукописі, як-от: «зачислити» замість «зарахувати», «п/станція» замість «підстанція», «розкриша» замість «розкриття» (йдеться про зняття верхнього шару ґрунту на відкритих вугільних розробках) тощо.

По-друге, сам обсяг тексту 2007 року (точніше, тих його розділів, що присутні в обох публікаціях) перевищує обсяг брошури 1977 року приблизно на третину. Іншими словами, десь із третину авторського рукописа скоротили редактори «Променя». Вони повилучали не стільки кострубатості та повтори, скільки численні фрагменти з цікавими фактами та красномовними деталями епохи створення міста, що вони, на погляд тодішніх редакторів, були чи то зайві, чи то малозначущі, чи то суперечили мажорній картині соцбудівництва. Так само вилучено чимало імен учасників подій — із типових для радянської історіографії міркувань, що чим менше прізвищ, тим менша небезпека, що хтось із названих у тексті передовиків та вмілих керівників згодом виявиться ворогом, дисидентом, розкрадачем соцмайна чи злісним хуліганом.

По-третє, в тексті 2007 року цілком відсутні два великі фрагменти, що наявні в брошурі 1977 року й стосуються: перший — подій «Великої Вітчизняної війни»[287]; другий — успішного трудового шляху знатного екскаваторника, Героя Соцпраці, депутата Верховної Ради СРСР В. Дубініна та його «комуністичного екіпажу»[288]. Алогічні пасажі про те, як місцеві шахтарі партизанили в степах Черкащини, вже цитувалися. За двозначною фразою в брошурі 1977 року: «Невблаганний час позтирав сліди багатьох подій партизанського руху на Звенигородщині. Про деякі випадки з тієї незгасної боротьби народних месників офіційних відомостей взагалі не залишилося»[289] — можна припустити, що сторінки про «народних месників» та звірства окупантів автора змусили дописати пізніше партійні редактори або «замовники».

Те саме, гадаю, було й з розділом про героя-депутата В. Дубініна, позаяк цей казенно-пафосний розділ стилістично (й жанрово, адже це — типовий совєцький газетний нарис «про передовика») вибивався навіть із загалом казенного стилю брошури 1977 року. Натомість іншого подібного фрагмента — про Героя Соцпраці вибійника О. Білоуса — автор не лише не вилучив із тексту, а навіть подав у повнішому викладі, ніж у брошурі 1977 року. Звідси можна зробити висновок: розділ про героя-де-

[287] В. Дергач, Ватутіне, С. 10–11.
[288] Там само, С. 31–34.
[289] Там само, С. 10.

путата дописано пізніше на вимогу партійних редакторів, натомість розповідь про О. Білоуса — була, до того ж занадто реалістична в деталях, так що редакторам довелося вилучати деякі подробиці, котрі, на їхній погляд, знижували пафос «соціалістичної праці», як ось такий опис початку трудової біографії героя:

> «Хлопець швидко зрозумів просту шахтарську науку: рубай побільше і кидай поскоріше. Правда, від цього відразу ж болючими мозолями долоні уквітчались. Особлива морока була з водяними пузирями: ночами пеком пекли»[290].

Аби краще з'ясувати, як насправді виглядала історія міста у первісному викладі В. Дергача, і якими настановами керувалися дніпропетровські редактори, препаруючи його рукопис, порівняймо, а потім проаналізуймо найкрасномовніші фрагменти брошури 1977 року та ювілейної публікації 2007 року.

Для зручності фрагменти первісного рукописа, вилучені редакторами, позначено курсивом.

Тепер варто прокоментувати наведені фрагменти обох версій.

Фрагмент 1: Очевидне ідеологічне редагування з метою замаскувати справжній, примусовий характер залучення робочої сили на ватутінські будови в 1940-і роки, замінивши його вигаданим добровільним ентузіазмом, що його натхненниками виступали буцімто комуністи. Що виправлення належали не авторові, а дніпропетровському редактору, видно з невміння відмінювати назви сіл Звенигородщини, подані в авторському рукописі у знахідному відмінку, а в брошурі — в родовому з помилками (треба: «Гусакового, Княжої, Стебного»). Натомість автор, гадаю, не мав наміру розкривати сталінську технологію забезпечення будов «робсилою», а просто писав, «як було», вважаючи навіть уповноважених-вербувальників свого роду героями-першопрохідцями.

Фрагмент 2: Тут редактор вилучив усю історію «закупівлі коней» (а фактично — вилучення їх у колгоспів за безцінь), яких новим господарям нічим було годувати й ніде тримати, тому влада, зробивши одну шкідливу дурницю, намагалася її компенсувати іншою, змусивши колишніх господарів і далі годувати відібраних коней, із очевидним наслідком: почався падіж. Це свідчення менеджерської вправності керівників сталінського часу слушно здалося редактору ідеологічно небажаним. Прикметна інша редакторська правка в цьому фрагменті: замість «***Не було*** коштів для будівництва» у брошурі з'явилося «***Не вистачало*** коштів». Тобто вони були, але трішки не вистачало...

---

[290] В. Дергач, Місто добротворців, С. 32.

Таблиця 3.3.

Порівняльний аналіз брошури «Ватутіне» (1977) та нарису «Місто добротворців» (2007)

№ фрагмента	«Ватутіне» (1977)	«Місто добротворців» (2007)
1.	«**На заклик** Звенигородської районної парторганізації взяти безпосередню участь у будівництві **відгукнулись комуністи й комсомольці** 28 сіл Звенигородщини. В січні 1946 року з сіл Михайлівки, Гусакове, Княжа, Стебне, Козацького, Чижівки, Водяників, Чичиркозівки, Мурзинців, Хлипнівки... в Звенигородку почали з'їжджатися перші будівельники» (с. 16)	«**За рознарядкою** Звенигородського райвиконкому *для **набору робочої сили** на Звенигородщині було виділено 28 сіл.* 23 січня по лютій завії в Михайлівку, Гусакове, Княжу, Стебне, Козацьке, Чижівку, Водяники, Чичиркозівку, Мурзинці, Хлипнівку, Тарасівку ***поїхали перші 11 уповноважених.*** *В числі цих уповноважених був і колишній фронтовик Матейчук Яків Антонович.* А згодом [*стали*] з'їжджатися сюди перші будівельники» (с. 14)
2.	«...керівництво будови велику надію покладало на гужовий транспорт. Для цього в колгоспах району були закуплені коні. Надзвичайно тяжкі були то часи. **Не вистачало** коштів для будівництва, не було квартир для людей, не було матеріалів, з чого ті житла будувати» (с. 16).	«...керівництво будови велику надію покладало на гужовий транспорт. Для цього в колгоспах району були закуплені коні. *30 пар коней з возами надіслали Черкаси. Для розміщення коней потрібні були стайні. Тимчасове розміщення в стайнях шахти не допомагало. Нових стаєнь робити було ні з чого. Тому коней поки що лишили в селах, на місцях купівлі. А скоро надійшли відомості, що серед коней почався падіж. Положення погіршувалося тим, що ні в колгоспах, розграбованих фашистами, ні в щойно організованому БМУ майже не було кормів. Облзаготсіно виділив 150 т сіна в Лисянці. Перевезти його було неможливо, тому ослаблених коней перегнали туди, до їхнього корму.* **Не було** коштів для будівництва, не було квартир для людей, не було матеріалів, з чого їх будувати» (с. 14).

№ фрагмента	«Ватутіне» (1977)	«Місто добротворців» (2007)
3.	«Та не піддавались труднощам активісти. **В перших лавах, як завжди, були комуністи.** Згуртовані в парторганізацію на чолі з **секретарем партбюро** М. І. Горовим, вони власним прикладом показували, як треба **долати різні незгоди**, невтомною працею запалювали багатьох навколо себе, **вели велику агітаційно-масову, пропагандистську роботу»** (с. 17)	«Але не піддавались труднощам активісти. Згуртовані навколо свого **керівника** Горового Василя Остаповича, вони власним прикладом показували, як мужньо треба **переносити різні знегоди**, невтомною працею запалювали багатьох навколо себе» (с. 17).
4.	«У зв'язку з важким станом постачання продовольчих товарів весною організували підсобне господарство на 130 гектарах... Виділили 150 гектарів під індивідуальні городи. **Будувалися** впорядковані гуртожитки, житло для сімейних, **багато** виробничих будівель і шляхів» (с. 18)	«У зв'язку з важким станом постачання продовольчих товарів весною організували підсобне господарство на 130 га... Виділили 150 га під індивідуальні городи. *Але якщо проблеми оргнаборо робітників, їхнього харчування, навчання виробничим професіям були до деякої міри вирішені, то питання житла для великої кількості прибулих на будову були найзагрозливішими. В напів-зруйнованих будинках Звенигородки розмістилось небагато людей.* *...В селі Юрківці кожну найняту кімнату в селянських хатах було перетворено на тимчасовий гуртожиток. Таке перенаселення з наступом весняного тепла, та ще й без спецодягу, вело до антисанітарії, різних хвороб, підриву морального духу будівельників, зниження продуктивності праці і біжучості робочої сили.* **Треба було будувати** впорядковані гуртожитки, житло для сімейних, **не забуваючи про** виробничі будівлі й шляхи» (с. 17)

№ фрагмента	«Ватутіне» (1977)	«Місто добротворців» (2007)
5.	«Заселялися новозбудовані гуртожитки та житлові будинки. Впроваджувалися, поглиблювалися передові методи праці. **Всі** колективи управління включились у **Всесоюзне соціалістичне змагання** за перевиконання планів по обсягу робіт та по зменшенню вартості будівництва. **Соцзмагання на будові виявило кращих робітників.** Над цегляними стінами перших будинків з'явилися яскраві транспаранти: «Вчора штукатур Мазур Прокіп Михайлович виконав норму виробітку на 560% і вийшов переможцем у змаганні з Рябошапкою Дмитром і Парандієм Дмитром Семеновичем, які виконали норми на 460%» Кращим серед теслярів був застрільник передових методів праці В. Нужний, **у якого нині на грудях сяє орден Леніна**» (с.20)	«В листопаді вже були заселені 4 гуртожитки, 6 дерев'яних і 2 кам'яних будинки, ***в яких на 20 кв. м. жило 10 чоловік.*** *Але все це було тільки базою для ще більшого будівництва.* Впроваджувалися, поглиблювалися передові методи праці. Колективи підприємств включилися **в змагання** за перевиконання планів по обсягу робіт, по зменшенню вартості будівництва. І скоро всі щиро раділи великим успіхам на дільницях. Над стінами перших будинків з'явилися яскраві транспаранти: «Вчора штукатур Мазур Прокіп Михайлович виконав норму виробітку на 560% і вийшов переможцем у змаганні з Рябошапкою Дмитром і Парандієм Дмитром Семеновичем, які виконали норми на 460%!» Кращим серед теслярів тоді був застрільник передових методів праці Нужний Василь» (с. 18).
6.	«З весною почалися роботи по спорудженню питного водогону, механічних майстерень, двох гірничих екскаваторів, пускали два енергопоїзди і дизель, тривало будівництво залізниці, гуртожитків, їдалень, будинків селища» (с. 20)	«*Не дивлячись на мокру багнисту зиму 1946–47 рр., в січні 1947 року зі ст. Богачеве на майданчик розрізної траншеї був перевезений перший багатоковшевий екскаватор* ***«Любек»****.* З весною почалися роботи по спорудженню питного водогону, механічних майстерень, ***монтажу*** двох гірничих екскаваторів, пускали два енергопоїзди і дизель ***«Кларк»***, тривало будівництво залізниці, гуртожитків, їдалень, будинків селища» (с. 18)

№ фрагмента	«Ватутіне» (1977)	«Місто добротворців» (2007)
7.	«Після приближення керівництва до виробничих ділянок темпи **робіт** підвищились. Монтувалися крани **та екскаватори**» (с. 21)	«Після приближення керівництва до виробничих ділянок темпи **росту** підвищились. *Був проведений ще один великий оргнабор робочої сили. В тресті додалось ще два підрозділи.* Монтувався **кран-дерик**» (с.19)
8.	«**Значна** увага приділялася й самому селищу: була створена спеціальна виконробська дільниця по його благоустрою **і забудові**» (с.22)	«**Вже** увага приділялася й самому селищу: була створена спеціальна виконробська дільниця по благоустрою "*житлового селища*"» (с. 20)
9.	«Обсяг будівельних робіт зріс утричі. **Такі досягнення стали можливими тільки завдяки широко розгорнутому соціалістичному змаганню.** Кращі робітники вже у 1949 році закінчили виконання п'ятирічного плану» (с.24)	«Обсяг будівельних робіт ***по вуглерозрізу*** в *порівнянні з 1948 р.* зріс утричі, *збудовано житла — удвічі більше. Всього житла було 15625 м², жителів — 5 тисяч чоловік*[290]. *Такий був кількісний стрибок у будівництві.* А кращі робітники вже у 1949 році закінчили виконання п'ятирічного плану» (с.20)
10	«Під час будівництва була створена **і аж до наших днів успішно діє** спеціальна дільниця рекультивації земель. **Тепер** не пропадає жодного гектара орної землі...» (с.24)	«Під час будівництва міста *часто псувалися колгоспні землі.* Була організована спеціальна дільниця рекультивації земель. Не пропадало жодного гектара орної колгоспної землі...» (с.24)
11	«У лютому 1951 року було здано в експлуатацію ще 12 будинків для робітників та їх сімей. У березні 1951 року з міста Олександрії на Юрківську ТЕЦ прибув перший котлоагрегат» (с. 24)	Тільки в лютому було здано в експлуатацію 12 будинків. *Але з 6264 робітників з сім'ями ще не всі були забезпечені житлом. Жили часто в приміщеннях пожарного депо, майстерень і адмінпобуткомбінатів на підприємствах. Не краще доводилося й одиноким — у 18 гуртожитках, обстежених комісією санстанції, було зафіксовано перенаселення.*

[291] Як нескладно підрахувати, на одного мешканця міста тоді припадало 3,1 кв. метри житла.

№ фрагмента	«Ватутіне» (1977)	«Місто добротворців» (2007)
		Люди жили прямо на загальних кухнях. В багатьох гуртожитках ще не була підведена вода, деякі зовсім не опалювалися... В березні з Олександрії для монтажу на Юрківську ТЕЦ поступив перший котлоагрегат» (с.21)
12	«Замість перших ручних тачок із тисячами прикипілих до них мозолястих рук тепер **мільйони** кубометрів грунту перевозилися кількома залізничними електровозами...» (с. 26)	«Замість перших ручних тачок із тисячами прикипілих до них мозолястих рук тепер **тисячі** кубометрів грунту перевозилися кількома залізничними електровозами...» (с. 22)
13	«Ось як про це сказано в святковому наказі керуючого трестом "ЮВРБ" до 7 листопада 1951 р: "Будівництво Юрківського вугільного розрізу, брикетної фабрики, теплоелектроцентралі, інших підприємств і житла — це одна маленька частинка великого будівництва **комунізму**, і тепер кожен із нас з гордістю дивиться на своє **соціалістичне** містечко, де два роки тому були тільки умовні позначки міської будови"» (с. 27)	«Ось як про це сказав в святковому наказі керуючий трестом "ЮВРБ" до 7.11.1951 р.: "Будівництво Юрківського вугільного розрізу, брикетної фабрики, теплоелектроцентралі, інших підприємств і житла — це одна маленька частинка великого будівництва, і тепер кожен із нас з гордістю дивиться на своє містечко, де два роки тому були тільки умовні позначки міської будови"» (с. 23)
14	«**35-ту річницю Великого Жовтня** трудящі Ватутіного відсвяткували в світлому просторому приміщенні нового Палацу культури» (с. 28)	«**Свої трудові перемоги з 1952 року** трудящі Ватутіного святкують у світлому просторому приміщенні **нового** Палацу культури» (с. 24)
15	«Наздвичайно важкі погодні умови зими 1969–1970 р. призвели до виходу з ладу багатьох важливих механізмів» (с. 39)	«Наздвичайно важкі погодні умови зими 1969–1970 рр. призвели до виходу із ладу багатьох важливих механізмів, ***в тому числі і ТВМ***» (с.29)

№ фрагмента	«Ватутіне» (1977)	«Місто добротворців» (2007)
16	«Тепер цей розріз називають Кайтанівським. Вугілля звідти возять автомашинами. Керує Кайтанівською дільницею досвідчений гірник В. Забіяка. Тут багато ударників комуністичної праці, широко запроваджуються передові методи гірничих робіт, розгорнулося соцзмагання...» (с.40)	«Цей розріз називався Кайтанівським. Вугілля звідти доставляли автомашинами. Слід зазначити, що доля вугілля, видобутого відкритим способом, пізніше зменшилася» (с. 29)
17	«...не можна не згадати про кращих людей, чий приклад **надихає на ударну працю цілі трудові колективи. Ось Герой Соціалістичної праці** О. Білоус. Ще юнаком, спізнавши фронтового солдатського **життя,** доклавши і своїх зусиль до знаменитого розгрому гітлерівських полчищ у Корсуні-Шевченківському, він після завершення **Великої Вітч. війни** повернувся до **рідного** краю» (с.42)	«...далі наша мова піде саме про *тих, хто* ***невтомною наполегливою працею довів свою найглибшу, найміцнішу відданість місту. Наше місто має своїх Героїв.*** *Першим з них був* Олексій Григорович Білоус. Ще юнаком, спізнавши фронтової соддатської ***каші,*** доклавши і своїх зусиль до знаменитого розгрому гітлерівських полчищ у Корсуні-Шевченківському, він після завершення **Берлінської операції** повернувся *в широкополі простори Шевченкового краю...*» (с.31)
18	«Багато є трудівників на ватутінських шахтах, **які своєю працею звеличують наш славний час, "неповторний час",** як писав поет. Це **відомі бригадири** видобувних бригад І. Кокіашвілі і В. Філіпов, машиніст вугільного комбайна **депутат обласної Ради** В. Бараник, заслужений шахтар УРСР П. Шевченко, **знатний бригадир** О. Зима та інші» (с. 46–47)	«Багато **ще було** трудівників на ватутінських шахтах, які своєю працею **збільшували надбанок і продовжували підтримувати трудову славу шахтарського міста.** Це **члени** видобувних бригад Кокіашвілі і Філіпова, машиніст вугільного комбайна Бараник, заслужений шахтар **України** П. Шевченко, а також А. Зима, М. Бистрановський, Г. Цикаленко, Д. Король, А. Лавриненко, П. Матула, Т. Мерва, Г. Нечитайло та інші» (с. 33).

№ фрагмента	«Ватутіне» (1977)	«Місто добротворців» (2007)
19.	*Фінальні абзаци книжки:* «Зараз у Ватутіному створено музей міста. Бо є вже у нас своя історія. А коли є історія — є моральний фундамент для успіхів наступних поколінь, є стартовий майданчик для майбутніх злетів. Це значить — попереду нові звершення. Це значить — не спадати напрузі мозолястих робочих рук. Це значить — і далі між нас пануватиме натхненна робоча невтома, в чому і є суть радості, прекрасної радості людської» (с.69–70)	*Фінальні абзаци нарису:* «...Люди тут уміли дивитись уперед, уміли боротись і постояти в разі потреби не тільки за себе, а й за товариша. Не дивно, що в середовищі цього колективу зросли свої поети. Ось як писав колишній брикетник, а пізніше працівник газети «Черкаська правда» Освальд Сіфер про тепло душі трударів брикетної фабрики: Як з круч гірських велика річка Тече неспинно і шумить, Отак у пульмани по стрічці Брикет надплановий біжить. Й не страшно, коли в люту хугу Когось снігами занесло. Душа брикетника, як другу, Йому віддасть своє тепло. Юрківська брикетна фабрика, як і шахти, на жаль, припинила свою діяльність» (с. 37)

Фрагмент 3: Тут причини відмінностей у версіях неочевидні. Не можна з певністю сказати, чи фразу про неодмінних комуністів «у перших лавах» дописав редактор у 1977 році, чи її вилучено з рукописа в 2007 році, керуючись новими, пострадянськими ідеологічними міркуваннями. Найімовірніше друге, бо услід за згаданою фразою в тексті 1977 року логічно йде речення про «секретаря партбюро М. І. Горового», котрий у версії 2007 року дивним робом перетворився на «керівника Горового Василя Остаповича». Аби з'ясувати, як же насправді звали партсекретаря Горового, треба звертатися до архівів, але це не є предметом нашого дослідження. Натомість очевидно, що дніпропетровському редактору належить заміна суржикоподібного виразу «переносити різні знегоди» на не менш суржикове «долати різні незгоди» (мабуть, за російським «*невзгоды*»?) та дописування слів про «велику агітаційно-масову, пропагандистську роботу», відсутніх у тексті 2007 року.

Фрагмент 4: Перша реакція сучасної людини на цей фрагмент: як просто вирішувалися в ті часи земельні питання! В. Дергач навіть не називає суб'єкта «виділення» майже трьохсот гектарів чорнозему на «підсобне господарство» вугільного тресту та на городи його робітникам. Але наступні кілька речень — опис жахливих житлових умов, у яких перебували ці робітники — на погляд редактора, так само не підлягав оприлюдненню, як і історія про відібраних у колгоспів коней. А в останньому, невилученому реченні фрагменту — ще одна «лакувальна» редакторська правка: замість авторського «***Треба було*** будувати впорядковані гуртожитки, ...не забуваючи про виробничі будівлі...» — з'явилося брехливо-впевнене: «***Будувалися*** впорядковані гуртожитки, ...***багато*** виробничих будівель». Як тепер мовиться, відчуйте різницю...

Фрагмент 5: Редакторові знову видалася зайвою надто детальна інформація про житлові умови будівників Ватутіного! Натомість авторові чи упорядникам збірки 2007 року зайвими видалися слова «Всесоюзне соціалістичне змагання» — і залишилося просто «змагання». А слова про те, що у «застрільника» В. Нужного «нині на грудях сяє орден Леніна», імовірно, були відсутні в первісному рукописі, але додалися в ході підготовки брошури до друку (може, саме в цей час В. Нужного й нагородили), адже в багатьох інших місцях тексту 2007 року згадки про радянські нагороди персонажів збережено.

Фрагмент 6: Із цього фрагменту, де оповідається про прибуття на будову й монтаж іноземної техніки, редакторами вилучено не лише «зайві» технічні деталі, а й усе, що може свідчити про її, техніки, іноземне походження. При цьому вийшла дурниця: замість ***монтувати*** прибулі гірничі екскаватори, їх нібито «споруджували».

Фрагмент 7: Знову бачимо вилучення згадок про іноземне походження техніки (незрозумілого редактору «крана-дерика»), а також — про новий «великий оргнабір робочої сили». І справді, навіщо про це згадувати, якщо читачам уже роз'яснено, що на будову безупинно линули добровольці!

Фрагмент 8: У наведеному реченні бачимо, як ідеологічно вмотивоване редагування викривлює його сенс. З авторського тексту можна зробити висновок, що спочатку будівництву житла великої уваги не надавалося. Редактору такий висновок видався небажаним, тож він замінив: «***Вже*** увага приділялася» на «***Значна*** увага...» Аби посилити враження «значної уваги», він після слів «дільниця по його благоустрою» дописав «і забудові». Це дало зворотний ефект: виходить, ніби раніше, до створення дільниці, забудови не велося!

Фрагмент 9: У його редагуванні ідеологічна тенденція особливо чітка: в рукописі Дергача подано низку точних даних, що цілком зникли з остаточного тексту брошури, замінені єдиним показником «утричі», та й то перебріханим (адже у автора це стосувалося не всього будівництва міста, а лише одного підприємства). Натомість додалася шаблонна «політическая трєскотня» про широко розгорнуте соцзмагання.

Фрагмент 10: Ще один зразок «лакування дійсності»: редактором вилучено згадку про «часте псування земель», без якої поява дільниці рекультивації виглядає якось нелогічно.

Фрагмент 11: Чергова велика купюра, внаслідок якої зник насичений фактами (В. Дергач таки попрацював з архівними документами!) опис тяжких побутових умов будівників «молодого соцміста», залишилося тільки повідомлення про успішно здані в експлуатацію будинки.

Фрагмент 12: Геніальна редакторська правка! «Тисячі кубометрів» одним махом пера перетворилися на «мільйони». Зайве підтвердження того, що в офіційній радянській історіографії факти й цифри були тільки орнаментом до ідеологічних послань.

Фрагмент 13: Приклад ніби-протилежного за змістом, пострадянського ідеологічного редагування: з тексту цитованого документа (!) вилучено два слова — «комунізму» та «соціалістичне». На жаль, не лише ватутінські краєзнавці вважають такі речі припустимими й навіть потрібними сьогодні, бо живемо ж, мовляв, не в комуністичному СРСР, а у власній незалежній державі!

Фрагмент 14: Ще одна незграбна «антирадянська» правка: автор (чи редактор збірника 2007 року) вважає, що заміною «річниці Великого Жовтня» на «трудові перемоги» він позбувається радянського дискурсу.

Фрагмент 15: Небажання згадувати безславний кінець «унікального чудо-птаха» ТВМ ми вже констатували. Виявляється, це небажання належало не авторові нариса В. Дергачу, а його обережному редакторові.

Фрагмент 16: Нечастий випадок, коли брошура 1977 року вочевидь подає версію тексту, ближчу до первісної авторської (хіба що русизм «доставляють» належав В. Дергачу). При підготовці до друку збірника 2007 року теперішній час замінили на минулий, а згадки про ударників комуністичної праці та соцзмагання — вилучили.

Фрагмент 17: Початок цього фрагмента (у версії 2007 року) — ще один приклад пострадянського тлумачення радянського минулого без його глибшого переосмислення: «надихання на ударну працю цілих колективів» (як ознака героїзму) перетворилося на «найміцнішу відданість місту», проявлену в «невтомній праці». Офіційний радянський патріотизм, отже, перетворився на місцевий. Тож цілком логічно замість вилучених слів про «Героя Соціалістичної праці» читаємо, що «місто має своїх Героїв». Натомість первісну авторську версію останнього речення фрагменту, найімовірніше, містить текст 2007 року, бо саме тут бачимо точне зазначення, де О. Білоус завершив війну («Берлінська операція»), замінене редактором на «ідейніше» узагальнення. Цікава також заміна авторської «солдатської каші» на піднесеніше «солдатське життя». Тому-таки редактору, вочевидь, належить заміна авторських «широкополих просторів Шевченкового краю» (алюзія до «ланів широкополих» у «Заповіті») на шаблонне «до рідного краю». Вживання слів «Шевченків край» на означення Звенигородщини неодноразово зустрічається в тексті В. Дергача (навіть у версії 1977 року), тож редакторське вилучення цих слів не було системним — він, гадаю, лише дбав, щоб згадок про головного національного поета не було забагато.

Фрагмент 18: Ще один зразок двох різних підходів до ідеологічного редагування — «застійного» та «механічно-пострадянського». Редактор брошури 1977 року добився, аби у всіх названих осіб з'явився хоча б по одному ініціалу, але скоротив кількість згаданих прізвищ із дванадцяти до п'яти (залишив «знатних» і «заслужених»). Натомість у версії 2007 року змінено перше речення фрагменту: замість шаблонної радянської риторики з цитуванням тичининого «Партія веде» бачимо нову формулу «трудової знатності», з акцентом на місцевий патріотизм та гірничу ідентичність («трудову славу шахтарського міста»).

Фрагмент 19: Обидві версії фіналу нариса, гадаю, належать В. Дергачу, з огляду на характерний піднесено-поетичний стиль (у версії 2007 року — посилений віршованою цитатою з іншого місцевого по-

ета[292]) та не надто зграбні філософські сентенції про «суть радості людської» у брошурі 1977 року (їх навряд чи став би дописувати від себе дніпропетровський редактор). Зауважу, що «фінал» 2007 року насправді є завершенням розділа про брикетну фабрику, а не цілого історичного нариса про місто. Подальші розділи рукописа (де йшлося, вочевидь, про «щасливе сьогодення» Ватутіного в 1970-і роки) не потрапили до ювілейного збірника з причин, про які можемо лише здогадуватися: чи то такою була воля автора (він же — один з упорядників), чи то упорядники спільно вирішили, що матеріали збірника, підготовлені іншими авторами (про що далі), висвітлюють історію міста адекватніше, ніж старий текст 1977 року.

Та повернімося до фінальних рядків брошури 1977 року. У них — два прикметні «меседжі». Перший — це горда констатація ватутінського інтелігента, що «є вже у нас своя історія», за якою стоїть усвідомлення, що самої лише «світлої перспективи» мало: без історії, без *свого* минулого спільнота неповноцінна, не має «морального фундаменту». Є підстави вважати, що для городян «соцміста без минулого, але зі світлим майбутнім» таке усвідомлення було річчю новонабутою.

Друга ключова думка в цьому «фіналі» стосується сенсу життя, дещо зредукованого (цікаво, автором чи редактором?) до «суті радості, прекрасної радості людської». Цей сенс — у труді («напрузі мозолястих рук») не для сьогоденних матеріальних благ, а заради «майбутніх злетів». Навряд чи радянський інженер і український радянський поет Василь Дергач був нещирим, пишучи ці рядки, так само, як інші значущі рядки, де фактично спробував визначити ***місію*** молодого індустріального міста, не вживаючи, щоправда, такого слова:

> «Нове енергетичне підприємство (*Юрківська ТЕЦ — О. Гр.*) засяяло в самім серці сільського краю, збудило до бурхливої діяльності все населення Звенигородського, Катеринопольського, Шполянського і ще багатьох районів Черкащини, до самого Дніпра-Славутича. Це світло наповнило великим змістом життя людей на батьківщині Кобзаря»[293].

Місія молодого промислового міста, іншими словами — в тому, щоб бути рушієм модернізації «батьківщини Кобзаря», але модернізації власне радянської, спрямованої не на забезпечення достатку й вільної самореалізації індивідуума, а на побудову колективного світлого майбуття

---

[292] Автор цитованого вірша, Освальд Сіфер, працював інженером на брикетній фабриці, але ще на початку 1960-х переїхав до Черкас і став працювати журналістом, тож вірш написаний не пізніше початку 60-х.

[293] Дергач В. Ватутіне, с. 52.

шляхом індустріалізації, «невтомної праці», а також соціалістичної, планової урбанізації, що дає нову якість життя «землякам Кобзаря» (про це, власне, вже оповідалося в розділі 3.2 цієї книжки, ще й з цитуванням відповідних фрагментів нариса В. Дергача про «велич праці людської, красу життя виробничого», а також — про «прозорість вулиць і проспектів»).

Отже, новооприлюднений, умовно-первісний авторський текст нариса показує: В. Дергач навіть у застійні роки, не був таким уже «невільником радянського дискурсу», яким міг видатися критичним читачам нарису «Ватутіне». Не піддаючи сумніву тодішні ідеологічні настанови, але щиро люблячи своє місто й прагнучи донести до сучасного читача відомості про його недавнє минуле, Дергач чимало попрацював у місцевих архівах, включивши до рукописа безліч красномовних фактів і деталей, які, втім, не пройшли тоді редакторських «фільтрів».

Водночас нарис виявився не стільки історією перших 30 років існування міста, скільки детальною хронікою створення й становлення основних ватутінських підприємств, тобто — періоду від середини 1940-х до початку 1960-х років. Інші періоди й сторони життя міста чи то мало хвилювали інженера-енергетика Дергачова, чи то він просто погано уявляв тоді, про що ж тут писати, окрім нових виробничих здобутків знатних екскаваторників та депутатів-героїв...

Відносну чесність і відкритість (з огляду на ті маланчуківські часи), що її бачимо в умовно-первісній версії нариса В. Дергача, і що виявилася надмірною з погляду офіційних редакторів, можна витлумачити так: не будучи ані «кар'єрним» радянським істориком, ані дисидентом-правдошукачем, автор не мав особливої зацікавленості ані в написанні ідеологічно бездоганної книжки на шкоду фактам (але на користь власному кар'єрному зростанню), ані в розкритті якихось «білих плям» чи темних сторінок минулого міста, тим більше, що він таких «непевних» сторінок, мабуть, не бачив. Не було в минулому «молодого соцміста» ані кривавої громадянської війни, ані колективізації й Голодомору, ані «ворогів народу» тож що приховувати? Автором вочевидь рухало щире, ще й санкціоноване згори прагнення «*ocalić od zapomnienia*» (за К. І. Галчинським) проминулі роки народження міста, такі близькі пам'яті старших ватутінців, з усіма подробицями, навіть не надто приємними. Тож чи міг він припускати, що в офіційно схваленій версії ватутінського минулого не повинно бути згадок про вербування по селах «робсили», про життя «першобудівників» у неопалюваних гуртожитках по кільканадцятеро в кімнаті, ба навіть про трофейне походження «чудо-птаха» ТВМ?! Адже все це були речі, для ватутінців загальновідомі, котрі, одначе, на заважали їм бути хорошими радянськими громадянами.

Внаслідок старанної роботи дніпропетровських редакторів брошура «Ватутіне», що побачила світ 1977 року, виявилася цілком ніякою, і відповідно не викликала у ватутінців сподіваної автором гордості від того, що «є вже у нас своя історія». Місцеві інтелігенти цю книжечку знали, але при згадці про неї в кращому разі мовчки знизували плечима. Глибоко розчарований кінцевим наслідком своєї праці був, мабуть, і сам Василь Дергач, бо більше краєзнавством не займався, і навіть через тридцять років, отримавши нагоду оприлюднити повну версію свого нариса, не став враховувати в тексті літературне редагування 1977 року.

Але це не означає, що В. Дергач втратив інтерес до питань історичного минулого. Навпаки — в роки перебудови він уклав і видав поетичну збірку «Шлях до храму»[294], де особисті порахунки з минулим, болісне розкриття правди про це минуле є головною темою.

У моїй бібліотеці є ця збірка, успадкована від батька по його смерті, ще й з віршованим дарчим написом:

«Андрієві Гриценку — на рівний шлях до Храму Правди.
Я вірю в час, як житимем по правді,
Як рівні будем з усіма іти,
Питаймо в серця власного поради,
Працюймо, друже, України ради,
Не здумаймо лиш руки опустить...»

Нижче — підпис автора, дата й місце дарування: «27.07.91, місто Ватутіне в Шевченковому краї».

Присвячено збірку пам'яті батька автора, «якого невинним було замучено в сталінських таборах». У передмові автор розповідає про те, як писалися вірші, що згодом увійшли до збірки:

> «Тепер є термін такій роботі: "писати до шухляди". Моє серце, затиснене з усіх боків, виховане мовчанням і навчене уроками страху, як єдиний порятунок сприймало лише діалог свій з думкою моєю ж і спішило вилити болі, поділитися всіма знегодами, бідою й горем своїм з білим папером. А що можна було ще вчинити, куди звернутись, хто насмілився б розважити, розвіяти пекучі тривоги в суцільній безмовності і низькопоклонстві?»[295]

Далі В. Дергач іще додає, що в сусловські часи «в моїй глухій провінції нічого не було чутно» ані про Солженіцина, ані про «чесну боротьбу Василя Стуса, Андрія Сахарова та багатьох інших сміливців». Такі гіркі зізнання можуть виглядати як суворий, але справедливий діагноз суспільній атмосфері «молодого соцміста», але вони не цілком відповідають

---

[294] Дергач В. Шлях до храму. Поезії. — К., Радянський письменник, 1991.
[295] Дергач В. Шлях до храму, с. 4.

дійсності й певною мірою нагадують самовиправдання совісного конформіста. Насправді у Ватутіному непогано було чути «ворожі голоси» з їхніми новинами про Солженіцина з Сахаровим, про Стуса та нашого земляка Чорновола, і слухачів ці «голоси» знаходили численних. А про те, скажімо, як цькувало Василя Симоненка черкаське начальство за командою начальства київського, у нас завдяки черкаським знайомим знали чи не краще, ніж у Києві.

Втім, правда й те, що середовище самостійно мислячих людей із більш-менш істотними інтелектуальними запитами було у Ватутіному нешироке: може, з сотню людей, а може, й менше. До того ж не кожний з кожним щиро ділився думками, так що описане В. Дергачем відчуття неможливості «поділитися всіма знегодами» — цілком автентичне.

Але повернімося до збірки «Шлях до храму». Вона чимала — 190 сторінок, 173 твори: вірші й кілька поем. Вже обсяг свідчить, що збірка включає написане за багато років, а не лише «злободенну» творчість перебудовчого часу.

Літературно-критичний аналіз творчості Василя Дергача не входить до моїх намірів, та й не потрібен він у цій книжці. Скажу лишень, що ці стилістично й естетично дуже традиційні вірші важко віднести до вершин української поезії. З іншого ж боку, не назвеш їх ані бездарною графоманією, ані кон'юнктурницьким ремісництвом (хоча до багатьох віршів цього ж автора 1970-х років таке визначення пасувало б). Утім, і тут деякі рядки (на кшталт: «О гласносте! Небес життя зірнице!») провокують на подібну оцінку, але щодо більшості творів збірки вона була б явно несправедливою.

Тож обмежуся поверховим контент-аналізом збірки «Шлях до храму», намагаючись відповісти на кілька запитань. По-перше, яке місце в ній посіло історичне минуле, і як це минуле виглядає? По-друге, що нам говорять ці вірші про ідентичність та самоідентифікацію автора? Нарешті, яке місце в уявленнях автора про минуле та в його самоідентифікації посіло рідне місто?

Якщо спробувати згрупувати всі твори збірки, умовно кажучи, за тематикою, то наслідок виходить приблизно такий.

Віршів про тяжкі сталінські часи, про репресії та трагічну долю родини автора — 27;

Інших поезій про «загальнорадянське» минуле — 14;

Творів про перебудову, гласність, свободу — 11;

Творів про давню історію (скіфи, Русь тощо) — 4;

Патріотичних творів про Україну — 8;

Віршів про рідну українську мову — 3;

Віршів про Шевченка (сюжетно локалізованих, як правило, в поетовому дитинстві, в Шевченковому краї) — 7;

Віршів про інших поетів — 2 (про В. Симоненка та про поезію Л. Стаффа в українських перекладах іншого ватутінського літератора В. Гуцаленка);

Віршів про Звенигородщину — 2 (обидва про Звенигору);

Творів про Ватутіне та про шахтарську працю — 4;

Інтимна лірика — 12.

Решту ж поезій (понад 80, тобто майже половина творів у збірці) важко однозначно віднести до якоїсь із зазначених груп. Їм пасує розпливчасте визначення «філософська лірика», але я б вжив радше інший термін, запозичений з історії західної культури повоєнного часу — *поезія морального неспокою*. Мабуть, саме такі твори мав на увазі автор, пишучи в передмові про самотнє виливання свого болю на папір.

І тематика, й зміст творів Дергачевої збірки дають підстави для висновку, що головні «силові вузли» в картині історичного минулого для нього зосереджувалися в радянському, а власне — у сталінському періоді, до того ж тісно пов'язувалися з гіркими особистими спогадами «сина ворога народу». Українська історія XX століття тут, як правило, не відокремлюється від загальнорадянської, більше того — вона викликає менше уваги й зацікавлення, ніж історія радянська чи історія родинна. Іншими словами, автор, усвідомлено чи ні, й далі ідентифікував себе в першу чергу із всесоюзною «великою батьківщиною» та її минулим, і лише в другу чергу — з «власне батьківщиною», Україною, віддаючи належну увагу «Україні як матері рідній» (вірш «Клятва»), і не лише їй, а й рідній мові, й Великому Кобзареві. Є у збірці навіть вірш «Зрада» з дедикацією «колишньому знайомому після того, як він зірвав національного значка з лацкана піджака депутата», що цілком однозначно засвідчує політичні симпатії та національну самоідентифікацію автора ще перед розвалом СРСР. У різних «форматах» присутня в збірці й Звенигородщина, «Шевченків край» — від спроб реконструювати Тарасове дитинство до віршів про легендарну Звенигору, але таких «регіоналізованих» творів у збірці — менше десятка.

Натомість місто Ватутіне, якому віддано більшу частину авторового життя, посіло у збірці дивовижно незначне місце. Хоч якісь конкретні посилання на рідне місто я знайшов лише в чотирьох (із 173) творах. Це — короткі вірші «Теплоелектроцентраль» (присвячений підприємству, на якому В. Дергач пропрацював кілька десятиліть і був його директором) та «Недільник у сквері», а також дві довші балади шахтарської тематики: «Невишита сорочка» (присвячена загиблим у 1977 році гірникам ватутінської шахти «Західна») та «Балада про дружбу і зраду» (присвячена «олек-

сандрійським і ватутінським гірникам» моралізаторська історія про те, як бригадир-ударник Олексій за доблесний труд одержав звання Героя, а підлий заздрісник Петро не повідомив вчасно про підземну аварію і тим мало не занапастив Олексія з усією бригадою, але потім негідника так замучила совість, що він наклав на себе руки). Останній з цих «шахтарських» творів, зразково-соцреалістичний, не містить власне ватутінських реалій (окрім присвяти), я б сказав — взагалі має мало стосунку до реального життя, й може слугувати зразком того, якою була оприлюднена частина Дергачевої поетичної творчості до збірки «Шлях до храму».

Із майже повною відсутністю Ватутіного у зрілій творчості В. Дергача контрастує, як уже сказано, не один десяток віршів, присвячених трагічному сільському дитинству автора — сина репресованого колгоспника на Донеччині. Це можна розуміти й так, що селянське коріння та трагічна родинна пам'ять мали значно більший вплив на ідентичність «головного ватутінського поета», аніж десятиліття, прожиті у Ватутіному.

Збірка «Шлях до храму» з'явилася за кілька місяців до розвалу СРСР, а в роки незалежності Василь Дергач видав іще кілька збірок віршів, оповідань, а також кілька віршованих п'єс. Як свідчить довідник «Звенигородщина», його історична драма «Ой літав орел...» (про Гайдамаччину, отже — знову «на тему минулого Шевченкового краю») була поставлена в Івано-Франківську. Протягом 2002–2006 років В. Дергач опублікував кількатомний автобіографічний роман-сагу «Тепло і холод», до якого звернемося в наступних розділах, позаяк там автор пропонує фактично версію минулого міста, альтернативну до тієї, що її він сам створив, хай і при втручанні партійних редакторів, у книжці «Ватутіне» 1977 року[296]. Тож можна стверджувати, що баланс між «нашою спільною історією» та українською національною історією в історичній свідомості й ідентичності аналізованого автора радикально змінився на користь другої.

Але це вже факт пострадянського періоду в розвитку самоусвідомлення мешканців Ватутіного.

Варто уважніше розглянути один із дуже нечисленних прикладів, що засвідчують інше, альтернативне до «радянського» (явленого в текстах О. Заїки та В. Дергача) бачення перших років «молодого соцміста», хоча ґрунтується це бачення, фактично, на тому самому особистому досвіді — житті й роботі молодого інженера новоствореного ватутінського підприємства.

Оскільки сам «батько-засновник» концепції *місць пам'яті* П'єр Нора відносив опубліковані спогади (мемуари) до важливих різновидів *lieux de*

[296] Хоменко В. Звенигородщина. Словник-довідник, С. 32.

la memoire, то й нам не годиться оминати такого важливого джерела відомостей і уявлень про минуле Ватутіного, як спогади одного з «першобудівників», тим більше, що написано їх не в підцензурному СРСР, а в демократичній Америці.

Ервін Скорецький, уже згаданий і навіть процитований у третьому розділі цієї книжки, підлітком із польської єврейської родини, тікаючи від німців восени 1939 року, опинився у «визволеному» Червоною Армією Вільні, де через рік став радянським громадянином (а за наполяганням бабусі, ще й комсомольцем), ще не навчившись як слід російської мови. У червні 1941 року йому знову довелося тікати від нацистів на схід, де він і провів наступні сорок років (до еміграції в США), вивчившись на інженера, утворивши родину, загалом — назовні перетворившись на типового російськомовного радянського єврея, але так ніколи й не інтерналізувавши радянської влади, ідеології, історії, зберігши відсторонене, тверезо-критичне ставлення до «совєтскості»[297].

Кілька років свого життя у Ватутіному на початку 1950-х Ервін Скорецький описує в розділах 10–11 спогадів «Моя Одиссея», опублікованих на порталі «Самиздат». Головну увагу він приділяє, зрозуміло, перипетіям особистого життя та роботи інженера-електрика Юрківської ТЕЦ (тобто підприємства, на якому багато років пропрацював Василь Дергач), але нерідко вміщує й загальніші спостереження — про те, як створювалися ватутінські підприємства, як будувалося саме місто, які люди оточували його на роботі й поза нею. У розділі 3.2 вже цитувалися іронічні спогади Е. Скорецького про ідеологічно виважену картину, що висіла за прохідною ТЕЦ, та про холодний «фінський будиночок» на вулиці Звенигородській, у якому він оселився.

А ось як Скорецький оповідає про той час, що його в нарисі Василя Дергача названо «вирішальними роками будови» міста:

> «...Во всем этом строительстве ощущалась невероятная спешка. Все горело под руками, и халтура проскальзывала на каждом шагу. Все работы велись одновременно — и дороги, и коммуникации, и жилье, и производственные цеха. И это, как нельзя более, отвечало советской дей-

[297] Прикметним є його опис власної реакції на одержане від начальства призначення на працю у Ватутіне: «Я уже почти на сто процентов был советским человеком и тоже, как остальные, принимал любое принуждение как должное, лишь бы мне и моей семье создавались приемлемые условия для жизни» (zhurnal.lib.ru/s/skoreckij_e_s). Із такої рефлексії видно, що автор так і не став цілком радянською людиною, вбачаючи у примусові — примус, а не опіку влади, тож насправді не стільки «приймав» його, скільки погоджувався з безвиході, але коли з'явилася альтернатива, то пройшов через поневірання «отказника», аби лишень позбутися «опіки» радянської держави.

ствительности. Сначала длительная раскачка, согласования на всех уровнях, а потом "ударный" труд с лозунгом "Давай, давай!" часто вне зависимости от логики и целесообразной последовательности. Неудивительно, что все так же быстро выходило потом из строя. Не могу забыть ватутинские тротуары. Они делались асфальтовыми. Асфальт укладывался непосредственно на землю, и после дождя целые его пласты трескались и расползались»[298].

Так само по-різному висвітлено «офіційним» наратором В. Дергачем та мемуаристом-емігрантом Скорецьким технічний бік народження «соцміста». У згаданому розділі «Вирішальні роки будови» брошури «Ватутіне» (1977) говорилося:

«У січні 1951 р. почалися роботи по монтуванню транспортно-відвального моста. Зводилися будівлі і завозилося обладнання на брикетну фабрику і ТЕЦ. Цеглу для них поставляв Ватутінський цегельний завод... До кінця 1951 р. на ТЕЦ було привезено три котлоагрегати ТП-30, на брикетну фабрику — сушильні барабани. Але багато іншого устаткування ще не вистачало... Тому механізми, що були відсутні на комплектувальній базі в Олександрії, ***терміново замовляли*** на вітчизняних і зарубіжних заводах»[299].

А ось дотошний Е. Скорецький з того самого приводу:

«Устанавливаемое оборудование было демонтировано с немецких предприятий в качестве военных репараций и долгое время пролежало в разобранном виде... Среди этого «хлама» числился уникальный для того времени 80-метровый в высоту роторный отвальный мост для удаления породы.

...Аварии на ТЭЦ по причине ошибок персонала были редкостью, чего нельзя было сказать об авариях из-за выхода из строя оборудования. Все оборудование, за исключением отечественных котлов, демонтировалось в Германии. Оно было малонадежным уже потому, что, проработав 10–15, а то и больше лет в Германии, оказывалось физически и морально изношенным. Особенно нелепым казался демонтаж и вывоз из Германии **старой немецкой брикетной фабрики**. После установки ее у нас, без аварии не обходилось ни дня, ни ночи...»[300].

---

298 Див.: zhurnal.lib.ru/s/skoreckij_e_s

299 Дергач В., цит. праця, с. 24–25.

300 За розповідями свідків, деякі з брикетних пресів на цій фабриці були виготовлені в Німеччині ще до Першої світової війни, тож навіть у 1950-ті роки були, по суті, музейними експонатами, але пропрацювали до реконструкції брикетної фабрики наприкінці 1970-х.

Але іронія чи сарказм не є лейтмотивом спогадів Сокрецького про перші роки Ватутіного, адже й він був тоді захоплений, принаймні якоюсь мірою, загальним настроєм «будування майбутнього»:

«Поскольку жилье еще только строилось, почти вся масса инженерно-технических работников... размещалась в новой гостинице. Пока она была единственным почти готовым зданием на центральной улице поселка, который в результате бурного роста так быстро вырос, что спустя несколько лет был переименован в город.

В гостинице меня поселили вместе с еще одним молодым специалистом. В комнате все еще было пропитано сыростью. И штукатурка и постельное белье. Еще не было всей стандартной гостиничной мебели. Как всегда в советских новостройках, все было чуть незаконченным и неукомплектованным. Подъезд к гостинице вообще еще не был готов. В соответствии с советской строительной традицией подъездные пути всегда делались в последнюю очередь...

И тем не менее я чувствовал себя хорошо. Кругом было много веселой и доброжелательной молодежи. Вдоль коридоров, за тонкими стенками повсюду звучали смех, пение и музыка»[301].

Хороше самопочуття Скорецького у Ватутіному пояснювалося, мабуть, ще й тим, що тут до молодого інженера, «колишнього поляка» (ще й з родичами за кордоном) принаймні не чіплялося КДБ з настирливими пропозиціями стати «стукачем».

І тут доречно поставити запитання: а яке місце у спогадах Скорецького (і взагалі — в його світогляді, що прозирає з цих спогадів) посідають питання ідентичності, зокрема національної? Адже він, єврей, що прожив перші 16 років свого життя в «панській Польщі», мав би почуватися серед мешканців Ватутіного, зрослих здебільшого вже в СРСР, не зовсім «своїм»? Але в його спогадах якщо й бачимо до когось відчуження, то не до іноетнічних городян, а до радянської влади та її «уповноважених представників», чиновників більших і менших. Серед приятелів і знайомих Скорецького часто зустрічаємо єврейські прізвища, але їхня єврейськість не акцентується і практично ні в чому, крім прізвищ, не виражається (як, утім, і українськість знайомих українців). Чи не єдиним винятком із цієї закономірності є іронічна оповідь про те, як київська родина дружини Скорецького наполягла, щоб молода мама взяла для немовляти «справжню єврейську няню», і що з цього вийшло:

«Затея с еврейской няней была идеей фикс Клавиного дедушки, идеей, прямо скажем, неудачной. Няня, женщина вздорная и взбалмошная, тре-

[301] Див.: zhurnal.lib.ru/s/skoreckij_e_s — розділ 10 «Пятидесятые годы».

бовала к себе больше внимания, чем маленький ребенок. Она никак не могла приспособиться к трудностям нашего примитивного быта и не могла жить без еврейского общества вокруг. Она нас быстро покинула, оставив, тем не менее, в нашей жизни положительный след. Благодаря ей, вернее ее тяге к еврейскому общению, мы познакомились и в последствии крепко подружились с двумя замечательными семьями, жившими с нами по соседству, в том же ряду финских домиков».

Із цього спогаду видно, що сам Скорецький особливої «тяги к еврейскому общению» не відчував, але не забував про власну єврейськість і не відмовлявся від «єврейського товариства», цінуючи в друзях, утім, передовсім, людські якості, про що яскраво свідчить один із наступних абзаців цитованого спогаду:

«И все же ближе всего мы сошлись тогда и остались преданными друзьями на всю жизнь с еще одной, не еврейской, а украинской семьей, тоже занимавшей один из финских домиков. Анатолий Макарович и Валентина Степановна, как и мы, были молодыми специалистами, он — гинекологом, она — терапевтом».

Скорецький розповідає про працьовитість, чесність і шляхетність цих людей, зокрема — про те, як вони допомагали харчами його родині в Києві у 1981 році, коли він, як «отказник», був вигнаний з роботи і сидів без засобів до існування, чекаючи дозволу на еміграцію.

Як виглядає, важливішими за етнічне походження (або, порадянському, національність) як для Скорецького, так і для його ватутінських друзів були спільність системи вартостей (передусім — етика праці та міжлюдських взаємин), приналежність до одного покоління, до однієї соціокультурної групи — сказати б, «радянської трудової інтелігенції». Мовою, вживаною в цьому середовищі була, як правило, російська, сиріч «мова міжнаціонального спілкування». Водночас у робітничому середовищі українська мова (принаймні у формі суржику) якщо не домінувала, то мала значне поширення, позаяк більшість ватутінського робітництва походила з навколишніх сіл.

Спогади Ервіна Скорецького пропонують нам «нерадянський» погляд на минуле Ватутіного, навіть якщо відповідні розділи й писалися ще до розвалу СРСР. У цьому сенсі вони посідають немовби перехідну позицію між радянськими та пострадянськими наративами про історію міста, до розгляду яких ми звернемося пізніше.

3.6. Пострадянська трансформація символічного простору міста

Перейдімо до огляду змін, що відбувалися в міському просторі за останні кільканадцять років унаслідок розвалу СРСР з його державною плановою економікою та здобуття Україною незалежності.

У 1990-ті роки невелике промислове місто пережило глибоку господарчу й соціальну кризу, що її детальний розгляд, знову-таки, не є предметом нашої уваги. Одначе істотними для нас, а власне — для змін у символічному просторі, є пострадянські ідеологічні зміни, спричинені ними зміни в міському просторі, а також ринкові зміни в економіці міста та в житті його мешканців.

У попередніх розділах переважно йшлося про те, як символічний простір міста формувався «згори», силою рішень влади й проектів, розроблених на виконання цих рішень. Розвал тоталітарної радянської імперії означав передовсім руйнування монополії влади на такі рішення. Однак кінець монополії зовсім не означав припинення практики (пере-) формування символічного простору «згори». Інша річ, що закони, укази, розпорядження та усні вказівки центральної влади в незалежній Україні ніхто не квапився виконувати[302].

Згадаймо: ще 1989 року був ухвалений «Закон про мови в Українській РСР». Він передбачав, зокрема, виконання державною мовою «написів на печатках, штампах, офіційних бланках» (Стаття 10), «офіційних оголошень, повідомлень, плакатів, афіш, реклами і т. ін.» (Стаття 35). Улітку 1993 року, тобто на четвертий рік дії цього Закону, ватутінський міськвиконком стурбувався станом його виконання і звернувся з листом-обіжником до керівників установ та підприємств міста. У цьому листі (№407 від 14.07.1993 р.) керівникам нагадали, про зміст статей 6, 10, 13, 15, 17, 35, 36 «Закону про мови» і поставили завдання: до 1 січня 1994 року забезпечити виконання згаданих статей у своїх організаціях.

Окрім цього, в листі нагадано, що згідно з дорученням Президента України Л. Кравчука від 19.05.1992 року потрібно «до 1.08.1993 року завершити ліквідацію символів і атрибутики неіснуючих СРСР та УРСР», не допускаючи при цьому «псування архітектурних споруд і

[302] П. Блажко («Ватутіне», 2001, с. 99) стверджує, що державний синьо-жовтий прапор над Ватутінською міською радою було піднято 12 вересня 1992 року, тобто через рік після проголошення незалежності. Утім, можливо, це друкарська помилка і йдеться про 1991 рік. Іншими словами, національний прапор у Ватутіному підняли не через рік, а лише через два тижні після проголошення незалежності.

пам'ятників». Таке доручення Президента виглядало двозначно: якщо, скажімо, пам'ятник Леніну є «символом неіснуючого СРСР», то як можна його ліквідувати, не зіпсувавши? Тож не дивно, що президентське доручення у Ватутіному, як і в тисячах інших міст і сіл Центральної та Східної України, ніхто не виконував.

Одначе активні городяни, озброївшись листом міськвиконкому, заходилися перевіряти стан дотримання мовного законодавства. В архіві автора, окрім копії згаданого листа-обіжника № 407, є й рукопис звернення до міської ради членів громадської комісії, які у вересні 1994 року, тобто через два місяці після видання листа-обіжника, перевірили виконання вимог Закону ватутінськими установами і підприємствами[303]. Громадська комісія констатувала, що мовний закон «не виконується зовсім» на залізниці, на автостанції, в закладах громадського харчування, торгівлі, побутових послуг тощо. Лише у міському житлово-комунальному управлінні з'явилися таблички та оголошення державною мовою. Автори, окрім констатації порушень, рекомендують міській владі «викликати для пояснень» начальника залізничної станції, а також «провести персональну бесіду» з начальником «хімчистки». Мабуть, ці начальники проявили особливе несприйняття вимог мовного закону під час громадської пере-

---

[303] Ось практично повний текст цього звернення, зі збереженням стилю й правопису:
«М. Ватутіне, 21.9.93.
Доводимо до відома Ватутінську міську раду про результати перевірки виконання Закону України про мову на підприємствах і установах м. Ватутіне станом на 20 вересня 1993 року.
1. Станція «Богачеве»: Закон про мови не виконується зовсім.
   а) Всі усні об'яви і оголошення по радіо ведуться на російській мові.
   б) Тексти офіційних оголошень, плакатів, афіш, розклади руху поїздів виконані російською мовою.
Рекомендуємо викликати для пояснень начальника станції.
2. Комбінат громадського харчування:
   а) Всі написи та об'яви в конторі комбінату збереглися ще з давніх часів, виконані російською мовою.
   б) В закладах громадського харчування Закон про мови не виконується.
Друкарська машина переобладнана на український шрифт.
3. Міськторг: В конторі торгу всі написи на російській мові. В магазинах висять старі «Уголки покупателя» і написи, афіші та об'яви на російській мові.
4. Комбінат комунальних підприємств «хімчистка». Зберігаються всі таблички, гасла та інші написи виконані російською мовою. До виконання Закону про мови там не приступають. З начальником ККП потрібна персональна бесіда у міській раді.
5. Міськгаз. Енергозбут: Не всі написи і об'яви виконані українською мовою.
6. Побуткомбінат: Закон про мови не почали виконувати. Усі написи, оголошення виконані російською мовою.
7. ЖКУ (*Житлово-комунальне управління*): Закон про мови виконується задовільно. Всі написи, об'яви в конторі виконані на українській державній мові.
8. Автостанція: Там усе так як було завжди. Всі розклади руху і написи — російською мовою».

вірки. З тексту не зрозуміло, чи перевірка охоплювала також вивіски і таблички з назвами вулиць. Але це не біда: неважко встановити, що й нині, через 20 років після прийняття мовного закону, у Ватутіному збережено більшість радянських російськомовних табличок із назвами вулиць. А й справді, якщо назви не мінялися, навіщо міняти таблички?

Інша річ вивіски: більшість їх замінена просто тому, що змінилися господарі закладу та його профіль. Скажімо, у колишній книгарні торгують одягом і взуттям, у колишньому м'ясному магазині — тепер відділення «Приватбанку» і так далі.

Утім, головна зміна в міському просторі, що сталася в 1990-ті — не знесення радянських монументів, і не перейменування вулиць (як уже сказано, такого не було), і не зміна вивісок на крамницях, а повільне, але цілковите зникнення підприємств гірничо-енергетичного комплексу, котрі колись і «породили» Ватутіне. Після вичерпання вугілля колишній Юрківський вуглерозріз було рекультивовано — відвали засаджено лісом, а величезну траншею розрізу — частково заповнено водою, а частково передано під дачні ділянки. Тепер це — зона відпочинку, так зване «урочище Відвали», що претендує на статус пам'ятки природи місцевого значення (**іл. 3.49**).

Іл. 3.49. Рекультивований терен колишнього Юрківського вуглерозрізу

Іл. 3.50. Покинута будівля Юрківської ТЕЦ у 2009 р.

Іл. 3.51. Зруйнований корпус брикетної фабрики, 2009 р.
На уламку стіни в центрі фото можна прочитати символічне «ОТКЛ»

Іл. 3.52. Шахтарський надгробок на ватутінському кладовищі

Печальніша доля спіткала Юрківську ТЕЦ і брикетну фабрику. У 1980-ті роки місцеві шахти й вуглерозрізи вже приносили збитки й поволі «прикривалися». Після розпаду СРСР залишилася одна діюча шахта, що на ній запаси вугілля виявилися меншими за прогнозовані, тож і її небавом закрили. ЮТЕЦ та ЮБФ перевели на привізне вугілля з Олександрії, потім на мазут, а після великої аварії зими 1997 року остаточно закрили. Вони перетворилися на пустку, декорацію для фільмів про міську злочинність, а корпуси ЮБФ сьогодні цілком знищені, розібрані на цеглу (**іл. 3.50, 3.51**).

Може скластися враження, що візуальних ознак шахтарського минулого Ватутіного більше стає на міському кладовищі, аніж у самому місті (**іл. 3.52**).

Смерть вугільних підприємств хоч і була тяжким ударом, але зовсім не означала смерті міста. Намагалися пристосуватися до ринкових умов інші підприємства (хлібокомбінат, м'ясокомбінат, завод вогнетривів), а в міському центрі розпаношився, раніше майже непомітний у Ватутіному, «нереальний сектор» — приватні крамниці, відділення банків, фірми у сфері нерухомості...

Одна з фірм знахабніла настільки, що придбала будівлю колишнього шахтоуправління, зробила в ній «євроремонт» (при цьому безжально здерши з фасада гірничу емблему з «молоточками») й облаштувала в ньому місцеву, так би мовити, *плазу* із назвою «Сіті-хол» (**іл. 3.53**), розмістивши в колишніх кабінетах буровугільних начальників крамнички, салони краси і навіть бар.

Іл. 3.53. «Сіті-хол» у колишньому шахтоуправлінні. Зліва перед будинком видно конструкцію з металевих труб, схожу на конов'язь — рештки зрізаної «Дошки пошани»

Пригадаймо, як у роки «перебудови» молодий Юрій Андрухович іронічно (чи радше сардонічно) змальовував радянську реальність галицьких міст саме через низку перетворень-перепрофілювань будівель:

«У приміщенні церкви відкрито вокзал...
У приміщенні замку відкрито шпиталь....
У приміщенні цирку відкрито завод...»
і врешті: «У приміщенні духа відкрита розруха»[304].

Після розвалу СРСР, як відомо, почався зворотний процес: церковні громади стали виселяти різні установи з колишніх церков, у порожніх цехах колишніх заводів відкриваються «бутікові галереї», але не зовсім слушно було б підсумовувати цей процес твердженням, що до приміщень колишньої розрухи (ідейної, ясна річ) нині буцімто вертається дух. Згадаймо, скільки книгарень за останні роки перетворилося на вже згадані «бутіки».

Одначе у Ватутіному, на відміну від більших і старших міст України, в радянські часи нічого не було перепрофільоване (точніше, майже нічого: як згадують бабусі-першобудівниці у книжці П. Блажка, в 1940-х роках їм довелося жити в колишній юрківській церкві, перетвореній на робіт-

[304] Ю. Андрухович. «Зміна декорацій» — у зб.: «Екзотичні птахи і рослини». — К.,1991.

ничий гуртожиток), адже тут одразу будувалося трудове «соцмісто», без усяких там церков, бутіків та буржуйських особняків.

Коли ж у 1990-х почало повільно формуватися інше, нерадянське суспільство, з вільним підприємництвом та соціальним розшаруванням, то й у Ватутіному виникла об'єктивна потреба в тому, чого раніше не було в міському просторі, як-от у торговельних вулицях, а також вулицях чи хоча б «кутках», де б зосереджувалися житла заможних городян, імпозантніші й комфортабельніші за радянську «житлоплощу». Одним із перших кроків у цій ринковій трансформації міського простору стала поява так званого «Царського села», а власне — однієї вулиці Залізняка, утвореної на південно-західній околиці міста (точніше, на околиці села Скалеватка, яке стало частиною міста). У 1993 році, невдовзі по наданні Ватутіному статусу міста обласного підпорядкування, новостворена міськрада виділила пару десятків ділянок під приватну забудову на цій новоствореній вулиці різним шанованим городянам, переважно — керівним працівникам ватутінських підприємств, тоді ще не приватизованих і не зупинених.

Якщо вірити тодішній ватутінській рухівській листівці, що збереглася в архіві автора, початки буржуазної трансформації колишнього «соцмісто» відбувалися не за правилами вільного ринку, а за доволі радянським номенклатурним сценарієм:

> «Робітниче місто Ватутіне, після багатолітніх безрезультатних спроб, нарешті вивільнилось від районного підпорядкування. Місто-то робітниче, але робітники в ньому відіграють далеко не першу роль. З восьми членів виконавчого комітету міськради (не рахуючи голови і заступників) семеро є керівниками-директорами підприємств і відомств, і аж один з восьми справді робітник — шофер! Уявляєте собі, як ці люди керують і чиї інтереси відстоюють?
>
> Перше, що зробили ці "народні обранці" — це виділили собі в межах міста ділянки під індивідуальну забудову і швидкими темпами (знаходиться і техніка, і пальне) будують відоме в місті "Царське село". Це при тому, що в місьраді вже другий рік лежить понад 200 заяв громадян для придбання ділянок під забудову»[305].

Отож на початку 1990-х на вулиці Залізняка розгорнулося будівництво кільканадцяти особняків. Але й сьогодні, через сімнадцять років, не всі вони добудовані. Виглядають ці особняки не надто по-буржуйськи, нагадуючи радше величезні хати колгоспно-радгоспних начальників «епохи застою» (**див. іл. 3.54**). Це й не дивно: на початку 1990-х в Украї-

[305] «Вільне місто Ватутіне, вільний виконком» — агітаційна листівка осередку НРУ м. Ватутіного, 1993 р. (Архів автора).

Іл. 3.54. Вулиця Залізняка сьогодні. Як бачимо, тут досі нема ні асфальту, ні тротуарів, тож у народній назві цієї вулиці («Царське село») реальності відповідає радше друге слово, аніж перше

ні ще не було ані фахівців, здатних якісно запроектувати сучасний особняк, ані новітніх будівельних технологій та матеріалів. До того ж фінансове становище декого з ватутінського директорату невдовзі було підірване крахом їхніх підприємств, тож завершити розгорнуте будівництво їм виявилося не до снаги (**іл. 3.55**).

Але невдале будівництво «Царського села» зовсім не означало припинення процесу формування «елітних» кварталів для нововиниклої, хай і не надто численної, верстви заможних ватутінців. Якщо начальники радянського гарту починали мурувати свої «хатинки» десь на околиці, аби не муляти очі простим трударям, бо ж робили це не завжди своїм приватним коштом, то нові підприємці знайшли спосіб і простіший, і дешевший, і водночас ефективніший, аби задовольнити свої потреби в престижному і комфортному житлі. Згадаймо, що кілька вулиць у центрі міста згідно з початковим проектом були забудовані симпатичними котеджами «з усіма зручностями». Тож ватутінські бізнесмени в 1990-х роках стали купувати у попередніх власників (переважно пенсіонерів або їхніх спадкоємців) такі котеджі чи навіть половини двоповерхових котеджів. Це житло, котре свого часу створювалося як зразково-соціалістичне, на початок 1990-х років (час масової приватизації житла) уже добряче підупало, особливо шиферні дахи та дерев'яні веранди, адже котеджі належали до комунального житлофонду й мусили ремонтуватися бюджет-

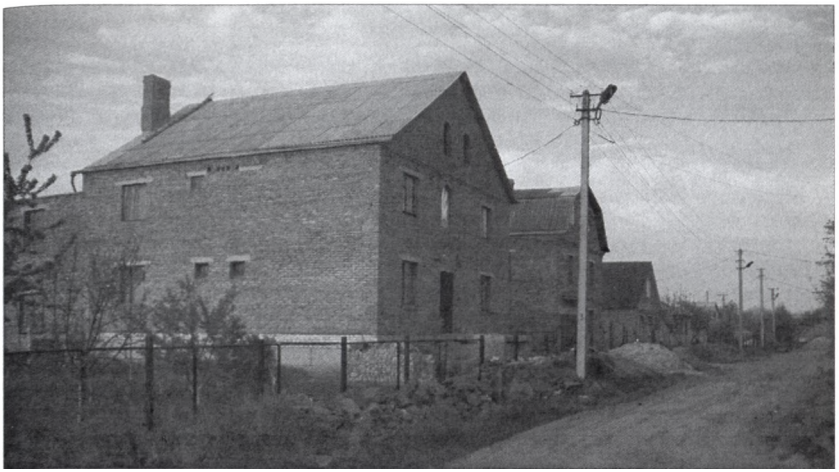

Іл. 3.55. Недобудовані особняки «Царського села»

ним коштом, а тому за півстоліття експлуатації істотних ремонтів не зазнавали.

У кризові 1990-і роки у Ватутіному, як і в більшості малих міст України, ціни на житло, навіть котеджне, впали нижче собівартості витрачених на нього матеріалів. Тому для підприємців, які зуміли «розкрутитися» в ті складні часи, придбання котеджу виявлялося вигідною справою: новонабутий «майже особняк» мав не лише присадибну ділянку, а й готову інфраструктуру — водогін, каналізацію, електрику, газ, розташування на благоустроєній вулиці в центрі міста. Процес перекупівлі-перебудови котеджів активізувався після 2000 року, коли навіть у «глибинці» відбувалося економічне пожвавлення, стали доступними нові будівельні матеріали та технології, а також сучасні архітектурні рішення.

Аби підтоптані півкотеджа справді перетворилися на особняк, потрібен був капітальний ремонт. Новий господар, як правило, розширював будівлю за рахунок веранди, замінював старий дах із горищем на новий мансардовий поверх, цілком замінював усю сантехніку та опалювальну «начинку».

Оскільки ж у більшості випадків перебудови зазнавала лише половина котеджу, то доводилося брати до уваги архітектурну й технологічну єдність будівлі в цілому, що стримувало архітектурні фантазії нових господарів, зате дозволяло зберегти більш-менш цілісний архітектурний вигляд котеджевих кварталів (**див. іл. 3.56**).

Іл. 3.56. Вулиці Радянській нині більше підійшла б назва «Дрібнобуржуазна»...

Будівля на **іл. 3.57** може слугувати яскравим зразком трансформації котеджної забудови Ватутіного, і то не лише архітектурної, а й символічної. Ліва половина будівлі залишилася практично незмінною з 1950-х років (порівняємо з **іл. 3.21**): дерев'яна веранда, невелике віконце, штахетний паркан, хіба що стара шиферна покрівля замінена бляхою.

Іл. 3.57. Напівтрансформоване «зразкове соціалістичне житло»

Натомість права половина не просто капітально відремонтована, вона виглядає будівлею з іншої епохи чи навіть з іншої побутової культури, зовнішніми ознаками якої є квітчастенькі фіранки на вікнах мансарди, широке вікно в бік вулиці (мабуть, вітальня), декоративне деревце перед ним, ліхтарики й горщики з квітами на колонах відкритої веранди, а також доволі стримана металева решітка огорожі (а не глухий високий паркан). Поза межами фотографії залишився яскраво-зелений, рівненько підстрижений газон, що займає чи не все подвір'я. Маємо той випадок, коли здевальвоване слово «євроремонт» справді наповнюється реальним змістом: отакі будиночки, невеликі, але добротні й gemütlich, стоять у невеликих містах багатьох країн Європи.

Перейдімо до інших змін у міському просторі, продиктованих утвердженням вільноринкових стосунків. Міський базар — чи не єдине зі старих підприємств Ватутіного, котре в пострадянський період не лише не занепало, а навіть розквітло доволі буйним цвітом. Це й не дивно: у Ватутіному, як і в сотнях інших міст та містечок України, люди, які раніше працювали на промислових підприємствах та в численних бюджетних закладах, у 1990-і роки втрачали роботу, або ж купівельна спроможність їхньої зарплатні настільки знизилася, що доводилося шукати якогось іншого заробітку — і таким заробітком здебільшого ставала дрібна торгівля на ринках (**іл. 3.58**).

Іл. 3.58. Міський базар. У м'ясних рядах практично нічого не змінилося за кілька десятиліть, окрім цін

У «базарні дні» (у Ватутіному це середа, п'ятниця і неділя) обмежений простір міського базару настільки переповнюється лотками і ятками численних СПД-ФО, що всім місця не вистачає, і ряди дрібних торговців вихлюпуються на кілька сусідніх вулиць, зокрема й на проспект Дружби (**див. іл. 3.59, 3.60**).

Однак розвал державних промислових підприємств і розбухання базару — то, так би мовити, рання стадія пострадянської економічної трансформації, за якою прийшла й наступна — виникнення приватних підприємств та поява численних приватних магазинів. Такі магазини мають тенденцію скупчуватися на найсолідніших, центральних вулицях міста. У Ватутіному цілком очевидним кандидатом на роль торговельної вулиці став проспект Дружби.

Оскільки ж приміщень під крамниці на проспекті було всього кілька, то бізнесмени стали купувати квартири на перших поверхах і перебудовувати їх на торговельні приміщення (**іл. 3.61**).

Сьогодні на проспекті вже понад двадцять крамниць, не рахуючи згаданого «Сіті-холу». Внаслідок цього бізнесового попиту, ціни на такого роду квартири — чи не удвічі вищі, ніж на аналогічне житло на інших вулицях (принаймні так було до кризового 2009 року).

Перейдімо тепер до менш очевидних змін у символічному просторі міста. Проспект Дружби, як і раніше, виходить на центральну площу, де до зими 2013 року стояв монумент Леніну.

Тут ми стикаємося з проблемою, що її болгарський культуролог Ніколай Вуков охарактеризував, як: «потреба з'ясування нової природи таких (*меморіальних — О. Гр.*) місць після зникнення дискурсивного режиму, що їх породив, тобто в час, коли вони функціонують, як елементи реальності **поза репрезентаціями влади**»[306]. Спробуймо поглянути на таке «фунціонування» головної площі міста з пам'ятником Леніна.

Як ми пам'ятаємо, в радянські часи саме через площу, повз статую вождя (спершу Сталіна, потім — Леніна), проходили демонстрації 7 листопада та 1 травня. Перед пам'ятником ставили трибуну, з якої святкові колони вітали міські «офіційні особи». Нині ж урочистих демонстрацій у Ватутіному не буває навіть на державні свята, а натомість центральну площу оточили кілька приватних гинделиків із красивими назвами — ресторан «Асторія», ресторан «Казка» (назву успадковано від дитячого

[306] Voukov, Nikolai. 'Monuments beyond the representations of power: monuments of the socialist past in post-1989 Bulgaria'. — In: Bartetzky A., Dmitrieva M., Troebst S. (eds). *Neue Staaten — neue Bilder? Visuelle Kultur im Dienst Staatlicher Selbstdarstellung in Zentral- und Osteuropa seit 1918.* — Koeln, 2005, s. 211–219.

Іл. 3.59. Більшу частину базару займає такий-от крам

Іл. 3.60. Перехрестя проспекту Дружби і вул. Комінтерну в «базарний день». Ятки заповнюють не лише базар, а й сусідні вулиці

Іл. 3.61. Симбіоз ринкового нового й гірничого минулого на проспекті Дружби: крамниця у викупленій квартирі.
Назва «Юрбас» відображає ностальгію її власника за шахтарською юністю.

кафе) тощо. Замість енергійних маршів з репродуктора якесь «Мусі-пусі» голосно лишне з ресторанів.

Компартія (на 2001 рік осередок з 44 осіб, за П. Блажком) у Ватутіному діє й досі. Вірні ленінці щороку відзначали роковини Жовтня біля пам'ятника Іллічу, а щоб не витрачатися щоразу на вінок живих квітів і вберегти їх від зазіхань «антикомуністичних вандалів», вони прикручували дротом до ніг Іллічу фарбований вінок із бляшаних квіточок (**іл. 3.62**).

Мало того — вони «явочним порядком» перейменували саму центральну площу на «пл. В. І. Леніна», якщо за судити за нещодавнім (травень 2010 року) компартійним оголошенням (**див. іл. 3.63**). Це перейменування, так би мовити, для своїх, тобто для однодумців.

Натомість під час офіційних урочистостей, що влаштовувалися тамтаки, на центральній площі з нагоди Дня незалежності та Дня міста (обидва свята — наприкінці серпня) жодної ролі для Ленінського монумента не передбачено — його немовби не помічали. Утім, детальніше про святкування Дня міста — трохи згодом.

Інший ленінський монумент, гіпсова статуя Володі Улянова, що вціліла ще зі сталінських часів, змінив не лише статус, а й місце. Коли в 1990-х роках саме в тому скверику, де стояв Володя, вирішено було «за ініціативою зборів віруючих» збудувати першу в історії міста церкву (адже в радянському шахтарському місті жодного осередку мракобісся бути не мо-

гло), то кучерявого Володічку прибрали без зайвого галасу. Але не надовго!

У хлопченяти з розумними очима знайшовся захисник — директор місцевого ПТУ. Він забрав знесену статую, почистив, наново побілив і встановив її на подвір'ї ввіреного освітнього закладу **(іл. 3.64).**

Імовірно, становлення особистості майбутнього директора ПТУ проходило під впливом оповідань Зощенка про чесного Володю, який розбив карафку, але зізнався. Тож директор сподівався, що гіпсова статуя «хлопченяти з розумними очима» справлятиме благотворний виховний вплив на петеушників.

У цьому акті турботи про долю гіпсового Володі Ульянова бачимо свідчення, з одного боку — освоєння, інтерналізації офіційної радянської історії (власне,

Іл. 3.62. Тов. Ленін з металевим віночком, прикрученим дротом до ніг

Іл. 3.63. Оголошення про першотравневий мітинг на «пл. В. І. Леніна»

Іл. 3.64. Володя Ульянов на подвір'ї Ватутінського ПТУ (на задньому плані — соцреалістичне панно при вході, що оспівує радянських трударів)

міфології) принаймні деякими ватутінцями, а з іншого — практично немислимий за радянських часів акт демонстративної «приватизації історичної пам'яті». Адже, враховуючи традиційне для радянського та пострадянського директорату ставлення до ввірених їм підприємств і установ як до своєї власності, можна сказати, що директор ПТУ, по суті, поставив Володю «у себе на подвір'ї» й став дбати про нього, як дбають про надгробні пам'ятники на могилах родичів — білять (фарбують) навесні, насіюють травичку...

На прикладі трьох монументів Леніна в пострадянському Ватутіному (на центральній площі, на подвір'ї ПТУ та на покинутому ремзаводі) бачимо три різні схеми взаємин між людиною та вчорашніми офіційними «місцями пам'яті», котрі тепер опинилися *поза репрезентаціями влади*.

Першу можна умовно назвати ***партикуляризацією*** (пам'ятник, до якого збайдужіла влада, немовби «присвоюється» окремою групою політичних однодумців при байдужому толеруванні решти городян, і навіть місце, де він стоїть, перейменовується «для своїх»), а другу — ***фамілiаризацією***, тобто своєрідним «одомашненням», коли до монумента видатного діяча починають ставитися приблизно так, як до надгробка одного із членів родини.

Іл. 3.65. Нова Успенська церква (перша і єдина у Ватутіному) на місці, де колись стояв Володя Ульянов. Будувалася з 1996 по 2003 р. Автор проекту — єпископ черкаський і канівський (УПЦ-МП) Софроній[305]

Нарешті, третя — це ***забуття*** в буквальному сенсі (як забули статую Леніна в кущах на ремонтно-механічному заводі). Фізично пам'ятник ніби існує, і навіть у переліку пам'яток числиться, але люди про нього забули.

Як уже зазначалося, урочистих демонстрацій нині в місті не проводять, але масові святкування бувають. Проходять вони, як правило, там-таки, на центральному майдані, але в зовсім іншому, «затишнішому» ключі (що, власне, й зоветься по-англійськи *low key*).

Візьмімо для прикладу святкування Дня міста. Він відзначається не в день прийняття офіційного рішення про утворення Ватутіного, а останньої неділі серпня, тобто в День шахтаря. Це ще радянське професійне свято традиційно відзначали в шахтарському містечку чи не гучніше, аніж головні радянські свята, тому значно пізніше рішення міської влади оголосити це свято ще й Днем міста, виглядало цілком природно.

Зі спогадів дитинства про святкування Дня шахтаря в нашому місті у 1960-ті роки залишилося відчуття якогось всезагального і водночас напівродинного свята, з атмосферою піднесеною і при цьому напіврозсла-

[305] Див. про це — С. Лячинський. Храми Звенигородщини. — К., Техніка, 2004. — С. 38–39.

Іл. 3.66. Програма святкування Дня міста в 2010 році

бленою. Офіційна частина, ясна річ, була: напередодні увечері в Палаці культури проходили урочисті загальні збори шахтоуправління, на яких начальство звітувало про виробничі успіхи і нагороджувало грамотами та цінними подарунками передовиків, а потім — концерт художньої самодіяльності. Парадів і демонстрацій у День шахтаря не було, але з репродукторів лунали всякі радянські вальси, пісні про те, як «Вышел в степь донецкую парень молодой», а також нині забута «Я шахтарочка мала, звуть мене Маруся, в мене чорних брів нема, та я не журюся...». Ну, і таке інше.

На центральній площі та головній алеї парку в цей день встановлювалися святкові стенди від промислових підприємств, що інформували про їхні здобутки, а також численні кіоски з морозивом, тістечками, сітром тощо (мабуть, там були святкові товари і для дорослих, на кшталт «жигулівського» пива і «краківської» ковбаси, але в дитячій пам'яті це не зафіксувалося). Алеями парку цілими родинами гуляли святково вбрані ватутінці, насолоджуючись останніми днями літа.

Як виглядає, напівродинний характер Дня шахтаря зберігся донині. У програмі свята 29 серпня 2010 року, оприлюдненій на стенді при вході до міського палацу культури (**іл. 3.66**), передбачалося:

«10.00 — покладання квітів до пам'ятника М. Ф. Ватутіну;
10.30 — покладання квітів до могил загиблих шахтарів;
10.30 — виставка робіт майстрів народного промислу та художньої творчості (*у фойє та на терасі Палацу культури*);
11.00 — спортивна програма (*на стадіоні «Шахтар»*);
11.00 — концертна програма для дітей за участю вихованців дитсадків і шкіл міста (*у Палаці культури*);
13.00 — мультфільми для дітей (*там само*), конкурс малюнків на асфальті;
14.00–16.00 — екскурсії в міський музей;
17.00 — урочисте відкриття святкування Дня міста (*центральна площа*);
17.30 — СВЯТКОВИЙ КОНЦЕРТ за участю концертних колективів Палацу культури (*там само*)».

А пізніше, о 19.30, мала розпочатися «розважальна програма для дорослих», що полягала у виступі самодіяльного естрадного оркестру на центральній площі, а також у «молодіжній дискотеці» на танцмайданчику в парку. О 22.00 свято завершилося феєрверком. Програма, як бачимо, мінімально наповнена «офіціозом», а також зорієнтована переважно на дітей та їхніх батьків. Вибір «місць пам'яті» для покладання квітів показовий: обрано ті меморіальні місця, що прямо пов'язані з міською ідентичністю.

Позапланові зміни до офіційної програми святкування Дня міста внесли місцеві комуністи. Вочевидь, їм не сподобалося вже те, що серед пам'ятників, до яких планувалося покладання квітів, не було дорогого їм Ілліча. Тож іще перед 10-ю годиною ранку (тобто до початку офіційних урочистостей) на центральній площі з'явився мікроавтобус із написом «Компартия Украины» (мабуть, не місцевий, а присланий десь із обкому КПУ) та колонками на даху (**див. іл. 3.67**).

Із колонок гучно полинули бадьорі радянські пісні, й не лише шахтарські («Спят курганы темные»), а й загально-оптимістичні, як-от «на пыльных тропинках далеких планет останутся наши следы» на слова дисидента Войновича. Під ці звуки кілька хлопчаків у червоних піонерських краватках, супроводжувані теплими поглядами кількох ветеранів, обвішаних орденськими колодками, поклали квіти до пам'ятника Леніну — і вже за кілька хвилин жваво пострибали з площі. Купка ветеранів натомість залишилася, але цієї «живої сили», вочевидь, було надто мало для того, щоб змінити хід свята (**див. іл. 3.68**), тож за якісь півгодини комуністичний репродуктор замовк.

Виставка «народного промислу» складалася із зворушливої експозиції зразків дитячої творчості (моделі корабликів, різьблені дерев'яні скриньки, випиляні з фанери іграшки-метелики, керамічні чебурашки

Іл. 3.67. Намагання «радянізувати» свято: компартійний автобус «з музикою»

тощо) на терасі під колонами Палацу культури (**іл. 3.69**), а також виставки продукції дорослих «народних майстринь», головним чином вишивок, у фойє другого поверху Палацу. Цій виставці організатори надали дещо самоіронічної назви «Ватутінський узвіз» (**іл. 3.70**).

Іл. 3.68. Жменька ветеранів-комуністів під монументом Ілліча

Тим часом у глядацькій залі Палацу культури розпочався концерт дитячої самодіяльності. Кожний номер, незалежно від рівня майстерності юних виконавців, зустрічався бурхливими оплесками мам і бабусь, які заповнювали залу і записували виступи на мобілки (**іл. 3.71**).

Іл. 3.69. Виставка дитячої творчості

Спортивна програма на стадіоні «Шахтар» через дощ звелася до футбольного матчу між двома місцевими аматорськими командами, який спостерігали кільканадцять глядачів, а конкурс малюнків на асфальті через той-таки дощ не відбувся взагалі. Тож пополудні на центральній площі міста було не більше городян, аніж у звичайний недільний день — переважно відвідувачів розташованих тут кафе.

Одначе потім погода поліпшилася, визирнуло сонечко, і на 17 годину городяни потихеньку стали збиратися на площі, де вже йшла підготовка

Іл. 3.70. Виставка «народного промислу» в фойє Палацу культури

Іл. 3.71. Концерт дитячої самодіяльності

до офіційних урочистостей: біля колонади Палацу культури встановлювалися мікрофони й колонки, розставлялися ряди стільців (для ветеранів праці). Облаштування площі під урочисте відкриття Дня міста (вже традиційне, якщо судити за фоторепортажем про святкування 60-річчя міста у 2007 році на сайті *vatutino2005*) полягає в тому, що для урочистостей відводиться лише половина центральної площі, простір позаду пам'ятника Леніну. Звукова апаратура для самодіяльних митців і пюпітр з мікрофоном для мера міста встановлюються під колонами, а для глядачів довкола цього майданчика ставлять ряди стільців у формі літери «П», так що Ілліч залишається позаду, обернений спиною до свята (**іл. 3.72**). Пюпітр замість трибуни та надувний дитячий атракціон на задньому плані — характерні ознаки непомпезності святкування.

Іл. 3.72. Ватутінці збираються на відкриття Дня міста, залишивши Леніна «поза простором свята»

Урочисте відкриття свята о 17 годині розпочалося не з промови мера, а з виступу хору ветеранів, який виконав пісню про Черкащину на слова, здається, Дмитра Луценка. Після другої пісні до мікрофона підійшов мер міста. Протягом кількох хвилин він згадав і про славне індустіральне минуле міста, і про те, що нині через кризу «підприємства міста переживають тимчасові труднощі». У короткій промові мера я впізнав кілька цитат із вступного розділу Дергачевого «Міста добротворців», прозвучали навіть рядки з давнього вірша Василя Дергача:

«Тут вулиці з яси, майдани — з світла,
Тут найніжніші скрипалі,
Ватутіне! За тебе краще в світі
Немає міста на Землі».

Після виступу мера мікрофоном надовго оволоділи самодіяльні колективи Ватутінського Палацу культури. Аудиторія складала кілька сотень людей переважно пенсійного віку, але це зовсім не означає, що решту городян міське свято не зацікавило. Просто в місті, особливо серед молоді, склалася така собі традиція: приходити на свято надвечір, коли на площі перед Палацом розпочинає виступ місцевий естрадний оркестр (основу репертуару складали переаранжовані для такого виконання піс-

Іл. 3.73. Святкування Дня міста 31.08.2014. Статую Леніна скинуто з п'єдесталу у грудні 2013 року, вночі, «групою невідомих у масках». Леніна тоді відвезли «на реставрацію», але на постамент він так і не повернувся.

Іл. 3.74. Ленін у «Луна-парку». Фото з веб-сайту «Педагогічне краєзнавство» (www.kraeznavstvo.at.ua)

ні «Бітлз»), а на танцмайданчику в парку гучно лунає електронна танцювальна музика. Під пісні «Бітлз» на площі кружляють у парах люди пенсійного віку, а в парку під «хіп-хоп» та «хауз» тусуються переважно старшокласники. Що ж, власне, шахтарського залишилося в нинішніх святкуваннях Дня шахтаря у Ватутіному, окрім покладання квітів до могил загиблих гірників?

Зовні — небагато: кілька елементів зовнішнього оформлення свята (вуличні «розтяжки», «задник» у залі Палацу культури), кілька згадок у вітальній промові мера та кілька гірняцьких кашкетів і кітелів з «молоточками» в петлицях на сивочолих ветеранах праці. Збереглося основне — самоусвідомлення міста як шахтарського, робітничого, котре сьогодні ґрунтується не так на заняттях городян та способі життя міста, як на його колективній пам'яті.

Ще яскравішим прикладом віртуального усунення пам'ятника Леніну *поза репрезентації влади,* аніж організація простору святкування Дня міста, стало розташування на центральній площі, просто довкола пам'ятника, мандрівного розважального «Луна-парку» восени 2009 року, зафіксоване у фоторепортажі про місто на веб-сайті *kraeznavstvo.at.ua* (**іл. 3.74**).

Оточений гойдалками, каруселями та іншим розважальним причандаллям, Ілліч виглядає майже так само зневаженим і покинутим, як і його двійник у здичавілому сквері на ремонтно-механічному заводі.

Іл. 3.75. Новий меморіальний сквер на проспекті Ватутіна. На першому плані — пам'ятний знак загиблим в Афганістані, у глибині — пам'ятний знак чорнобильцям

Та повернімося до розгляду меморіальних споруд сучасного Ватутіного. Попри фінансову скруту маленького міста в 1990-х, воно спромоглося також на нові пам'ятники. Власне, це не «повноправні» пам'ятники (що мають споруджуватися за проектом, визначеним унаслідок офіційного конкурсу), але ж ми знаємо, що таких «не зовсім пам'ятників» у Ватутіному традиційно було більше, ніж офіційно встановлених.

Нові меморіали, поставлені в новоствореному сквері, у західній частині проспекту Ватутіна (тобто в «П'ятихатках»), присвячені трагічним подіям, котрі безперечно мали пряме відношення до особистого досвіду багатьох ватутінців — Чорнобильській катастрофі та афганській війні (**іл. 3.75–3.77.**).

Пам'ятні знаки являють собою великі брили місцевого граніту, обтесані й обшліфовані з одного боку, а на цих поверхнях — зображення в техніці габро, традиційній для надгробків.

Алеї в новому сквері покрито дрібним щебенем і обсаджено туями, як на кладовищі. Вочевидь, міська влада не мала коштів (а може, й особливого бажання) замовляти проекти пам'ятних знаків столичним професіоналам, як це було з раніше згаданими пам'ятниками радянської доби.

Творцем нових «місць пам'яті» став, мабуть, той, хто лише й міг це зробити в маленькому місті — майстер гранітних надгробків. Звідси — й

Іл. 3.76, 3.77. «Наївний монументалізм» пам'ятних знаків «героям та ліквідаторам» та «воїнам інтернаціоналістам»

стиль пам'ятних знаків «героям та ліквідаторам» та «воїнам-інтернаціоналістам», що його можна охарактеризувати як «наївний монументалізм».

У першому знаку бачимо стандартну символіку (власне, «піктографію») радянської «монументальної пропаганди» — «мирний атом» та «дзвін Чорнобиля», у другому — стилістику дембельських альбомів (на гірській дорозі — БТР і танк, над ними — вертоліт, у небі — православний хрест).

Увічнення пам'яті жертв Чорнобиля та загиблих «афганців» належали, як відомо, до ключових позицій нової політики пам'яті часів перебудови та перших років незалежності в Україні, але в такій «глибинці», як Ватутіне, вони дочекалися втілення лише через кільканадцять років.

Написи на памятних знаках мають доволі шаблонний характер. На одному — «*Героям ліквідаторам та потерпілим від аварії на ЧАЕС*»; на іншому — ще лаконічніше: «*Воїнам інтернаціоналістам*». З цього можна зробити висновок, що в якомусь переосмисленні сенсу увічнених подій ватутінська громадськість потреби не бачила — використано готові ідеологічні формули, що «устоялися» ще в радянські часи.

Що ж стосується іншої ключової позиції нової політики пам'яті — вшанування жертв Голодомору 1932–33 років, то можна було б припустити, що вона не буде надто актуальною в місті, чия історія почалася по

Іл. 3.78. Меморіал жертвам Голодомору, політичних репресій та загиблим при визволенні села Скалеватки на сільському цвинтарі.

війні. Але це не так: **пам'ятний знак жертвам Голодомору та репресій** (а власне, невеликий меморіал — **див. іл. 3.78**) у Ватутіному є, він стоїть поруч із старим сільським цвинтарем села Скалеватки, яке давно фактично злилося з містом і в 1990-і роки офіційно увійшло до його складу[308].

Цей меморіал у Скалеватці було встановлено ще в 1993 році, до 60-річчя трагедії, за ініціативою місцевої громадськості, а власне, завдяки зусиллям активістів ватутінських осередків націонал-демократичних організацій. Тому до ватутінських пам'ятників його можна віднести не лише за територіально-адміністративною ознакою.

Складається він із трьох прямокутних гранітних стел, присвячених, відповідно, місцевим селянам — жертвам Голодомору 1933 року (стела в центрі, з віршованою епітафією), загиблим при визволенні Скалеватки бійцям Червоної Армії (стела ліворуч, з дванадцятьма іменами), а також мешканцям села, які стали жертвами сталінських репресій (стела праворуч, з двадцятьма іменами репресованих). Місце меморіалу оформлене

[308] Ця подія стала радісною для мешканців села, які відтепер могли офіційно користуватися послугами міської лікарні й записувати своїх дітей до ватутінських шкіл, тоді як раніше це робилося «як виняток», а точніше — через особисті контакти (домашній сир, курка, сало, яйця тощо).

за традиційним зразком сімейних поховань — зі столом, лавкою й металевою «оградкою». Власне кажучи, терен меморіалу — це місце масового поховання померлих з голоду в 1932–1933 рр.

Варто додати, що традиційний для українських сіл і містечок пам'ятник загиблим у Великій Вітчизняній війні («бронзовий солдат») уже здавна стояв за якихось 20–30 метрів звідси (**див. іл.3.79;** втім, й на **іл. 3.78** його силует прозирає крізь дерева на задньому плані зліва). Однак цей монумент виглядає трохи дивно з погляду увічнення пам'яті загиблих при визволенні села в 1944 році: в руках у солдата чомусь автомат Калашникова, а напис на постаменті містить стандартну фразу «на всі випадки»:

> «Вечная слава героям — воинам Советской Армии, павшим в боях за освобождение нашей Родины от немецких захватчиков в Великой Отечественной войне 1941–45 гг.».

Ані імен загиблих, ані згадки про село, яке вони визволяли... Це, власне, ще одна ілюстрація до практичного втілення радянської міфологеми «Никто не забыт»... Тож не дивно, що вже в незалежній Україні, вшановуючи пам'ять заморених голодом та репресованих односельців, до меморіалу включили ще й третю стелу — з іменами 12 загиблих бійців. Отак і вийшов монументальний «консенсус» між радянською та національною версіями місцевої історії.

Іл. 3.79. Пам'ятник на могилі «павших в боях за освобождение нашей Родины» на сільському цвинтарі у Скалеватці

Наш огляд не дає підстав твердити, буцімто після розвалу СРСР в Україні масово відбувалося знесення старих радянських монументів. Принаймні в малих містах центральної України цього досі не сталося. Навпаки, виглядає на те, що зміни політичного курсу в колишньому СРСР супроводжувалися значно рішучішими кампаніями знесення «політично невідповідних» пам'ятників (наприклад, Сталіну), а заміна чи перенесення вже поставлених статуй були мало не рутинною справою.

Також бачимо, що ставлення місцевої громади до «поставлених зго-

ри» пам'ятників формується за кількома різними моделями — від байдужого толерування (майже ніколи — активного неприйняття) до вибіркового «одомашнення». Активного опору історичним ініціативам «згори» у центральній Україні практично не виникало ані за СРСР, ані за незалежності (на відміну від Донбасу чи Криму), але є велика інерція, обумовлена, окрім світоглядної консервативності, ще й відпливом активного населення та економічною скрутою.

Власна, міська ініціатива в політиці пам'яті тут трапляється, але вона стосується лише тих подій, що резонують із особистим життєвим досвідом місцевих жителів (Голодомор, афганська війна, Чорнобиль).

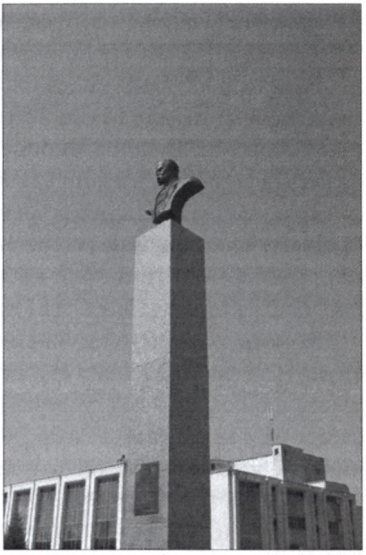

Іл. 3.80. Бюст Т. Г. Шевченка перед Палацом культури в Таращі.

Іл. 3.81. Напис на постаменті бюста Т. Г. Шевченка в Таращі.

Нарешті, спостереження мистецького, естетичного характеру. Як виглядає, монументалізм, принесений «згори», офіційною «високою» культурою, рідко знаходить щиру підтримку й розуміння.

Значно ближчими «глибинці» є готові традиційні пластичні рішення, що резонують із уже сформованою популярною культурою містечкових цвинтарів. Унаслідок такого «одомашнення» виникає зворушливий стиль, що його можна назвати *наївним монументалізмом*, за аналогією з наївним малярством. Що це не є суто ватутінське явище, можна пересвідчитися, поглянувши, скажімо, на меморіали «воїнам-афганцям» і «чорнобильцям» у сусідніх Звенигородці та Корсуні, або ж

на інший нещодавно споруджений пам'ятник — бюст Тараса Шевченка в Таращі, на горбі біля районного Палацу культури (**іл. 3.80**).

Невеличкий бюст (первісно призначений для закритого приміщення, але обраний для великого пам'ятника, вочевидь, із міркувань фінансової економії) встановлено на непропорційно високому гранітному постаменті, що саме по собі створює не монументальний, а радше комічний ефект. Цей ефект додатково посилюється наївно-зворушливими графічними «ілюстраціями» (сонечко та соловейко) до віршованої цитати на постаменті («...світає, край неба палає, соловейко в темнім гаї сонце зустрічає...» і т.д. — див. **іл. 3.81**).

Бачимо тут той-таки наївний монументалізм, малобюджетну еклектичну естетику, колажну стилістику цвинтарних надгробків та дембельських альбомів. Утім, у таращанському випадку можна говорити про стиль не так дембельського, як дівочого альбому, де переписані вірші «про любов і про природу» прикрашаються квіточками, берізками чи соловейками.

3.7. «Одомашнення» минулого: ватутінські наративи доби незалежності

Настав час перейти до розгляду пострадянських наративів про минуле міста. Їх небагато — це вже згадувані в попередніх розділах книжка П. Блажка «Ватутіне. Історичний нарис» (2001), ювілейний збірник «Ватутіне вчора й сьогодні» (2007), а також роман-сага Василя Дергача «Тепло і холод», опублікований протягом 2002–2007 років.

На титульних аркушах нарису П. Блажка та ювілейного збірника 2007 року сказано, що вони «видані за сприяння Ватутінської міської ради», що можна трактувати як своєрідне офіційне визнання цих версій історії міста.

Двотисячний наклад книжки П. Блажка — чималий, як на сучасне українське некомерційне видання. Однак у провідних наукових бібліотеках Києва книжки Блажка не виявилося. Збірник 2007 року має удвічі менший тираж, що, імовірно, пояснюється значно більшою собівартістю (він великоформатний, з численними кольоровими фоторепродукціями). Знайти його мені вдалося лише в Парламентській бібліотеці.

Петро Блажко (1933 р. нар.) — ватутінський краєзнавець і журналіст, редактор місцевої газети «Місто робітниче», що почала виходити у 1990-і роки. Фахової журналістської чи історичної освіти він, як і В. Дергач, не має: виріс у селі на Чернігівщині, закінчив Дніпропетровський гірничий технікум, працював у тамтешньому тресті «Укрвуглегеологія», а

з 1954 року — на ватутінських підприємствах, потім — в апараті шахтоуправління, в міськкомі КПУ, був членом бюро Звенигородського райкому комсомолу. Вищу гірничу освіту (Дніпропетровський гірничо-металургійний інститут) здобув у 1968 році — мабуть, заочно.

Отже, хоча Петро Блажко й прибув до Ватутіного через сім років після заснування міста, його теж можна віднести до покоління «першобудівників» (а також до тодішньої місцевої номенклатури). Краєзнавцем та журналістом він став уже згодом, публікуючи з початку 1960-х років дописи в місцевих газетах — переважно нариси про ватутінських трударів під яскравими назвами «Йому скоряються скелі», «Не заради слави», «Подружжя брикетників», «Гарт майстра», «Професія — кондитер», «Трудова естафета» тощо (у списку літератури до книжки «Ватутіне» ці газетні публікації складають близько половини позицій).

П. Блажка, як і В. Дергача, можна назвати типовими представниками першого покоління ватутінської інтелігенції: селянське походження, технічна освіта, професійна кар'єра на підприємствах міста, а паралельно — гуманітарні зацікавлення, котрі евентуально переростають у поважніші заняття (література, журналістика, краєзнавство). Їхній життєвий досвід і культурний багаж, на відміну від Е. Скорецького, обмежуються радянськими часо-просторовими, інституційними та ідеологічними рамками, їхні особистості сформовані голодним колгоспним дитинством за Сталіна, радянськими інститутськими аудиторіями й гуртожитками, потім — роботою в радянських «виробничих колективах», а загалом — існуванням у тоталітарному радянському комунікаційному просторі. А з цього простору, особливо ж з українського його сегменту, як відомо, була виключена значна частка національної та світової культури, зокрема й історичної думки.

Тож зрозуміло, що інтелектуальний харч провінційного українського радянського інтелігента (варто уточнити: центрально-українського, це важливо з погляду особливостей культурної ідентичності, про що вже йшлося у вступному розділі) навіть у «вегетаріанські» хрущовсько-шелестівські часи був не те щоб цілком неякісним, але доволі обмеженим. Погляньмо на зовнішні прояви культурного багажу автора у нарисі П. Блажка: кого з письменників чи мислителів він згадує або цитує? Це передусім «земляк-звенигородець» Тарас Шевченко (неодноразово), «земляки-черкащани» Василь Симоненко (епіграф до книжки) та Василь Пахаренко, Ліна Костенко, а також Євангеліє (один раз, при згадці про спорудження у Ватутіному церкви). З історичних праць — процитовано (двічі) книжку В. Дергача «Ватутіне», з інших наукових праць — статтю про цінний мінерал «палигорськіт» у газеті «Літературна Україна»

за 1964 рік. Оце, власне, і все. Втім, можливо, якісь наукові історичні чи суспільствознавчі праці справили непрямий концептуальний вплив на роботу П. Блажка? Спробуймо з'ясувати.

Чого міг би очікувати сучасний читач, уже знайомий із попередніми історичними наративами про Ватутіне (тобто статтею О. Заїки та брошурою В. Дергача) і, природно, незадоволений ними, від нового історичного нарису, опублікованого вже на початку XXI століття? Імовірно, того, чого не дали йому згадані офіціозні тексти — не шаблонно-заідеологізованого, а живого, людського погляду на події та їх учасників, а також заповнення тих «білих плям», хай нечисленних, що виникли в радянській історії міста.

А читач підготовленіший і вимогливіший міг би очікувати нової, альтернативної чи хоча б сучаснішої, не-радянської версії історії міста. Версії, що запропонувала б переосмислення її основних подій (наприклад, радянської індустріалізації й урбанізації селянської Черкащини, або перебігу трансформаційної суспільно-економічної кризи кінця 1980-х — початку 1990-х років у малому українському місті), а ще — вписання локальної міської історії до контексту національної історії України.

Такому вимогливому читачеві одразу можу сказати: книжка П. Блажка — не для нього. Історичний нарис «Ватутіне» не задовольнить його сподівань із тих причин, що, по-перше, краєзнавець-аматор Блажко не мав для цього відповідної кваліфікації, а по-друге, він і завдання такого (створити історію міста, альтернативну до радянської) собі не ставив.

Книжка П. Блажка — не наукова праця з історії і навіть не науково-популярний історичний твір. Це — збірка нарисів з недалекої минувшини міста, створених, як можна здогадатися, на базі вже згаданих краєзнавчих публікацій автора в місцевих газетах протягом 1960-х — 1990-х років, а також, що особливо важливо, на матеріалі спогадів старих ватутінців — «першобудівників міста», «ветеранів війни і праці», як їх називає автор.

На жаль, нарисові П. Блажка заважає стати популярним історіографічним текстом його незграбний, переповнений шаблонними фразами стиль[309], а також — безсистемність викладу. Розділи книжки не склада-

[309] Інколи незграбність авторського стилю переходить у нову якість, набуває несподіваної виразності, створюючи перлини, гідні Андрія Платонова, як-от: «Безжальний побут спонукав до роздумів, чому і вирішив присвятити життя пошуку ефективних шляхів до налагодження добробуту людей» (Блажко П., с. 72); «Незважаючи на сумлінну напружену працю, робітники жили повнокровним життям» (с. 78); або: «Жителі села Скаливатки, інших сіл з радістю й нетерпінням чекали визволителів. Про це красномовно засвідчили залишки макітри з варениками, що була в траншеї КП батальйону і викопана будівельниками» (с. 98). Останню цитату можна вважати красномовним свідченням ви-

ються ані у хронологічний виклад подій, ані в тематичний. Оповідь перебігає з однієї теми на іншу, з одного часового відтинка раптом перестрибує на значно пізніший, або й раніший. Найчастіше (але не завжди) П. Блажко дотримується засади, сказати б, корпоративної: розповідає, наприклад, про Ватутінське шахтоуправління, закінчивши — переходить на деревообробний комбінат, потім — до міської системи торгівлі[310], потім згадує про будівельні організації, усе це — без розбивки на розділи. Кожну оповідь він починає від часу створення відповідного підприємства чи установи, й веде її до сьогоднішнього часу, але не дуже послідовно, а так, «пунктиром», із численними відступами.

П. Блажко поділяє зауважену раніш у В. Дергача схильність до «вульгарного індустріалізму» у викладі минулого міста, у нього вона навіть сильніше виражена, адже над ним уже не тяжіли офіційні ідеологічні вимоги (не забувати про «керівну роль партії», подавати історію міста як процес невпинного зростання його промисловості та добробуту городян).

З іншого боку, у П. Блажка наведено безліч фактів з минулого міста, цифр, адрес і дат, а особливо імен. За інформаційною насиченістю, звільненістю від пропагандистських завдань нарис П. Блажка виглядає кроком уперед у порівнянні з офіціозними наративами радянської доби. Однак чи відсутність давнього славослов'я рідній партії та агіографічних портретів бригадирів-ударників справді означає звільнення автора від старих ідеологем, від тяжіння радянського дискурсу? Наскільки збалансовано й об'єктивно викладено факти, наскільки критичний (чи хоча б неупереджений) автор щодо використаної інформації?

На жаль, складається враження, що П. Блажкові просто невідомо про необхідність критичного аналізу джерел, тим більше — офіційних радянських, що він чи то не може, чи радше не бажає давати власну оцінку навіть загальновідомим похмурим явищам радянської дійсності, обмежу-

---

користання автором не лише газетних публікацій та усних оповідей, а й археологічних матеріалів.

[310] Розповідь про ватутінську торгівлю містить цікаву деталь: називаючи перших керівників торговельних баз міста, П. Блажко наголошує на їхній немісцевій прописці: «Перша продовольча база була утворена на вул. Звенигородській, завідуючими якої працювали **житель Звенигородки Штунглюс**, пізніше — Поліна Панченко. База промтоварів була в будинку теперішнього медичного коледжу, завідував нею **житель Звенигородки Наум Браславський**. Тут була (в підвальному приміщенні) й база винно-горілчаних виробів, якою завідував також **житель Звенигородки Векслер**» (стор. 76). Хоча кількома сторінками раніше П. Блажко зазначає, що: «Багато жителів Звенигородки працювали тоді у Ватутіному» (с. 69), але чомусь лише завідувачі торговельних баз із єврейськими прізвищами персонально визначені як звенигородці.

ючись їх констатацією (голод 1932–33 та 1947 років, злидні й нелюдські умови праці й побуту в 1940-х роках) або ж цитуванням печальних спогадів своїх респондентів.

Характерною рисою книжки є довгі переліки тих, хто «сумлінно й самовіддано працював» на відповідному підприємстві. Часом згадуються посади й почесні звання поіменованих людей, але частіше — лише прізвища, імена та по-батькові, в алфавітному порядку. Їм зазвичай передує якась шаблонна фраза, як-от у розповіді про шахтоуправління: «Не можна не згадати трударів, які довго працювали в ім'я добробуту людей. Це ветерани праці[311]...» (далі йде перелік імен на 24 рядки). Таких переліків у книжці — десятки, довжиною від кількох рядків до цілої сторінки, залежно, вочевидь, від величини трудового колективу. Який, кажучи сучасним сленгом, *меседж* несуть вони читачеві?

Відповідь залежить від того, кого вважати цільовою аудиторією книжки. Звернімо увагу на останню фразу вступного слова «Від автора». Висловивши вдячність кільком місцевим керівникам та одному колезі-журналістові, П. Блажко пише: «Книгу видано на прохання будівничих міста Ватутіного, їх нащадків, рідних і близьких»[312]. Іншими словами, нарис П. Блажка — це немовби своєрідний світський «*пом'яник*» першого покоління ватутінців, аби їхні імена і справи не пішли в небуття, аби нагадати собі, своїм одноліткам, а також власним дітям та онукам, що прожите нелегке життя все-таки мало зміст і сенс.

Блажко не приховує тих фактів, що їх замовчувано в статті О. Заїки та в оприлюдненій 1977 року версії нарису В. Дергача — як-от використання «зеків» на будівництві міста[313], жахливі умови роботи й побуту ватутінських робітників у 1940-х роках, повільний занепад місцевого вуглевидобування, починаючи з 1970-х. Але деякі замовчування лишаються: наприклад, він чомусь не згадує про «трофейне» походження більшості обладнання ватутінських підприємств (це зазначено лише щодо ТВМ) та про роботу на будівництві міста полонених німців. Мабуть, ці обставини

---

[311] Блажко П., цит. праця, С. 38.

[312] Блажко П., цит. праця, С. 4.

[313] Власне, про ув'язнених згадано лише двічі — одним реченням у вступі («Працювали тут, як розповідають першобудівники міста, і близько семи тисяч ув'язнених: колгоспники, засуджені за збір хлібних колосків, радянські військовополонені, звільнені переможцями наприкінці війни» — с. 10), та фразою у спогадах пенсіонерки О. Шпари: «Працювали ми вночі, тому що вдень там робили наші колишні полонені та ув'язнені» (с. 124). Цих фактів П. Блажко не коментує, якщо не рахувати плутаного роз'яснення, що «ув'язненими» були, зокрема, «військовополонені, звільнені переможцями». *Ув'язнені звільнені полонені* — Орвел би плакав...

не вкладалися в змальовувану ним картину самовідданої побудови нового міста руками простих українських трударів.

Окрім переліків імен та безлічі фактів, у книжці П. Блажка є те, що робить її справді цінною і для історика, і просто для вдумливого читача, небайдужого до минулого України. Це — записані автором розповіді старих ватутінців про своє нелегке життя: і на будовах «нового соціалістичного міста», і поза ними.

Ось, наприклад, розповідь пенсіонерки Ольги Пилипівни Шпари про свою нелегку молодість на будовах «наймолодшого міста Черкащини»:

«У січні 1946 року мене викликали до сільради голова і вербовщик. Сказали, щоб їхала з першого лютого на новобудову в Юрбас. Але не було взуття, то приїхала сюди аж у квітні. Підносила каміння для фундаментів під житло на Шахтинському, щити від вагона, де тепер вокзал, на місце зборки будинків...Жила в Юрківці у місцевих людей. Потім перевели мене на будову залізниці. Робили вручну насип, носили шпали. Рейки не в силах була тягати, тому коли почали будувати житло на вулиці Щорса, перейшла самовільно з дівчатами сюди. Майстер Довгань прийняв нас, дав роботу. Спали на горищах споруджуваних будинків, а восени 1946 року дали нам кімнату, де з дощок та цеглин ми влаштували собі ліжка. Потім перевели нас на пилораму. Працювали вночі, тому що вдень там робили наші колишні полонені та ув'язнені... Була в мене хлібна картка. Ходила часто в Княжу *(рідне село за 15 км від Ватутіного — О. Гр.)*, носила хліб мамі, підтримуючи її в голодних 1946–47 роках»[314].

А ось схожий життєпис пенсіонерки Надії Кучугур:

«Я у Ватутіному на будовах з 1946 року. Приїхала сюди з Чижівки після трьох років неволі в Німеччині. Спочатку жили ми в конюшні, потім переселили нас у гуртожиток, який утворили в Юрківці в якійсь старій споруді з дахом півкулею, схожій на церкву[315]. Інших приміщень не було. Багато нас, дівчат, жило у великій кімнаті років два. Ліжка стояли впритул одне до одного. У суміжній кімнатці були плита. ...Гріли на плиті цеглу й клали її на ніч під ковдри, щоб не замерзнути...

Довго працювала біля мулярів різноробочою — підносила розчин та цеглу. Тепер втратила зір, дві грижі маю, інвалід. А грошової компенсації за фашистську неволю й досі не отримала. Хоч би на ліки було щось. Кажуть, дамо пізніше»[316].

---

[314] Блажко П., Ватутіне, С. 125–126.

[315] П. Блажко уточнює в коментарі, що то справді була будівля колишньої сільської церкви.

[316] Блажко П., цит. праця, С. 16. Прикметно, що ані оповідачку, ані автора книжки не дивує той факт, що за значно довші роки тяжкої праці в нелюдських умовах на будовах «радянської Батьківщини», за втрачене тут здоров'я ніхто ніколи не обіцяв жодної компенсації.

Як бачимо, для простих робітниць праця у Ватутіному не давала особливих приводів до «веселья и доброжелательности», про які згадував Е. Скорецький стосовно молодих ватутінських інженерів.

Такі нехитрі історії (на жаль, інколи з утраченою автентичністю наративу через авторове олітературення) і є найціннішою джерельною базою аналізованої книжки. Інші ж джерела, якщо судити з їх переліку на 36 позицій, уміщеному наприкінці, складаються з 17 газетних публікацій самого П. Блажка, кількох газетних публікацій інших авторів, уже згаданих текстів О. Заїки та В. Дергача, краєзнавчої брошури «Звенигородщина» (1994), науково-популярних видань «Днепровский буроугольный бассейн» (1957) та «Континетальная кора» (1975), а також — «матеріалів підприємств, установ, організацій міста Ватутіного», «особистого архіву автора» та «фотоматеріалів».

Від цього переліку може скластися враження, що П. Блажко чи то не читав жодної наукової праці з історії краю (поза радянськими підручниками, ясна річ), чи то не вважав за потрібне їх використовувати. Непрямим свідченням такої історіографічної цнотливості автора є висловлене ним своєрідне кредо:

> «Важко знайти в 11-віковій історії України і держави Російської або в історичних нарисах дійсні імена рядових трудівників: селян, ремісників, майстрів. Можна знайти прізвища окремих ратників, козаків, сотників, писарів, полковників і, звичайно, імена бояр, князів і гетьманів. Імена ж простих трудівників і навіть рядових воїнів, дійсні імена, а не опоетизовані в художній літературі узагальнені образи, в історичній літературі зустрічаються рідко. А історія — це перш за все реальні люди, не лише події. Тому і згадую тут учасників подій. Пам'ять, звичайно, треба берегти краще, ніж це було раніше. Тому в 1997 році й утворено в місті історичний музей, що отримав звання народного»[317].

Хтось може зверхньо знизати плечима на таке «кредо» ватутінського краєзнавця, його наївно-незграбний стиль та анекдотичну завершальну фразу, зауваживши, що автор, мабуть, нічого не чув ані про школу «Анналів», ані про середньовічне село Монтайю, що зробило переворот у світовій історичній науці, ані про славнозвісного італійського мірошника Меноккіо, що вигадав теорію світобудови у вигляді «сиру і хробаків», ані про праці з усної історії, зокрема й української (як-от книжка В. Нолла про українське селянство 1920–1930-х років[318] та численні публікації спогадів про Голодомор), а тому береться «винаходити велосипед».

---

[317] Блажко П., цит. праця, С. 39.

[318] Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років. — Київ, Родовід, 1999.

Однак мені набагато важливішою видається виражена в цих словах потреба суспільства в історичних дослідженнях, що виходили б поза рамки конвенційної політичної історії й ґрунтувалися не лише на «національному метанаративі», а й на життєвому досвіді звичайних людей, на родинних спогадах про минуле, тобто фактично — на підходах, відомих як «усна історія» (*oral history*) та «історія знизу» (*history from below*, або ж *subaltern studies*[319]). Адже лише такі праці здатні міцно пов'язати особистий досвід людей та їхню родинну пам'ять про минуле — з історією їхньої країни.

Одначе «усна історія», при всій довірі науковця до оповідача та його життєвого досвіду, не усуває потреби в критичному ставленні до джерел, а «історія знизу» не означає обмеження горизонту бачення історика тим найнижчим рівнем, що його дає соціальна позиція описуваних персонажів.

На жаль, як видається, П. Блажко не усвідомлює ані першої, ані другої небезпеки. У його нарисі майже відсутній ширший суспільно-політичний контекст історії міста. Якщо говорити про формальні прояви цієї «демонстративної відсутності», то, наприклад, автор жодного разу не згадує імен радянських лідерів — Сталіна, Хрущова чи Брежнєва (а відповідно, не згадує й не коментує їхніх рішень чи дій); про Другу світову війну (у нього це, ясна річ, Велика Вітчизняна) хоча й згадує неодноразово, але головно у зв'язку з подіями Корсунь-Шевченківської битви в околицях майбутнього Ватутіного, або переповідаючи біографії своїх персонажів.

Немає у П. Блажка жодної згадки, хай принагідної, про горбачовську перебудову та розвал СРСР, а про здобуття Україною незалежності він згадує лише на закінчення книжки, знову-таки, принагідно:

> «Завдяки родючим чорноземам, невичерпним мінерально-сировинним ресурсам, трудолюбному народу нашому, ***відродження державності України*** породжує надії на суспільний прогрес, покращення життя. Не се-

[319] Відомий британський історик культури Пітер Берк, немовби почувши закид П. Блажка до професійних істориків, так оцінив доробок «школи мікроісторії», що вже далеко не обмежується книжками Е. Ле Руа Лядюрі «Монтайю» та К. Гінзбурга «Сир і хробаки»: «Починаючи з 1970-х, опубліковано сотні мікроісторичних досліджень, що їх предметом стали села, окремі особи й родини, монастирі, повстання, вбивства й самовбивства. Їхнє різноманіття вражає, однак схоже на те, що й у цій сфері діє закон зниження інтелектуальної продуктивності при розширенні використання методу. Найбільшою проблемою став аналіз стосунків між малою спільнотою та великим світом поза нею». (Burke P. *What is Cultural History?* — Polity Press, Cambridge, 2004, p. 46). Як бачимо, ця проблема вписування місцевої історії у ширший контекст виявилася цілком невирішеною в книжці П. Блажка.

крет, що однією з вагомих причин окремих негараздів у державі є відсутність пріоритетності та необхідної політичної волі в суспільстві на вихід з економічної кризи, перш за все, з боку окремих політичних партій і рухів. Пріоритетами в Україні мають бути не всеукраїнські політичні "битви", а "бойовиська" місцевого, регіонального характеру за ***відродження виробничої діяльності*** підприємств»[320] (*курсив мій — О. Гр.*).

Імена відомих політичних діячів якщо й згадуються в книжці, то теж принагідно, у зв'язку з подіями в житті міста чи окремих його мешканців. Єдиним відомим державним діячем, котрого П. Блажко не просто згадує, а удостоює індивідуальної характеристики («високоосвічена, далекоглядна людина») є О. Ф. Ватченко, який увійшов в історію української культури як прототип Володьки Лободи, негативного персонажа «Собору» О. Гончара. Ватченко буцімто впізнав себе у Лободі, розлютився й ініціював цькування письменника. Натомість П. Блажка високий партійний начальник у 1964 році, коли очолював Черкаський обком КПУ, удостоїв короткої розмови, про що краєзнавець через сорок років із гордістю розповів читачам[321].

В одному з розділів книжки Блажка знаходимо принагідні спогади автора про власне важке дитинство й молодість, а також про думки та мрії, котрі врешті привели його на Звенигородщину:

«У важкі повоєнні роки особливо хотілося ***пізнати життя земляків Тараса Шевченка***, їх побут, звичаї, мову. Не вкладалося в уяві, щоб воно могло бути таким же тяжким і нужденним, як у нас на Чернігівщині. Змістом його після війни та посухи 1946 року, в час повоєнної руїни 1947 року був пошук шляхів виживання і не більше. Щоденне добування їстівної зелені, грибів, ягід — інших турбот не було. З надією стежили, як тужавіє зерно в колосках. Чекали близького спасіння, і воно прийшло. Тільки не для всіх. Затримка у визріванні хлібів на кілька днів стала для декого фатальною»[322].

Далі Блажко описує смерть кількох односельчан, злигодні власної сім'ї, але спроб визначити інші причини голоду 1947 року, окрім «затримки у визріванні хлібів», не робить. Це не означає, що він не замислювався над тяжким життям односельців, усіх українських селян. Замислювався, і навіть робив висновки у характерний для себе спосіб:

«Безжальний побут спонукав до роздумів, чому і вирішив присвятити життя пошуку ефективних шляхів до налагодження добробуту людей. Звідси вибір професії геологорозвідника»[323].

---

[320] Блажко П., цит. праця, С. 139–140.
[321] Блажко П., цит. праця, С. 70–71.
[322] Блажко П., цит. праця, С. 71.
[323] Блажко П., цит. праця, С. 72.

Як на мене, ця на позір нелогічна послідовність думок (геологорозвідка як спосіб «налагодження добробуту людей») насправді цілком природна в рамках того світогляду, що був притаманний багатьом представникам повоєнної радянської технічної інтелігенції, і не лише селянського походження (а у Ватутіному, як виглядає, іншої інтелігенції майже не було): хоча «побут» справді часто бував до них безжальним, але розмірковувати про несправедливість суспільства і мріяти про його переустрій вони не наважувалися, тож мріяли про «налагодження добробуту людей» засобами технічного прогресу. Тим більше, що й офіційна ідеологія «діалектичного матеріалізму» цьому сприяла, визначаючи виробничу сферу як «базисну», а решту — як «надбудову». Не дивно, що схильність зводити соціальні й економічні проблеми до технічних (а то й до «несприятливих погодних умов») породжувала згаданий «вульгарний індустріалізм» в історіографічних текстах пост-сталінської доби (натомість за Сталіна неможливо було обійтися без «загострення класової боротьби» й подібних політ-міфологем).

Але повернімося до нарису Блажка. Якщо в ньому немає хронологічної послідовності викладу, практично немає «зовнішніх» часових орієнтирів (як-от хрущовської «відлиги», горбачовської перебудови, проголошення незалежності України), то чи можна говорити про якусь періодизацію історії міста в його нарисі — хоч би таку умовну, що помітна в нарисі ІМіС та брошурі В. Дергача?

Виглядає, що таки можна, якщо судити за акцентованими автором подіями, а також за змінами в стилі оповіді, коли йдеться про різні періоди. На мій погляд, періодизація у Блажка частково збігається з раніш описаною радянською, але має й істотні відмінності:

1) **«доісторична» доба** (до 1947 р.) — у Блажка майже проігнорована (займає менше сторінки, й належить радше до геології місцевих надр, аніж до суспільної історії);
2) **«героїчна» доба** побудови міста — її опис у Блажка не надто відрізняється від радянських, хіба що мало згадується про провідну роль комуністів, зате багато — про нелегку, але чесну працю простих трударів;
3) **«нормальний» період** — приблизно з кінця 1950-х до початку 1970-х рр. — часи, коли підприємства міста «працювали ритмічно», постійно «перевищуючи проектні показники»;
4) **«критичний» період** — почався десь 1970 року з таких символічних подій, як аварія ТВМ і закриття Звенигородського вуглерозрізу; полягав у наполегливих намаганнях ватутінських гірників зберегти свої підприємства, попри економічні протипоказання.

Фіналом цього періоду, за Блажком, можна назвати велику аварію на ТЕЦ узимку 1997 року, що залишила все місто без опалення й спричинила ліквідацію ТЕЦ та брикетної фабрики;

5) малозрозуміле й непрогнозоване **ринкове сьогодення**.

Спробую підкріпити цю гіпотетичну періодизацію конкретними аргументами. Щодо того, як Блажко пише про «героїчну добу», дуже важливим видається його пояснення причин створення міста:

> «В умовах відсутності доріг, транспорту, виробничих приміщень, житла, в час повоєнної розрухи і нестатків, покоління 1940–50-х років, наші люди, на погляд окремих сучасників, взялися за неможливе: поблизу полустанка Богачеве, у глухому степу найродючішого у світі чорнозему, ...всіяного безіменними могилами жертв Другої світової війни, збудувати нове місто. Для чого? Мета була варта надій. Втілення її обіцяло поліпшення невлаштованого побуту. Люди того часу мріяли про якісне паливо замість соломи, сміття, хмизу, про електричне освітлення замість гасових ламп і гільзкоптилок, використання електроенергії у виробництві замість парових двигунів, постійну роботу на впорядкованих підприємствах замість відкритих полігонів воєнного часу, затишне житло замість землянок — тобто про людські умови життя»[324].

Бачимо тут, до яких печальних наслідків приводить автора відмова від аналізу ширшого суспільно-політичного контексту історії міста, а також — схильність до епічної героїзації своїх персонажів, «простих трударів»[325]. З одного боку, маємо міфо-епічне викривлення відомих фактів: насправді місто створювалося зовсім не в глухому степу без доріг, а в густонаселеній центральній Україні, поруч із залізницею, збудованою ще за царату, на базі родовища, освоюваного з кінця XIX ст., а всі потрібні для новостворюваного виробничого комплексу технології й навіть готову техніку просто привезено з Німеччини. Іншим міфічним викривленням є ігнорування того факту, що «наші люди взялися за неможливе» не з власної волі, а з примусу влади. А героїчне долання труднощів і злигоднів — то, як видно з мемуарів Скорецького та самим же Блажком цитованих спогадів «першобудівників», радше наслідок поганої організації будівництва, а також типового для сталінських часів нехтування з боку влади потребами «простих трударів», їхнім здоров'ям і навіть життям.

---

[324] Блажко П., цит. праця, С. 9–10.

[325] Часом ця героїзація буквально перетворюється на агіографію, як-от: «Інакше, як святими, зусилля трудівників на здійснення мети назвати не можна. Це було не поодиноке подвижництво, а постійне трудівниче життя у необжитому степу, зритому окопами й воронками, помереженому слідами глибоких колій тягачів, танків...» (с. 14). Воєнна фразеологія тут не випадкова: «непоодиноке подвижництво» у Блажка — це християнізований парафраз старої ідеологеми «масового героїзму радянського народу».

Відмовившись від будь-яких спроб аналізувати рішення й дії тодішньої влади як причину й рушій виникнення міста, Блажко робить цією причиною «невлаштований побут», а рушієм — мрії й надії «людей того часу»: мовляв, остогидло їм жити в халупах, топити хмизом і ходити до вітру за клуню, запраглося топити брикетами й митись у ванні, от і виникло місто Ватутіне, де робили брикети й жили в будинках із водогоном і каналізацією. При всій критичності мого ставлення до офіціозної радянської історії міста, мушу визнати, що тодішня версія причин його виникнення є переконливішою.

З іншого боку, цитований фрагмент можна читати не як пояснення, «для чого» було створено місто, а як свідчення сподівань, що з ними прибували на новобудови такі вчорашні сільські хлопці, як сам Блажко, або мобілізовані за оргнабором сільські дівчата, чиї оповіді він часто цитує. І тут справді важко витриматися від емоційної реакції: до яких же злиднів і затурканості треба було владі довести «людей того часу», аби їхні мрії та сподівання в середині XX століття обмежувалися «якісним паливом», електрикою, міцним дахом над головою і «постійною роботою на впорядкованих підприємствах»...

Не дивно, що 1960–70-ті роки, коли ватутінці все це врешті-решт отримали, трактуються як майже-золота доба «нормальності», коли всі шахти й вуглерозрізи працювали «стабільно» й «ритмічно» (ці слова, як здається, належать у Блажка до улюблених), і це «дозволяло нарощувати потужності переробних підприємств вище проектних і планових показників»[326]. Хочеться запитати: навіщо було їх нарощувати? Щоб «трофейне» обладнання швидше вийшло з ладу? Щоб швидше вичерпалися не надто великі запаси вугілля? Відповідь на ці запитання, що їх сам Блажко, здається, ніколи собі не ставить, може бути двоякою: по-перше, постійного «нарощування виробництва» тоді вимагали «згори», не переймаючись економічною доцільністю, по-друге, цього від автора вимагають неписані наративні закони згаданого «вульгарного індустріалізму»: постійне зростання виробництва — це синонім «правильного» життя. Якщо виробництво не зростає постійно, тоді немає й розвитку, тоді мало не втрачається сенс існування...

Не можна сказати, що Блажко зовсім не згадує про життя ватутінців поза виробництвом. Наприклад:

> «Незважаючи на сумлінну напружену працю, робітники жили повнокровним життям. Вони вчилися, набували спеціальностей, середню та

[326] Блажко П., цит. праця, С. 38.

вищу освіту. Їх мистецькі уподобання знаходили прояв у колективах художньої самодіяльності»[327].

Отже, вчилися, щоб набути спеціальностей, і — знову за роботу... Освіта, художня самодіяльність та ще охорона здоров'я — це все, що в книжці Блажка сказано про суспільне й духовне життя ватутінців.

У подібний же «виробничий» спосіб П. Блажко ще на початку своєї книжки визначає, чим славне місто Ватутіне:

«Згадка про нього асоціюється з паливними брикетами, міцною будівельною цеглою, добротними столярними виробами, високоякісною харчовою продукцією м'ясокомбінату, промисловою продукцією комбінату вогнетривів, масивами багатоповерхових будинків, затишних котеджів»[328].

Отже, не з людьми й подіями, а з брикетами й міцною цеглою. «От де, люди, наша слава, слава Ватутіного» — хочеться сказати, перефразовуючи великого земляка...

Щасливий період «стабільної ритмічної роботи» тривав, утім, не надто довго: вже з 1970 року, як ми знаємо, почали відбуватися події, котрі навіть у несхильного до похмурих описів Блажка набувають рис деякої катастрофічності: аварія ТВМ узимку 1970 року, що поклала край існуванню Звенигородського вуглерозрізу; велика аварія з людськими жертвами на шахті «Північна» взимку 1977 року, врешті, аварія на ТЕЦ узимку 1997 року, що залишила все місто без опалення й призвела до повної ліквідації ТЕЦ та сусідньої брикетної фабрики (іншими словами, остаточно поклала край існуванню паливно-енергетичного комплексу у Ватутіному).

І Блажко, й інші пострадянські автори (їх буде проаналізовано далі) неодноразово повертаються до цих подій, описують їх так детально, як жодні інші, що є красномовним свідченням їх значущості для городян — як практичної, так і символічної. Ці аварії — своєрідні символи кінця «золотого віку» шахтарського міста, щось на кшталт зруйнування Січі Катериною II. А «чудо-птах» ТВМ, вугільні брикети, «ритмічна робота» підприємств — то для авторів пострадянських наративів немов міфологізована козаччина для Шевченка: «Було колись, не вернеться...».

Однак і для «кризового» періоду П. Блажко знаходить тональність, що надає йому рис героїчності. Власне, він описує його як героїчну боротьбу

---

[327] Блажко П., цит. праця, С. 78.

[328] Блажко П., цит. праця, С. 7. Злоязикий земляк міг би зауважити, що й паливні брикети, й добротні столярні вироби, і навіть чудові ватутінські балики та копчені телячі язики нині в минулому, у сфері історії. Втім, це лише підтверджує міфологічний, позачасовий характер «золотої індустріальної доби» історії міста у П. Блажка.

міста за збереження «нормального» життя, що полягало, як ми вже знаємо, у стабільній роботі вугільного комплексу. Детально й захоплено розповідає, як фахівці шахтоуправління шукали нові родовища, як самостійно, не чекаючи затвердження «згори» (нечувана річ для радянських «виробничників»), проектували нові вуглерозрізи й шахти, а потім будували й експлуатували їх[329], як модернізували старе обладнання брикетної фабрики (хоча вже майже не було з чого робити брикети)...

Натомість іншу, негероїчну, сумно-розгублену тональність знаходимо в розповідях П. Блажка про сучасне життя міста. Своєрідними лейтмотивами до цієї частини книжки можна вважати такі фрази:

«Нині місто ...**переживає скрутні часи**. Вугільна промисловість, для Ватутіного містоутворююча, вичерпала себе...» (с. 135).

«Дивлюся на все це — і жити не хочеться, — мовив ветеран Великої Вітчизняної війни, колишній керівник одного з підприємств шахтоуправління» (с. 122).

«Тепер питання пом'якшення соціальних наслідків закриття вугільних підприємств Ватутіного **на державному рівні затягується**. Тому і наявна тривога в людей, які залишилися без роботи та впевненості у дні прийдешньому. **Люди такої реструктуризації не розуміють**...» (с. 123).

«Люди, які працювали на підприємствах Ватутіного, живуть надією на **відродження його виробничого потенціалу**. І небезпідставно: адже місто народилося з надій будівничих у ті буремні роки» (с. 136).

Хоча автор, як бачимо, не полишає «індустріального» стилю і згадок про «ті буремні роки» (іншими словами, й далі оповідає здебільшого про виробничі проблеми і здобутки ватутінських підприємств), намагається зберегти загальну оптимістичну настанову (що інколи набуває рис немудрящої корпоративної реклами), однак в оптимістичних фразах часто зустрічаємо звороти, що засвідчують авторове нерозуміння, а то й несприяння ринкової трансформації, спроби й далі все витлумачувати в термінах радянського планового виробництва:

«Автотранспорт Ватутіного ще не завантажений повністю. В цій галузі **наявні невикористані резерви**...» (с. 136).

«Незважаючи на **складність економічних відносин**, голова правління ВАТ (...), маючи значний досвід роботи, ...робить усе можливе для збере-

[329] Див., напр., розповідь про проектування й будівництво Кайтанівського розрізу (цит. праця, с. 58–61).

ження колективу, впевнено веде його до **стабільної, ритмічної роботи**»[330] (с. 129).

«М'ясокомбінат, переборюючи негаразди, **зумовлені нестабільністю сучасної економіки,** щороку демонструє високий професіоналізм, наполегливість...» (с. 131).

«...Трудовий колектив упевнено набирає сили, долає **непередбачувані ринкові негаразди**» (с. 132).

Не можна сказати, що автор не робить спроб описати нову реальність за допомогою нового, нерадянського дискурсу, хоча й не надто зграбно:

«Тут, як і на інших підприємствах, проросли і зерна спонсорства, благодійності, тобто засад благородної суспільної етики, зерна якої засіяні нашими пращурами в ниву духовних надбань» (с. 130).

Досить безпорадно виглядають і спроби описати нову, нерадянську політичну реальність міста й країни загалом:

«У громадсько-політичній палітрі Ватутіного зареєстровані і діють міські осередки політичних партій та громадських угруповань України. Тут наведені час їх реєстрації та кількісний склад станом на 01.07.2000 р... *[далі справді йде перелік усіх партосередків, дати їх реєстрації та кількість членів — О. Гр.]* Всі зазначені міські громадсько-політичні об'єднання толерантні одне до одного, діють у чинному правовому полі України»[331].

Цей казенний перелік і беззмістовна заключна фраза — то фактично все, що з книжки П. Блажка можна довідатися про політичне життя міста. Видно, що він почувається незручно, незатишно, стикаючись із «нестабільним», «непередбачуваним», «непрогнозованим», конфліктним сьогоденням, тому й мріє про часи, коли навіть політичні партії займатимуться виробництвом:

«Пріоритетами в Україні мають бути не всеукраїнські політичні "битви", а "бойовиська" місцевого, регіонального характеру за відродження виробничої діяльності підприємств»[332].

---

[330] Я спеціально опускаю в цій цитаті назву підприємства й прізвище його досвідченого керівника, позаяк, курс на збереження колективу й «ритмічну працю» привів це підприємство до повної зупинки.

[331] Блажко П., цит. праця, С. 138–139. Із цього довгого переліку, вочевидь, переписаного без посилання й «лапкування» з якогось звіту Ватутінської міськвиконкому, довідуємося, що в 2000 році найчисельніші партійні осередки в місті мали Ліберальна партія (117 членів), Ліберальна партія (оновлена) (123 члени), Всеукраїнське об'єднання «Громада» (57 членів). Чи ви ще пам'ятаєте про такі партії, шановний читачу?

[332] Блажко П., цит. праця, С. 139–140.

Ювілейну збірку «Ватутіне вчора й сьогодні. Історія міста в нарисах і спогадах» (Київ, Колорит, 2007) видано, як нескладно здогадатися, до 60-річчя міста. Її підзаголовок виглядав для мене багатообіцяюче, однак якраз *спогадів* у збірці не виявилося. Є там натомість уже розглянута нами умовно-первісна версія історико-краєзнавчого нариса В. Дергача під новою назвою «Місто добротворців», є чималий нарис П. Блажка «Місто Ватутіне — славна сторінка містобудівництва в Україні» (при уважному прочитанні цей нарис виявляється дещо скороченою й передагованою в окремих місцях версією книжки «Ватутіне» (2001) цього ж автора, що про неї вже йшлося вище), а також кілька коротших нарисів інших авторів, присвячених історії окремих галузей господарства та соціальної сфери міста — освіті, спорту, охороні здоров'я тощо. Окремі короткі тексти авторства місцевого вчителя й краєзнавця В. Бурія розповідають про бойовий шлях генерала М. Ф. Ватутіна, про «зелені шати» міста (зокрема — про міський парк, якому вже надано статус пам'ятки природи місцевого значення, про гідрологічний заказник «Болота» й рекультивоване урочище «Відвали», котрі ще чекають на цей статус), а також про релігійні громади, що діють у Ватутіному.

Насамкінець уміщено два тексти не історичного, а інформаційно-рекламного характеру — про приватні підприємства, що нині працюють у місті (імовірно, вони виступили також спонсорами видання), а ще — чималий і цікавий документ «Програма перспективного розвитку м. Ватутіне Черкаської області на період до 2010 року», наданий, вочевидь, міськвиконкомом.

Варто зауважити, що авторами «галузевих» історичних нарисів є не історики чи краєзнавці, а керівні працівники відповідних установ (про історію охорони здоров'я в місті написав головлікар міської лікарні[333], про освітянську галузь — один із керівників-освітян, а нарис «Становлення закладів культури та розвиток колективів художньої самодіяльності» — колишній керівник міського відділу культури). Втім, не можна сказати, що дилетантизм авторів обумовив нижчий науковий чи літературний рівень їхніх текстів — усі нариси збірки написані більш-менш на тому самому рівні й у схожому стилі, вже проаналізованому на прикладах нарисів В. Дергача та П. Блажка. В них головним чином розповідаєть-

[333] Лише в цьому нарисі я знайшов констатацію факту, що до 1961 року головна вулиця міста називалася проспектом Сталіна, а також точні дані, за яким проектом і коли збудовано міську лікарню: «Будівництво за типовим проектом "Гипроздрава" (м.Москва) 1954 року типу 2–05–21 вело будуправління № 4. Розпочато будову у вересні 1956 року, а 30 грудня 1960 р. держкомісія приймає діючий лікарняний комплекс з оцінкою "добре"» («Ватутіне вчора й сьогодні», с. 90). Типовою для тих часів є дата прийому — «під ялинку»...

ся, коли було засновано ту чи іншу установу, хто її очолював, хто потім прийшов на його місце, а також називаються імена тих працівників, які свого часу відзначалися особливо самовідданою працею.

Кілька слів про те, як П. Блажко опрацював свій нарис 2001 року, готуючи його до нового видання. Редагування звелося головним чином до вилучення окремих фрагментів, що видавалися, мабуть, другорядними (до таких потрапили й деякі зі спогадів «першобудівників»), та до поверхового «осучаснення» деяких інших місць у тексті. Наприклад, у розповідях про сучасний стан того чи іншого ватутінського підприємства або установи прізвище керівника «зразка 2001 року» замінено на те, що стало актуальним у 2007 році, решту ж тексту, як правило, залишено без змін.

Скажімо, у Блажковій книжці 2001 року на с. 142 читаємо: «виконком та особисто міський голова А. М. Денисюк впритул займалися питанням...» — і т.д. У збірці 2007 року цю фразу збережено, але прізвище міського голови вилучено, бо ж голова на той час змінився. На стор. 134–136 книжки 2001 року йшлося про місцевий м'ясокомбінат:

> «Незважаючи на складність економічних відносин, голова правління ВАТ "Ватутінський м'ясокомбінат" Н. Бейлер, маючи значний досвід роботи, робить усе можливе для...» — і т. д.

Вміщено було також майже двосторінкову оповідь самої Н. Бейлер про успіхи й проблеми підприємства. Натомість у версії 2007 року процитовану фразу залишено з єдиною зміною — прізвища голови правління. Усю ж оповідь Н. Бейлер вилучено повністю, як уже неактуальну. Також зникла з «оновленого» нариса П. Блажка майже сторінка цікавої економічної статистики міста, натомість без змін чи оновлення даних залишено інформацію 2000 р. про осередки політичних партій, що діють у Ватутіному.

Нова версія закінчення нарису П. Блажка (с. 136) робить його ще більш схожим на церковний ***пом'яник***: читаємо тут переліки імен ватутінців, котрим присвоєно «високе звання Героїв Соціалістичної Праці», потім — імена нагороджених радянськими орденами, потім — почесними грамотами Президії Верховної Ради УРСР, потім — заслужених та почесних шахтарів України, а також — нагороджених знаком «Шахтарська слава». Завершується нарис переліком дванадцяти імен шахтарів, які загинули в аварії на шахті «Юрківська-Західна» у лютому 1977 року.

Незрозуміло, чим керувався П. Блажко, даючи своєму «оновленому» нарисові назву «Місто Ватутіне — славна сторінка місто-будівництва України», адже власне містобудівний, урбаністичний аспект одержав у версії 2007 року ще менше уваги, ніж у книжці 2001 року: там принаймні

був фрагмент (с. 91), де більш-менш детально оповідалося про забудову міста; у ювілейній збірці 2007 року його вилучено.

Збірку проілюстровано майже сотнею фотографій, серед яких, утім, лише на кількох бачимо види міста. Приблизно половина фотографій (46) припадає на нарис «Становлення закладів культури та колективів художньої самодіяльності» (майже всі — це групові фотознімки самодіяльних мистецьких колективів різних років). Інші нариси також проілюстровано здебільшого фотопортретами, індивідуальними та груповими, керівних або передових працівників відповідних галузей (31 фото), а також знімками промислових підприємств та «виробничих моментів» (19 фото). Лише шість фотознімків у книжці можна віднести до видів міста. Це: вид мікрорайону, вже відомого нам як «П'ятихатки», на початку нарису В. Дергача «Місто добротворців», що відкриває збірку; фото міського Палацу культури в нарисі про культуру та художню самодіяльність; фото міської лікарні в нарисі про охорону здоров'я; фото новозбудованої церкви в нарисі «Ватутіне християнське»; а також чотири види міського парку в нарисі «Зелені шати Ватутіного». Можна ще згадати обкладинку книжки: на ній — вид привокзальної площі з бюстом генерала Ватутіна. Іншими словами, місцеві краєзнавці, які так люблять рідне місто, чи то мали проблеми з пошуком у ньому місць, вартих фотографування й показу читачеві, чи то не бачили в цьому особливої потреби, віддаючи явну перевагу старим фотопортретам, груповим та індивідуальним. Це, по суті, перетворило ювілейну збірку на подобу родинного альбому, хіба що з багатослівним супровідним текстом. А родинні альбоми, як відомо, розраховані на перегляд членами родини. У всіх інших вони, як правило, викликають нудьгу, бо ж не для них створювалися.

Загалом — ювілейна історико-краєзнавча збірка 2007 року лише підтверджує те враження глибокої інертності ватутінської «культури пам'яті», що його вже сформували раніше проаналізовані тексти та елементи символічного простору міста. Таку інерційність пояснити нескладно: більшість авторів збірки «Ватутіне вчора й сьогодні» належать до того покоління, що його П. Блажко називає «першобудівниками» міста, тож і їхні версії минулого, вочевидь, відбивають спогади й світогляд саме цієї групи ватутінців, сьогодні — пенсіонерів[334].

Одначе далеко не всі ватутінські пенсіонери ностальгують за радянським минулим. Зокрема, вже не раз згадуваний літератор Василь Дергач

[334] За даними того-таки П. Блажка (с. 139), місцевий осередок Спілки ветеранів війни і праці нараховував у 2000 році 6,6 тис. членів, при загальній чисельності населення міста в 19 тисяч.

нещодавно запропонував читачеві великий художній твір, присвячений головним чином минулому міста.

Свій автобіографічний роман-сагу в шести книгах під багатозначною назвою «Тепло і холод» (пор.: «Війна і мир» Л. Толстого, «Життя і доля» В. Ґросмана) Василь Дергач видав протягом 2002–2007 років, а писати, вочевидь, почав задовго до цього. Попри перегуки з Толстим і Ґросманом у назві роману, стиль і зміст його не надто нагадують епопеї згаданих класиків. За стилем роман-сага скидається, з одного боку, на радянський художньо-публіцистичний нарис про «простих трударів», а з іншого — на радянський-таки виробничий роман про працьовитого, совісного керівника (директора заводу, голову колгоспу, головного конструктора тощо).

Багате на підтекст і прізвище головного героя — Тимофія Дериграя: тут і схожість із прізвищем автора, і натяк на ще одного відомого поета родом із Звенигородщини, який мав псевдонім «Кобзар Дармограй».

Однак ідейно роман-сага аж ніяк не радянський, а навіть, сказати б, одверто антирадянський. У цьому творі В. Дергач, окрім ретроспективного переосмислення власного життя (головний герой — інженер-енергетик, син репресованого колгоспника, а сюжетне річище роману — це життєвий шлях героя, який службово виростає від простого інженера до директора ТЕЦ у шахтарському містечку) фактично пропонує нам альтернативну версію минулого міста Ватутіне (у романі воно має яскраво-нерадянську назву Святоюр'ївськ, хоча вугільний басейн зберіг свою назву — Юрбас).

Далі ми розглядатимемо детальніше основні моменти цієї альтернативної історії міста, але не за повним текстом роману, а за 150-сторінковим дайджестом, що його сам автор умістив у збірці вибраного «Україною серце лікую»[335]. До цього дайджеста автор відібрав з усіх шести книг роману кільканадцять розділів, котрі, вочевидь, здавалися йому найважливішими, а саме:

- розділ про війну та окупацію, в якому юний Тимко Дериграй стає підпільником;
- розділ про придушення робітничого страйку в Новочеркаську, свідком чого стає молодий герой;
- про початок роботи героя, вже інженера-енергетика, на Святоюр'ївській ТЕЦ, і тут же — про його поїздку до Києва на знаменитий кінопоказ «Тіней забутих предків» у кінотеатрі «Україна»,

[335] Дергач В., «Україною серце лікую». Вибрані твори. — Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А. 2008. — 582 с.

коли, як відомо, І. Дзюба та В. Стус публічно виступили проти репресій;
- про те, як герой, уже директор ТЕЦ, добивався модернізації старого, ще трофейного обладнання, а йому перешкоджало московське начальство;
- про те, як «хазяйнували» керівники шахтоуправління в 1970-х роках, перекладаючи свої збитки на ТЕЦ, що працювала набагато краще;
- про акцію протесту кількох молодих ватутінців (у романі — святоюр'ївців), котрі вночі напередодні радянського свята 7 листопада прикрасили траурними чорними стрічками прапори на Палаці культури та руку пам'ятника Леніну, а на стіні кінотеатру написали антирадянське гасло[336] (а головний герой-директор тихо радів їхній сміливості, крокуючи на чолі святкової колони працівників ТЕЦ);
- про аварію на одній із місцевих шахт і загибель дванадцятьох робітників (за В. Дергачем, вина за аварію лежала на райкомові партії та гірничому начальстві в Олександрії, які не дозволяли зупинити роботу шахти, щоб відкачати з неї масу талої води);
- про те, як молодого директора Дериграя виганяють з посади за публікацію книжки перебудовчих віршів (таке справді сталося із самим В. Дергачем у 1991 році після виходу збірки «Шлях до храму», але був він тоді далеко не молодим);
- про стихійний мітинг городян на центральній площі міста вже в часи незалежності, спрямований проти будівництва начальницьких особняків у так званому «Царському селі».

Уже за подієвим рядом відібраних самим автором епізодів можна здогадатися, що в романі-сазі «Тепло і холод» життя робітничого містечка постає зовсім не таким, як у краєзнавчому нарисі того ж автора 1977 року. Інакшим виявляється набір ключових подій, а деякі важливі сторони життя міста набувають цілковито іншого забарвлення. Скажімо, у своєму давньому нарисі В. Дергач розповідав про дружбу і трудове братерство будівників міста — вихідців із різних куточків країни, пояснюючи, чому головна вулиця отримала назву проспекту Дружби, та ще й власного вірша цитував:

«Загула, забуяла артерія міста
І наймення весняне їй люди дали.

[336] Така подія справді мала місце у Ватутіному 7.11.1982 року, однак очевидці розповідали мені про траурні стрічки й пов'язку на руці у Леніна, а про гасло не згадували. Втім, це не означає, що його не було.

Бо тут людські надії плодами беруться.
Бо тут нині, як сад у розвесенні літ,
Невгамовний проспект трударів-однодумців
Непорушною дружбою радує світ»[337].

Натомість тепер автобіографічний герой роману дивиться на справу зовсім інакше:

«...Щось подібне спостерігав Тимофій і в своєму містечку. По війні сюди з'їхались багато бажаючих солодкого українського пирога. І як завжди це відбувається, з перших днів будови за владні портфелі схопилися росіяни. В райкомі партії керували вони, організованими підприємствами — теж. Мови української тепер тут, в містечку центральної України, не почуєш. Попав якось один шахтар сюди аж із Грузії, але й той скоро підземні виробки покинув. А мабуть же, маючи його на увазі та ще одного корейця, містечко в пресі охрестили інтернаціональним, і місцеві малоросіяни почали намагатись російською цвенькати»[338].

У розділі про формування символічного простору Ватутіного вже цитувався натхненний опис головних ватутінських підприємств із краєзнавчого нарису В. Дергача («хитросплетіння трубопроводів і металоконструкцій», «мережкові легкі опори електропідстанції» тощо), натомість героя роману «Тепло і холод» ця картина, вочевидь, не надто переконувала:

«З першого ж дня приїзду в Юрбас Тимофій був не на жарт здивований. Святоюр'ївська ТЕЦ підприємство нове? Нове. А чого ж турбіни встановлені старі, кавітація лопатки пороз'їдала? Чого з електроізоляції генераторів порохнява сиплеться, обмотки голою міддю блищать, а сталь корпусів іржа доїдає? Оце тобі нове підприємство! Їхав на ТЕЦ, яка будується, а попав на старі механізми, геть зношене обладнання. Тільки всього і нового, що цегла з щойно збудованого цегельного заводу»[339].

А з роками головний герой зумів побачити глибинне політичне коріння такої ситуації:

«Ось тепер, після багатьох років роботи, тверезо і розумно оцінюючи все побачене на конкретних прикладах відношення центру до українських новобудов, він ще глибше задумався над цим і зрозумів, що будівництво нових ТЕЦ на зношеному устаткуванні було політикою московського уряду. В душу заповзала навіть образа: чому для енергетичних новобудов Росії

[337] «Ватутіне: вчора і сьогодні», С. 15.
[338] Дергач В., «Україною серце лікую», С. 224–225.
[339] Там само, С. 234.

держава поставляла нові генератори і турбіни, а сюди давала старі і геть зношені?»[340]

Навіть вугільним підприємствам, цій основі ватутінської промисловості, дістається від головного героя. Читаємо в романі опис візиту високого московського начальника — союзного міністра вугільної промисловості Засадова (натяк на відомого О. Засядька):

«Мету цього візиту зрозумів тільки Дубляк [*директор ТЕЦ — О. Гр.*]. Його особисто було суворо попереджено: ТЕЦ є власністю вугільного міністерства. І ніяких інших хазяїв у цього підприємства бути не може! Там, нагорі, у Москві добре розуміли, що перехід ТЕЦ під будь-яке інше начало потягне за собою необхідність видобувати шахтами і розрізами тільки якісне вугілля. ТЕЦ потрібна їм для того, щоб запісочена гірнича маса обраховувалась як корисний видобуток вугілля»[341].

А в одному з наступних розділів роману В. Дергач уже прямо описує механізм махінацій, завдяки яким збиткове шахтоуправління поліпшувало свої показники за рахунок ТЕЦ:

«...Вам на ТЕЦ будуть приносити документ на залізничний состав з вугіллям, а прийомщики на ТЕЦ повинні підписати. — З його блимаючих очей спала посмішка: — Так треба. Шахта завалює план. (...)

– Тамаро Леонідівно! Ви послухайте. Ніхто нічого не втрачає, а виграє загалом все шахтоуправління, тобто наша виробнича одиниця. І план буде виконаний по вугіллю, і норми більші залишаться на майбутній рік»[342].

Отже, внаслідок порівняння двох текстів того самого автора — краєзнавчого нариса застійних часів та автобіографічного роману початку XXI століття, немовби сам собою напрошується доволі нескладний висновок. Власне, навіть два варіанти нескладного висновку. Перший — прихильний: у 1970-х роках автор, яко представник місцевої радянської номенклатури, створив лояльний до влади наратив, натомість у роки незалежності він внутрішньо трансформувався і став справжнім українським патріотом, що й відобразив у романі. Другий — скептичний: автор і раніше, й тепер ішов у річищі панівної ідеології, «коливався разом із генеральною лінією».

Одначе я переконаний, що справа зі світоглядом та історичною пам'яттю аналізованого ватутінського автора насправді виглядає складніше і водночас, сказати б, послідовніше. Навіть у застійні часи, бувши директором підприємства і лояльним членом партії, Василь Дергач водно-

[340] Там само, С. 235.
[341] Там само, С. 244.
[342] Там само, С. 246.

час залишався сином репресованого селянина й українським поетом, і ці два складники своєї ідентичності постійно й гостро усвідомлював. Якби це було не так, то не було б збірки «Шлях до храму», що за неї В. Дергач поплатився директорським кріслом і, мабуть, партквитком також.

Іншими словами, у «доперебудовчі» часи В. Дергач, навчений трагічним досвідом своєї родини, тримав подалі від чужого ока й вуха своє справжнє ставлення до багатьох речей, але вже в горбачовські часи, не чекаючи розвалу СРСР, виніс чимало з наболілого на читацький суд (а вийшло — на «суд» Звенигородського райкому КПУ). Подальша його еволюція в національно-патріотичному напрямку виглядає цілком логічною. Одначе й радянські елементи його світогляду та ідентичності не зникли безслідно.

Прикметною є позиція, з якої в романі описано суспільно-політичну боротьбу в місті у 1980–1990-х роках («антирадянська» акція 7 листопада 1982 р., мітинг протесту проти будівництва «Царського села»). Якщо перший із цих епізодів автор інтерпретує цілком у національно-демократичному дусі, то другий — у річищі радянської парадигми боротьби між «експлуатованими» (прості трударі, що стають рухівцями) та «експлуататорами» (директори-«прихватизатори»), а предметом гарячих дискусій на мітингу стає будівництво «буржуйських» особняків, що автор та позитивні герої роману вважають, вочевидь, справою негідною, мало не злочинною.

Але такі світоглядні моменти у випадку В. Дергача можна вважати окремими атавізмами радянськості, здебільшого неусвідомлюваними.

Як бачимо, навіть серед старшого покоління ватутінців радянська інерція все ж не стала панівною тенденцією — знайшлися інтелектуально активні індивіди, здатні до послідовних порахунків з радянським минулим. Однак ці порахунки з минулим, на жаль, мають серед старшого покоління поодинокий характер.

Може, серед молодших ватутінців справа виглядає інакше? Варто припустити також, що молодше покоління городян має не лише інакше бачення минулого, але й оприлюднює його за допомогою новіших комунікаційних засобів. Спробуймо ж з'ясувати, наскільки нове це бачення.

3.8. Ватутінське минуле в Інтернеті

Сказати сьогодні, що Інтернет розкриває нові, небачені можливості для комунікації, пошуку інформації та для творчого самовираження — це означає повторити загальновідому, тривіальну істину.

Однак для мешканців провінційних українських містечок доступ до Інтернету справді вперше відкриває реальну можливість заявити про себе всьому світові без будь-яких посередників, редакторів, цензорів тощо. Інтернет не лише руйнує старі уявлення про час і простір, про культурні та владні ієрархії, він також підважує усталені стереотипи центру й периферії. Втім, про це сказано безліч разів, мені ж тут ідеться про річ конкретну й прагматичну, а саме: в наші дні практично кожен так званий маленький, він же пересічний українець, із своїм пересічним (тобто маленьким) доходом, якщо він має досить освіти й кебети, спроможний придбати комп'ютера, під'єднатися до «світового павутиння» і, використовуючи практично безкоштовні послуги великих порталів, склепати собі таку-сяку веб-сторінку, начиняючи її всім, чим сам забажає — власними літературними або вченими творами, малюнками, фотографіями улюбленого песика, враженнями від побачених фільмів, показів мод, відвіданих закордонних міст і таким іншим.

Але якщо для жителів великих міст розвиток Інтернету додав іще одну можливість до вже наявних (для пошуку інформації та наукових досліджень у них є великі бібліотеки та численні книгарні, а для оприлюднення плодів власної творчості — видавництва, редакції журналів, художні галереї тощо), то для провінціала згадані конвенційні можливості традиційно були чимось майже недосяжним. Тим-то Інтернет для нього справді став омріяним вікном у великий світ. Однак у провінціала, окрім бажання самовиразитися і заявити про себе світові, є ще й бажання розповісти світові про рідне містечко чи село. Цей «комплекс Бобчинського», втім, притаманний не лише особам, а й цілим народам. Згадаймо, як колись у 1990-х, на останніх хвилинах відбіркового матчу, виграного збірною Словенії у нашої збірної, над трибунами люблянського стадіону з'явився величезний транспарант:

«Europe, now you know us!»

Цю фразу цілком можна поставити епіграфом до багатьох українських веб-ресурсів, і то не лише «провінційних».

Одначе Інтернет, усуваючи обмеження і контроль (принаймні явний), розкриваючи перед користувачем позірно безмежний простір свободи, водночас створює нові небезпеки: відсутність зовнішнього контро-

лю, сполучившись із браком фахового самоконтролю та авторської вимогливості до власного продукту, формує характерний Інтернет-стиль, що йому притаманні поєднання оперативної реакції на пережитий досвід, безпосередності та свободи викладу — з поверховістю, необробленістю текстів, із некритичним і недбалим ставленням до матеріалу як власного, так і запозиченого (взагалі, повага до авторського права — це не про Інтернет).

Неохайність стилю часто переростає в ігнорування нормативного «доінтернетного» правопису, ба навіть у своєрідний власний правопис. В англомовному світі він виразився у «фонетичних» словозамінниках (як-от 4u замість *for you*) та химерних абревіатурах (*asap, imho* тощо), а в так званому ру-неті виникло специфічне явище фонетичної «олбанської» мови (аффтар, ржунимагу, кросавчег etc). Однак недбалого поводження з фактами, стильової понятійної мішанини ще недосить, щоб породити нове культурне явище, вони лише формують у багатьох інтелігентів «старого гарту» зневажливе ставлення до Інтернету як до «всесвітнього смітника» (Станіслав Лєм).

Чимало із згаданих рис ми спостережемо й у «ватутінських» інтернет-ресурсів, однак їм притаманні ще й певні «провінційні»особливості: загальна ватутінська інерційність у ставленні до минулого проявляється зокрема в тому, що світоглядно та дискурсивно ватутінські краєзнавчі матеріали в Інтернеті ближчі радше до текстів П. Блажка та В. Дергача, аніж до продукції їхніх столичних інтернет-колег.

Візьмімо для прикладу вебсайт *vatutino2005.narod.ru,* що з'явився кілька років тому. Цей вебсайт — очевидно, приватна ініціатива одного чи кількох сучасних ватутінців, які вирішили зберегти анонімність. Мова оформлення сайту — російська, та й розташований він на російському ресурсі *narod.ru,* хоча містить чимало україномовних матеріалів, запозичених з інших джерел.

Є тут і матеріали з історії міста.

Поряд із «транспортною сторінкою» (дані про те, як дістатися до Ватутіного з Києва, Черкас, Умані), інформацією про погоду та про ціни на міському ринку, форумом та іншими розважальними розділами, сайт пропонує розділ «О городе», де розміщено кільканадцять текстів, зокрема:

- 19-рядковий анонімний текст із назвою «История города»,
- скорочена на третину стаття «Ватутіне» з «ІМіС Укр. РСР»,
- анонімний текст про ТВМ (при ньому — оцифрований старий любительський відеофільм про ТВМ на 10 хвилин),
- 16-рядковий анонімний текст «Пиво в Ватутино» (проілюстрований чотирма етикетками Звенигородського пивзаводу 1970-х років),

- кілька відсканованих газетних статей про Ватутіне різних років, переважно з місцевих газет[343],
- тексти офіційних звітів про соціально-економічний розвиток міста у 2006 та 2008 роках (вочевидь, запозичені з міськради),
- а також лінк на вже згадані мемуари Ервіна Скорецького.

Є на сайті також понад сотня оцифрованих старих чорно-білих фотографій з життя міста в 1950-ті — 1970-ті роки (імовірно, з родинних альбомів розробників, їхніх родичів і знайомих), серед яких окремий розділ складають шкільні випускні фотографії. Фоторозділ сайту видався мені найціннішим як джерело історичних матеріалів, і я часто їх використовував у своїй роботі.

Окрему рубрику сайту присвячено місцевим поетам, серед яких почесне місце посідає Василь Дергач. На сайті розміщено його біодовідку та тексти трьох поетичних збірок, але згадок про книжку В. Дергача «Ватутіне», як і про книжку П. Блажка, на сайті немає.

З-поміж історичних матеріалів сайту звернімося передусім до тексту, що так і називається — «История города». Вражає його надзвичайна лаконічність (19 рядків) та бідність подіями. Стисло описано створення вугільно-енергетичного комплексу в перші роки існування міста, потім — одразу стрибок у 1970 рік, опис аварії ТВМ і констатація «неминучого згасання комплексу». До цього додано ще дві фрази: одна — про те, які тепер є у місті підприємства (дуже неповно); друга — що «протягом майже 60 років місто поволі розширювалося, охоплюючи... дедалі більшу територію...» Оце, власне, і все.

Датованих подій в «Истории города» лише дві — заснування міста в 1947 році та аварія ТВМ у 1970-му. Але бідність подіями перевершується цілковитою відсутністю персонажів — нема ані осіб, ані навіть колективів. Таке враження, що для автора існують лише підприємства та виробничо-технологічні процеси. Лише в останній фразі відбилося усвідомлення того, що «історія міста» — то щось більше за розвиток місцевих підприємств, але розвитку ця думка не одержала.

Спробуймо підкріпити чи спростувати це враження детальнішим аналізом тексту. «История города» складається з 11 речень, із них 4 складних, решта — прості. Разом це дає 14 простих речень. Ось головні частини (підмети й присудки) всіх речень:

«Город основан...»

«решалась задача обеспечения...»

---

[343] Серед них, до речі, нема жодної з краєзнавчих статей П. Блажка.

«...базой было трофейное оборудование»

«Комплекс состоял из...»

«месторождения отрабатывались...»

«были построены кирпичный завод и деревообрабатывающий комбинат»

«...металлоконструкция... рухнула»

«не был залит спирт...»

«запасы были исчерпаны...»

«угасание комплекса стало неизбежным»

«добыча производилась...»

«...угольный комплекс был закрыт»

«...действует хлебокомбинат и несколько малых предприятий»

«...город расширялся».

Вісім речень, тобто більшість — у пасивному способі, іншими словами — безособові («задача решалась», «добыча производилась», «заводы построены», «запасы исчерпаны», «комплекс закрыт» тощо). Оповідач не схильний уточнювати, хто вирішував «задачу», будував заводи, закривав «комплекс».

Можна трактувати цю несхильність як псевдо-об'єктивність, коли процеси, що є наслідком свідомих дій людей, описуються як незалежні від людської волі (принаймні від волі оповідача), як майже природні. За цим може стояти свідоме обмеження оповідачем обріїв критично аналізованого навколишнього світу, спричинене радянським «матеріалістичним» світоглядом, а також досвідом страху перед всевидющою владою, яка не терпить критичних оцінок своїх дій. З роками такий страх перетворюється, у гіршому випадку, на конформістську інтерналізацію офіційного світогляду, у трохи кращому — на рефлекторне уникання критичних оцінок соціальної дійсності, і взагалі — на апріорну нехіть до «політики».

Лише 6 простих речень з «Истории» мають активні підмети: «оборудование», «комплекс», «металлоконструкция», «угасание», «хлебокомбинат и несколько малых предприятий», «город». Усі, як бачимо — не живі істоти, а виробничо-технологічні об'єкти. Навіть «город» не зростав чи там розвивався, а — «розширювався, охоплюючи дедалі більшу територію», що означає екстенсивний, механічний процес.

У такому ж стилі написано й текст «Пиво в Ватутино». Він має 16 рядків, 6 складносурядних речень, з них майже половина — в пасивному

способі, а решта мають так само «індустріальні» підмети («город», «обеспечение», «продукция», «товары народного потребления», «Звенигородский пивзавод», «пиво», «расцвет», «этикетки»). Текст «Пиво в Ватутино» курйозний тим, що в ньому, власне, йдеться не про Ватутіне (як в анекдоті про картину «Ленін в Польщі» не було Леніна), а ностальгійно згадується пиво давно закритого пивзаводу в сусідній Звенигородці. Попри «неживі» підмети, в тексті фактично є герої. Це — фахівці-пивовари (названі «командою спеціалістів»), а також чудова вода місцевих джерел, завдяки чому «пиво прославилося далеко за межами області». Зникнення пивзаводу з сумом констатується, але його причини ніяк не коментуються. Судячи з того, що текст проілюстровано звенигородськими пивними етикетками 1970-х років, саме вони послужили приводом до його написання.

Інший матеріал, уміщений також без зазначення автора на веб-сайті *vatutino2005.narod.ru*, стисло оповідає про «чудодійного птаха» ТВМ — його німецьке походження та видатні технічні дані:

> «Мост "Мойерштольн" мог отрабатывать забой высотой 50 метров и насыпать отвал в 65 метров с производительностью 2100 м3/час. Длина моста от роторного колеса, закрепленного на выдвижной стреле, до конца разгрузочного транспортера — 335 м».

Далі сухо, беземоційно оповідається, як міст перевозили на Юрбас, монтували, як потім, у 1960-х, йому видовжували роторну стрілу, як переводили на Звенигородський вуглерозріз, і як невдало йому там працювалося від самого початку. Особливо ж детально описано не надто славний кінець ТВМ:

> «Уголь Звенигородского месторождения был значительно хуже по зольности, и обеспечивать работу ТЭЦ и брикетной фабрики разрез не мог. Приходилось сокращать продолжительность зимнего ремонта и эксплуатировать мост в морозную погоду, когда температура воздуха опускалась ниже 10 градусов. В конце 1970 года, во время пересмены в 00 часов внезапно оборвались четыре цилиндра основных гидравлических опор моста, и отвальная стрела упала. Официальное расследование не проводилось, но предположительной причиной аварии могла стать совокупность таких факторов, как удлинение роторной стрелы, усталость металла, работа при температуре — 10°С с гидравлической жидкостью в системе, соединяющей цилиндры опор моста, загустевающей при низкой температуре»[344].

[344] Ця оповідь про ТВМ, у скороченому вигляді (без згадки про аварію) була раніш опублікована у книжці П. Блажка «Ватутіне» (2001), де її приписано першому начальнику ТВМ Олексію Лікіну.

Бачимо тут «позитивістську оптику» погляду, цілком відмінну від офіційних радянських наративів. Дозволю собі висловити міркування про анонімного автора (авторів?) розглянутих текстів: судячи з непоганої літературної російської мови та доброго володіння технологічними подробицями діяльності підприємств міста ще в 1950–1970-ті роки, це люди з вищою технічною освітою, яки колись працювали на тих підприємствах. Іншими словами, автор (автори) — навряд чи хтось із молодих розробників сайту vatutino.2005, а радше люди з покоління їхніх батьків, але не з «оргнаборівських» селян, а з тих молодих інженерів, згаданої Е. Скорецьким «веселой и доброжелательной молодежи», що прибувала на Юрбас після закінчення вузів і залишилася тут на все життя.

З іншого боку, ці короткі тексти, вочевидь, написано (або ж перероблено) саме для сайту, на замовлення його розробників[345]. Імовірно, їхніми головними вимогами до «Історії міста» були стислість і відсутність «політіческой трєскотні», судячи з того, які саме фрагменти були ними скорочені при розміщенні на сайті старої статті О. Заїки з «Історії міст і сіл УРСР»: зі старого тексту викинуто до третини обсягу, головно — абзаци про трудові подвиги ударників, керівну роль парторганізації, успіхи в соцзмаганні, відсотки перевиконання плану тощо. Жодних інших змін стаття з ІМіС не зазнала. Творці сайту чи то не бачили потреби в редагуванні радянського тексту, чи не мали для цього кваліфікації.

Я схильний до другої гіпотези, з огляду на те, що просякнутої офіційною радянською риторикою краєзнавчої книжки В. Дергача «Ватутіне» (1977) на сайті не лише не розміщено, а й не згадано взагалі, хоча вміщено тексти трьох його збірок пізнішого часу (зокрема — «Шлях до храму»), і навіть газетну рецензію на його роман-сагу «Тепло і холод».

Іншим словами, офіціозний наратив, втілений у старій книжці В. Дергача, був свідомо відкинутий розробниками, як, утім, і пострадянський «поминальний» наратив П. Блажка. Однак запропонувати йому повноцінну альтернативу творці сайту виявилися неспроможні, створивши такий собі постмодерний «історичний колаж» із кількох куцих текстів, кількох «лінків» (як-от на мемуари Е. Скорецького) і сотень старих фотографій з родинних альбомів. До речі, видається, що візуальні матеріали (фотографії, відео) як джерело знань про минуле, і взагалі як змістовне наповнення сайту, викликають у його творців значно більше зацікавлення, аніж «голі тексти»[346]. Мабуть, вони належать до пророковано-

[345] Або ж написано розробниками зі слів їхніх старших родичів, ватутінських інженерів старшого покоління.

[346] І не лише у них. За неперевіреними даними, нещодавно з творцями сайту зв'язалися члени німецького товариства «аматорів транспортно-відвальних мостів», котрі, виявивши

го колись Маклюгеном «пост-гутенбергівського» покоління, мешканців «глобального села».

Однак мені видається, що попри явні культурні відмінності, є все ж чимало спільного у молодих розробників сайту, автора замовленого ними куцого тексту «История города» та зневаженого ними краєзнавця П. Блажка. Це спільне я б назвав ***індустріальним, але домодерним світоглядом.***

Раніше вже говорилося про «вульгарно-індустріальний» підхід до історієписання у В. Дергача та П. Блажка. Видається, що це — підхід не лише до історії, а й до життя, і він далеко не зник разом із закриттям вугільних підприємств.

Пишучи для вебсайту «Історію міста» обсягом не більше за сторінку, її автор, імовірно, намагався відібрати до неї найголовніше, що за понад півстоліття відбулося в житті міста, а може, і в його власному житті. Цим найголовнішим виявилося промислове виробництво.

Виробнича діяльність — як основний зміст життя суспільства. Член виробничого колективу — як основна соціальна роль людини. Кваліфікована і чесна праця — як головна людська чеснота. Вироблені «матеріальні блага» — як головний критерій успіху і для особистості, і для спільноти. Так можна сформулювати ключові «ідейні підвалини» цього світогляду.

Згадаймо, як П. Блажко визначав, чим славне Ватутіне — «паливними брикетами, міцною будівельною цеглою, добротними столярними виробами» і так далі. З таких уявлень логічно випливають і ті «виробничо-орієнтовані» політичні погляди, про які вже згадувалося[347]. Однак навіть подібні сумирні політичні висловлювання є радше винятком, а правилом — уникання згадок про суспільно-політичні явища, небажання їх оцінювати — принаймні, публічно.

Замість облюбованої західними теоретиками модерного світогляду дихотомії двох сфер — приватного й публічного, маємо тут опозицію «домівка» — «робота». І робота, ясна річ — у «трудовому колективі». А керівництво цього колективу за своїми соціокультурними характеристиками нерідко уподібнюється патріархальному лідерові традиційної спільноти. Згадаймо, як у П. Блажка керівник гірничого тресту в 1952 році вирішу-

---

на сайті оповідь про «наш» ТВМ, та ще й невеличкий відеофільм про нього, зуміли знайти в Німеччині кількох дідусів, які ще до війни працювали на цьому мосту «Маєрштольн». Дідусі буцімто дивилися відео про свій (згодом ватутінський) ТВМ, згадували молодість і плакали з розчулення. Усе-таки Інтернет — велика сила.

[347] Блажко П., цит. праця, С. 139–140.

вав, що фасадні колони міського палацу культури мають бути не прямокутні, як у проекті, а круглі. І — «довелось обрубувати»[348]...

Влада, особливо радянська, трактується чи то як патріарх роду, чиї рішення не обговорюються, чи — як природна стихія, потужна й незалежна від волі людини. Ми можемо лише пристосовуватися, як ватутінські шахтарі намагалися пристосуватися, переходячи на все нові, хай і все гірші вугільні родовища. Так колись безземельні українські селяни не йшли до міста, а їхали десь на цілинні землі чи за океан, аби й там робити те, що звикли — сіяти пшеницю.

Цілком природно, що й стосовно міського простору влада виступає в ролі деміурга — далекого, незбагненного, але загалом благого. Вона засновує міста, проектує вулиці й заводи, дає їм вікопомні імена; влада визначає героїв і ставить їм пам'ятники. Іншими словами, це влада творить символічний простір міста, а городянам залишається навчитися правильно його відчитувати. Оскільки задуми й дії влади не обговорюються й не аналізуються звичайними людьми, то вони немовби виводяться поза межі людської діяльності, на рівень сил природи. То ж немає нічого парадоксального у твердженні П. Блажка, буцімто місто Ватутіне «народилося з надій» простих трударів, як і в тому, що ані він, ані В. Дергач у своїх краєзнавчих нарисах не називають жодного з авторів проектів ватутінських підприємств чи цивільних будівель. Адже всі ці неназвані міні-деміурги — лише часточки єдиного могутнього тіла влади-деміурга, котра почула мрії трударів про вугільні брикети й благоустроєні квартири, махнула цеківсько-совмінівською чарівною паличкою — і стало Соцмісто!

У текстах, створених носіями такого світогляду після розвалу СРСР, спостерігаємо відмінність від радянських наративів не сутнісну, а радше технічну: дії влади й далі не аналізуються, не критикуються, але влада як суб'єкт, учасник подій практично зникає з їхніх наративів (хіба що часом згадуються директори того чи того підприємства). Натомість творцями міста, «першобудівниками» виявляються не ті, хто приймав рішення і проектував будівлі та підприємства, а рядові виконавці, прості трударі, в дусі хрестоматійного некрасовського вірша «Железная дорога».

У представників наступних поколінь ватутінців, у дітей, а тим більше у внуків «першобудівників» погляди на минуле міста розвиваються, як бачимо, здебільшого не через заперечення радянських «індустріальних» уявлень, але у формі їх своєрідної деградації: основні ідеологеми зберігаються, як щось природне й самоочевидне, як-от примат «виробництва» над іншими сферами життя, недовіра до ринкової «стихії», однак втрача-

[348] Блажко П., цит. праця, С. 19.

ється здатність відчитувати ідеологічні, символічні послання того часу, зокрема — вписані в міський простір.

Прикладом такої «трансформації-деградації» можуть служити матеріали ще одного Інтернет-ресурсу, присвячені Ватутіному. Йдеться про веб сторінку «Педагогічне краєзнавство»[349]. Відсилання на цей ресурс з'явилося на сайті *vatutino2005* восени 2009 року, тож можна припустити, що приблизно з цього часу й діє згаданий краєзнавчий сайт. «Педагогічне краєзнавство» можна назвати авторським і водночас квазі-анонімним сайтом, бо хоча його матеріали не підписані та нема інформації про авторів (власників сайту), зате є копірайт — один на всі матеріали (© Тетяна Бондаренко). Біографічної довідки про згадану Тетяну Бондаренко на сайті нема, однак один із матеріалів (фоторепортаж про відвідання уманського музею групою старшокласників чи, можливо, першокурсників) дозволяє припустити, що авторка сайту — уманська вчителька або викладачка. Тому й краєзнавство її «педагогічне», локалізоване на Черкащині — тобто в місцях, куди не складно здійснити одноденну екскурсію зі своїми підопічними.

Закроєний сайт «Педагогічне краєзнавство», можна сказати, із запасом: на головній сторінці є меню-перелік районів Черкащини, а по кожному району пропонується перелік із кількох міст і сіл (вірогідно, найцікавіших у краєнавчому сенсі). Одначе переважна більшість позицій у цьому меню порожня. Немає навіть нарисів про офіційно визнані «історичні міста» області — Черкаси, Чигирин, Корсунь, Звенигородку. Наявних же краєзнавчих матеріалів при першому перегляді сайту (осінь 2009 року) виявилося менше десятка (Умань, Катеринопіль, Тальне, Ватутіне та кілька сіл центральної Черкащини). Практично всі тексти написано від першої особи в жанрі, що є поєднанням традиційного краєзнавчого нарису з подорожніми нотатками, проілюстрованими фотознімками автора-мандрівника. Через півроку, при повторному перегляді сайту виявилося, що за цей час додалося ще два-три нариси. Вочевидь, авторка постановила собі не вміщувати механічно «чужих» матеріалів, доки сама не побуває у відповідній місцевості й не підготує власних нотаток та фотознімків. Оскільки ж її подорожі, як можна зрозуміти, полягають у кількагодинному візиті власним авто, то й нариси, що є їх наслідком, можна назвати «краєзнавством з вікна автомобіля».

Що собою являє таке краєзнавство, розглянемо на прикладі матеріалів про Ватутіне. Цих матеріалів на разі три:

---

[349] www.kraeznavstvo.at.ua/index/vatutine/0-27

- власне нарис-репортаж про Ватутіне, що складається з кількох сторінок тексту, проілюстрованих 15 фотознімками, зробленими, ймовірно, восени 2009 року під час авторчиного візиту до міста;
- короткий (півсторінки) текст про ватутінський музей історії міста;
- відсканований і вміщений без змін невеликий нарис «Ватутіне» з туристичного путівника «Черкащина» 1966 року, котрий, вочевидь, потрапив авторці на очі, коли вона готувала свій нарис про місто.

Оскільки останній із цих матеріалів уже раніше згадувався й аналізувався в попередньому розділі цієї книжки, а про міський музей ми детально поговоримо в наступному розділі, то тут зупинимося на першому зі згаданих текстів, котрий до того ж є найбільшим і цілком належить авторці. Найперше, що можна сказати про цей нарис: йому цілком притаманні більшість раніше згаданих типових рис Інтернет-текстів історичного та краєзнавчого характеру: поєднання колажного стилю, поверхового, недбалого ставлення до фактів із невимушеністю, безпосередністю, неформальністю авторського викладу.

Якихось несподіваних, раніше невідомих фактів із минулого міста читач, уже ознайомлений з книжками В. Дергача та П. Блажка, у цьому нарисі не знайде. Очевидно, що авторка спілкувалася з інформантами-ватутінцями (зокрема, вона згадує про відвідання міського музею й розмову з його директором), а також одержала від них якісь письмові матеріали[350]. Інакше звідки б узялися в її тексті довгі переліки галузей, до яких належали ватутінські підприємства, самих цих підприємств, а також видів продукції, що вони її випускали («Електроенергія і брикет, каолін і мертель, шамот і цегла, залізобетонні вироби і столярна продукція, прилади, обладнання і запчастини для вугільних підприємств, ковбасні та хлібобулочні вироби — це далеко не повний перелік продукції ватутінських підприємств»[351]).

Утім, навряд чи авторка надто уважно слухала розповіді інформантів, аналізуючи почуті чи прочитані факти, позаяк ті текстові конструкції, що їх вона будує з окремих фактів, набувають такого химерного, анахронічного й алогічного характеру, що й увесь нарис в результаті стає якимось абсурдно-анекдотичним наративом. А додаткова анахронічна мішанина термінів і понять, запозичених із різних епох і соціо-культурних реальностей, дозволяє згадати про явище «посткомуністичної шизофренії». суперечливої системи понять і вартостей, описане К. Кшиштофеком[352].

---

[350] Одначе про книжки В. Дергача та П. Блажка вона жодного разу не згадує.

[351] www.kraeznavstvo.at.ua/index/vatutine

[352] Внутрішню суперечливість системи цінностей посткомуністичного східноєвропейця польський соціолог К. Кшиштофек описує так: «Що особливо дивує іноземців, і що

Візьмімо для прикладу третій абзац нарису:

«Поширений попит на вугілля у роки масової індустріалізації спричинив необхідність у заснуванні поблизу села Юрківки офіційного промислового містечка [sic]. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 19.04.1949 року селище міського типу названо ім'ям видатного полководця, Героя Радянського Союзу генерала армії Миколи Федоровича Ватутіна. Шахта "Октябрина" займала одне з перших місць у Радянському Союзі по добуванню бурого вугілля. Гордістю і технічною базою **на шахті** став транспортновідвальний міст, який **придбали за кордоном**. Відвальний міст з подовженою роторною стрілою пересувався за допомогою вузькоколійки. Конструкція рухалася як вперед так і назад»[353].

Звернімо увагу на кілька моментів у цьому фрагменті тексту.

1) Заснування міста в сталінські часи пояснюється анахронічно, з погляду ринкової економіки, як наслідок «поширеного попиту на вугілля». До того ж не вугілля, як ми знаємо, було продуктом ватутінської індустрії, а електроенергія та вугільні брикети.
2) Що таке «офіційне промислове містечко», знає, мабуть, лише авторка. А як не знає, то не переймається.
3) Шахта «Октябрина», як ми вже знаємо, діяла у 1930-і роки, тобто до заснування Ватутіного, а після війни її не відновлювали.
4) Цікаво, як собі уявляє авторка роботу величезного транспортновідвального моста в шахті, під землею. Утім, вірогідну відповідь на це запитання вже дано у пункті 2).
5) Звідки авторка взяла, що ТВМ «придбали за кордоном», адже у Ватутіному всі, зокрема її інформанти, добре знали, що міст був «репараційним»? А дуже просто: їй сказали, що міст був німецьким, тобто закордонним. Іншого способу одержати техніку з Німеччини в повоєнні роки, окрім придбання, сучасна українська вчителька (може, навіть учителька історії) не знає.

самі східноєвропейці часто зауважують стосовно себе, так це те, що їхня етно-культурна ідентичність характеризується якимось ***шизофренічним поєднанням непоєднуваних цінностей***. Ця ідентичність не є більш-менш збалансованим компромісом між відчуттями «європейськості», національності та місцевої приналежності, але набором суперечливих відчуттів: захоплення, навіть схиляння перед Європою і Заходом, нездоланним потягом до їх наслідування, і водночас етноцентризмом, тобто браком компромісу між імітативною та етнічною культурами... Втім, це — типовий зразок реакції на різкі суспільні зміни, а не унікальне східноєвропейське явище» (Krzysztofek K. '*Patterns of cultural change and cross-cultural communication in post-1989 Europe. Implications for cultural identities*', In: Council of Europe, CMC (95) 3 Prov., p. 187–188).

353 www.kraeznavstvo.at.ua/index/vatutine

6) Яскраву і змістовну фразу «Конструкція рухалася як вперед так і назад» можна лишити без коментарів, а можна й прокоментувати: вона, як на мене, чудово ілюструє глибину осмислення авторкою зібраних фактів про місто Ватутіне та його промисловість.

Утім, дискурсивну мішанину в цьому нарисі якнайкраще ілюструє інший його фрагмент, що, знову-таки стосується «золотої доби» в історії міста:

> «Працівники індустріальних галузей направлялись для перейняття досвіду у країни близького зарубіжжя, гірники отримували пайки та лікувались у Звенигородському санаторії "Радон", до речі, останній ніяк не продається за 6 000 000 у.о. Місто було колись потужним, мало колись перспективу, розвивалось колись ..., не зараз».

Як бачимо, в межах одного речення невимушено співіснують хронологічно несумісні поняття: з одного боку — суто радянські («пайки», «працівники індустріальних галузей», «перейняття [передового] досвіду»), а з іншого — суто пострадянські («країни близького зарубіжжя», «продаж підприємств», «у.о.»). Авторка, вочевидь, не замислюється над тим, що в час «пайків» і «передання досвіду» не існувало «близького зарубіжжя». Але, з іншого боку — бездумно перейнято у своїх ватутінських інформантів (вочевидь, колишніх «працівників індустріальних галузей») переконаність, що розвиток і перспектива міста полягають у подальшій роботі великих промислових підприємств. Утім, це навряд чи переконаність, радше бездумне повторення чужої думки, адже кількома рядками нижче авторка так пише про сьогоднішній день комбінату вогнетривів:

> «Власники ВАТ "Ватутінський комбінат вогнетривів" не мають наміру витрачати гроші на нерентабельне застаріле підприємство, адже майже ідентичне виробництво у Франції обслуговує близько 100 робітників, а не 500, як у нас»[354].

То в чому ж «розвиток і перспектива» міста? Чи справді в тому, щоб і далі витрачати чималі гроші на нерентабельні заводи, як це було в радянські часи? Вірогідну відповідь авторки на це запитання дивись, знову-таки, у пункті 2).

Запропоноване визначення матеріалів на сайті *kraeznavstvo.at.ua* як «краєзнавства з вікна автомобіля» обумовлене головним чином фотоілюстраціями авторки до нарису про Ватутіне. Її візит до міста відбувався, вочевидь, за таким маршрутом: в'їзд до міста з півночі, з боку Звенигородки, повз статуї шахтаря і шахтарки; потім — по вул. Залізничній до

[354] Можу уточнити: у 1990-і роки на комбінаті було понад 700 працівників..

вокзалу; далі проспектом Дружби до центральної площі; звідти — проспектом Ватутіна через так звані «П'ятихатки», врешті, повернувши на захід, виїзд з міста повз завод вогнетривів та м'ясокомбінат. Принаймні усі 15 знімків, що є в нарисі, зроблені саме на цьому маршруті. Серед цікавих об'єктів, що удостоїлися фотографування: залізничний переїзд та статуї шахтаря й шахтарки перед ним; залізничний вокзал та бюст генерала Ватутіна на привокзальній площі; магазин «Юрбас» на проспекті Дружби; центральна площа з пам'ятником Леніну; проспект Ватутіна (знятий, імовірно, через вітрове скло автомобіля); прохідні кількох підприємств (хлібокомбінату, заводу вогнетривів, м'ясокомбінату), сфотографовані з боку дороги; і нарешті описаний нами раніше знак-барельєф при в'їзді до міста із заходу.

Прикметно, що, оглядаючи й фотографуючи місто, авторка неодноразово «відчитує» його символічний простір зовсім не так, як це зробив би хтось із городян. Наприклад, фото проспекту Дружби (формально — головної вулиці міста) має дивний підпис: «Дорога до з/д та авто вокзалів», натомість головною вулицею названо проспект Ватутіна. А й справді, хіба ж не цей проспект має бути головним у місті, що носить ім'я геройського генерала? До того ж він і ширший, і довший за проспект Дружби. Знімку центральної площі з пам'ятником Леніну й Палацом культури за ним авторка дає не менш дивний підпис: «Палац культури в міському парку». У цьому випадку авторку, ймовірно, збили з пантелику атракціони «Луна-парку», що були тоді розставлені на площі довкруг Ілліча (див. **іл. 3.74** у розділі **3.6** цієї книжки). Ну де в нормальному місті розташовують «Луна-парк»? Ясна річ, у «парку культури і відпочинку», або ж на якомусь пустирі.

Та все ж попри ці помилки у прочитанні ватутінського міського простору, авторка відчула його специфічність чи радше відмінність від простору інших, старіших провінційних міст, коли судити за фінальними фразами нарису, де Ватутіне названо «маленьким, інженерно спланованим містечком». В її очах те, що створювалося як зразкове соціалістичне місто, стало всього лише «інженерно спланованим». Чому? Вочевидь тому, що авторка, як і багато людей її покоління, вже нічого не знає про утопічні урбаністичні концепції радянських часів і не впізнає їх у реальному міському просторі.

Загалом же після прочитання нарису про Ватутіне на сайті «Педагогічне краєзнавство» виникає запитання: чи не є ця суміш бездумно переписаних чужих думок і наївних власних вражень, переплутаних фактів і анахронічних понять цілком безвартісною з погляду як «історичної правди», так і «наукової об'єктивності» щодо минулого міста? Відповідь,

гадаю, все ж таки має бути негативною: ні, навіть дилетантське Інтернет-краєзнавство дає нам щось вартісне й важливе.

По-перше, він цінний для дослідника так, як необроблені, нередаговані свідчення живого очевидця подій минулого є цінним джерелом для науковця, який займається так званою усною історією. А нарис на сайті «Педагогічне краєзнавство» є усе ж таки головно враженнями очевидця, який побував у місті, описав те, що побачив і почув, ще й проілюстрував власними фотознімками. Численні дрібні риси сьогоднішнього життя Ватутіного, розкидані по тексту нариса й зафіксовані на знімках, створюють той ефект безпосередності й автентичності, якого не дасть суха наукова стаття, хоч би як добре відредагована, методологічно бездоганна й вивірена на точність фактів.

По-друге, такі локальні Інтернет-ресурси, як «Педагогічне краєзнавство», створені власною ініціативою одного чи кількох ентузіастів, вартісні з погляду суспільного навіть більшою мірою, аніж із наукового. Адже в них, у наші дні дедалі численніших і розмаїтіших, можемо бачити ті реальні уявлення про минуле (себто так звану історичну пам'ять), що сформувалися не в науковому середовищі, не в кабінетах чиновників від освіти чи від «націєтворення», а в умах так званих пересічних громадян. Я далекий від того, ясна річ, щоб ототожнювати історичні уявлення авторки сайту «Педагогічне краєзнавство» зі «справжньою», істинно-народною версією історичної пам'яті українців, позаяк адекватну картину суспільних уявлень про минуле дасть лише багатоманіття, багатоголосся таких-от «голосів з народу», котре, варто наголосити, фактом своєї численності, широкої доступності, та й самого свого існування завдячує Інтернету.

Це різноманіття невідредагованих, невідфільтрованих, а часом і не зовсім політкоректних індивідуальних та групових «історичних пам'ятей» підважує ту монополію на єдино правильне бачення історії, що на неї й досі претендують то академічні, то політичні еліти.

3.9. Ватутінська Erinnerungskultur та криза локальної ідентичності

Розглянувши радянські та пострадянські історичні наративи про місто Ватутіне, а також оглянувши монументальні втілення «політики пам'яті», що їх бачимо сьогодні на вулицях і площах міста, можна зробити кілька загальних висновків щодо *культури пам'яті* в українській «глибинці».

Передусім уточню: культуру пам'яті розумітимемо так, як її *(Erinnerungskultur)* визначає сучасний німецький історик Ян Ассман:

йдеться про сукупність численних засобів та суспільних інституцій збереження спільнотою інформації про свій минулий досвід.

Завдяки розвиненій культурі пам'яті спільнота (етнос, сільська громада, сучасна нація тощо) здатна зберегти свій спосіб життя, культуру, свою спільну ідентичність, особливо в часи криз і загроз. До основних складових елементів культури пам'яті зазвичай відносять міфологію, історичну науку, літературу (як художню, так і мемуарну), освіту, систему таких культурних інституцій, як музеї, архіви, бібліотеки, заповідники тощо.

Очевидно, що нормальне функціонування згаданих елементів культури пам'яті неможливе без розвиненого середовища інтелігенції, передусім гуманітарної. Втім, навіть у домодерних суспільствах, де інтелігенції (як верстви людей розумової праці) не існувало, все ж були епічні поети, кобзарі, літописці, жерці та інші «професійні» підтримувачі спільної традиції.

Що ж бачимо в сучасному невеликому українському місті?

Передусім — слабку інституційну базу культури пам'яті. У Ватутіному є одна не надто регулярна газета «Місто робітниче»[355], дві бібліотеки, чиї фонди майже не поповнювалися з часів горбачовської перебудови, Палац культури з кількома працівниками, переважно пенсійного віку, та вічно замкнений музей (з одним штатним працівником). Міського архіву фактично немає, зате є архів шахтоуправління, що займає кімнату в колишньому гуртожитку. Немає вузів чи наукових установ, що могли б слугувати базою для історичних досліджень.

Створення музею історії міста, у певному сенсі, саме має свою історію, де в чому доволі характерну. По-перше, різні краєзнавчі джерела подають різні дати заснування музею. У своїй брошурі «Ватутіне» 1977 року В. Дергач гордо стверджував:

---

[355] В історії міста було кілька спроб видавати місцеві газети. Спершу це були багатотиражки шахтоуправління, що не дивно, адже в 1950-х роках шахтоуправління було майже тотожне місту. З 1949 року по 1956 українською мовою виходив «Стахановець вугілля», потім його чомусь закрили, а через кілька років відновили вже російською мовою під тостоподібною назвою «За уголь!» Після відставки Хрущова та ліквідації його адмінреформи (раднаргоспи та два окремі обкоми в кожній області — промисловий і сільськогосподарський) закрили й цю багатотиражку. Роль місцевої преси неподільно відігравала Звенигородська «районка» з історично-наснаженою назвою «Шевченків край» (у народі жартували, що це тодішній перший секретар райкому КПУ на прізвище Шевченко назвав газету на свою честь). Лише після проголошення незалежності й набуття Ватутіним статусу міста обласного підпорядкування, створено орган міськради — газету «Місто робітниче».

«Зараз у Ватутіному створено музей міста. Бо є вже у нас своя історія» (с.69).

А в ювілейній збірці «Ватутіне вчора й сьогодні», в нарисі про заклади культури та колективи самодіяльності О. Авдієнко (колишній завідувач міськвідділу культури) повідомляє:

«Ватутінський історичний музей відкрився 23 травня 1997 р. з нагоди 50-ї річниці міста. Ініціаторами створення музею були Ватутінська міськрада, рада ветеранів війни та праці (голова ради — В. П. Корона), та міський відділ культури (завідувач О. Авдієнко)» (с.81).

Тож коли насправді утворено міський музей? Трохи ясності в цю справу вносить П. Блажко:

«До відкриття історичного музею в Палаці культури діяла кімната-музей Ватутінського буровугільного комплексу»[356].

Може, саме про відкриття цієї кімнати-музею в середині сімдесятих років писав В. Дергач? Але ж та кімната, наскільки я можу пригадати, існувала ще в середині 1960-х років (нас, молодших школярів, водили туди на екскурсію). Називалася вона якось на кшталт «кімната бойової і трудової слави Ватутінського шахтоуправління». Пригадую, що центральне місце (у прямому й переносному сенсі) в тій кімнаті належало чималим макетам головного індустріального комплексу міста — ТЕЦ та брикетної фабрики. Як ми вже знаємо з цитованого раніш барвистого опису В. Дергача, стояли вони поруч і становили технологічну єдність. Ці макети були, сказати б по-сьогоднішньому, мініатюрною 3D-версією згаданого словесного опису В. Дергача: були тут і «хитросплетіння трубопроводів та металоконструкцій», і «мережкові легкі опори», і навіть малесенький електровозик з вагонеточками, наповненими мікроскопічними брикетиками (**іл. 3.83**).

Ясна річ, ми, яко юні піонери, з цікавістю розглядали цей експонат. Інші ж музейні цінності, що висіли по стінах чи лежали під склом стендів — портрети передовиків, графіки невпинного зростання виробництва, вугільна брикетина (справжня), шахтарська каска з ліхтариком тощо — особливого інтересу не викликали.

А в 1970-і роки цій меморіальній кімнаті просто надали статус «народного музею», про що й сповістив читача В. Дергач. Можливо, й у 1997 році відбулося щось подібне: колишній народний музей просто перевели в нове приміщення і зробили юридичною особою? Однак, якщо

[356] Блажко П. Ватутіне, 2001, С.92

вірити О. Авдієнкові, створенню нового міського музею передувала значно масштабніша підготовка:

«Спочатку була проведена велика робота по **реконструкції** та художньому оформленню інтер'єрів приміщення. Цю кропітку роботу з великим ентузіазмом і творчим натхненням успішно виконали місцеві художники А. Білоус, А. Мартиненко, А. Аратюнян, С. Панченко. Неоціненний вклад у створення музею, його оформлення, збір та компонування експонатів вніс перший директор музею О. Сидоренко. Він провів велику роботу по збиранню та кваліфікації матеріалів до експозиції. В цьому йому активно допомагали рада ветеранів та краєзнавець П. Ф. Бражко (sic). На сьогодні в музеї налічується більше 2000 експонатів основного фонду та більше як 600 — допоміжного»[357].

Якими ж матеріалами збагатився музей, і що собою являє його експозиція? Ось як про це сказано в нарисі О. Авдієнка:

«В музеї можна довідатись про розвиток буровугільної промисловості, етапи Великої вітчизняної війни, Корсунь-Шевченківську битву. Ознайомитись із експозицією, яка розповідає про героїчний шлях генерала армії Героя Радянського Союзу Миколи Федоровича Ватутіна, ім'ям якого названо наше місто»[358].

Ще трохи можна довідатися з короткого матеріалу про Ватутінський музей на сайті «Педагогічне краєзнавство»:

«Директор музею Богословський Віталій Іванович цікаво розповість про історію виникнення міста, про його роботу у потужні індустріальні роки, про командувача 1-им Українським фронтом Миколу Ватутіна та школу №2, на території якої росте берізка, посаджена сестрою відомого генерала. Досліджуються й увічнюються у історичному музеї матеріали, пов'язані з аварією на ЧАЕС. Діє музейна виставка, присвячена афганській війні. Експозиція «Наші земляки» представлена, насамперед, персоналіями: Гриценком Анатолієм Степановичем ... та Маломуж Миколою Григоровичем — головою Служби зовнішньої розвідки України»[359].

Але, як відомо, краще один раз побачити, ніж 100 разів почути від інших. Після численних невдалих спроб потрапити до міського музею в його робочий час мені врешті це вдалося. До програми святкування Дня міста у 2010 році окремим рядком було внесено: «14.00–16.00 — екскурсії до музею міста», і музей справді виявися відкритим для відвідувачів (їх набралося майже десяток).

---

[357] Ватутіне вчора й сьогодні, 2007, С. 81–85.

[358] Там само, с. 85.

[359] www/kraeznavstvo.at.ua/index/vatutine/0–27

Іл. 3.82. Музей історії міста

Музей займає порівняно невелике приміщення (близько сотні кв. м.) на першому поверсі п'ятиповерхового житлового будинку на проспекті Ватутіна. За первісним призначенням це приміщення, мабуть, мало стати крамницею (якщо судити за великими вікнами-вітринами), але до 50-річчя міста, як ми вже знаємо, його переобладнано під музей. Експозиційна частина музею являє собою один великий зал, розділений упродовж стіною, так що вийшло П-подібне приміщення — два довгі зали з переходом між ними. У першому з цих залів експозиція складається з численних стендів на стінах та довгого столу для експонатів посередині. Стенди сформовано за відомчим принципом («Шахти», «Розріз», «М'ясокомбінат», «Освіта», «Медицина» тощо), на них бачимо майже винятково чорно-білі фотографії з короткими підписами. А на експозиційному столі — вже знайомі макети брикетної фабрики та ТЕЦ (перенесені зі старого «Музею трудової слави» в палаці культури), а також новіший макет — м'ясокомбінату.

Між макетами ТЕЦ і брикетної фабрики (котрі в житті, як ми знаємо від В. Дергача, становили єдиний компекс із «мереживом труб та дротів») у музеї навіщось поставили дерев'яну скульптуру соцреалістичного героя Васілія Тьоркіна на пеньку з гармошкою, а також — натуральну стару гармошку. Чому? Виявляється, і Тьоркіна, й гармошку подарували

музеєві ветарани-першобудівники. В усій сукупності експонований «ансамбль» справляє контраверсійне, але сильне естетичне враження.

Обіч макетів підприємств, уздовж краю того-таки столу експонуються зразки місцевої продукції — вугільні брикети, цеглини, якийсь перемикач для шахтної техніки тощо. А задню стіну першого залу, як видно на **іл. 3.83** цілком займає експозиція, присвячена М. Ф. Ватутіну — тут і гіпсовий бюст генерала, й численні фотографії, і цитати з книжок про його бойовий шлях. Ця частина експозиції виглядає чи не найнасиченішою текстовою інформацією, позаяк якихось документів про минуле міста, окрім фотографій, у музеї обмаль. Бачимо тут, зокрема, згаданий у Розділі 3.1 «План забудови робітничого селища» 1948 року, дві підшивки багатотиражок «Стахановець вугілля» та «За уголь», а також кілька газетних вирізок на стендах — от і все. Перша з підшивок розкрита на номері 1953 року, де опубліковано Постанову Ради Міністрів СРСР про зниження цін на товари, а друга — на номері 1962 року, присвяченому десятиріччю пуску в дію транспортно-відвального мосту. Мабуть, це має щось символізувати.

Іл. 3.83. Основна частина експозиції міського музею

Іл. 3.84. Стенд «Освіта»

У другому залі — так само стенди з фотографіями на стінах, присвячені тим чи іншим сферам життя міста («освіта», «спорт» тощо).

У матеріалі про Ватутінський музей на сайті *www.kraeznavstvo.at.ua* згадується «Музейна виставка, присвячена афганській війні», а також «Експозиція "Наші земляки"». Насправді як «виставка», так і «експозиція» виявилися невеликими фотостендами (**див. іл. 3.85**).

На стенді, присвяченому видатним ватутінцям — народному депутату А. Гриценку та генералові розвідки М. Маломужу — бачимо кілька репортажних фотографій про першого та газетне інтерв'ю з другим. Під цим стендом (а не «афганським») — кошичок зі штучними квітами — вочевидь, на знак пошани, а не пам'яті, адже обидва видатні земляки ще живі.

Натомість на «афганському» стенді навіть газетних вирізок немає, самі лише фотографії. Але є в другому залі дивний куточок — щось на кшталт доточеної напівкімнати-напівніші, де експозиція різко змінює свій фотостендовий характер. Цю напівкімнатку щільно завішано й заставлено різними предметами явно вираженого народно-українського характеру (як цей характер розуміють творці експозиції, ясна річ).

Тут і вбраний у рушники вишитий портрет Шевченка, і дві іконки з лампадкою, тут і глечики та макітри, прялка та ступа, мисник та домотканий килим на стінах, тут і столик, накритий вишитою скатертиною, а на ньому — паляниця та миска з писанками. Окрім цього, бачимо кілька інших старовинних предметів народного побуту, як-от радіола та набір письмового приладдя.

Вочевидь, у такий спосіб музей намагався усунути той недолік, що вся його експозиція охоплювала тільки життя ватутінських підприємств і установ, та й то лише за три-чотири десятиліття. А як же, мовляв, тисячолітня історія українського народу, до якого належать ватутінці? Музей відповів на це запитання, як міг — експозицією в доточеній до залу напівкімнатці.

Іл. 3.85. «Афганський» стенд та стенд «Наші земляки»

А коли два-три роки тому зі столиці до «глибинки» пішли рекомендації щодо активнішого висвітлення Голодомору 1933 року, то музей і на це відреагував: у тому-таки ванькирчику, збоку на стіні, просто на домотканому килимі, прикріпили два інформаційні плакати про Голодомор — вочевидь, взяті з комплекту матеріалів пересувної виставки, виданого Інститутом національної пам'яті. Так зробити, ясна річ, набагато простіше, аніж зібрати і включити до експозиції матеріали про Голодомор хоча б у сусідньому селі Скалеватці, яке нині є частиною міста, і в якому силами місцевої громадськості у 1993 році встановлено пам'ятник жертвам Голодомору, згаданий у розділі 3.6.

Отож загальне враження від міського музею виявляється дуже подібним до враження «родинності» від святкування Дня міста: якщо не рахувати пізнішого «етнографічно-шевченківського» додатку, музей нагадує великий родиний фотоальбом, де за родину — всі ватутінці.

А родинний альбом має ту рецепційну властивість, що члени родини, розглядаючи його фотознімки, ностальгійно згадують молодість, натомість іншим, не членам родини, він мало що здатен розповісти.

Але повернімося до огляду основних складників «культури пам'яті» у сучасному Ватутіному.

Іл. 3.86. «Народно-етнографічний» куточок експозиції музею.

Усю «професійну» гуманітарну інтелігенцію малого міста складають шкільні вчителі та жменька культпрацівників (з яких не всі мають вищу освіту). Тож не дивно, що ватутінські літератори, краєзнавці, журналісти виявляються здебільшого «дилетантами» з інженерною освітою — гірниками, геологами, енергетиками (як-от поет Василь Дергач, редактор газети і краєзнавець Петро Блажко). Такий «дилетантизм», ясна річ, не означає неодмінно низької якості їхньої творчості — знаючи рівень історичної й журналістської освіти в СРСР, не дивно, що саме «дилетанти» (як-от класичний філолог Наталя Яковенко чи кібернетик Сергій Тихий) часом виявляються найпрофесійнішими істориками чи журналістами. Однак якщо брак формальної історичної освіти не надолужено активною самоосвітою й високою загальною культурою, то на те немає ради...

До обставин, що обумовили нерозвинену культуру пам'яті Ватутіного, слід також віднести порівняно незначний символічний капітал, накопичений містом за кілька десятиліть його існування. Спільнота здатна створювати картину власного минулого лише з наявного «символічного матеріалу», зі спогадів і уявлень, реальних чи віртуальних, про свої минулі успіхи й поразки, тріумфи й трагедії, своїх героїв та негідників (власне,

сама спільнота визначає, хто є героєм, а хто негідником, та ще й час від часу змінює свої присуди). Що багатшим і різноманітнішим є цей символічний матеріал, то легше виліпити з нього різні версії спільного минулого. Якщо ж матеріалу бракує, або якщо наявний масив відомостей, фактів про минуле не належить до «типових» історичних знань, тоді в потенційного літописця (тим паче, коли він — дилетант) виникає непроста проблема: а про що, власне, писати? Які видатні події описувати, коли чи не єдиним значним успіхом в історії міста є його створення?

Не маю сумніву, що такі чи подібні питання виникали і в П. Блажка, й в анонімного автора 19-рядкової «Истории города». Тож не лише їхня недосвідченість — причина того, що перший поставив собі завдання згадати в книжці поіменно чи не всіх «першобудівників», а другий обмежився куцою оповіддю про долю ватутінської вугледобувної техніки.

Однак іще негативніший вплив, аніж дефіцит «символічного капіталу», справила на зусилля ватутінців із формування власної історичної пам'яті уже згадувана криза ідентичності міста. Болісна трансформація ролі Ватутіного в регіоні (із нового «соціалістичного містечка», флагмана індустріалізації — на пересічне мале місто, яких сотні в Україні) неминуче мала спричинити кризу колективної ідентичності городян вже у 1980-х роках, до розпаду СРСР і деіндустріалізації України. Учорашнє «наймолодше місто Черкащини» без ентузіазму сприймало своє перетворення на «містечко пенсіонерів».

За офіційним історичним метанаративом, сенс радянської дійсності був ясним і зрозумілим: радянські люди будували комунізм, спираючись на досягнення науково-технічного прогресу, і при цьому з трудящих різних національностей формувалася «нова історична спільнота — радянський народ». Власне, у 1950–1960-і роки Ватутіне добре надавалося на роль такого собі міні-втілення цієї ідеологеми. Тут були й індустріалізація, і технічний прогрес (щоправда, переважно трофейного походження), і очевидне зростання добробуту людей, які тисячами переселялися з бараків та гуртожитків до нових окремих квартир, і «дружба народів» на ґрунті «мови міжнаціонального спілкування» та уніфікованої радянської міської культури.

За зовнішніми, матеріальними ознаками урбанізованості, Ватутіне вигідно відрізнялося від старих містечок Правобережжя, наприклад, від сусіднього райцентру Звенигородки, де лише в 1960-х роках почали будувати сучасні багатоповерхові будинки «з усіма зручностями» (часто, як констатує П. Блажко, силами ватутінських будівельників).

Але таке історичне самоусвідомлення місцевої громади як представників утіленого, хоча б у головних рисах, ідеалу «соціалістичного робітни-

чого міста» якщо й існувало, то було істотно підірване вже у 1980-і роки: промислове зростання припинилося, великі підприємства переважно дихали на ладан і приносили збитки, більшість молоді виїздила у великі міста й не поверталася. Коли подібне відбувалося на селі, то було все зрозуміло: так диктував «технічний і суспільний прогрес», але ж Ватутіне звикло бути флагманом цього прогресу на Черкащині...

Отак формувалася криза історичної ідентичності міста, якої не могла вилікувати та альтернатива, що виникла внаслідок здобуття Україною незалежності. Це місто створив плановий індустріальний розвиток, керований із союзного центру, а в незалежній некомуністичній Україні анафемі було піддано і планову економіку, і союзний центр.

Погляньмо на головні «опорні пункти» нового національного історичного наративу, як він сформувався за роки незалежності. Якщо розглядати цей наратив як передусім альтернативу радянському, то стосовно XX століття його основні «опорні пункти» — це Визвольні змагання, «Розстріляне Відродження», Голодомор 1932–1933 років, боротьба УПА, рух дисидентів-шістдесятників, нове національне відродження в часи перебудови і, нарешті, розпад СРСР та здобуття незалежності.

Той факт, що у книжці Блажка фактично не згадано про жодну з цих подій, крім Голодомору, не є випадковим. До якої із названих «реперних точок» може «прив'язати» свою історію місто Ватутіне, а його мешканці — свої власний життєвий і родинний досвід? Старші люди можуть хіба що актуалізувати власні та родинні спогади про Голодомор, а люди середнього віку — згадати часи великих сподівань кінця 1980-х — початку 1990-х років. Отак і виходить, що радянський наратив про «соціалістичне місто» втратив релевантність, але переконлива альтернатива йому не з'явилася.

Одинокою спробою створити саме таку альтернативу «вписану» в річище національного історичного наративу, слід вважати роман В. Дергача «Тепло і холод», але ця спроба виявилася не надто переконливою, з огляду на її художній рівень, та доволі потужний радянський субстрат у її дискурсі.

У певному сенсі, інертне перебування в річищі радянського історичного метанаративу зберігає Ватутіному відчуття його «історичної місії», хай і вичерпаної, хоча й позбавляє його бачення зрозумілої історичної перспективи. Та все ж у річищі цього наративу ватутінці й далі мають концептуальний фундамент для особистих і групових спогадів про минуле.

З іншого боку, національний історичний наратив, навіть у нинішній формі, здатен дати їм раніш напівзамовчуване, напіввідсутнє національ-

не минуле, а також — ширшу історичну перспективу в рамках великої спільноти, але водночас — майже позбавляє можливості долучити «місцеву» історичну пам'ять до великого наративу національного історії.

У цьому, як мені здається, лежить одна з головних причин надзвичайної інерційності, «напівпритомності» ватутінської історичної пам'яті, що проявляється і в цілком збереженій міській радянській топоніміці, і в неусуненому до 2013 року пам'ятнику Леніну, і в тому, що нові версії історії міста не стають переконливою альтернативою старим, радянським, а виявляються переважно доповненим особистими спогадами та оцифрованими родинними фотографіями варіантом радянських наративів про «соціалістичне місто».

Висновки

Спробуймо визначити загальні тенденції та характерні риси в розвитку міського простору, локальної ідентичності та культури пам'яті в невеликих українських містах, що увиразнилися внаслідок проведеного дослідження.

В історії розвитку малих міст Центральної України бачимо два періоди, котрі справили найпотужніший вплив на міський простір. Перший — це період від 1880-х рр. до 1914 року, коли відбувався активний капіталістичний розвиток Східної Європи, супроводжуваний урбанізацією, отож майже всі міста європейської частини Російської імперії чи то виникли, чи то значно (кількаразово) виросли й економічно та цивілізаційно розвинулися саме в цей період.

Другий період бурхливого урбанізаційного розвитку почався в 1950-х роках (хрущовські програми масового житлового будівництва) й поволі перейшов у стагнацію наприкінці 1970-х років. Він так само істотно вплинув на розвиток досліджених у цій книжці міст, у них з'явилися цілі вулиці чи й мікрорайони стандартної багатоквартирної забудови. Саме масове будівництво та безлика типова архітектура цього періоду досі визначають зовнішній вигляд більшості українських міст — як малих, так і великих, роблять їх схожими одне на одне й відмінними від, скажімо, західноєвропейських міст. До цього ж хрущовсько-брежнєвського періоду належить переважна більшість пам'ятників та громадських споруд, що залишилися від радянської епохи.

Водночас можна вказати на «шелестівський» період (1960-і роки), як на час, коли і державна політика пам'яті, і суспільні настрої в УРСР істотно сприяли формуванню української ідентичності, хай і в її радянській версії. На прикладах досліджених тут малих міст Центральної України можна побачити докази цього. Скажімо, у 1964 році у всеукраїнському масштабі, але з кульмінацією на Черкащині, відбулося грандіозне відзначення Шевченкового ювілею; нові пам'ятники Шевченкові було встановлено тоді в багатьох містах. У 1960-х роках відновлено історико-краєз-

навчий музей у Звенигородці, по всій Україні відродилося місцеве аматорське краєзнавство, що знайшло для себе комунікаційні канали в місцевих газетах (як-от звенигородська газета «Шевченків край»).

Радянський період, навіть у часи відсутності масштабного міського будівництва (до середини 1950-х рр.) позначився всебічними, послідовними зусиллями влади, спрямованими на «орадянення» міського простору. Це зачепило міську ономастику, зовнішній вигляд будівель, вулиць і площ, пам'ятники й монументи. У малих містах ці зміни практично означали не так спорудження, як знищення, зокрема — храмів. За тотальністю та радикальністю ті зміни набагато перевершили будь-які раніші чи пізніші. Однак повністю змінити вигляд українських міст, успадкований від попередніх часів, радянська влада так і не змогла: не лише в Галичині, але й у Центральній Україні збереглася верства дорадянської урбаністичної спадщини.

Натомість протягом останніх десятиліть характерною рисою процесів, що відбувалися з міським простором, місцевими ідентичностями та уявленнями про минуле в малих українських містах, слід визнати пострадянську інерційність, уперте тривання того, що сформувалося за радянських часів. Попри розвал СРСР та зміну суспільного ладу, в сотнях українських міст на вулицях і площах зі старими радянськими назвами досі стоять старі радянські пам'ятники серед старих радянських будівель, а місцеві краєзнавці-пенсіонери перелицьовують старі радянські оповідки з місцевої історії. Живучи вже не перше десятиліття в постіндустріальній ринковій реальності, вони зберігають світогляд індустріального суспільства в його радянському, неринковому й державоцентричному варіанті.

Та все ж уважніший погляд і детальніший аналіз дозволяють говорити про численні зміни, хай не надто яскраві чи масштабні, однак важливі, у символічному просторі українських міст і в свідомості городян, попри те, що масштабні, послідовні зусилля з демонтажу радянського символічного простору мали місце тільки в Західній Україні та в деяких великих містах.

Ці зміни в міському просторі й культурі пам'яті українських малих міст після 1991 року можна звести до кількох основних тенденцій.

Заповнення «провалів пам'яті». Ідеться про меморіалізацію тих історичних подій та видатних діячів минулого (зокрема, регіональних чи місцевих), які замовчувалися чи оминалися в радянські часи, або трактувалися у дуже специфічний, продиктований радянською ідеологією, спосіб. Зокрема, для Черкащини — це козаччина часів Хмельницького, Вільне козацтво 1918 року, повстанський рух 1918–1921 рр., Голодомор, дисидентський рух.

Увічнення недавнього трагічного досвіду, що залишається частиною індивідуального та групового досвіду ще живих поколінь, або важливим складником родинного досвіду (повстанці Холодного Яру, Голодомор, «афганська» війна, Чорнобильська катастрофа). Така меморіалізація часто (але не завжди) є наслідком ініціативи не органів влади чи міських громад у цілому, а окремих зацікавлених груп («афганців», «чорнобильців»). «Війна пам'ятників», активна в Західній Україні, лише наприкінці 2013 – початку 2014 років докотилася до малих міст Центральної України.

Натомість варто відзначити ***партикуляризацію деяких місць пам'яті***, котрі раніше були об'єктом загального вшанування, а тепер стали такими лише для деяких груп, здебільшого політичних. Наприклад: пам'ятники Леніну сьогодні «присвоюються» комуністами.

Та чи не найпомітнішою зміною міського простору сучасних українських міст стало матеріальне втілення в їхньому зовнішньому вигляді соціокультурної трансформації останніх десятиліть. Спричинено цю зміну не державною політикою, як за СРСР, а такими потужними чинниками:

- деіндустріалізація (розвал старих підприємств, котрі колись були «містоутворюючими»);
- розвиток приватного підприємництва (поява цілих торговельних вулиць, повсюдність зовнішньої реклами, зростання численних дозвіллєвих закладів — кафе, гральних салонів, «гинделиків»);
- соціальне розшарування, пов'язане з ринковою економікою (внаслідок чого з'являються «елітні» будинки, а то й цілі квартали);
- зміни в побутовій культурі, консюмеризм, спричинені не в останню чергу глобалізацією, що накладають помітний відбиток на зовнішній вигляд вулиць (реклама, фасади крамниць) та повсякденне життя.

Усі ці зміни зачепили також місцеву «культуру пам'яті». Навіть у малих містах, як видно на прикладах Ватутіного та Звенигородки, ринкові зміни та прихід інформаційних технологій до української «глибинки» створюють нові можливості для місцевої «культури пам'яті»: тепер вона не мусить покладатися у своєму розвитку лише на інституційні та матеріальні ресурси влади. Людина, зацікавлена історією свого міста, завдяки Інтернету та свободі видавничої справи, може оприлюднити продукт своєї творчості та пошуку у значно ширших масштабах, ніж колись, і одержати значно потужніший і швидший відгук аудиторії. Такий розвиток культури пам'яті доводиться, втім, визнати радше екстенсивним: як ми пересвідчилися, образи Ватутіного та Звенигородки в Інтернеті виявляються майже так само інерційно-радянськими, як і в краєзнавчих текстах.

Ще одне спостереження стосується естетичного аспекту міського простору та місць пам'яті. У наш час практично зникла офіційна «диктатура смаку» (художні ради, обов'язковість замовлення проекту пам'ятника «справжнім професіоналам», членам СХУ). Через це зовнішній вигляд нових «місць пам'яті» стали визначати такі чинники, як обмеженість у коштах (що змушує звертатися до місцевих «творчих сил») та місцевий аматорський «наївний монументалізм», сформований традиціями оформлення надгробків, вивісок та святкових транспарантів, а також смаки спонсорів, продиктовані їхніми уявленнями про прекрасне і престижне.

Зміни в місцевих ідентичностях, як видається, обумовлені приблизно тими самими головними чинниками, що й зміни в міському просторі. Зокрема, деіндустріалізація спричинила глибоку кризу таких колись основоположних для радянського суспільства ідентичностей, як індустріальне робітництво та інженерно-технічна інтелігенція.

Натомість розвиток приватного підприємництва породив не лише нечисленних у провінції багатіїв, але й той суспільний прошарок (на разі не надто численний), що його колись називали дрібною буржуазією, а тепер — середнім класом. Це, як правило, люди з достатнім рівнем освіти (колишні інженери, вчителі, висококваліфіковані робітники) та життєвого досвіду, мобільні й набагато менш залежні від держави, аніж працівники державного сектора (так звані «бюджетники»). Саме цієї верстви найбільше стосуються зміни у способі життя. Власний автомобіль, будинок або чимала квартира, активне користування всілякою побутовою електронікою, відпустка в Єгипті, платна медицина, якісна платна освіта для дітей — це ознаки цілком нового для України стилю життя, що його в Києві, скажімо, може собі дозволити приблизно чверть населення, а в провінції — хіба що кожна десята родина. Однак навіть у невеликих містах до цієї суспільно-культурної групи належать сотні родин, і їхній стиль життя, а не стиль колишньої партгоспноменклатури (службові авто, державні дачі, закриті спецрозподільники, безкоштовні путівки в Крим) чи нинішніх олігархів (для провінції — постатей радше легендарних) стає тим зразком, на який можуть орієнтуватися менш заможні верстви.

Однак де серед цих групових ідентичностей, кризових та новосформованих, місце для національної ідентичності? Іншими словами, чи сьогоднішні мешканців малих міст стали більшими (свідомішими) українцями, аніж 20–25 років тому?

Можна сказати, що «українськість» Ватутіного та Звенигородки за останні десятиліття зросла в суто статистичному плані (як відсоток етнічних українців серед населення) завдяки тому, що серед новоприбулих

городян домінують вихідці з навколишніх сіл, натомість виїздять із малих міст діти та онуки «першобудівників», що серед них, як ми вже знаємо, помітне місце посідали прибульці з-поза України, особливо росіяни.

Водночас серед багатьох городян старшого покоління, колись — дуже зрусифікованого, у 1990-і роки відбулося, як можна судити хоча б за творчістю В.Дергача та П.Блажка, саме те «національне відродження», якого тоді очікувала від усього суспільства національно-демократична інтелігенція. Ті городяни, які замолоду охоче чи вимушено переходили на російську мову спершу в робочому спілкуванні, а потім і в побуті, тепер повернулися до рідної мови і, бувши колись свідомими українцями «для хатнього вжитку», для вузького кола «своїх», тепер стали публічними українськими патріотами.

Не всі, ясна річ. І сьогодні на вулицях навіть малих українських міст часто чути російську мову — як серед пенсіонерів-ветеранів, так і серед молоді. Але ця мова вже не має того вищого соціокультурного статусу, що мала «мова міжнаціонального спілкування» в «соцмісті», де мусила панувати «дружба народів СРСР».

До такої зміни спричинилася також і державна політика, головно — освітня. Колись навіть у невеликому Ватутіному з чотирьох шкіл дві були російські, натомість тепер — усі з українською мовою навчання, з відповідними навчальними програмами з історії, літератури тощо. «Українізація» шкіл відбулася практично безболісно, позаяк серед школярів та вчителів цілком домінують етнічні українці,

Натомість державної культурної політики, яка б сприяла зміцненню національної свідомості через її культурний складник, у малих містах України майже не помітно. У 1990-і роки в досліджених містах закрилися всі книгарні, а фонди бібліотек майже не поповнюються (іншими словами, складаються майже цілком із радянських видань). А що собою являє сьогодні українське телебачення, читач і так добре знає. Чи не єдиним значним культурним здобутком у роки незалежності стало відкриття Ватутінського міського музею (що його експозиція зайвий раз засвідчила інерційність місцевої «культури пам'яті»). А от у сусідній Звенигородці, де місцевий музей існує з початку 1960-х років, його експозиція за роки незалежності практично не змінилася — кажуть,через брак фінансування.

Тож нічого дивуватися потужності культурного впливу давньої радянської метрополії, досі здійснюваного на провінційне українське місто через російські телепрограми, а також широкий «культурний» асортимент базарних лотків — російські фільми та популярну музику на відео та аудіо-носіях, російське популярне чтиво.

Усе це визначає явний постколоніальний присмак місцевої української ідентичності. Такій ідентичності не заважають ані старі радянські назви вулиць, ані Ленін на головній площі, зате її дратують ошатні особнячки місцевих підприємців і чиновників та вітрини приватних крамниць.

Як у такому локальному контексті виглядає державна політика пам'яті, що здійснюється в Україні? Як уже зазначено, в радянські часи вона була визначальним чинником, натомість тепер намагається відігравати радше роль лідера у публічній політиці пам'яті. Скажімо, за часів Сталіна практично не було створено воєнних меморіалів (окрім братських могил під обелісками з червоною зірочкою), натомість у 1960–1970-і роки такі меморіали почали масово будуватися практично скрізь, чи не в кожному населеному пункті (зокерма, саме в цей період воєнні меморіали споруджено в обох досліджених містах). Інший приклад меморіальної кампанії за вказівкою згори — це масове «оновлення» пам'ятників Леніну в 1970 році.

У роки незалежності, попри чималу кількість виданих президентських указів, постанов Верховної Ради та урядових рішень, що стосуються вшанування видатних особистостей та відзначення видатних подій, можна констатувати: в незалежній Україні не було сформовано єдиної, цілісної та послідовної політики пам'яті.

За часів Президента Л.Кучми ця політика мала виразно інерційний характер, зводилася до реакції на ініціативи різних суспільно-політичних сил, часто — різноспрямованих ідеологічно й світоглядно.

Політика пам'яті Президента В.Ющенка у своїх цілях та базових ідеях продемонструвала явні наміри розриву з радянською та російсько-імперською версіями української історії, однак у своїх формах та багатьох засобах практичного здійснення ця політика була, принаймні, значною мірою, продовженням радянської, адміністративно-патерналістської традиції здійснення гуманітарної політики.

Політика пам'яті Л.Кучми та В.Ющенка, як і їхнє ставлення до питань історичної та культурної спадщини, нерідко носили інструментальний характер. Проголошуване «відновлення історичної правди» мало на меті руйнування одних інтерпретацій історії (радянських, імперських) та історичних стереотипів і пропонування суспільству натомість інших готових оцінок, переважно обумовлених інтересами націєтворення.

Якщо політику пам'яті В.Ющенка можна в чомусь назвати доволі успішною, то це у досягненні тієї мети, яка, мабуть, і не ставилася самим Президентом: йому не вдалося переконати суспільство у власній версії історичного минулого України, але вдалося «розбурхати» активні суспільні дискусії з питань оцінки подій минулого, що тривають і далі.

Державні кампанії увічнення та вшанування (або навпаки — усунення радянських пам'ятників) охоплювали переважно столицю та ще кілька історично важливих центрів (як-от Батурин та Чигирин) і викликали доволі слабкий практичний відгук «на місцях», особливо коли йдеться про контроверсійні або коштовні заходи, як-от усунення пам'ятників Леніну чи спорудження нових пам'ятників за президентськими указами.

Скажімо, у Звенигородці та Ватутіному ініційовані за В.Ющенка меморіальні заходи із вшанування пам'яті жертв Голодомору виглядали дещо запізнілими: пам'ятні знаки на місцях масових поховань тут було встановлено ще на початку 1990-х років; так само не пішла місцева влада на знесення пам'ятників Леніну на виконання президентських розпоряджень 2009 року.

Та водночас — деякі монументи радянської доби таки зникли (як-от деякі пам'ятники Леніну), інші — опинилися «поза дискурсом влади» і сприймалися більшістю городян цілком байдуже, у загальноміських комемораційних заходах їх існування немов би не помічають. Виходить, що городяни, з одного боку, збайдужіли до пам'ятників Леніну, а з іншого — не усували їх донедавна. Чим обумовлене таке суперечливе ставлення до радянських монументів? З огляду на брак чіткої соціологічної відповіді на це запитання, дозволю собі кілька гіпотетичних пояснень.

По-перше, тим, що радянське минуле в Центральній і Східній Україні, особливо — у промислових містах, сприймається не як чуже, накинуте «з Кремля», а як природна, хай і суперечлива частина власного минулого. Друга причина — фінансова: збіднілі малі міста часто не мають коштів на ремонт вуличного покриття чи навіть на заміну табличок на будинках, то що вже казати про заміну пам'ятників.

По-третє, ким же замінити Леніна на центральній площі міста? Встановити пам'ятник Шевченку? Так він у більшості міст України вже є, поставлений у ту ж таки радянську добу. А як не Шевченкові, то ще кому — Хмельницькому? Мазепі? Петлюрі? Грушевському? Бандері?

Тут ми натикаємося на брак загальновизнаного, загально-національного пантеону героїв, що його засвідчив хоча б скандально відомий телепроект «Великі українці». Втім, у багатьох містах України за останні роки таки з'явилися нові пам'ятники більшості зі згаданих діячів[360].

---

[360] Наприклад, пам'ятники М.Грушевському — в Києві та Львові, Б.Хмельницькому — в Кіровограді та Черкасах, С.Бандері — в багатьох містах Галичини. Урядове рішення про встановлення пам'ятника гетьманові І.Мазепі у Полтаві було прийняте у 2009 році, пам'ятник виготовлено, але не встановлено через спротив міської влади.

Для місцевої політики пам'яті основним обмежувальним чинником виявилися недостатні ресурси (як фінансові, так і експертні — наукові дослідження, реставрація, проектування тощо). Критичність ресурсного чинника підкреслює той факт, що у малих містах не споруджуються пам'ятники навіть тим місцевим видатним особам, чиї імена не викликають контроверсій, ба навіть десятиліттями не оновлюються музейні експозиції, бо й на це не вистачає грошей.

У свою чергу, брак експертних ресурсів (зокрема, професійних архітекторів та скульпторів-монументалістів) має наслідком невисоку мистецьку вартість багатьох новоспоруджених пам'ятників.

Натомість позитивним чинником є ініціативність громадських активістів та краєзнавців у справі «усунення білих плям» вітчизняної історії. У містах Центральної України основними подіями, що увічнюються з ініціативи громадськості, є Голодомор 1932–1933 років та Хмельниччина, рідко — події Визвольних змагань 1918–1921 рр.

Бачимо в цьому прагнення місцевої громади чи меншої групи не лише заповнити «білі плями», а й увічнити свій трагічний досвід, який раніше не знайшов належної меморіалізації. Унаслідок цього в малих містах з'являються пам'ятники жертвам Голодомору, а також «афганські» та «чорнобильські» пам'ятники. Інколи такі увічнювачі власного досвіду явно прагнуть «причаститися» до раніше сформованого, загальновизнаного sacrum (наприклад, коли «афганські» пам'ятні знаки встановлюються поруч із меморіалами Великої вітчизняної війни).

Натомість чинником, що часто стримує місцеві ініціативи у сфері політики пам'яті, є контроверсійсність постаті чи події. Наприклад, усунення пам'ятників Леніну в деяких містах може виявитися не менш суперечливим, аніж сама постать Леніна. Адже відомо, що в післясталінські часи всі жахи 1930–1940-х років відносилися на кошт Сталіна, який «порушував ленінські принципи», тому для людей, які сформувалися в 1960–1970-і роки і які нині, живучи на невелику пенсію складають чи не половину населення багатьох малих міст, Ленін здебільшого не є негативною постаттю.

Можна констатувати, що в невеликих містах сучасної України сьогодні місцева політика пам'яті, формована плюралістично, а не з єдиного осередка, є помітнішою і впливовішою (хоч і дуже різною в різних регіонах України), аніж політика пам'яті, здійснювана центральними органами влади.

Тож, аби збільшити вплив і результативність своєї політики в цій сфері, державі слід більше, ніж дотепер, приділяти уваги ставленню місцевих громад до подій чи постатей, які пропонується увічнювати, а також кра-

ще враховувати наявні ресурси при обранні конкретних форм увічнення чи вшанування. Адже коли прийняте на державному рівні рішення (наприклад, про спорудження пам'ятника історичному діячеві) роками не виконується через брак фінансування або через відвертий спротив місцевої влади чи громадськості того міста, де мав би стояти пам'ятник, то таке рішення є помилковим, хоч би якими шляхетними міркуваннями воно обґрунтовувалося.

Державі доцільно також відмовитися від застарілої, науково сумнівної орієнтації на єдину, «єдино правильну» версію національної історії як концептуальну основу для державної політики пам'яті. Значно актуальнішим, як на XXI століття, та й потрібнішим для сучасного українського суспільства з його суперечливими, заміфологізованими та заідеологізованими поглядами на власне минуле був би підхід, за яким відновлення чи розкриття «історичної правди» полягає не в заміні старої офіційно схваленої оцінки подій на нову, теж офіційно схвалену, а заохочення об'єктивних наукових досліджень нашого минулого, широких публікацій історичних документів та підтримка їх широкого суспільного обговорення.

Держава не повинна підмінювати своєю політикою діяльність професійних істориків, надаючи офіційного характеру певним оцінкам історичних подій чи постатей. Якщо такі оцінки не набули широкого визнання і розуміння в суспільстві, то вони, виходячи від органу державної влади, майже неодмінно стають предметом політичних, а не наукових дискусій і конфліктів, породжуючи наслідки протилежні до задекларованих цілей державної політики пам'яті («суспільна консолідація навколо єдиної, загальноприйнятної версії національного минулого»). Так само анахронічною (хоча й зрозумілою і прийнятною для суспільного загалу) є орієнтація в політиці пам'яті на романтизовану версію національної історії, в якій провідні місця посідають бездоганні герої та мученики. Оскільки в реальному житті таких однозначно позитивних героїчних постатей практично не буває, то в умовах значних світоглядних та політичних поділів сучасного українського суспільства мало не кожний санкціонований державою акт «увічнення героїв» викликає зустрічну хвилю «розвінчувань» та «викриттів», так само з посиланнями на «історичні факти», як і заходи з героїзації.

Тому привабливішим напрямком у державній політиці пам'яті є заходи, спрямовані на збереження історичних пам'яток та створення нових, науково обґрунтованих музейних експозицій або документальних історичних телепрограм, аніж спорудження нових пам'ятників чи влаштування бучних ювілейних святкувань.

Література

1. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в високих культурах древности. — М., 2004.
2. Бархин М. Город. Структура и композиция — М., Наука, 1986.
3. Білецький Ф. Вічний подзвін Звенигори. Нариси з історії Звенигородського району. — Звенигородка, 2003, 186 с.
4. Білецький Ф. Звенигородка: мала енциклопедія. — Звенигородка, 2004, 204 с.
5. Блажко П. Ватутіне. Історичний нарис. — Черкаси, Сіяч, 2001,170 с.
6. Браун П. Посібник з аналізу державної політики. — К., Основи, 2000.
7. Ватутіне вчора і сьогодні. Історія міста в нарисах і спогадах. — К., Колорит, 2007.
8. Вайль П. Гений места. — М.: КоЛибри, 2008.
9. Вечерський В. Спадщина містобудування України. — К., НДІТІАМ, 2003.
10. Висновок НАНУ щодо матеріалів до Парламентських слухань «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів» (лист Президії НАН України, вих. № 121/1965-5 від 8.10.2009 року).
11. Вулиці Києва. Довідник (за ред. А. В. Кудрицького) — К., Укр. Енциклопедія ім. М. Бажана, 1995.
12. Глазычев В. Выслобождение городов. — http://www.glazychev.ru/habitations&cities/1993_vyslob_gorodov.htm
13. Глазычев В. Л. Поэтика городской среды — В кн.: Эстетическая выразительность города. — М., Наука, 1986.
14. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. — К., Критика, 2004.
15. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. — К., Грані-Т, 2008.
16. Гриценко А. Риторика *стабильности* против риторики *справедливости*: системы ценностей и культурные идентичности в постреволюционной фазе (случай Украины) — у кн.: Антропология революции. Сборник статей XVI Банных чтений журнала «НЛО» — М., НЛО, 2009, с. 294–324.
17. Дергач В. Ватутіне. Історико-краєзнавчий нарис. — Дніпропетровськ, Промінь, 1977, 70 с.
18. Джусов А. История Новомосковска. — Дніпропетровськ, Пороги, 2003.
19. Довженко О. Звенигора (лібрето) — у кн.: Літопис життя. Фільми. Малюнки. Задуми. — К., 1994, 119 с.

20. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю. та ін. Етносоціологія. Терміни та поняття. Навчальний посібник. — К., «Фенікс», 2003.
21. Заїка О. Ф. Ватутіне. — у кн.: Історія міст і сіл Української РСР, том «Черкаська область». — К., Вид-во УРЕ, 1976, с. 214–220.
22. Зерній Ю. О. Як суспільства пам'ятають. Властивості та механізми функціонування історичної пам'яті. // Стратегічні пріоритети, № 4(9), 2008, с. 35–43.
23. Зливкова О., Шулешко І. «Соцмісто»: до історії забудови Київського Лівобережжя. // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 3 — К., 2007, с. 219–233.
24. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К., Критика, 2008, 304 с.
25. Іванченко М., Хоменко В. Звенигородщина. Путівник. — Дніпропетровськ, Промінь,1969, 52 с.
26. Ієвлєва В. П. Малоповерхова житлова забудова Києва (робітничі селища) // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 4. — К.: Фенікс, 2008, с. 121–143.
27. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність. Мат-ли круглого столу. — К., НІСД, 2008, 68 с.
28. Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — К., Радянський письменник, 1985, 158 с.
29. Кошиць О. Спогади. — К., Рада, 1995, 384 с.
30. Кульчицький С. Історичний процес — то зовсім не обов'язково суспільний прогрес, дуже часто це регрес. // «День» — № 154. — 27. 08.2005. www.day.kiev.ua/290619?idsource=147418&mainlang=ukr.
31. Левченко В. Ф. Звенигородка — у кн.: Історія міст і сіл Української РСР, том «Черкаська область». — К., Вид-во УРЕ, 1976, с. 204–214.
32. Львів-Донецьк: соціяльні ідентичності в сучасній Україні. // Україна модерна. Спеціальний випуск (за ред. Я. Грицака, А. Портнова і В. Сусака) — Київ, Критика, 2007.
33. Лячинський С. С. Храми Звенигородщини. — К., Техніка, 2004, 78 с.
34. Лячинський С. С., Рябова Т. С. Звенигородщина — Звенигородка, 1994.
35. Малаков Д. Прибуткові будинки Києва. — К., КИЙ, 2009, 384 с.
36. Маленков Р. Шістдесят сім зупинок Черкащини: путівник. — К., Грані-Т, 2010, 112 с.
37. Милютин Н. А. Соцгород. — М., 1930.
38. Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку XXI ст.) / Наук. ред. Л. Тимошенко. — Дрогобич, Коло, 2009, 320 с.
39. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років. — К., Родовід, 1999, 560 с.
40. Павлишин, М. Канон та іконостас — Київ, Час, 1997.
41. Панина Н. Украинское общество 1994–2005: год перелома. — К., Иститут социологии НАНУ, 2005.
42. Портнов А. Упражнения с историей по-украински. // Ab Imperio, 2007, № 3, с. 93–138.

43. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. (К., 1864) — перевидання: Біла Церква, 2009, 642 с.
44. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. — К., Критика, 2003, 336 с.
45. Симоненко І. Особливості структури історичної пам'яті українського народу та шляхи формування національного історичного наративу. // Стратегічні пріоритети, № 1(10), 2009, с. 51–61.
46. Савельева И., Полетаев А. Знание о прошлом. Теория и история. — В 2-х тт. — СПб., Наука, 2003.
47. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. — К., Основи, 1994, 224 с.
48. Станиславский А. И. Планировка и застройка городов Украины. — К., Будівельник, 1971.
49. Тютюник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–1920 рр. — Львів, 2004.
50. Україна в 2007 році: внутрішнє й зовнішнє становище та перспективи розвитку. Експертна доповідь. — К.: НІСД, 2007.
51. Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики. Аналітична доповідь Центру Разумкова. // Національна безпека і оборона. № 9 (93), 2007.
52. Хоменко В. Звенигородщина. Словник-довідник. — Черкаси, Відлуння-плюс, 2008, 172 с.
53. Черкащина. Путівник. (Склали Я. Данилов, М. Комарницький, Ф. Непийвода, к.іст.н. О. Червінський). — Дніпропетровськ, Промінь, 1966, 186 с.
54. Шевченків край. Історико-культурологічні нариси (упор. Лідія Орел) — К., Родовід, 2005.
55. Юркевич В. Звиногородщина в XV-XVII вв. — Історико-географічний збірник. Т. 1 —.К., ВУАН, 1927.
56. Assmann, J. Collective Memory and Cultural Identity // New German Critique, No 65, 1995.
57. Assmann, J. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen.* München: Beck, 1992.
58. Barthes R., *L'Empire des signes.* — Paris: Gallimard, 1970.
59. Barthes R., Semiologie et urbanisme // Oeuvres Completes, Paris, Seuil, 2002, vol. II, p. 441.
60. Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism. — New York. 1976.
61. Binns K., The changing face of power / Man, 1979. vol. 14–15.
62. Brubaker, Rogers. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* — Cambridge Univ. Press, 1996.
63. Burke P. *What is Cultural History?* — Polity Press, Cambridge, 2004.
64. Cannadine D. War and Death, Grief and Monuments in Modern Britain. // In: Mirrors of Mortality. London, 1981.
65. Connerton, P. *How societies remember.* Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
66. Deutsch, Karl W. *Nationalism and Social Communication. The Inquiry into the Foundation of Nationality.* — MIT Press, Cambridge Mass., 1966.

67. Iłgowski Jan. *Ostatnia staroscina Źwinogródska.* — Kraków, 1888.
68. Gerő Andras. *Modern Hungarian Society in the Making.* — Budapest, CEU Press, 1995.
69. Goebel St. The Great War and Medieval Memory: War, Remembrance and Medievalism in Britain and Germany, 1914–1940. — Cambridge University Press, 2006.
70. Le Goff, Jacques. *Histoire et memoire.* — Paris, Gallimard, 1988.
71. Etlin Richard A. *Symbolic Space*: French Enlightenment Architecture And Its Legacy — 1994.
72. Kloskowska, A. *Kultury narodowe u korzeni.* — Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa 1996.
73. Koselleck, Reinhart. Kriegerdenkmale als Identitaetsstiftungen der Ueberlebenden. // Odo Marquard und Karlheinz Stierle (eds.), Identitaet. — W. Fink, Muenchen, 1979.
74. Koselleck, R., Jeismann M. (eds), Der politische Totenkult. — W. Fink Verlag, Muenchen, 1994.
75. Marcuse H. *The National Memorial to the Victims of War and Tyranny: From Conflict to Consensus.* Paper for the German Studies Association Conference, 25 Sept. 1997 — www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/present.htm
76. Molchanov, Mikhail. *Political culture and national identity in Russian-Ukrainian relations.* — University of Texas Publishers, 2002.
77. Nora Pierre. *Les Lieux de la Memoire.* Vols. 1–7. — Paris, Gallimard, 1984–1993.
78. Sereda, Viktoria. *Regional Historical Identities And Memory.* In: Україна модерна. Спеціальний випуск «Львів-Донецьк: соціяльні ідентичності в сучасній Україні». — Київ, Критика, 2007.
79. Stites R. *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution.* — Oxford Univ. Press, 1989.
80. Turner, V. W. *The Ritual Process.* — Penguin Books, 1974.
81. Voukov N., Toncheva S. «Town squares and socialist heritage: the reworking of memorial places in post-socialist Bulgaria». In: *The Politics of Heritage and Regional Development Strategies*, 2006, p.123.
82. Voukov, N. Monuments beyond the representations of power: monuments of the socialist past in post-1989 Bulgaria. // In: Bartetzky A., Dmitrieva M., Troebst S. (eds). Neue Staaten — neue Bilder? Visuelle Kultur im Dienst Staatlicher Selbstdarstellung in Zentral- und Osteuropa seit 1918. — Koeln, 2005, s. 211–219.
83. Wanner, C. *Burden of Dreams. History and Identity in Post-Soviet Ukraine.* — Penn State University Press, 1998.
84. Williams, R. *Marxism and Literature,* — Oxford University Press, 1977.
85. Winter J. *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History* — Cambridge University Press, 1995.
86. Yates, Frances, *The Art of Memory,* Chicago, 1966.
87. www.vatutino2005.narod.ru
88. www.zhurnal.lib.ru/s/skoreckij_e_s
89. www.sovarch.ru
90. www.kraeznavstvo.at.ua

Наукове видання

Олександр Гриценко

ПАМ'ЯТЬ МІСЦЕВОГО ВИРОБНИЦТВА

Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України

Підписано до друку 14.04.2014. Формат 60х84/16.
Умов. друк. арк. 20,46. Папір офсетний. Друк офсетний.

Видавництво «К.І.С.»
04080 Київ–80, а/с 1, тел. (044) 462 5269
http://kis.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №677 від 19.11.2001 р.

У школі, на телебаченні та в книжках нам розповідають про минуле нашої країни, а вдома — про родинне минуле. Сформовані завдяки цьому дві картини минулого — велика й мала — багато в чому погано узгоджуються. Однак є і третя картина минулого: це уявлення про історію так званої малої батьківщини — рідного міста або села. Хто і що формує ці уявлення? Як вони співвідносяться із родинними історіями, з одного боку, та з національною історією — з іншого?

Відповіді на ці питання спробував знайти автор у своїй власній версії Дікенсівського сюжету «Повісті про два міста», тільки замість столичних мегаполісів головними героями цієї книжки стали два провінційні українські містечка — Звенигородка і Ватутіне.

Перше з них дало українській культурі топос легендарної Довженкової Звенигори, але сьогодні відоме головно завдяки місцевому сирзаводу; друге — колись промисловий центр, «наймолодше місто Черкащини», сьогодні стало містечком закритих підприємств та високого безробіття.

Однак автор спробував показати, що минуле й сьогодення маловідомих містечок виявляється не менш цікавим і повчальним, аніж історія славних столиць.